

55982

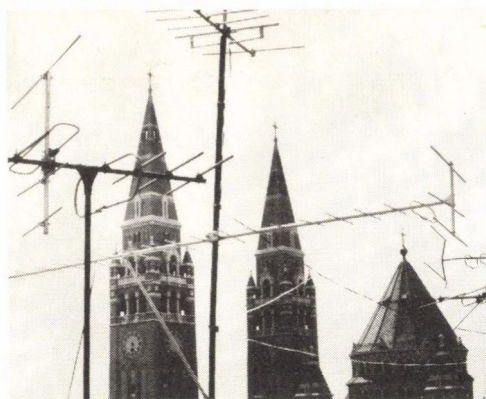
1989. máj. 9.

1/25

JELKÉP

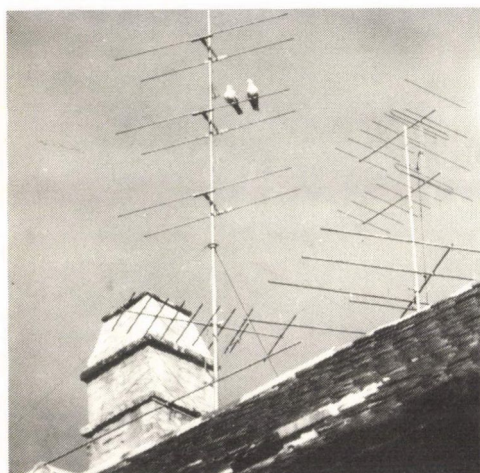
A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA ● 1989/3. SZÁM

Antennák

Az ég felé nyújtott „csápjaink”. Közvetítésükkel kapjuk az éterből az élesebb képet, a tisztább hangot. Egy-egy nagyváros háztetőit antennaerdő borítja. Ma még. Hiszen az okosok szerint a kábel a jövő útja.

A címlapon: Égi jelek érkeznek

A borító belső oldalán:

1. A templom itt csak a háttér
2. Páros pihenőhely
3. Így a legegyszerűbb
4. A jövő műhelyében

(MTI-fotó, Pálfi Gábor összeállítása)

JELKÉP

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA
X. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

TARTALOM

• GYÚJTÓPONTBAN

Élt öt napot. Beszélgetés a Szabad Kossuth Rádióról	3
Farkas Zoltán–Váradi Júlia: Lapalapítók '89	9
Terestyéni Tamás: Elkötelezés és felelősség a kommunikációs cselekvésben	24

• KELET-EURÓPAI NYILVÁNOSSÁG

Tamás Pál: Vázlat a szovjet-orosz szamizdatról	34
Andrej Szinyavszkij: A disszidálás mint személyes tapasztalat	39
Válogatás a Merkurij folyóiratból	48

• KITEKINTÉS

Steven Sampson: A szóbeszéd szerepe a szocialista Romániában	59
Jakab Zoltán: A nyugat-európai televízió átalakulása	78
Herzum Péter: Pillantás a kínai televízióra	85
A fenyegetett sajtószabadság	96

• MŰHELY

Szécsi Éva: Visszavonulóban? (A külpolitikai újságírás mai dilemmái)	98
„Minek álljak be én is a kórusba?” (Szále Lászlóval beszélget <i>B. Király Györgyi</i>)	102

• KÖZELKÉP

Dankánics Mária–Erdősi Sándor: Egyről a kettőre (A második tévéműsor egyenjogúsítása)	108
Lázár Guy: Fordult a kocka	120
Tardos Róbert: A családok inkább húzzák magukat	126

• FÓRUM

Banyár Magdolna: A mozipiac közgazdasági modelljének vázlata	130
Szekeres Péter: A film előtörténete	137
Rubovszky Kálmán: Nils Holgersson csodálatos utazása a tömegkultúrában	142

● DOKUMENTUM

A közvélemény-kutatás etikai kódexe és gyakorlati szabályai	153
---	-----

● SZEMIOTIKAI SAROK

Thomas Seboek: Mennyiben elsődleges modellező rendszer a nyelv?	156
--	-----

● ÚJ TECHNIKA

Tölgyesi János: Középpontban a szellemi munka (Beszámoló az IFABO '89 nemzetközi szakkiállításáról)	165
--	-----

● MÉG EGYSZER

A kultúra átértékelése a válság éveiben	173
---	-----

● TALLÓZÓ

Könyvekről	178
Lapokból	187
Rövidre fogva	191

● LAPOZGATÓ

Laurence Shames: A csomagkapcsolt, on-line, valós idejű köztársaság	197
--	-----

JELKÉP

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET LAPJA • 1988/4. SZÁM

SZERKESZTŐ- BIZOTTSÁG

Gálik Mihály, Lázár István,
Liszkay Tamás, Márton Anna,
Márton Miklós, Sándor
György, Tábori András, Szecs-
kó Tamás *főszerkesztő*.

SZERKESZTŐSÉG TAGJAI

Balogh Elemér, *főmunkatárs*,
Bogdán Éva *főmunkatárs*, Erdi
Júlia, Hoffmann Márta, Hop-
pál Mihály, Tölgyesi János,
Völgyi Zsuzsa, Wisinger István.

**Szerkesztőség
és kiadóhivatal**
Budapest V.,
Akadémia u. 17. 1054
Telefon: 328-765
Levélcím:
Budapest, 1373 — Pf. 587

SZERZŐINK KÖZÜL:

Banyár Magdolna, a Budapest
Film munkatársa; *Dankánics*
Mária, a Magyar Közvéle-
ménykutató Intézet munkatár-

sa; *Erdősi Sándor*, az MKI
munkatársa; *Farkas Zoltán*, a
Magyar Rádió munkatársa;
Herzumi Péter, a Magyar Tele-
vízió munkatársa; *Jakab Zol-
tán*, a Magyar Televízió mun-
katársa; *Rubovszky Kálmán*
docens, Kossuth Lajos Tudos-
mányegyetem; *Tamás Pál*, a
Szociológiai Intézet munka-
társa; *Terestyéni Tamás*, az
MKI munkatársa; *Tölgyesi Já-
nos*, az MKI munkatársa; *Sze-
keres Péter*, a Filminform mun-
katársa; *Szécsi Éva* és *Várad*
Júlia, a Magyar Rádió munka-
társa.

Élt öt napot

Beszélgetés a Szabad Kossuth Rádióról

Idén májusban a Századvég szerkesztősége „A forradalom hangja” címmel megjelentette az 1956-os népfelkelés rádiós hanganyagainak jó részét. A beszélgetést ebből az alkalomból készítette Mélykúti Ilona Gömöri Endrével és Tóbiás Áronnal, a Szabad Kossuth Rádió két szerkesztőbizottsági tagjával. Az interjú elején közösen meghallgatták azt a rövid közleményt, Örkény István írását, amely 1956. október 30-án, a Szabad Kossuth Rádió működésének kezdetén hangzott el.

A rádió hosszú évekig a hazugság szerzője volt. Parancsokat hajtott végre. Hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon. Még a minap, hazánk újjászületésének órájában sem tudta abbahagyni a hazugságot. De az a harc, amely az utcán kivívta népe szabadságát és függetlenségét, a rádió falai között is fellángolt. Akik a hazugság hirdetői voltak, e perctől fogva nem munkatársai többé a Magyar Rádiónak, mely ezentúl joggal viselheti Kossuth és Petőfi nevét. Mi, akik itt állunk a mikrofon előtt, jórészt új emberek vagyunk ezen a helyen. A jövőben a régi hullámhosszakon új hangokat fognak hallani. Ahogy a híressé vált régi eskü követeli: az igazságot, a teljes igazságot, és semmi mást, csak az igazságot akarjuk elmondani. Egy részecske vagyunk az ország testéből. Kérjük, adják meg azt a bizalmat munkánknak, mely minden dolgozó magyar embernek jár. Mi az egész forradalmi mozgalom szószólóinak valljuk magunkat, és a magyar nemzet hangját akarjuk hallatni ország-világ előtt. A rádió régi vezetőit és munkatársainak egy részét leváltottuk.

Kelt Budapesten, 1956. október 30-án

— Szomorúan mosolyogtak, amikor hallgattuk ezt a felvételt. Miért?

Gömöri: Ezek a drámai szavak, amelyek Örkény István tollából fakadtak, aki Déry

Tiborral együtt jött be akkor a rádióba, egy nagyon tragikus szükségletet elégítettek ki. Nevezetesen azt, hogy ebben az áradásban, ebben a viharban — amelyben a Nagy Imre kormány megpróbált megteremteni egy bizonyos fajta stabilitást —, a régivel való szakítást drámai módon kellett hangsúlyozni, és ezek a sorok ezt a célt szolgálták. Örkény István jól érezte meg a pillanat történelmi szükségszerűségét. Ami az előbbi rezignált mosolyt illeti, az annak szólt, hogy a valóság persze ennél sokkal bonyolultabb. Ugyanis ez az egész váltás nem az égből hullott. 1953 és 1956 között, mint ebben az országban mindenütt, a rádióban is — amely akkor egy hatalmi centrumnak számított — nagyon kemény politikai harc volt a Rákosi-oldal és a Nagy Imre-oldal között. Mostanában azt szokták mondani, hogy volt egy demokratikus centrum, de be kell vallanom, hogy bármennyire igyekszem erre visszaemlékezni, én ezt semmiképpen sem tudom felfedezni. Nem új emberek jelentek meg a rádióban, hanem megjelentek öten vagy hatan azok közül, akik 1953 és 1956 között ebben a harcban többé-kevésbé egyértelműen a Nagy Imre nevével fémjelzett mozgalom oldalán álltak.

— Burján Béla, Földes Péter, Gömöri Endre, Tóbiás Áron, Varga Domokos, valamint Molnár Aurél stúdióvezető. Önök jöttek be október 30-án délután a rádióba. Mi történt akkor itt?

Tóbiás: Megválasztottak bennünket. A hatos stúdióban viharos gyűlés volt.

— *A rádió dolgozói?*

Tóbiás: Igen. A sajtó útján hívták őket össze, mert közlekedés nem volt. A rádió is bement, hogy üljünk össze és ott a legszabályosabb, alulról történő megoldással megválasztották a rádió munkástanácsát, forradalmi bizottságát, valamint ezt a rendkívüli szerkesztőbizottságot, aminek az volt a dolga, hogy a Parlamentben lévő stúdióban — mert hiszen a stúdió a Parlamentben dolgozott a szétlőtt Rádió helyett már október 24-e óta — az ott lévőkét részben váltsuk fel, részben váltsuk meg.

Gömöri: Október 30-án csak 48 órája voltam Pesten, ugyanis a rádió engem eredetileg elküldött Varsóba, mert mindenki azt hitte, hogy ott fog kitörni a forradalom. Egy vérplazmát szállító repülőgépen előző nap érkeztem vissza a lengyel pártlap, a Tribuna Ludu és a lengyel rádió munkatársával Pestre. Az első éjszakát a lengyel követségen töltöttük, mert nem tudtunk hazamenni, és a következő napon került sor erre a gyűlésre. A rádiót Benke Valéria vezette, aki a rádió elnöke lett, miután Szirmai Istvánt az íróasztala mellől 1952-ben elvitte az Államvédelmi Hatóság egy majdani konstrukciós per vádlottjelöltjeként. Rendkívül kínos helyzetben éreztem magam, mert Benke Valéria is rengeteg válságon és vívódáson ment keresztül. (Most felesleges értékelni azt, hogy végül mi lett ennek a vívódás- és válságsorozatnak a végeredménye.) Talán ez a magyarázata annak, hogy életemben először és utoljára megcsókoltam Benkét, amikor bementünk a Parlamentbe, és azt mondtam neki: értse meg, hogy az utca és a házak falai tele vannak azzal, hogy hazudik a Kossuth Rádió, és a Nagy Imre-kormány nem engedheti meg magának azt, hogy tulajdonképpen az egyetlen médiumot, amely valójában a kormány kezében van, és amely az egész országot bizonyos értelemben képes összefogni, ilyen mértékben kiengedje a kezéből, tehát szükség van erre a rendkívül gyötrelmes lépésre. Meg kell mondanom azt is, hogy kisebb örömmel üdvözöltem a Parlamentben Nemes Dezsőt, aki később a Népszabadság főszerkesztője és ugyancsak politikai bizottsági tag lett, mert az ő politikai

profilja teljesen világos és egyértelmű volt, hogy t.i. a Rákosi-oldalon állott ebben a párharcban. Máig sem tudom, hogy csak véletlenül volt-e ott éppen akkor, vagy pedig ez egy hosszabb együttműködés volt.

— *Azt gondolom, hogy elég nehéz lehetett az önök munkája, hiszen pillanatonként kellett egyértelmű döntéseket hozniuk ebben a néhány napban.*

Tóbiás: Nem volt olyan nehéz, mert volt ennek egy szubjektív oldala is a történelmi és objektív tényezőkön kívül. Ez egy fáradt csapat volt. Hosszú napokon át volt, aki 24, 48, 72 órán át állta a sarat. Bemondók, szerkesztők, zenei munkatársak. Tehát tulajdonképpen ők fáradtságukban örültek, hogy végre jött valaki, aki véget vet ennek a hosszú műszaknak. Hazamentek, hazamehettek, a legtöbbjük sem akkor, sem azóta nem kompromittálta magát, hiszen a hatos stúdióban, a nagy órségváltásnál nagyon kevesen voltak, akiket nem tartott meg az új Nagy Imre-féle, ha így tetszik, munkástanács és forradalmi bizottság. És azért is volt ez könnyebb dolog, mert utána rögtön mi voltunk az előőrs, mint a partizánok, ha úgy tetszik, és utána jöttek ötösével, tízesével, tucat számra az új emberek.

— *A régi rádió emberei?*

Gömöri: A régi rádió emberei, akik a stúdiókból jöttek oda és kezdtek dolgozni. És nem beszélve arról, amikor mi bementünk a rádióba, az ott lévő munkatársak a mi kollégáink voltak éveken keresztül, és velünk együtt élték át az '53-tól '56-ig terjedő viharos éveket. Velünk együtt tévedtek, vagy követtek el hibákat vagy netán a szó újságírói értelmében bűnöket mondjuk '49 és '53 között. De hát mi azt mondtuk: maradjatok.

— *Bárki maradhatott és bárki jöhetett dolgozni?*

Gömöri: Bárki maradhatott és maradtak is. Tehát itt az elején az a bizonyos rezignált mosoly annak is szólt, hogy Örkény, aki mondom, zseniálisan fogta meg a pillanatot, és érezte a pillanat kényszerét, nem tudhatta természetesen, hogy itt szervezesebb dologról, szervezesebb fejlődésről van szó.

— *Én nem az akkori döntés egyértelműségére gondoltam, hogy Benke Valériát le kell váltaniuk, hanem arra, hogy az elkövetkezen-*

dő néhány napban, ami elég rövid időszak volt, feltehetőleg egyértelmű döntéseket kellett hozniuk. Mi az, ami belekerült a műsorba?

Tóbiás: Ebben az időben ezek a döntések nem voltak nehezek. Utólag talán úgy tűnik. Tulajdonképpen a rádió volt az egyetlen állandó és azonnali kapcsolat a külvilág — a nagyvilág is beleértendő ebbe — és a hazai világ, a hazai események között. Egy széles kapu nyílt ott a Parlamentben, Nagy Imre nyitotta meg az október 30-i beszédével. Tulajdonképpen a demokratikus átalakulásnak, a forradalmi vívmányoknak szinte minden szegmentje, szelete, színe, virágvalóban a rádió mikrofonja elé kerülhetett. Mondok egy példát: mindjárt világosabb lesz a dolog: másnap, október 31-én történt. Állandóan mentek a hírek, műsorok, közlemények, proklamációk. Mi egy nagy teremben voltunk, az volt a várakozóterem, egyben a különböző kormányférfiaknak az előszobája is Nagy Imrétől Tildy Zoltánon át a többiekig...

— *Akkor egyenes adásban ment szinte minden?*

Tóbiás: Igen, az élet, egyenes adásban ment a születéstől szinte. Illyés Gyula lépett ki valahonnan. Meglátott, odajött hozzám és azt mondta: Most jövök Tildy Zoltántól — aki államminiszter volt —, most kapta a hírt telefonon, hogy kiszabadították Mindszentyt, és Budapest felé tart. Jó lenne, ha ezt az ország megtudná. Erre én azt mondtam, rendben van. Bementem a Tildy-titkárságra, még néhány adatot ott fölszedtem, fölcsiptem, odaléptem az egyik oldalszobába az egyik gépírónőhöz, lediktáltam ezt néhány soros közleményt. Mikor vége volt a lemeznek, már ott voltam a stúdiószobában, kezébe nyomtam a bemondónak a lapot és ő rögtön beolvasta a hírt. Így zajlottak az események. Mondok még egy példát, ami szintén a dolgok azonnaliságát bizonyítja. Amikor egy kicsit szusszantunk, november elsején délután fogtam magam és elsétáltam Németh Lászlóhoz (akinek a lektora voltam), a Szilágyi Erzsébet fasorra, gyalog. Akkor készült el az Égető Eszter című könyv, és a következő kötetre készültem, szerettem volna mással is foglalkozni. Németh örömmel újságolta, hogy most fejezte

be az Emelkedő nemzet című cikkét, és most vitték el az Irodalmi Újság legközelebbi száma számára, amely másnap jelent meg, november másodikán. Kérdezem tőle, hogy van-e belőle másodpéldány? Azt mondja, igen. Elolvashatom? Igen. Elolvastam. — Leköszölhetem? — Hogyne — mondta Németh László. Akkor gyalog visszamentem. Úgy fél hét körül értem vissza. És lejátézdott ugyanez a jelenet, mint az előző példában, és elhangzott ez az Emelkedő nemzet című, nagyon izgalmas, értékelő cikk, amit azóta is emlegetnek. Ez után hangzott el kb. egy órával Nagy Imrének az a proklamációja, amely a semlegességet, a Varsói Szerződésből való kilépést és a négy hatalom oltalma alá helyezésünket jelentette be.

— *Ez mikor volt pontosan?*

Tóbiás: November elsején este, úgy fél hét, hét óra körül.

— *Vajon a rádió ezekben a napokban krónikása volt az eseményeknek, vagy pedig önök valamilyen másfajta rádiózást is akartak csinálni. Mi fért még bele a híreken és az információkon kívül ebbe a rádióba?*

Gömöri: Azt hiszem, illő, hogy egy kicsit deheroizáljuk önmagunkat. Mi egy áradat sodrásában éltünk. Ez magában foglalta a fizikai bizonytalanságot is.

— *Mit ért ezen? Az életveszélyt?*

Gömöri: A Parlamentbe gyakorlatilag az jött be, aki akart. Ha éppenséggel egy demonstráló csoport be akart volna jönni a Parlamentbe, és meg akart volna jelenni a rádió stúdiójában, azt mi nem tudtuk volna megakadályozni. Tehát ebben az értelemben az egész munkát átlengte a fizikai bizonytalanságnak és egy bizonyos fajta veszélyeztettségnek az érzése. Ezen kívül igazán átfogó politikai instrukciók voltak éppen nem érkeztek, éppen azért, mert az egész politika a kormánnyal együtt egy óriási áradat sodrásában haladt. Két kiváló ember lett egymás után a rádió kormánybiztosa, akikre mi a legnagyobb tisztelettel tekintünk. Először Újhelyi Szilárd, azután Szél Jenő. Az ő szerepük az volt, hogy bizonyos kardinális kérdésekben közöljék velünk a kormány álláspontját, de a híreknek és a közleményeknek az áradata egyszerűen úgy érkezett, hogy nyitott volt a rádió.

— *Tehát gyakorlatilag bármi elhangozhatott?*

Gömöri: Nem. Bármi nem hangozhatott el, mert ennek a csapatnak a nézetei, ma azt mondanánk, a reformkommunizmustól a tisztességes liberalizmusig, a rendkívül tisztességes liberalizmusig terjedtek. Tehát uszítás nem hangozhatott el. Nem azért, mert erre utasítás volt, erre nem kellett, hogy utasítás legyen, azt egyszerűen kivettük volna. Őszintén szólva nem tudom, hogy történt-e egyáltalán ilyen kísérlet. Szóval ez a Nagy Imre-kormány volt a rádiója, annak minden vívódásával, bizonytalanságával, jó szándékával és nyitottságával. A rádió nem vált koalíciós szervvé. Voltak itt olyanok, akik tagjai voltak a pártnak ebben a csapatban, sőt Földes Péter illegális párttag volt.

— *Mindannyian tagjai voltak a pártnak?*

Gömöri: Az összes résztvevő párttag volt. Molnár Aurél volt tagjelölt, de hát ő csak stúdióvezető volt. Ezért is hangsúlyoztam, hogy itt a dolog organikusan abból a küzdelemből emelkedett ki, ami 1953 és 1956 között a párton belül folyt. Azt mondhatom (ha nagyon kegyetlen akarok lenni), hogy akkor is volt egy bizonyos fáziskésés a külvilág és a belvilág, vagyis a rádió működése között. Lehet, hogyha a helyzet organikusan tovább tudott volna fejlődni, akkor ez megváltozott volna, de hát itt az egész úgy kell elképzelni, mint villámcsapások sorozatát. Nem volt idő a rádió organikus átépítésére. Annyiban volt ez a rádió koalíciós, hogy beengedte a koalíciónak a hangját, de maga a szervezet a régi rádiós harcok progresszív terméke volt.

Tóbiás: Egy végtelenített hanglemezszalagon vagy egy megnetofonszalagon mentek a műsoron kívüli lemezek, közéjük tűzdelve a Nagy Imre-proklamációktól kezdve, írói vallomásokon át, különféle forradalmi bizottságok, munkástanácsok, új pártok vezetőinek beszédei és megnyilatkozásai. Egy példa az akkori sajátos cenzúráról: szombaton, tehát november harmadikán délelőtt alakult meg a Magyar Tudományos Akadémián a forradalmi bizottság. Megválasztottak egy nagyon progresszív férfit elnöknek, aki az egész Akadémiát kívánta volna ebben az átmeneti korszakban vezetni, ez pedig Szalai Sándor, a szoci-

ológus-professzor volt, aki Rákosi börtöneit erősen megjárta. Fölhívtam telefonon, elmentem hozzá a Parlamentből a Tudományos Akadémiáig (a kettes villamos nem volt, tehát gyalog), és mondtam, hogy beszéljessünk. — Jó, kérlek — válaszolta. Behívatta a titkárnőt írógéppel. Akkoriban nagyon ritka dolog volt ez, mert akkor egyenesben ment a beszéd is. No, hát akkor kezddetjük? — sürgettem. Szerettem volna minél előbb bemondani a rádióba. Azt mondja: Nem, kérlek, föl hívom a Gyuri bácsit. Vagyis Lukács Györgyöt, aki akkor népművelési miniszter volt. Fölhívta: Gyuri bácsi, nyilatkozom a Szabad Kossuth Rádióknak, légy szíves, hallgass meg. Lukács kicsit tiltakozott, mert épp ebédelt, de Szalai azt mondta: kérlek, ez nagyon fontos! Fölolvasta szóról szóra. Rendben van. Utána volt hajlandó nyilatkozni Szalai Sándor. Más kérdés azután, hogy mikor volt a perünk, akkor engem vontak felelősségre, és hiába védekeztem, hogy a törvényes kormány miniszterének engedélye alapján vettem fel ezt az anyagot. Nem számított, a riporter vagy az újságíró volt a bűnös és a felelős.

— *Itt nagyon sok minden történt egy napon. Konkrétan, ha például a Szabad Kossuth Rádió működésének kezdetére gondolok, október harmincadikára: aznap jelentették be a koalíciós kormány megalakulását, aznap beszélt Nagy Imre, Tildy, Kádár a rádióban, és aznap voltak a Köztársaság téri események is; mindez egyetlen napon. Tudtak-e önök erre valamilyen módon reagálni? Mindenre, ami a nap folyamán történt? Volt-e egyáltalán szándékuk arra, hogy kommentálják az eseményeket, melyek zajlottak?*

— *Gömöri:* Persze, hogy az volt a szándékunk, hogy kommentáljuk az eseményeket, de ha nagyon szigorú szakmai szemmel vizsgálom az akkori munkánkat, akkor azt kell mondanom, hogy nem tudtuk, szóval megörnyedtünk ez alatt a súly alatt. A dolgok még ma sincsenek bizonyos értelemben felderítve, most kezdjük a valóságot felderíteni. Akkor, a pillanatnak a sokkhatása alatt legfeljebb arra telt, hogy azt mondjuk, nem szabad lincselni, mint ahogy meg is jelentek ilyen kommentárok és közlemények a rádióban, és aztán később az írószövetség egy külön hasonló értelmű nyilatkozatot adott.

De azt kell mondanom azért, hogy a fő tevékenységünk inkább a tükröztetés volt.

Tóbiás: És a nagyon bőséges lapszemlék. Rengeteg újság jelent meg, rengeteg cikkel, publicisztikával. Azokat azon nyomban ismertettük, mikor megérkeztek, hiszen az újságok nem tudtak eljutni vidékre, nem volt közlekedés. Az írott sajtó is a rádión keresztül nyert azon frissiben nyilvánosságot.

— *Tehát ez a rádió inkább hű tükröképe, mintsem befolyásolója akart lenni az eseményeknek?*

Tóbiás: Szeretett volna befolyásolója lenni az eseményeknek is. Sajnos, „A Forradalom Hangja” című kötet csak zanzásított kiadása annak, ami tulajdonképpen a Szabad Kossuth Rádióban is történt. Valahol, valakinél, valamilyen intézménynél — véleményem szerint — meg kell hogy legyen a teljes anyag. A rádiónak nincs meg. Amikor volt a perünk, az írószövetség alkalmazottainak a pere ...

— *Mikor?*

Tóbiás: 1957 szeptemberében—októberében. Amikor rám került a sor mint másodrendű vádlottra, akkor az adatok felvétele után, a legfőbb ügyész helyettese, aki a vádat képviselte, szót kért, és azt mondta, hogy napoljuk el holnap reggelig a tárgyalást. Senki nem tudta, hogy mi ez, mi, ügyvédek sem. Másnap föláll a legfőbb ügyész helyettese, és azt mondja; módomban van benyújtani a másodrendű vádlottnak azokat az anyagait írásban, amelyeket a Szabad Kossuth Rádió részére készített. És odatett egy paksamétát a bíróság asztalára, mert a prágai rádió felvette a teljes anyagot. Ez hát megvolt már, mert egy nap alatt nem tudták volna legépelve előadni az anyagot. Akkor egyenként fölolvasták azokat a dolgokat — eltartott délutánig —, amiket én személyesen, mint riporter vagy megfogalmazója a cikkeknek vagy a közleményeknek, elköttem.

— *Ez a könyv, amit Kenedi János szerkesztett, üdvözlendő, mert — véleményem szerint — ez az áttörés egy formája, de azt kell mondanom, hogy semmiképpen sem ez a végleges formája.*

Gömöri: Rövidítve vannak benne a dolgok, és vannak olyan tévedések, amelyek helytelen prizmán keresztül mutatják az ak-

kori légkört. Én itt a legjellegzetesebbnek azt tartom, amikor a Kossuth Lajos téren megjelent egy tüntető tömeg. Nem tudnám pontosan megmondai az időpontot, mikor történt, Nagy Imrét akarták hallani, aki el volt borítva problémákkal, gondokkal és munkával. Az előbb beszéltem a fizikai fenyegetettség vagy kiszolgáltatottság érzéséről; ez nemcsak ránk volt érvényes, és nem is mi voltunk az igazán fontosak, a kormány bizonyos értelemben a fizikai veszélyeztetettség légkörében élt, és emlékszem, hogy akkor heves és izgatott tanácskozás kezdődött, hogy mit lehet csinálni, mert ezek bejönnek a Parlamentbe.

Tóbiás: Ahogyan a rádiót elfoglalták 23-án.

Gömöri: És akkor ez a stabilizáló lehetőség és stabilizáló szándék füstté válhat. S akkor Nagy Imre megjelent a Kossuthszobor felé eső egyik erkélyen, és mondott egy rövid beszédet. Ebben a gyűjteményben úgy van feltüntetve, mintha lement volna a térre, és ott tartotta volna a beszédet, amit természetesen nem tett volna meg, nem engedték volna meg azok, akik a legközelebb álltak hozzá, és ami egy fizikai és politikai abszurdum lett volna.

— *A Szabad Kossuth Rádió tehát működésének néhány napja alatt a Nagy Imrekormány letéteményeseként és annak szószólójaként, elsősorban annak szószólójaként működött. Hogyan élték meg önök, a szerkesztőbizottság, a Szabad Kossuth Rádió ennek a néhány napnak a végét, november negyedikét?*

Gömöri: November 3-án én vettem részt Losonczy Géának, a kormány államminiszterének és Tildy Zoltánnak az utolsó sajtókonferenciáján. Ez egy nagyon komoly és izgalmas sajtókonferencia volt, ami valamikor este hét óra után ért véget. Azért azt el kell itt mondani, különösen ezekről a napokról, hogy Losonczy Géza akkor három dolgot mondott. (Akkor már jöttek be a szovjet csapatok, és nyilvánvaló volt, hogy itt árnyékok borítják — hogy költői legyenek — a Parlamentet.) Megkérdezték például Losonczytól, hogy tudja-e, hogy itt van a Zsukov? Azt mondta, hogy erre a kérdésre ő nem tud válaszolni. Nem tudom, hogy itt volt-e Zsukov, egyébként. Tehát Losonczy

Géza lényegében három dolgot mondott. Az egyik az, hogy nem adunk fel semmit az elmúlt tizenkét év pozitív vívmányaiból. Földreform, államosítás, szociális vívmányok. És nem engedjük meg a kapitalizmus visszaállítását — mondta Losonczy Géza november harmadikán, egy koalíciós kormány államminisztereként. A másik, hogy ugyanakkor ragaszkodunk a forradalmi vívmányokhoz, tehát függetlenség, szocialista demokrácia. A harmadik dolog, amit Losonczy Géza mondott az, hogy a Szovjetunióval, nem a helyzet miatt, hogy mi kishatalom vagyunk és ők világhatalom, hanem elvi okokból, egy egyenrangúságon alapuló, szoros baráti viszonyt akarunk fenntartani. Ez a Losonczy-beszéd volt tulajdonképpen — eltekintve aztán a negyedik drámai nyilatkozattól, sőt még harmadikán éjjel volt egy meglehetősen drámai hangú nyilatkozat —, de az a Losonczy-beszéd volt az első részletes újrafogalmazása a kormány álláspontjának, és ez, azt hiszem, önmagában is cáfolata sok mindennek, amit erről az elmúlt harminchárom évben írtak. Utána volt még egy meglehetősen drámai közlemény, amely arról adott hírt, hogy a szovjet csapatok nyilvánvalóan valamiféle akcióra készültek. Emlékszem, hogy még éjszaka, a stúdióban ezt én fordítottam angolra a New York Times tudósítójának. Azután én is, és a csapatnak az a része, amely végigszolgált ezt a 36 órát, hazament és ha jól tudom, Burján Béla és Csillag István volt bent. Csillag szegény már meghalt. Ők voltak bent az utolsó napon, negyedikén. Azt mondhatom, hogy Bibó, Tildy meg ők.

— *Azt hiszem, hogy a híres Bibó-nyilatkozat nem hangzott el a rádióban.*

Tóbiás: Nem, akkor még nem. Ő azt nem azonnal, hanem egy-két nap alatt fogalmazta meg, és akkor már a rádió le volt zárva Bibó István államminiszter előtt, holott a szobája teljesen nyitott volt, és azt hitték, hogy már az új kormányhoz tartozik. Hi-

szen Kádár János és Marosán György néhány nap múlva érkeztek meg tankkal Szolnokról.

Én november harmadikán késő éjszakáig voltam bent, és egy nagyon drámai beszélgetést készíthettem Ignótus Pállal, aki bejött a Parlamentbe. Ez egy kaszinó is volt, ha úgy tetszik. Ha nem is úri kaszinó, forradalmi kaszinó volt a Parlament. Ignótus Pál elmondta, hogy 1938-ban — ha jól emlékszem, március 15-én vonultak be a németek Prágába, és akkor szállták meg Csehszlovákiát — ő ott volt azokban a napokban és az a hangulat van most itt is, Budapesten, ezt érzi, ez van a levegőben. És ez a beszélgetés elhangzott a műsorban úgy éjfél körül.

Gömöri: Meg kell mondanom, hogy a sajtóból most ez nem derül ki. A sajtó, a dolog jellegénél fogva, egy stabilabb, szilárdabb helyzet illúzióját kelti a rádióban és általában a Parlamentben. Nem szabad elfelejteni, hogy mi együtt éltünk a politikai elittel. Annak progresszív és kevésbé progresszív részével.

Tóbiás: A kormány hónaljában voltunk tulajdonképpen, mert egy félemelettel lejjebb éltünk.

Tóbiás: Az imént elhangzott, hogy a két rádiós kollégánk, Burján Béla és Csillag István voltak azok, akik ügyeletesek voltak november negyedikén hajnalban. Amikor már a takarítóasszonynak kellett volna jönnie, hogy mielőtt becsukják az ajtót, rendet teremtsen, e helyett szovjet katonák jöttek. El kezdtek matatni a különféle kéziratok között, és ezt a két fiatalembert meglehetősen erős mozdulatokkal végigterelték a hosszú folyosón. Vörös kókuszszőnyeg volt a Parlamentben, s nem léphettek a szőnyegre, oldalt terelték őket. Csillag odasúgta Burján Bélának; úgy látszik, nem akarják, hogy összevérezzük a szőnyeget. Aztán elérték a bejáratot és kilökték őket, hogy davaj pasli damoj. Menjetek haza. Így ért véget a Szabad Kossuth Rádió működése.

Farkas Zoltán—Váradi Júlia

Lapalapítók '89

„A szabadság mámora öntötte el a sajtót”

1989 első fél évében a magyar sajtóban két törekvés, tendencia figyelhető meg: egyrészt a lapkiadás mint üzleti vállalkozás megerősödött, igazolódott tehát, hogy nem eleve reménytelen politikai-kulturális és egyéb kiadványoktól azt várni, hogy nyereségesek legyenek; másrészt kialakult a plurális és legális párt- és mozgalmi sajtó. Mindez úgy játszódott le, hogy a hagyományos sajtóstruktúra intézményei — kiadók, szerkesztőségek, a terjesztés egésze — lényegében változatlanok maradtak.

Mindenekelőtt a politikai hetilapok száma nőtt. Ebbe a kategóriába nem csak az új pártlapok tartoznak, hanem a magukat „független”-nek nevező — vagy az eme elnevezést kerülő, de vállalkozói jellegükből következően valóban politikai függetlenséget élvező — lapok. A függetlenek és a pártkiadványok közötti hasonlóság, hogy létrejöttük egyik oka: nem akartak semmiképpen az állam (és az MSZMP) sajtóirányításának befolyása alá kerülni. Emiatt a korábbi szamizdatkiadványok egy része mindmáig nem kért lapengedélyt. Ám míg a pártlapok egyelőre alig jutottak túl a dokumentumok, állásfoglalások, helyzetértékelések, ellenzéki híryananyagok közzétételén, addig a többi politikai hetilap hír- és eseménycentrikus: szélesebb közönséghez igyekeznek szólni, kerülik a nyílt politikai konfrontációkat, valamint az ezekben történő állásfoglalásokat.

A szórakoztató — rock, szex, video, divat stb. — kiadványok száma az 1988-as robbanást és hiánypótlást követően nem emelkedett számottevően. A hagyományos sajtóstruktúra lapjai körül két érdekes kezdeményezés történt: Önálló kft. alakult az Ötlet szerkesztőségének nagyobbik feléből és technikai bázisából, az UNIÓ Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft.; politikai hetilapja a Világ. A HVG szerkesztősége saját kiadói társaságot hozott létre, a HGV Rt.-t, de a hetilap megmaradt a Magyar Gazdasági Kamara kiadványa — legalábbis az impresszum szerint.

Az új független és pártlapok versenyének kitett korábbi lapok ma már lényeges tartalmi-ideológiai kötöttségek nélkül közölhetnek írásokat. Így, ha anyagiakban nem is, de szakmailag még többnyire versenyképesek tudtak maradni. Ám a verseny teljesen nyílt, és csak idő kérdése, hogy mikor válik nyilvánvalóvá, kik veszítettek. Az anyagi veszteség egy részét ma még el tudják tüntetni a nagy kiadók. Az előfizetői-olvasói szokások egyelőre lassabban változnak, mint maga a piac.

A Rádíusz-jelenség: lapkiadó magán-részvénytársaság?

A TÉR-KÉP első száma 1988 decemberének utolsó napjaiban jelent meg. Kiadója a Rádíusz Kisszövetkezet, amely 1989. január 2-án megalapította Magyarország legújabbkori történelmének első magán-részvénytársaságát, a Radius Hungaricust. A részvénytársaság alaptőkéje 1989 júniusában úgy 500 millió forint, és még további részvénykibocsátásokat terveznek. Eddig az rt. gondozásában — a TÉR-KÉP-en kívül — megjelenik a Heti Hírnök, miskolci székhellyel, valamint egy műkereskedelmi és művészeti folyóirat, a „belvedere” — csak előfizetőknek. Am a Rádíusznak további lapkiadási tervei is vannak — új gazdasági hetilap és ifjúsági lap megjelentetését készítik elő. Egyelőre. Kialakulóban tehát az első magánlapkiadással is foglalkozó centrum, jóllehet a Rádíusz elsősorban nem sajtóvállalkozás. Molnár László szerint — aki a Rádíusz ügyvezető igazgatója — nem is elsősorban nekik volt szükségük a lapra, hanem szombathelyi újságírók egy csoportja szorgalmazta saját, független lap megjelentetését, mindenekelőtt Fodor Sándor, a TÉR-KÉP felelős szerkesztője. *Miért volt erre szükség?*

Fodor Sándor: Ennek több oka van. Mindenekelőtt az, hogy Magyarországon a vidéki sajtó struktúrája az ötvenes évek óta nem változott. Vidéken csak megyei pártlapok jelentek meg.

— *Vagyis: a „Vas Népe” kizárólag pártlap volt, még csak nem is a párt és a megyei tanács közös lapja? Hiszen más megyékben általában a megyei párt- és tanácsi vezetés közösen jegyezte a napilapot.*

— Ez igaz, az impresszumban általában az MSZMP-t és a megyei tanácsot jelölik meg, de a lapoknál dolgozók tanúsíthatják, hogy valójában pártkiadványok voltak. Még akkor is a párt politikáját kellett képviselni, ha közvetlen, direkt beavatkozással ezt esetleg nem közölték az újságírókkal. De mit tegyenek azok az újságírók vidéken, akik nem értettek egyet az MSZMP politikájával — vagy nem mindenben értettek egyet vele . . . Mi keresnivalójuk volt nekik a megyei lapoknál? Ám ha valaki újságíró

akart lenni vidéken, arra kényszerült, hogy a megyei laphoz menjen.

— *Vidéken még a szamizdat is ismeretlen volt?*

— Tudomásom szerint Szombathelyen a szamizdat nem volt jelentős — hacsak a tanárképző főiskola lapját, a „Kilátó”-t nem tekintem annak.

— *Maradt tehát a megyei lap — kizárólagos újságírói pályalehetőségeként?*

— Igen. Kétségtelenül voltunk néhányan, akik nem mindenben értettünk egyet az MSZMP politikájával. Ez néhány évvel ezelőtt még sokkal inkább így volt. Tudathasadásos állapotot okozhatott, mivel a „pan-gás évei”-ben gyakran előfordult, hogy nem értettünk egyet azzal, ami a lapban megjelent, vagy azzal, ami akkor megírható volt.

— *Rádásul nem is az MSZMP politikájával kellett csak feltétlenül azonosulni, hanem a megyei pártszervek politikájával, ami — mint az ma már tudható — sok esetben elég sajátos volt . . . Szombathelyen is látszott ez a különbség a központi párttörekvések és a helyi vezetők beállítódása között?*

— Valamennyire igen, hiszen lassan mi már ott tartottunk, hogy nemcsak az számított disszidálásnak, ha valaki Nyugat felé hagyta el az országot. Az értelmiség számára már Budapest is disszidálásnak számított. Tehát sem önálló lapunk nem volt, sem megfelelő fórumunk.

— *Ha jól tudom, a TÉR-KÉP megalakulásakor egy kisebb csapat jött el a megyei lapról. Ilyen komoly konfliktusok voltak a megyei lap vezetői és a munkatársak között?*

— Azt nem mondanám, hogy éles konfliktusok lettek volna. Nem voltak, mert a konfliktusoknak még csak értelmük sem volt. Hiszen az országban már rég elindult ez a jószágú, tavaszi változás, a megyében ez mégsem volt érezhető. Láttuk, hogy a fővárosban már rég olyan irányba haladnak a dolgok, amire mi is vágytunk, és amiről írni szerettünk volna, itt pedig minden mozdulatlan maradt. Azt is láttuk, hogy ki hogyan akarja menteni a bőrét. Szombathelyen az események csak lassan kezdtek változni. A TÉR-KÉP próbaszáma decemberben jelent meg. Csak ekkor került sor a megyei pártterkekezletre. Új megyei első titkárt választottak. De a megyei lap vezetői továbbra

is ugyanazok! Politikai hibának tartom, hogy június közepén tartunk, az MSZMP készül a választásokra, és ennek semmiféle következménye nincs a párt lapjára nézve. Ma is ugyanazok az emberek irányítják a Vas Népet, ugyanabban a szellemben, mint korábban.

— Kik jöttek el a laptól?

— Valójában nem túl sokan, hiszen az volt a cél, hogy a TÉR-KÉP-et ne túl nagy létszámmal indítsuk. És főleg: nem a vezetők jöttek el. Én például a gazdaságpolitikai rovat munkatársa voltam, a bérlistán az utolsó előtti helyen álltam. Rajtam kívül eljött a lap legjobb fotósa, és mások. Meg is írták valahol, hogy a legjobb munkatársak jöttek el a laptól, amit azután a Vas Népe munkatársai kikértek maguknak.

— Már akik maradtak, gondolom. Végül is hányan jöttek el veled?

— A lap olvasószerkesztője, fotósa, ketten munkatársak. Az egyik kollégánk az Esti Hírlaptól jött vissza hozzánk, de ő a Vas Népetől ment az Esti Hírlaphoz. Győrben a Kisalföldtől is eljött három munkatárs — ők valóban a lap legjobb munkatársai voltak szerintünk — és a fotós.

— Átléptétek a megyehatárokat már induláskor?

— Igen. Győrben külön szerkesztőségünk van. Túl szerettünk volna lépni ezen a megcsontosodott vármegyerendszeren. Azt gondoltuk, ha az ország nyit Európa felé, akkor a megyéknek sem szabad bezárkózniuk. Azt tartottuk, nem megyékben, hanem régiókban kell gondolkodni.

— A miskolci lappal, a Heti Hírnökkel van valamilyen kapcsolatotok? Hiszen mindkét lap meglehetősen ambiciózus, országos terjesztésű hetilap. Budapestén mindkettő kapható.

— Csak annyi, hogy azonos a kiadónk: a Radius Hungaricus.

— Nem dolgoztok össze, nem hoztok le azonos anyagokat?

— Tartalmi kapcsolat köztünk egyelőre nincs. De tervezzük, hogy összedolgozunk. Más kérdés, hogy megalakulásunk óta nagyon sokan fordultak hozzánk tanácsért. Köztük a Heti Hírnök újságírói választották azt a megoldást, hogy a Radiusszal szponzoráltatják magukat, nem helyi szer-

vezettel vagy társasággal. Így kerültünk velük egy kalap alá.

— Nos, akkor ti hogyan hoztátok létre ezt a megyei lapot, amely tehát nem is megyei, hanem regionális, illetőleg már országos terjesztésű?

— Még a Vas Népe-nél dolgoztam, amikor Molnár Lászlóval, a Rádus Kiszövetkezet elnökével készítettem egy interjút. A Rádus éppen akkor nyerte el a jogot arra, hogy a Celladam immunvizsgáló laboratóriumokat — összesen tízet — felállítsa. Nekem nagyon tetszett, hogy a Budapesti Nemzetközi Vásáron megszavaztatták a látogatókat, melyik tíz megyébe kerüljön laboratórium. Erről akartam írni, de Molnár Lászlóról is volt már elég sok információ. Úgy készültem a vele való találkozóra, hogy meg fogom kérdezni, nem volna-e kedve lapot alapítani.

— Molnár Lászlótól tudom, hogy ő a társasági törvény megjelenése óta készül a részvénytársaság létrehozására, és mindig is szeretett volna olyan lapot, amelyben viszontláthatja saját gondolkodásmódját, üzleti filozófiáját. Vagyis nem egyszerűen gondolatolvasás történt...

— Igen. Hiszen mi 1988 novemberében kezdtünk el erről tárgyalni, és már decemberben kész volt a próbaszám.

— Hogyan kerítettetek nyomdai kapacitást?

— Két nyomdával tárgyaltunk. Az egyik a nagy nyomda a Sylvester János Nyomda, ahol a Vas Népet készítik. A másik a Sabaria Cípőgyár házinyomdája. Végül emellett döntöttünk, több okból. Először, mert olcsóbb. Másodszor, mert 1988 novemberében-decemberében még elég komolyan tartottunk attól, hogy ha egy ilyen lapot megjelentetünk, amely megpiszkálja azokat a dolgokat, amik a megyében történnek, nem fognak-e egyszer csak a nyomdában az orunk alá dörgölni egy olyan írást, hogy nincs elég papír. Attól féltünk, miután a megyei vezetés eléggé konzervatív volt, ezt el tudják intézni, ha akarják.

Honnan van papír? Hiszen a TÉR-KÉP némiképp szebb papíron jelenik meg, mint a versenytársai.

— Hadd mondjam meg még azt is, hogy a Sabaria Cípőgyár üzemi lapja is a Sylves-

ter János Nyomdában készül... Mi mégis a Sabaria mellett maradtunk, nem utolsósorban azért, mert a cipőgyárnak nagyon jó kapcsolatai vannak a Füzői Papírgyárral, így állandóan van papírunk. A lényeg, hogy nem lehet minket papírral zsarolni. Ez akkor nagyon fontosnak tűnt.

— Mekkora példányszámmal indult a TÉR-KÉP?

— Huszonötezerrel. Most negyvenkétezer példánynál tartunk. Miután a hirdetési piacunk is beindult, most már nyereséges a TÉR-KÉP.

— *Elvileg, a Radius Hungaricus játékszabályai szerint, minden egyes vállalkozásnak úgy 25%-os vagyónarányos nyereséget kell hoznia. Ez a Molnár-féle birodalom normatív hozamkövetelménye. Elképzelhető, hogy ezt teljesíteni tudjátok?*

— Talán. Mindenesetre a hirdetőink most jöttek rá arra, hogy van annak számukra is értéke, ha nem a Vas Népében, hanem a TÉR-KÉP-ben hirdetnek. Végre megértették, hogy nekik is fontos, az olvasók melyik lappal szimpatizálnak. De ha mi nem tudnánk is ezt a hozamkövetelményt produkálni, akkor is elég szép hasznot hozunk a Radiusznak. A lap megléte is reprezentálja a részvénytársaságot, mondhatni, állandó reklámhordozó, annak presztízsét, hitelét növeli.

— *Az sem számít, hogy Molnár László eredetileg nem ilyen lapra gondolt? Ő azt hitte, hogy a részvénytársaság típusú vállalkozások bátorítását szolgáló, azt propagáló lapot indít, ehelyett most van egy „független nyugat-magyarországi hetilapja”, amely mindeneke előtt politizál, és a Molnár László által kívánatosnak tartott gazdasági filozófiáról vajmi keveset ír. Tudatosan szakadtatok el az eredeti törekvésektől?*

— Nem, de nekünk a piacra is tekintettel kell lennünk. Molnár Lászlóval egyetértünk abban, hogy az emberek érdeklődését a gazdaság felé kell fordítani, meg kell mutatni a megoldásokat. De azt Molnár Lászlónak is el kell ismernie, hogy mostanában más érdekli az embereket. Nekünk pedig a piacot kellett figyelniünk, és arról kellett írniunk, ami az embereket érdekli. Egyébként arról nem mondtunk le, hogy a progresszív gazdasági törekvésekről beszámoljunk. Mellesleg

a kiutkeresés nem az újságírók, hanem a politikusok dolga.

— *Való igaz, hiszen ez ugyanolyan szereptévesztés lenne, mint amikor a pártközpont várta az ország egész sajtójától azt, hogy mutassa meg a kiutat. Nem fordulhat elő az, hogy egy magán-részvénytársaság is hasonló igénnyel lép fel — mármint azzal, hogy saját lapjai képviseljék a vállalkozás eszmeiségét?*

— Egyelőre úgy érezzük, a részvénytársaságnak szüksége van a lapra. Az alapkérdés az, hogy a részvényesekre figyeljünk jobban, vagy az olvasókra. Egyelőre az olvasóink vannak többen. De nem szabad azt sem figyelmen kívül hagynunk, hogy mi a részvénytársaság lapja vagyunk.

— *Tehát a lap még „független” — mint ahogy azt alcímében jelzi? Sehonnán nem szóltak bele tartalmi kérdésekbe?*

— Nem. Sem a párt, sem a tanács, sem az alternatív szervezetek, sem a Radius. Szerintem egyébként kell a Radiuszal foglalkoznunk, de nem érezhetik azt az olvasók, hogy annak üzemi lapját tartják a kezükben.

— *Függetlenségetek kinyilvánítása óta egyik hatalmi centrum sem akarta hatáskörébe keríteni a lapot? Tiszteletben tartották ezt e függetlenséget?*

— Nem. A hagyományos hatalmi centrumnak egyébként szerintem kifejezetten jót tesz, hogy a TÉR-KÉP létezik, mivel olyan folyamatokat erjeszt, amelyekre — legalábbis a reformerőknek — szükségük van. A lap indításakor egyébként elhatároztuk, hogy egyetlen pártnak, szervezetnek sem leszünk a szócsové. Ettől persze még a lap munkatársai bizonyos szervezetekkel szimpatizálnak.

— *Tagok is lehetnek? Bármilyen politikai szervezetbe beléphetnek?*

— Természetesen, ez senkinek nincs megtiltva. De ügyelnünk kell arra, hogy függetlenek maradjunk.

— *A TÉR-KÉP számos jelentős interjút, botrányos ügyet közölt. Mégis a legnagyobb vihart egy címlappal váltottátok ki, ezen Grósz Károly — mint a régi Unicum-reklám szörnyembere — éppen kiemelkedik a vízből. Ezt is megúsztátok? Azt sem kifogásolta senki, hogy az MSZMP főtitkára a címlapfotón nem éppen a legelőnyösebb pozícióban szerepel?*

— Mi Grósz Károlyt nem a párt szörnyeként akartuk ábrázolni, egyszerűen csak azal a gondolattal játszottunk el, hogy kint vagyunk-e a vízből. Ennek megválaszolására a legkompetensebb éppen Grósz Károly. De az egész históriában az az érdekes, hogy sikerült lemérnünk, meddig mehetünk el.

— *Az derült ki, hogy eddig el lehet menni, vagy az, hogy eddig soha többet?*

— Eddig el lehet menni, és ennél tovább nem kell elmenni. De én mást tartok ebből fontosnak: ebben az országban, ebben a megyében óriási félelmek voltak, s ha mi ezzel a címlappal ki mertünk jönni, akkor ez talán azt jelzi az emberek számára, hogy nem kell félni. Ha egy újság nyíltan mer politizálni, akkor talán ettől az emberek is felbátorodnak.

— *Te hogyan lettél főszerkesztő? Pusztán, mivel a te ötleted volt a címlap alapítása? Avagy volt kollégáid — akik ide veled tartottak — választottak meg?*

— A lap ötlete az enyém volt, és talán emiatt, kollégáim engem választottak.

— *És a volt olvasószerkesztőd veled jött — a beosztottadnak?*

— Pontosan így történt. De azt azért le kell szögezmem, hogy én nem tartok senkit a beosztottamnak. Nem véletlen, hogy az én nevem mellett — kicsit az üzemi lapokra jellemzően — a „felelős szerkesztő” titulus áll. Nem akarom eljátszani a főszerkesztőt, el akartunk szakadni attól a hatalmi hierarchiától, amit a megyei lapnál tapasztaltunk. Ezért hoztuk létre a szerkesztőbizottságot, amelynek én is egy tagja vagyok.

— *Mekkora a szerkesztőség?*

— Tizenkét fő, beleértve a győri és szombathelyi titkárnőt, a győri és a szombathelyi fotóst is.

— *Ennyien el tudtok készíteni egy hetilapot?*

— Nagyon kemény munkával igen.

— *Egy hasonló hetilap szerkesztősége az állami szektorban 25-30 főből áll! Tehát politikai hetilapot ennél sokkal kevesebben is meg tudnának jelentetni? Ehhez elég egy tucat ember?*

— Ha elég megszállottan törekednek erre, akkor elég.

— *Mindennek fejében hogyan lehet a TÉR-KÉP-nél keresni? Hiszen az közismert,*

hogy a megyei lapoknál hihetetlenül rossz fizetések voltak és vannak.

— Annál mindenképpen többet kapunk. Az én példám tán azért oly kirívó, mert én a Vas Népénél majdhogynem a legkevesebbet kerestem, 6500 forint volt a bruttó fizetésem. Amikor eljöttem, épp akkor elmelték 6900 forintra. Viszont itt a munkatársaim bruttó fizetése havi huszonötezer forint.

— *Egységesen?*

— Igen. Induláskor arra gondoltunk, hogy azonosan fizetünk mindenkit, annak ellenére, hogy én személy szerint ennek nem vagyok híve, hisz egységes teljesítmény valójában nincs. De így indultunk, és arra gondoltunk, hogy előbb nyereségessé kell tenni a lapot, azután kezdünk el azon gondolkodni, mi legyen a mozgóbérrel, hogyan lehetne egy-egy kiemelkedő írást külön premizálni.

— *Ez jönne rá a huszonötezer forintos bruttóra?*

— Igen, hisz ez nettó tizenhat-tizenhét ezer, és úgy gondolom, ez kell a megélhetéhez, továbbá, miután mi fél évünket ebbe a lapba öltük, erre minden percünk ráment . . . nem kellene lejjebb menni a bérekkel, és úgy differenciálni.

— *Vannak másodállások?*

— Mindenkit megkértem arra, hogy csak a TÉR-KÉP-nek dolgozzék.

— *A külső szerzőket hogyan tudjátok megfizetni?*

— Körülbelül négyszáz forintot fizetünk flekkenként. Rendkívül jó írás esetén elmegyünk hatszáz forintig.

— *Vannak külső szerzők? Már nem számít gyanús vállalkozásnak a TÉR-KÉP, mernek ide írni a megyei lapnál maradt kollégák is?*

— Elég sok írás jön hozzánk. A Vas Népétől is dolgoznak nekünk. Kezdetben még előfordult, hogy ott dolgozó kollégánk nem merte a nevét vállalni. Bár mostanában mintha kevesebbet írnának nekünk, inkább arra várnak, hogy végre a saját lapjuknál is változzon a helyzet.

— *Hogyan sikerült megoldani az országos terjesztést?*

— Ez most minden új lap legnagyobb gondja, főleg, miután ezek üzleti vállalkozások. A posta által leemelt 31 százalék elég sok, ám ennek fejében nem végez túl alapos

munkát. Nem az a legnagyobb gondja, hogy a TÉR-KÉP terjesztését jól megoldja. Egyébként mi a postától 1 százalék engedményt kiharcoltunk. A posta tehát a TÉR-KÉP-et 30 százalékkért terjeszti, mivel a cipőgyári Barkas gépkocsik viszik a lapokat. Csak így tudtuk megoldani, hogy Győrben ne később jelenjen meg a lap. Ezt a posta nem tudta volna, vagy nem akarta így elvállalni.

— *A TÉR-KÉP nem kíván nyugat-európai cégekkel kooperálni? Ausztria közelsége miatt ez kézenfekvő volna, nem?*

— Amikor a lap indult, elég nagy külföldi visszhangja volt. Riportot készített rólunk az osztrák tévé, a jugoszláv rádió. Meglátogatta szerkesztőségünket az Egyesült Államok nagykövetségének két sajtóattaséja. Egy francia képes hetilapban is közöltek rólunk írást. Osztrák és olasz lapokkal tárgyalunk, együttműködési lehetőségeket keresünk, de úgy látjuk, hogy az osztrák piac elég telített. Talán Olaszországba azért be tudunk törni...

— *Egyébiránt a magyar piacon milyen lehetőségeitek vannak? Hiszen hovatovább ez a piac is telített!*

— Ezt mi is érezzük. Példányszámunk emelkedése megállt. Erősíteniünk kell. Most nyitottunk szerkesztőséget Veszprémben, tehát három megyében vetettük meg a lábunkat. A magyar falu számunkra további lehetőségeket kínál, hiszen eddig a TÉR-KÉP a városokban volt szennáció. Am ahogy egy-egy falusi visszasságot, botrányt megírtunk, falun is azonnal megélénkült az érdeklődés. Azt hiszem, a faluval többet és jobban kellene foglalkozni. Óriási a mozgás a politikai életben. Miközben falun az emberek teszik a dolgukat, a fejük felett történik minden. Erre is oda kellene figyelnünk.

Új politika — újságokban és tájékoztatókban

A politikai pártok, mozgalmak részben régi lapjaik új évfolyamait indították el (Kis Újság, Szabad Száj stb.) részben a hazai szamizdat körül szerveződő értelmiség jelentett meg számos új kiadványt. Ezen bejegyzett és regisztrálatlan kiadványaik még mindig ritkán kerülnek az újságárusok standjai-

ra. Ennek ellenére például a Hiány, a Fidesz Hírek rövid idő alatt ismertté vált. Miután az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei által megjelentetett lapok szerkesztőinek a lapindítás hasonló gondjaival kell szembenézniük, célszerűnek látszott őket ezúttal is egy kerekasztalhoz ültetni. A beszélgetésben Kardos András (Szabad Demokraták), Vársárhelyi Antal (Hiány) és Szécsényi Mihály (Fidesz Hírek) vett részt. Először saját lapjuk megjelentetési, kiadási gondjairól számoltak be.

A **Szabad Demokraták** című tájékoztató — bár kimeríti az újság fogalmát, még nem bejegyzett lap — egyelőre még lapengedély nélkül, tehát csak féllegálisban működik. Története rövid és egyszerű: 1988 novemberében megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége, majd 1989 januárjában társadalmi szervezatként való bejegyzését kérte, amit igen gyorsan meg is kapott. Akkor már több mint kétezer tagja volt. A hajdani demokratikus ellenzék hagyományai, másrészt pedig magának a szövetségnek a léte szükségessé tette egy olyan orgánus létrehozását, amely számot ad egyrészt a szövetség belső életéről, híreiről, történéseiről, másrészt, ezen túlmenően annak a szellemiségnek a jegyében, amelyet a Szabad Demokraták Szövetsége képvisel, politikai, ideológiai, világnézeti állásfoglalásokat, cikkeket, vitákat, kritikákat közöl. Így jött tehát létre a Szabad Demokraták című belső tájékoztató. Aki ezt a lapot kezébe veszi, azonnal érzékel valamilyen belső ellentmondást: mintha minden alkalommal azt próbálná kiküszöbölni, ami a belső tájékoztató jellegeből fakad, ugyanakkor nem akarja föladni a belső tájékoztatás szerepét sem. A lap egyik szerkesztője: Kardos András.

— *Hogyan veszik tudomásul ezt a paradoxont?*

Kardos: Az a paradoxális helyzet, amelyben létezzünk, természetesen minden ilyen műhelynek, vagy minden ilyen szerkesztőségnek a tevékenységében tükröződik. Talán nem is annyira formális ellentmondásról van szó, hanem arról, hogy hogyan lehet úgy lapot szerkeszteni, hogy közben egy belső tájékoztatót szerkesztünk.

— *És hogyan lehet?*

Kardos: Azokról az elengedhetetlen információkról, amelyek majdhogynem etikai szükségletből kell hogy közlést kapjanak a lapban, tehát az SZDSZ csoportjainak megalkulásáról, az SZDSZ állásfoglalásairól, vagy az ügyvivők nyilvános fellépéséről mindenképpen hírt adunk. Mint ahogyan hírt adunk az ellenzéki kerekasztal működéséről is. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan, vagy talán előttről leközlünk minden olyan anyagot, amely az ország vagy bizonyos értelemben talán még tágabban, mondjuk a közép-kelet-európai térség problémáit taglalja, részben az SZDSZ feltételezhető álláspontja szerint, részben ezzel vitában. Tehát mi belül nem érezzük ezt az ellentmondást. Az ellentmondás magának a lapnak a tartalomjegyzékében rejlik. De én azt gondolom, hogy addig a pillanatig, amíg a Szabad Demokraták Szövetségének nem lesz egy hetilapja, vagy egy havilapja — ami remélem, hogy hamarosan bekövetkezik —, addig mindezt vállalnunk kell, és ennek a jegyében kell szerkesztenünk.

— *Milyen konkrét elképzeléseik vannak a születő lapról? Arról, amely már nemcsak belső tájékoztató lesz.*

Kardos: Amiről jelenleg szó van, az egy kicsit túllép a Szabad Demokraták című lap, vagy belső tájékoztató saját elképzelésein. Azt tervezzük, hogy a *Beszélő* negyedévenkénti lapból rendszeresen megjelenő kiadvánnyá válik.

— *Szamizdatból — hogy ezt a most már valamelyest megváltozott jelentésű kifejezést használjuk — hetilappá?*

Kardos: Igen, a *Beszélő*, követve a kor felpörgött eseményeit, mindenképpen meg akar újulni és át akar alakulni. A *Beszélő* szerkesztőgárdája, szerzői és szellemisége lényegében véve a Szabad Demokraták Szövetségének a szellemiségével és jelentős részében a tagságával is azonos, vagy közelít hozzá. Tehát elég kézenfekvőnek látszott, hogy a *Beszélő* átalakulása valamilyen értelemben egybeessék a Szabad Demokraták Szövetségének a lapigényével. Gyakorlatilag tehát arról van szó, hogy a Szabad Demokraták című belső tájékoztató és döntően a *Beszélő* negyedévenkénti samizdat folyóirata egyesül. Még ha az egyesülés kifejezés némi túlzást is jelent, mert a *Beszélő* egy

tekintélyes, nagy múltú lap, a Szabad Demokraták pedig csak egy néhány számmal rendelkező tájékoztató. Mindenesetre ennek a kettőnek az egyesüléséből, vagy összeolvadásából, vagy megszüntetve megőrzéséből egy hetilap szándékozik létrejönni, amely természetesen egy politikai hetilap összes kritériumával rendelkezni óhajt, tehát teljesen legálissá, teljesen törvényszerűvé kíván válni.

— *Vagyis be kívánja jegyeztetni magát?*

Kardos: Természetesen, ugyanúgy kíván a piacon megjeleni, mint a létező, vagy a még nem létező politikai hetilapok.

— *Jelenleg hol tart ez a dolog?*

Kardos: A szerződés stádiumában. Úgy gondolom, hogy kb. őszre lehet ebből lap.

— *Feltett szándéka-e ennek a készülő lapnak, hogy megtartsa a Beszélő azonfajta egyediségét, amely talán részben „földalattiságából” származott? Abból a pikáns helyzetből, hogy nagyon nehéz volt hozzájutni. Ha nem így lesz, vajon nem veszít-e majd a varázsából?*

Kardos: Én azt gondolom, hogy a *Beszélő* szellemiségét akarjuk mindenáron megőrizni.

— *Mit értünk a Beszélő szellemiségén?*

Kardos: Azt a tradíciót, amelyben a *Beszélő* fogant. Az Európára nyitott, részben liberális, részben szociáldemokrata irányok felé közelítő és a kettő között mozgó beállítódását. Ugyanakkor nem tekintem bajnak, ha nem tudja megőrizni a beszoríttaságából származó felemás helyzetét. Ettől még a *Beszélő* tradíciója érvényesülni fog ebben a lapban.

■ ■

A *Hiány* című lap előzményei között egy 1983-ra tervezett, de — elsősorban gazdasági okok miatt — létre nem jött lap — a *Héjanász* volt az egyik lényeges indítóelem. A szándék: egy igazi értelmiségi, ún. közép-kelet-európai folyóiratot indítani. A koncepció, a feladatok, a szerzőgárda és a lap teljes anyaga már összeállt, csak a várva várt szponzort nem sikerült megtalálni — emlékszik vissza Vásárhelyi Antal a *Hiány* múltjára.

A kudarcokat újabb kísérletek követték, legalábbis ami Vásárhelyi Antalt illeti, aki

egyébként a Kapu megszületésénél is bábáskodott.

— *Miért lépett ki a „Kapu”-ból?*

Vásárhelyi: Mert függetlennek nevezték magukat, és közben erről szó sem volt, hiszen addig nem indultak el, amíg Berecz János nem mondott áment.

— *Így tehát az ön feltett szándéka egy valóban — és nemcsak vallottan — független folyóirat megteremtése volt?*

Vásárhelyi: Igen. És végül is ez lett a Hiány.

— *És a létrejötténél nem adódtak anyagi nehézségek? Hisz a függetlenség finanszírozását is kell hogy jelentsen.*

Vásárhelyi: Hosszú takarékoskodás után magam teremtettem meg a lap anyagi fedezetét.

— *Saját zsebből?*

Vásárhelyi: Saját zsebből, igen.

— *Ne haragudjon, mennyi pénz kell ahhoz, hogy az ember egyáltalán gondolni merjen egy lap elindítására?*

Vásárhelyi: Minimum százezer forint. De ha profitot is akar az ember, akkor ez nem elég.

— *Mindez 1987-ben történt. Amikor azért még nem volt senkinek igazi tapasztalata abban, hogy egy önmagát függetlennek kikiáltó lap valóban működni tud-e, fog-e, hagyják-e. Hadd tegyek föl egy személyes kérdést. Gondolom van családja, vagy legalábbis vannak olyanok, akikkel, akikért anyagilag felelősséget kell vállalnia.*

Vásárhelyi: Éppen akkor váltam. Meg hát ezt az ember akkor nem csinálja, ha fél. Tudtam, hogy a függőséget nem vállalom. Én tizenegy éve vagyok Magyarországon, és tíz és fél éve vagyok az ellenzékben, másként gondolkodók mellett. A biztonság soha nem tartozott az általam ismert, vagy tapasztalt fogalmak közé. Egyébként grafikus vagyok. Volt egy kiállításom 1985-ben. Ebből jött össze a pénz.

— *Azóta visszajött az az összeg, amit a Hiányba befektetett?*

Vásárhelyi: Háromszor mentem tönkre, most, éppen az utolsó számnál, harmadjára.

— *Ez azt jelenti tehát, hogy a Hiány eddigi története a folyamatos tönkremenetelek története?*

Vásárhelyi: Igen. Valamikor, még tavaly

a nyomdában lebukott az egyik számunk, akkor azért mentünk tönkre.

— *Mit jelent az, hogy lebukott?*

Vásárhelyi: Egy belső ellenőrzésen megta lálták és elkobozták.

— *Merthogy illegálisan nyomták?*

Vásárhelyi: Igen, teljes egészében illegálisan.

— *Ez a lebukás mikor volt?*

Vásárhelyi: Tavaly tavasszal, áprilisban. Ez volt a második szám.

— *Végül is a szamizdat fogalmát gyakorlatilag kimerítette a Hiány.*

Vásárhelyi: Igen, de 1988-ban már nem volt olyan nagy és látványos az üldöztetés.

— *És ma, 1989 júniusának elején hol tart a dolog? Még mindig ugyanilyen körülmények között készül ez a lap?*

Vásárhelyi: Sajnos igen.

— *Ennek mi lehet az oka? Hiszen, ha körülnézünk, akkor valójában a lehetőség már megvan arra, hogy bármiről, bármilyen módon, vagy majdnem mindenről, majdnem bármilyen módon nyíltan lehessen írni. Tehát végül is lapengedélyt is lehetne kérni, és ehhez hivatalosan nyomdát is lehetne szerezni.*

Vásárhelyi: Ez fontos alapkérdés. Ellentétben a Szabad Demokratával, vagy a Fidesz Hírekkel, amelyek valamilyen formában egy szervezetnek a lapjai, és ezáltal könnyebb helyzetben vannak, én még mindig a függetlenség jegyében próbálok lapot szerkeszteni és senkihez nem akarok tartozni.

— *De vajon lehet-e egy ilyen ars poeticát követni, amikor a szerzők szinte mindegyike elkötelezett ember (a legtöbben SZDSZ-tagok, van aki kispártárhoz stb.).*

Vásárhelyi: Nem a szerzők, hanem az írók függetlenségét tekintem szempontnak.

— *És mi a jövő?*

Vásárhelyi: Talán létre kellene hozni egy kft.-t, csak hogy ahhoz megint pénzre lenne szükség.

— *Semmi esély nincs arra, hogy valaki, aki saját magát függetlennek tekinti, és a Hiány is elfogadja független gondolkodásuként, esetleg magán mecénátúrát vállaljon?*

Vásárhelyi: Azt hiszem, hogy az emberek még nem jutottak el idáig. A Reformhoz hasonló újságok hamarabb kapnak támogatást, mint egy olyan szamizdat, amely nem

pletyka szinten akarja tárgyalni a dolgokat, hanem tényszerűen.

— *Kicsit az az érzésem, és ne haragudjon, hogy ezt kérdezem, de nincs-e emögött egy olyan szándék is, hogy éppen a szamizdat-jelleget megőrzendő bújnak ki mindenféle olyan szervezett megkeresés előtt, amely segítené ezt a lapot?*

(Beszélgetésünknek ezen a pontján az asztalán ülő Kardos András kért újra szót.)

Kardos: Itt fontos lenne valamit tisztázni. Magyarországon 56 után igen speciális helyzet alakult ki ebből a szempontból is. A legvidámabb barakknak bizonyára meglesz még a maga histográfiája. Tudniillik itt arról van szó, hogy mindazok, akik a szamizdatban, vagy a ma már független sajtónak nevezett kultúrában működtek, vagy működnek, állandóan szembekerülnek azzal a helyzettel, hogy eddig ugye tiltva volt a dolog, máától szabad. Igen ám, de ez ugyanolyan hazugság, mint ahogy hazugság volt az elmúlt harminc évben az, hogy Magyarországon tulajdonképpen szabadság van, csak nem annyira. Le kell végre egyszer szögezni, hogy amiről itt szó van, az emberek, közösségek és embercsoportok súlyos, személyes, anyagi és egzisztenciális tragédiáit takarja.

Itt nem arról van szó, hogy azért akarják a szamizdatlapok megőrizni a maguk szamizdat mivoltukat, mert ugye a tiltott gyümölcsnek mindig van egy erotikus aurája és ezáltal van egy kis vonzereje, hanem arról, hogy felpuhított helyzetben élünk. De távol vagyunk attól, hogy az intézményrendszer gyökeresen megváltozzon. Eddig sem éltünk tisztességes intézményrendszerben, és most sem. Következésképpen azok, akik ezen a területen dolgoznak vagy akik a demokratikus ellenzékéből jönnek, mind a mai napig emberi, anyagi, családi rizikót vállalnak. Nem a börtön értelmében, hanem abban az értelemben, hogy embereknek a karrierje, az anyagi boldogulása ment rá erre: emberi sorsok őrlődtek fel. Természetesen a jogbizonytalanságnak egy másik stádiumában vagyunk ma már, hiszen a televízióban is lehet látni Kőszeg Ferencről Kis Jánosig mindenkit, de mégis arról van szó, hogy ez a megváltozott helyzet adománynak

tűnik az MSZMP részéről, kikényszerített húzásnak a társadalom részéről, de nem természetes állapotnak. Még mindig a legvidámabb barakk vagyunk, csak éppen át vannak mázolva a falak. És ennek a dolognak az emberi oldala fogja jelenteni továbbra is a megvalósuló lépéseket. Hogy beadok-e lapengedélyt, nem adok-e, kockáztatok, nem kockáztatok, elvesztem a pénzem, nem veszttem el a pénzem. Hogy nem tudom a gyerekemet az óvodában megvédeni. Innen erednek azok a motívumok, amelyek egy lapnak a létrejöttében alapvető szerepet játszanak.

— *Tehát amikor a lapalapítás történetéről beszélünk, akkor emberek történetéről beszélünk. Olyan emberekéről, akik, ahogy mondja, nagyon sok mindent föláldoznak azért, hogy létrejöjjön egy-egy olyan, konkrét információkat és lényeges gondolatokat tartalmazó újság, lap, kiadvány, tájékoztató, amire szükség van ahhoz, hogy ezeket a falakat ne fessük, hanem le is bonthassuk.*

Kardos: Igen, és azok a döntések, amelyek egy lapengedély beadása vagy be nem adása mögött rejlenek, eredendően más szférából jönnek, mint ahonnan normálisan jönniök kellene.

■ ■

A Fidesz Híreknek is volt előzménye. Müzli néven terjesztették a Fiatal Demokraták Szövetségének tagjai a megmozdulásaikról készült „legősibb” információs anyagot. A nevet onnan kapta, hogy minden benne volt, amiről egy Fidesztagnak tudnia kellett. Tartalmazta az alapító nyilatkozatot, szerepelt benne a Fidesz bírósági pere, és egy későbbi, bővített kiadásban az a leirat, amellyel a Fidesz az országgyűlési képviselőkhöz fordult Bős—Nagymaros ügyében, valamint a Fideszt ért atrocitásokkal kapcsolatban. A Müzli terjesztésének ősi módja az volt, hogy egyenként minden országgyűlési képviselőnek személyesen adták a kezébe a Fidesztagok az újságot, mint ahogy a nagygyűléseken megjelenő több száz vagy ezer résztvevő is így jutott hozzá. A Müzli szövegszerkesztős írógéppel készült, az A/4-es oldalakat lekicsinyítve, xeroxozva helyezték egymás mellé — így vált kezdetleges újsággá. Ebből a primitív módszerekkel készült lapból született a már fejlettebb válto-

zat, a mai Fidesz Hírek, amelynek vezető szerkesztője Szécsényi Mihály.

— *Ha jól tudom, a Fidesz Hírek is illegális, úgyszólván konspiratív módszerekkel készült.*

Szécsényi: Egy vagy két ember tudta, hogy ki a nyomdász, meg hogy hol nyomják. De a legfontosabb célt nem téveszthettük szem elől, hogy a Fideszre vonatkozó minden fontos anyagot a tagság megtudjon.

— *Tehát kezdetben valóban csak a tájékoztatás volt a cél. De ma már nem itt tart a lap.*

Szécsényi: Szerencsére nem. Mert az őszi kongresszusra híre, neve lett a Fidesznek. Nagyon sok külföldi szervezet megkeresett, sok kérdésben állást foglalt a Fidesz, és így sok olyan dokumentum született, amelynek igazi sajtóra volt szüksége. Innentől kezdve vált igazi sajtóorgánummá, újsággá ez a lap, bár még mindig nem bejegyezve.

— *És ki volt az, aki a lapot anyagilag támogatta? Hiszen, mint tudjuk, nem elég a szándék, sőt még a sürgető igény sem.*

Szécsényi: Jelentkezett két mecénás, akik vállalták, hogy a lapot kiszedik. Gonda István és Csapó Balázs Szegedről. Ők akkor az ISIS Kiszövetkezetnek a szegedi részlegét vezették.

— *Fidesztagok?*

Szécsényi: Csapó Balázs akkor tag volt, most nem tudom, hogy Fidesztag-e még. Azóta sok idő eltelt, és sok ember kimaradt. Mindenesetre az első számokat ingyen szedték. A nyomda változatlanul titkos maradt, és azért fizetni kellett, de a nyomdai ár sem volt piaci ár igazán, aki nyomta, az is gyakorlatilag önköltségi árat kért.

— *És ma?*

Szécsényi: Ma már mindenért keményen fizetünk.

— *És minden nyilvános, minden legális és minden tudható.*

Szécsényi: Minden legális, minden világos, minden tudható, ami azt jelentette, hogy már a kongresszus második fordulójára, ami októberben volt, 64 oldalon szedve, fotókkal jelent meg a Fidesz Hírek mai formája. Ez nagyon nagy hatással volt a kongresszus résztvevőire. Sokakat meglepett, hogy egyszer csak megjelenik szinte a semmiből 64 oldalon egy lap.

— *Kik készítették a lapot?*

Szécsényi: Ezeket a korai lappéldányokat a Fidesz legaktívabb tagjai közé tartozók szerkesztették, például Molnár Péter, Fodor Gábor, Vig Mónika, Rockenbauer Zoltán és én.

— *Szerkesztési elvek?*

Szécsényi: Hogy minden, ami lényeges, belekerüljön.

— *A főszerkesztő dönti el, hogy mi az, ami lényeges?*

Szécsényi: Nem szeretem azt a megjelölést, hogy főszerkesztő. Sztálinista címnek tartom. Szerintem elég, ha egy újságnál szerkesztők vannak. Ezzel sajnos a lapnál sem ért mindenki egyet, ezért mégis főszerkesztőként emlegetnek. Egyébként az alapszabály készítésénél külön eltöprengtünk azon, hogy hogyan lehet szabad és független egy sajtóorgánus. Akkor nagyon sok hibát vétettünk az alapszabály létrehozásánál. Mert másképpen működik valami az elméletben és másképpen a gyakorlatban. Itt a lapnál az az álláspont alakult ki, hogy a kongresszus válassza meg a Fidesz Hírek főszerkesztőjét, hogy így független legyen a Fidesz politikai vezetésétől, a választmánytól, joga legyen minden információhoz hozzáférni a szervezeten belül, de ne függjön ettől a vezetéstől.

— *És ezt hogyan lehet megtartani?*

Szécsényi: A főszerkesztőnek ugyanúgy kötelessége a Fidesz politikai programja alapján irányítani és készíteni a lapot, mint ahogy ennek alapján politizál a választmány is, de egymás dolgába nem szólnak bele. Illetve nem szólhatnak bele direkt módon. A politizálást is tanulni kell, és a lapszerkesztést is. Tartani kellett a formátumot, tartani kellett a minőséget, fotókat kellett közölni. A lap, amire mindannyian büszkék vagyunk, bizonyos mércét jelentett, színvonalat. Tehát ennél csak jobb lehet. Ugyanakkor egy 64 oldalas számot, ami körülbelül 100-120 flekk, havonta, megfelelő színvonalon produkálni, ez már bizony feladat. Tehát ez a lap éppen emiatt nem jelenhet meg hetente vagy kéthetente, csak havonta. Ugyanakkor, ha ez a lap színvonalas akar lenni, és arra törekszik, hogy az írások a szélesebb olvasóközönséget is érdekeljék, akkor ebbe nem kerülhetnek be a szerkesztőség vagy a szervezet apró-cseprő ügyei, arról, hogy ki, hol nyilatkozott, meg hogy

hol alakult csoport, és milyen elképzeléseik vannak.

— *Akkor azonban már felmerül a kérdés, hogy ez Fidesz tájékoztató-e, Fidesz Hírek-e vagy egy színvonalasnak szánt lap-e, tehát igazi sajtóorgánium-e?*

Szécsényi: Ez a kérdés fölmerült a Fideszen belül is. Ezért hoztuk létre a Fidesz Presst, amely a belső hírügynökségünk kiadványa.

— *A Műzliből két orgánium nőtt ki? Az egyik a Fidesz Press, amely a konkrét információkat közli, a másik pedig egy sokkal igényesebb és az olvasókat minden tekintetben kielégítőnek szánt sajtóorgánium?*

Szécsényi: Nem teljesen így van, tudniillik a Fidesz Press is tudósít olyan eseményekről, amelyek nagyon fontosak, és érdekelnek másokat is. De nyilvánvaló, hogy a választmánynak a hetente vagy kéthetente történő üléséről nem lehet mindig beszámolni a Hírekben. A Presst Hegedűs István szerkeszti, ő a választmány tagja is. Itt viszont fölmerül egy másik ellentmondás, hogy ő mint a választmány tagja nyilván állandóan kénytelen jelen lenni. Ezáltal az összes apró, de fontos információ mind hozzá fut be.

— *Tehát itt egy szervezeten belül teremtődött meg a konkurencia?*

Szécsényi: Igen, mert a Híreknek a hosszabb és talán igényesebb írások jutnak, de a fontos napi információk kevésbé.

— *Lehet tehát, hogy két lapja marad a Fidesznek továbbra is?*

Szécsényi: Igen, lehet. És nincs átfedés a két lap között. Sőt, azt hiszem, hogy csak akkor kaphat valaki teljes képet a mai Fideszről, hogyha az eddig megjelent valamennyi (összesen hét) Fidesz Híreket elolvassa, és az eddig megjelent összes Presst, amiből tíz szám létezik. Úgy gondolom, hogy a Fidesz vezetése a Presst információs kiadványnak tekinti. Van egy olyan terv és elképzelés is, hogy esetleg később majd a kettő egy lappá egyesül. Ezt még nem tudni, de úgy tűnik nekem, hogy mind a két lapra van igény.

■ ■

— *A Szabad Demokrata egy társadalmi szervezet lapja, tehát nyilvánvalóan a mögötte lévő tőke az SZDSZ támogatásából származik. Ez a pénz pedig nyilvánvalóan és alap-*

jában véve a tagság tagdíjaiból fut be. Vajon fedezi a lap költségeit ez az összeg?

Kardos: Az SZDSZ-lapnak az árát úgy állapítottuk meg, hogy az előállítás költségei fölött azért mindig annyi plusz haszon keletkezzen, amely megpróbálja fedezni legalábbis a következő számnak az előállítási költségeit. Hogy visszatérjek a korábbi gondolataimhoz, a nyomornak fokozatai vannak csak. Tehát ez azt jelenti, hogy ezek a lapok úgy készülnek — és ez szerintem mind a három lapra áll —, hogy ellentétben egyéb függetlennek titulált lapokkal, mint mondjuk a Reformmal, egy fillért nem tud fizetni sem a szerkesztőinek, sem a szerzőinek. És ha nyolc-tíz-tizenöt éves távlatban nézem, akkor ez egy abszurdum. Mert nem egy olyan kiváló szellemisége van a magyar kultúrának, aki a szellemi produktumaiból egy fillért nem látott. Nagyon sok embernek a tevékenysége lényegében ingyen és bérmentve kötődik ezekhez a lapokhoz. És az sem mellékes, hogy ezek a lapok, és főleg a korábbi szamizdat újságok milyen körülmények között jöttek létre. Például a Beszélő hosszú időn keresztül egyik, azóta már Angliába emigrált kiváló barátomnak a lakásán készült, egészen elképesztő feltételek mellett.

— *Ma hol készül a Beszélő?*

Kardos: Ma a Beszélő már jobb körülmények között és nyomdában készülhet. De az első tizenkét száma Dunabogdányban Orosz István lakásán kellett hogy elkészüljön. Amikor a gyermeke óvodában és iskolában volt, mert ugye, ő sem tudhatta, hogy a szülők mivel foglalkoznak. Sőt a barátai sem tudhatták, se a szülei, senki.

— *És vajon honnan rekrutálódik ennyiféle és ilyenfajta karitatív szellemi tőke? Mert az, hogy valaki naponta, hetente, vagy havonta le kell hogy tegyen az asztalra saját erkölcsi elképzeléseinek megfelelően valamit, ami ráadásul színvonalat is képvisel, és ezért semmiféle ellenszolgáltatásban nem részesül, ezt majdnem elképzelhetetlennek tartom.*

Kardos: Azért ezt sem kell heroizálni. Itt arról van szó, hogy a humán kultúrákban, vagy a társadalomtudományokban, vagy a politikában érdekelt személyek Magyarországon köztudomásúan soha nem kerestek annyi, hogy az valami pompás megélhetést biztosított volna. Tehát amikor valakiket

mondjuk először a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, vagy a nyolcvanas években kitettek az állásukból, ez nem azt jelentette, hogy addigi normális életszínvonaluk a nullára zuhant. Hanem azt, hogy egy eddigi pocskék életszínvonal a teljes bizonytalanságba került. Ami azért óriási különbség. Tehát ezeknek az embereknek addig is fordítani kellett, vagy mindenféle olyan szellemi segédmunkákat végezniük, amelyekből magukat, családjukat fenntartották. Olyan igazán nagy váltás nem következett be, csak mondjuk az erővonalak rajzolódtak át. Ami pedig ezeket az energiákat illeti, itt azt hiszem, egész egyszerűen arról van szó, hogy vannak olyan szellemiségű, beállítottságú emberek, akik csak úgy tudják leírni a gondolataikat, úgy tudják kifejezni a tevékenységüket, hogyha az nagyon élesen egybe esik azokkal a világnézeti, politikai, erkölcsi normákkal, melyeket egyébként követnek. Orosz István barátom például éveken keresztül képes volt úgy nyomni a Beszélőt, hogy állandó rendőri veszéllyel a hátában tette ezt. Kis János tizenöt éve úgy képes ezen a szellemi színvonalon dolgozni, vagy Tamás Gáspár Miklós stb., hogy közben megőrizték szellemi integritásukat. Nem mentek tönkre, sőt sokszor nagyon kiváló dolgokat produkáltak. Ez egész egyszerűen egy emberi habitusból adódik, és nyilvánvalóan abból, hogy szabadon és saját elhatározásukból írtak, szerkesztettek, vagy tették azt, amit kellett.

Amikor Kis János megírta az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb magyar filozófiai teljesítményét, „Vannak-e emberi jogaink” című könyvecskéjét, akkor ez azért Párizsban a „Magyar Füzetekben” megjelent. Amikor ők tanulmányokat írtak, azért ezek a Beszélőben megjelentek, aminek elég nagy volt a nyilvánossága, vagy elhangzottak a Szabad Európában. Tamás Gáspár Miklós már elég régen elég sokfelé ad interjúkat, Nyugaton a legkülönbözőbb lapokban publikál, és ezzel persze nincs egyedül. Ami pedig a nyilvánosságot illeti, ott legfeljebb arról van szó, hogy más a nyilvánossága ennek, és más a nyilvánossága annak, vagy más volt a nyilvánossága. Rá kell néznünk a szellemi térképre, és egyszerűen leírni, tehát deskriptív jelleggel meg kell állapítanunk,

hogy különböző beállítódású személyek működnek egy kultúrában. Vannak olyanok, akiknek az első nyilvánosság és a Magvető pecsétje elengedhetetlenül fontos, és ezért képesek a kompromisszumok sorozatára. Vannak, akiknek ez nem komolyan fontos. Önmagában véve ebből a tényből nem szeretném, ha mitológia keletkezne. Bár én természetesen nagyon értékelem azokat, akiknek nincs szükségük a Magvető, vagy nem volt szükségük a Magvető pecsétjére, de azért a dolog bonyolultabb. Hiszen mondjuk, mindenki egyöntetű tisztelettel tekint ma Pilinszky Jánosra, holott nagyon jól tudjuk, hogy Pilinszky Jánosnak meg kellett kötnie azokat a kompromisszumokat, amelyeknek a végeredménye szerintem nagyon helyesen az, hogy Kossuth-díjat kapott. Csacsiság volna Pilinszkytól számon kérni azt, hogy a maga valóban radikális személyiségében miért nem szamizdatban publikált.

— *A Fidesz Hírek is úgy indult, hogy a szervezet biztosította az induló pénzt?*

Szécsényi: Kezdetben a szervezet sem rendelkezett túl nagy összeggel, ezért jelentett nagyon nagy segítséget az, hogy ingyen szedték az első két számot, és hogy önköltségen nyomták az első példányokat. A Műzli-nek is volt ára már, mint ahogyan az összes többi kiadványnak. A Fidesznek ezek voltak az anyagi forrásai, és ami egy-egy nagygyűlésen a belépőkből bejött, no meg a Műzli árából. Ezek és a magánszemélyek adományai termelték azt az alaptőkét, amivel elindulhatott a lap, és eljutott oda, hogy a következő számot teljes mértékben önmaga tudja kifizetni. Persze úgy, hogy egy fillér nem marad, vagyis nem tudjuk a következőt elkészíteni.

— *Egyik számról a másikra élnek, úgy, ahogy a Hiány?*

Szécsényi: Igen. De van még itt egy másik probléma, az, hogy például most két és fél hónapig nem jelent meg a Fidesz Hírek. Ennek egyik leglényegesebb oka a magyar bankrendszer. Tudniillik nekünk tartozott egy olyan cég, amelyik átvette értékesítésre a Híreket.

— *A tartozás miből származott?*

Szécsényi: Abból, hogy nem tudták megfelelően értékesíteni a lapot. Ugyanakkor mi

is tartoztunk a nyomdának. Ők hiába utalták át nekünk a pénzt, mivel késő volt, az nem érkezett meg, csak egy hónap múlva. Addig mi nem tudtuk fizetni a mi általunk fölkereteket, ebből következően nem tudtuk kinyomni az új számot sem.

— *És ez bármikor bekövetkezhet elvileg, nem?*

Szécsényi: Pontosan. Bár most már azért optimistább vagyok. Mert úgy gondolom, hogy először fordul elő a Hírek történetében, hogy nem tartozunk senkinek. Így a visszafolyó pénzekből már elég gyorsan tudjuk finanszírozni a következő számot.

— *Hány példányban jelenik meg most a Fidesz Hírek?*

Szécsényi: Most négyezerben fog megjelenni, és a bekövetkezett papír- és energiaáremelések miatt valószínűleg egy kicsivel még az ára is növekszik.

— *Az SZDSZ-lap hány példányban jelenik most meg?*

Kardos: Átlagosan nyolc- és tízezer között.

— *A Hiány?*

Vásárhelyi: Nyolc-tízezer.

— *A szerzőgárda hogyan, kikből tevődik össze? Milyen kritériumokat állít a lap szerzővel és a szerző a lappal szemben?*

Vásárhelyi: A Hiány első számaiban inkább dokumentumok voltak. Akkor még sem az MDF-nek, sem a Hálózatnak nem volt újságja. Sokat vettünk át külföldi sajtóból, mi voltunk azok, akik a kisebbséget is fölkaroltuk, a Duray-féle jelentéseket, az erdélyi hírügynökség híreit leadtuk stb. Akkoriban inkább információs és közvetítő szerepet vállaltunk.

— *Azóta azonban átvették más, hivatalosan bejegyzett lapok ezt a szerepet.*

Vásárhelyi: Igen, a Magyar Nemzet és a Magyar Hírlap. Éppen ezért mára továbbléptünk. A legutolsó számunkban kelet-európai alternatív híreket próbáltunk hozni. Szeretnénk ezt folytatni, hogyha megjelenünk legközelebb. Nos, a szerzők, azokkal bonyolultabbá vált a helyzet, amióta mindenki publikálhat mindenhol. Persze vannak olyan szerzők, akik maradtak nálunk is, de publikálnak máshol is.

— *Olyan kritérium nincs a Hiánynál, hogy amennyiben máshol, akkor itt nem?*

Vásárhelyi: Mi örülünk, hogyha egy jó szerző ír nálunk. Hiszen mi legjobb esetben is csak tizenötezer példányban jelenünk meg, a Magyar Nemzet meg kétszáz- vagy háromszázezerben.

— *Maguk sem tudnak fizetni a szerzőiknek?*

Vásárhelyi: Nem tudunk fizetni. Ezért próbálunk még mindig olyasmit leköszölni, ami eddig nem jelent meg az első nyilvánosságban. A szerzőink pedig kénytelenek átpártolni, és olyan lapba írni, amelyik nemcsak nagy példányszámú, de fizet is.

Kardos: Ez természetes dolog. Régebben bizonyos kockázata volt annak, ha valaki a szamizdat lapokban írt. Ezért sokan írtak álnéven, név nélkül stb. Ma nem ez a helyzet. Ma ez nem jelent egzisztenciális kockázatot. Az ember kinyitja a Magyar Nemzetet, és megtalálja a nyolc évvel ezelőtti Beszélő teljes szerzőgárdáját. Adott esetben egy lapon. Eörsi Istvántól Szabó Miklósig. Tehát mivel megszűntek a cenzúrák és az öncenzúrák bizonyos szerkesztőségben, ennek következtében az öntevékeny lapok kezdenek elveszíteni nem is annyira szerzőket, hanem cikkeket. Egy konkrét példa erre: a Püski-féle vitához a Szabad Demokrata hozzá akart szólni. A cikket, amely megszületett, az Élet és Irodalom is hajlandó volt lehozni. Én pedig a lehető legtermészetesebbnek tartom, hogy az ÉS hozza le, és ne mi.

— *És mások is természetesnek tartották?*

Kardos: Igen. De ha nem tartották volna természetesnek, akkor is ez a helyzet. Most tehát olyan a helyzet, hogy a konkurenciát át kell alakítani. Hatékonyan működő, arccal rendelkező, súlyos műhelyekké. Ahol a szerkesztőség súlya fog hitelt adni annak, hogy X. Y. odaadja a cikket. Tehát valamit nyújtani kell azért, hogy X. Y. itt publikáljon.

— *Talán azért nem lesz olyan egyértelmű, hogy mit nevezünk igazi súllyal rendelkező szerkesztőségnek. Az arculatnak is lesz jelentősége.*

Kardos: Igen, itt azt kell elérni, hogy az eddig meglévő hivatalos lapok, feloldván a cenzúrákat, váljanak olyanokká, amilyenekké tudnak. Másfelől a szamizdat lapok vagy a félszamizdat lapok ugyanolyan, vagy

még nagyobb súlyú, szellemű műhelyekké váljanak, és akkor bárki ide is írhat meg oda is, mert egyszerűen más lesz a cikk leadásának a szempontja.

— *A Fidesz lapja is ilyen elven gondolkodik?*

Szécsényi: Úgy gondolom, hogy a nagy nevek fetisizálását kerülni kell. Legalábbis a Fidesznek ez a szándéka. Hiszen valóban úgy van, hogy a nagy nevek most már mindenütt írnak.

— *Ez rossz?*

Szécsényi: Ez nem rossz, hiszen a „nagy neveknek” az a feladatuk, hogy mindenütt véleményt nyilvánítsanak. Sokkal fontosabb azonban az, hogy azok a nagy nevek (Csoóri, Konrád stb.), akik jelképeivé váltak egy-egy mozgalomnak, ha úgy tetszik, politikai irányzatnak, írjanak. De a politikával csak annyiban foglalkozzanak, amennyiben újra szükség van arra, hogy nagy nevek protestáljanak valami mellett. Ugyanakkor fontos, hogy föltűnjenek azok az új személyiségek, egyéniségek, írók, újságírók, akik megteremtik azokat a szellemi műhelyeket, amelyekről az előbb Kardos András beszélt.

— *A Fidesz Hírek milyen lépéseket tesz erre?*

Szécsényi: Én nagyon örülök annak, hogyha egy nagy személyiségtől egy írás bekerül hozzánk, de sokkal jobban örülök, hogy a Fidesz Híreknek és magának a Fidesznek is inkább másfajta képe van. Tehát ami a Fidesszel és a Fidesz Hírekkel összefügg, remélem, azt a képzetet kelti az emberekben, hogy itt nem lesz mellébeszélés, itt világos képet fog kapni valamiről. Tudni fogja azt, hogy amit kifejtünk, amit közlünk, az nem abszolutizált, konkrét igazság.

— *Az úgynevezett „nagy nevek” talán nem ezt teszik?*

Szécsényi: A „nagy nevek” szintén az igazságot fejtik ki. De a Fidesz Hírek a nagy nevek nélkül is képviseli az igazságot, a saját igazságát. A Fidesz Hírek eddigi számaiban nagyon sok olyan fiatal ember írt, akik szerintem sokra hivatottak. Mint ahogy a Fideszt sokan a jövő politikusaiknak az iskolájaként emlegetik.

— *Ezek a félszamizdat, szamizdat, nem szamizdat, de kis példányszámú újságok, hi-*

rek, tájékoztatók egymással milyen fajta kapcsolatban vannak?

Kardos: Azt gondolom, jogy feltétlenül kapcsolatban kell állni, és bizonyos értelemben van is kapcsolat közöttünk. Nem intézményesedett, nem is igazán jól bejáratott, inkább esetleges, személyekhez kötött. Ma ebből a szempontból borzasztó nehéz a helyzet, mert nem is konkurencia van itt, hanem egy irtózatoss káosz. A megjelenő új lapok döntő többsége általában nem felismerhető.

— *Az előbb emlegetett arcúlatra gondol?*

Kardos: Rengeteg a lap. Az ember odamegy egy újságáruhához, vagy az aluljáróban egy terjesztőhöz, és ott ötvenféle dolgot találhat. Ezek ebben a pillanatban nem konkurenciában állnak egymással, mert ha én leveszem a debreceni Utont, meg a szegedi Déli Naplót, meg a TÉR-KÉPET, meg harminc ilyen lapot, akkor ebben a pillanatban nem arról van szó, hogy én egy ismert laphoz nyúlok, hanem arról, hogy van pénz a zsebemben, és egy érdeklődő figura vagyok. De alapjában véve fogalmam sincsen, hogy melyikben miről van szó. A szabadság mámore öntötte el a sajtót. A félhivatalos sajtót, az egész hivatalos sajtót egyaránt.

— *És a sajtó nyakon öntötte a szabadságot.*

Kardos: Nyakon bizony. Ez pedig egy rendkívül felemás helyzet. Nem a kvalitások küzdenek egymással, nem megfogható arcúlatok küzdenek egymással, tehát nem konkurencia van, hanem egy pseudopiac, vagy egy álpia. Pontosabban nem a szellemi értékek piaca, hanem a kiadványok piaca.

— *Hogyan lehet ezen segíteni?*

Kardos: Ezen úgy lehet segíteni, hogy a piacnak van egy szelektív mechanizmusa, a szellemi piacnak is van. Én azt gondolom, hogy el fog telni egy idő, és azok a lapok, amelyek markánsak, és a kilencvenes évek normáihoz hozzá tudnak igazodni mint szellemi műhelyek, azok megmaradnak. Azok pedig, amelyek az oroszokat fogják szidni, és egyfolytában a korrupt párttitkárokat fogják kibeszélni, meg a lakásügyeket, azok szép csendesesen el fognak hullani, mert egész egyszerűen telítve lesz a piac a sok ötvenhatos disznósággal. Ma még a Füles is hozhat egy disznóságot a mosonmagyaróvári eseményekről, hisz annyi az aljas ember az el-

múlt negyven évből. De azért két-három év múlva ez már nem megy.

Szécsényi: Nagyon fontos az, hogy ha politikai lapokról beszélünk — márpedig az SZDSZ-é és a Fideszé is ilyen, és a Hiány is, úgy hiszem, némileg az —, fontos, hogy a szervezetek a saját politikai állásfoglalásait, vagy álláspontjukat, programjukat tisztázzák. Tudniillik ezeknek a lapoknak valamit képviselniük kell. Nem azért jöttek létre

ezek a lapok, hogy legyenek olyan emberek, akik szerkesztőknek vagy főszerkesztőknek nevezik magukat, hanem azért, hogy markáns politikai álláspontokat fogalmazzanak meg, védjék meg azt, vagy éppen érveljenek mellette.

Úgy gondolom, hogy ahogy a lapok életében megtörténik majd ez a dolog, a politikai szervezetek között is meg kell hogy történjék ez a tisztázódás.

Terestyéni Tamás

Elkötelezés és felelősség a kommunikációs cselekvésben

Kétségtelenül bizonyítható, hogy a kommunikáció cselekvési értékkel bír. Ahol még sincs így — mint például nálunk —, ott ezt a társadalmi viszonyok akadályozzák.

A mindennapi élet megoldására váró konfliktusaiban gyakran találkozunk olyasféle türelmetlenkedő megnyilatkozásokkal, mint például: „már megint csak beszélünk, és közben nem történik semmi”, „ezek csak szavak, de hol a cselekvés”, „nem szavakra, hanem tettekre van szükség”, „ez csak üres duma, de hol van az igazi előrelépés”. Az ilyen és az ezekhez hasonló megnyilatkozások élesen szembeállítják a beszédet, a kommunikációt a cselekvéssel, a következményeiben kézzelfoghatóan megmutatkozó aktivitással, azt sugallva, hogy az előbbiek nem tekinthetők igazi cselekvésnek, nem jelentenek olyan határozott és erőteljes beavatkozást a dolgok menetébe, amelynek jól érzékelhető és nyilvánvaló eredményei vannak. Az a szemlélet húzódik meg e szembeállítás mögött, hogy az igazi cselekvések, az igazi tettek mindnyájunk számára nyilvánvaló változásokat idéznek elő a világban, ellentétben a szavakkal, amelyek nyomtalanul elszállnak, anélkül, hogy bármilyen hatásuk lett volna a dolgok menetére.

Dolgozatunkban egyfelől azt a kérdést vizsgáljuk meg, vajon valóban indokolt-e a beszédnek, a kommunikációnak ez az éles szembeállítása az „igazi” cselekvésekkel, az „igazi” tettekkel. Másfelől — miután e kérdésre tagadt választ adtunk — arra irányítjuk majd a figyelmünket, mi lehet az oka annak, hogy közéletünket tekintve gyakran

mégis igen határozottan az az érzésünk és a tapasztalatunk: a beszéd, a kommunikáció nem igazi cselekvés, a szavak nem érnek fel a tettekkel.

Cselekvés szavakkal

Vizsgáljuk meg egy kicsit közelebbről, hogy tulajdonképpen milyen tevékenységet fejtenünk ki akkor, amikor beszélünk egymással. Az első és legnyilvánvalóbb dolog az, hogy hangképző szerveink mozgatásával hangokat hozunk létre. A hangok kiadása önmagában természetszerűleg még nem beszéd. Ahhoz, hogy valóban kommunikáció történjen, olyan hangokat kell produkálnunk, amelyek nyelvünk szabályai szerint jelentéssel és értelemmel rendelkező nyelvtani egységeket, szavakat, mondatokat alkotnak, és amelyek jelentésükön keresztül alkalmasak arra, hogy megnevezzük velük világunk alkotóelemeit, megragadjuk tényeit, kifejezzük és mások számára hozzáférhetővé tegyük hiedelmeinket, szándékainkat, érzelmeinket. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kommunikációs aktivitás első szintjét a jelentéssel és értelemmel bíró szavak alkotása képezi.

A kommunikáció azonban magától értetődő módon nem merül ki pusztán abban, hogy jelentéssel és értelemmel rendelkező szavakat, illetve mondatokat képezünk. Amikor beszélünk, mást is cselekszünk azon

kívül, hogy a nyelv szabályai szerint azonosítható és értelmezhető hangsorokat hozunk létre. Tegyük fel például, hogy valaki előtt kimondjuk ezeket a szavakat: *Holnap este meglátogatlak*. Ekkor nemcsak annyi történik, hogy szavaink jelentésén keresztül partnerünkkel megismertetünk egy lehetséges, jövőbeli tényállást, hanem lezajlik egy ígéresi aktus is, amely abban áll, hogy elkötelezzük magunkat amellett, hogy másnap este felkeressük a másik felet. Ha valakinek, aki kopog az ajtónkon, azt mondjuk, hogy: *Bejöhetsz*, akkor nemcsak egy nyelviileg értelmes hangsort produkálunk, hanem ténylegesen engedélyt adunk az illetőnek a belépésre. Vagy amikor azokat a szavakat ejtjük ki, hogy: *Bocsánatot kérek*, akkor nem pusztán egy nyelvtanilag jól formált szerkezetet hozunk létre, hanem ténylegesen bocsánatot kérünk. Ha szavaink címzettje megértette azt, amit mondtunk, akkor a bocsánatkérés aktusa már meg is történt. Mindezeket a jelentéssel és értelemmel rendelkező szavak kimondásával végrehajtott aktusokat beszédcselekvéseknek nevezzük.

Normális körülmények között minden kommunikációs megnyilatkozásunk, minden jelentéssel és értelemmel rendelkező hangsor kimondása valamilyen beszédcselekvésnek minősül: állításnak vagy tagadásnak, engedélyezésnek vagy tiltásnak, kérésnek vagy parancsnak, ígéretnek vagy figyelmeztetésnek, beleegyezésnek vagy tiltakozásnak, elfogadásnak vagy elutasításnak, és még hosszasan lehetne sorolni. Nyelvünkben számos olyan, úgynevezett performatív kifejezés van, amely arra szolgál, hogy megjelölje megnyilatkozásaink cselekvési értékét. Ilyenek például bizonyos igék egyes szám első személyű formái: *megígérem*, *hogy...*, *figyelmeztetlek arra, hogy...*, *megparancsolom, hogy...*, *kérlek, hogy...*, *elrendelem, hogy...*, *esküszöm arra, hogy...*, *engedélyezem, hogy...*, *tiltakozom az ellen, hogy...*, *megbízlak azzal, hogy...*, *nyilvánosságra hozom, hogy...*, *szerződöm veled arra, hogy...*, *ezennel úgy végrendelkezem, hogy...*, stb. Megnyilatkozásainknak azonban természetesen akkor is van valamilyen beszédcselekvési értékük, ha nem tartalmazznak performatív kifejezést. Ebben az esetben a cselekvési érté-

ket a kommunikációs partnernek kell kikövetkeztetnie. Ez a kikövetkeztetés általában nem okoz nehézséget, bár megtörténhet, hogy a kommunikációs felek bizonytalanságban maradnak egymás szándékait, illetve értelmezéseit illetően. Például valaki fenyegetésnek vehet olyan szavakat, amelyeket a beszélő baráti figyelmeztetésnek szánt, és fordítva.

A beszédcselekvések konvencionális aktusok, végrehajtásuknak kötött szabályszerűségei vannak. Ezt úgy kell érteni, hogy nem lehet bármilyen szavak kimondásával bármilyen helyzetben bármilyen beszédaktust végrehajtani: egy beszédcselekvés csakis akkor sikeres, ha eleget tesz bizonyos érvényességi, helyénvalósági feltételeknek.

A legelemibb érvényességi feltétel természetesen az, hogy — akármilyen beszédcselekvést szándékozunk is végrehajtani — a szavaknak olyan jelentéssel és értelemmel bíró együttesét kell kimondanunk, amely megfelel a nyelv szabályainak, és amelyből e szabályok alapján felismerhető valamilyen lehetséges tényállás, és kikövetkeztethető a szándékolt cselekvési érték. Olyan értelmetlen szóhalmazokkal, mint például: *Jött és a holnap Béla el János*, semmilyen beszédcselekvést nem lehet végrehajtani.

A feltételek egy másik csoportja beszédcselekvéseink tárgyára, tartalmára vonatkozik. Például nem ígérhetünk vagy parancsolhatunk olyasmit, ami már a múltban megtörtént. Így az olyan megnyilatkozások, mint: *Megígérem, hogy tegnap meglátogatlak*, vagy: *Megparancsolom, hogy becsukjad az ablakot*, nyilvánvalóan értelmetlenek. De hasonlóképpen értelmetlen valakinek olyasmit parancsolni, javasolni, tanácsolni vagy engedélyezni, ami normális körülmények között magától is szükségképpen következik.

Egy további feltételcsoport előírja, hogy a kommunikációs felek ismerjék egymás előfeltevéseit. Így például nem szokás olyasmit ígérni, amiről gondolhatjuk, hogy a partnerünk számára nem fontos. Hasonlóképpen nem szokás valakit olyasmire figyelmeztetni, vagy olyasmivel fenyegetni, amiről tudjuk, hogy számára kedvező, előnyös.

A beszédcselekvések érvényességének, he-

lyénvalóságának alapvető követelménye a beszélő őszintesége is. Nem állíthatunk érvényesen olyasmit, amiről nyilvánvaló, hogy nem hiszünk benne, és nem tehetünk érvényesen olyan ígéreteket, amelyekről szembe-tűnő, hogy nem áll szándékunkban vagy módunkban betartani. Így nem fogadják el érvényes vallomásnak a bizonyítottan elfogult vagy rosszhiszemű tanú állításait, a köz-tudomásúan nős csábító házassági ajánlata pedig szédelgésnek, vagy jobb esetben tréfá-nak minősül, de semmiképpen sem érvényes házassági ígéretnek.

Végül vannak olyan érvényességi feltéte-lek, amelyek a kommunikáló felek szerepvi-szonyaira vonatkoznak. Például nem adha-tunk érvényes utasítást vagy parancsot olyan személynek, aki a hierarchiában ma-gasan felettünk áll. Vagy a bíróságon hiába kiabálja be valaki a nézők soraiból, hogy: *A vádlottat felmentem*, ezzel a felmentés ak-tusát nem hajtja végre, mivel arra — intéz-ményes szerepénél fogva — egyedül a bíró jogosult.

A beszédcselekvések konvencionális jelle-gre a szabálykötöttség mellett egyúttal azt is jelenti, hogy ha az érvényességi feltételek betartásával kimondjuk a megfelelő szava-kat egy helyzetben, akkor a szavaink által szándékolt beszédcselekvés a szokás erejénél fogva már meg is valósult. Ha például egy kártyajátékban, amikor ránk kerül a sor, kimondjuk azt a szót, hogy: *Passz*, azzal már passzoltunk is. Ha az ígérés érvényessé-gi feltételeinek betartása mellett olyképpen nyilatkozunk, hogy azt a hallgatóságunk ígéretként értelmezheti, akkor ezzel már el is köteleztük magunkat. Vagy amikor valaki-nek azon szavak kíséretében nyújtok át egy, a birtokomban lévő tárgyat, hogy: *Ezt neked adom*, akkor, ha az illető megértette szándé-komat, a tulajdonjog átruházása már meg is történt.

A konvencionális jellegű beszédaktusok-on túl a szavakkal való cselekvésnek van egy további vetülete is. A beszélőnek — mi-közben végrehajt egy, a fenti értelemben vett beszédcselekvést — szándékában állhat olyan természetű hatásokat is kiváltani, hogy kommunikációs partnere higgyen el, vagy tegyen meg valamit, esetleg kerüljön

valamilyen érzelmi állapotba. Gyakran azért beszélünk, hogy hallgatóságunkat meggyőzzük, hogy rávegyük valaminek a megtételére, hogy örömet, bánatot, ijedséget vagy valamilyen más érzelmet váltsunk ki belőle. Például amikor kimondjuk valaki előtt azokat a szavakat, hogy: *Megígérem, hogy meglátogatlak* — az ígérés beszédce-lekvésének végrehajtása, azaz önmagunk el-kötelezése mellett szándékunkban állhat az is, hogy partnerünknek örömet okozzunk, vagy hogy ígéretünkkel rábírjuk arra, hogy a következő este otthonában tartózkodjék. Ezek a hatások nem kapcsolódnak a meg-nyilatkozásokhoz a konvenció erejével, ha-nem a beszédcselekvések végrehajtása nyo-mán esetlegesen, másodlagos következ-ményként jelennek meg, ha egyáltalán meg-jelennek. Így például — miközben nem le-hetséges az, hogy a szóbanforgó ígélet ki-mondásával ne köteleztem volna el magam a másnapi látogatás mellett — megtörtén-het, hogy ígéretem szándékaim ellenére nem örömet, hanem riadalmat vált ki a partne-remben, vagy — mivel nem kedveli társasá-gomat — éppen arra ösztönzi, hogy a megje-lölt időben ne tartózkodjék otthon. Az ilyen természetű, másodlagos, nem konvencioná-lis hatások szavakkal történő kiváltásának aktusát kommunikáció útján történő straté-giai cselekvésnek tekinthetjük. Itt arról van szó, hogy a beszélő — egy többé-kevésbé határozott és tudatos stratégiai terv szerint — olyan beszédcselekvéseket igyekszik vég-rehajtani, amelyek reményei szerint a célzott hatásokat váltják ki a kommunikációs part-nernél.

A nyelv és a nyelvhasználat pragmatikai oldalával foglalkozó beszédaktuselméletben a kommunikációs aktivitásnak e röviden vá-zolt három vetületét, vagyis először e jelen-téssel és értelemmel bíró hangsorok alkotá-sát, másodszor a konvencionális beszédce-lekvéseket és harmadszor a kommunikáció útján végrehajtott stratégiai cselekvéseket (a latin *locutio* = mondás, beszélés szóból) lokúciós, illokúciós és perlokúciós aktusok-nak nevezik. Az eddigiek összefoglalásaként a következő példákkal szemléltethetjük ezeknek a cselekvési szinteknek az összefü-géseit:

LOKÚCIÓS AKTUSOK	ILLOKÚCIÓS AKTUSOK	PERLOKÚCIÓS AKTUSOK
<i>A kimondta azokat a szavakat, hogy János a gyilkos.</i> <i>Azonnal csukja be az ajtót!</i> – mondta <i>A</i> <i>B</i> -nek. <i>A</i> ezekkel a szavakkal fordult <i>B</i> -hez: <i>Vigyázz, jön a vonat!</i> <i>A</i> azt mondta a fiának, hogy: <i>Nem mész sehova!</i> <i>A</i> ezeket a szavakat ismételtette: <i>En becsületes ember vagyok.</i> <i>A</i> azt mondta <i>B</i> -nek, hogy: <i>Jobb lenne, ha elutaznál.</i> <i>A</i> végül ezeket a szavakat mondta: <i>Az ülést ezennel berekesztem.</i> <i>A</i> azt kiáltotta <i>B</i> -nek: <i>Azonnal távozz a házamból!</i>	<i>A</i> gyilkossággal vádolta <i>Já</i> - <i>nost.</i> <i>A</i> utasította <i>B</i> -t, hogy csukja be az ajtót. <i>A</i> figyelmeztette <i>B</i> -t, hogy jön a vonat. <i>A</i> megtiltotta a fiának, hogy elmenjen. <i>A</i> azt állította magáról, hogy becsületes ember. <i>A</i> azt tanácsolta <i>B</i> -nek, hogy utazzon el. <i>A</i> berekesztette az ülést. <i>A</i> azonnali távozásra szólította fel <i>B</i> -t.	<i>A</i> szavai megdöbbengették <i>Já</i> - <i>nost.</i> <i>A</i> becsukta <i>B</i> -vel az ajtót. <i>A</i> elérte, hogy <i>B</i> lemenjen a sínekről. <i>A</i> elkedvetlenítette a fiát. <i>A</i> -nak sikerült meggyőznie a többieket a becsületességéről. <i>A</i> rávette <i>B</i> -t az utazásra. <i>A</i> szavai nagy megkönnyeb- bülést váltottak ki a közön- ségben. <i>A</i> végig sértette <i>B</i> -t.

Beszédcselekvés és elkötelezés

Mivel minden kommunikációs megnyilatkozásnak van valamilyen illokúciós cselekvési értéke, cselekvéseméleti-pragmatikai szempontból a kommunikáció alapegységeit az illokúciós beszédaktusok, tehát az állítások, ígéretek, kérések, parancsok, kérdések, tiltások, engedélyezések, felszólítások, minősítések stb. képezik. Felvetődik azonban a kérdés, hogy az ilyen szavak kimondásával végrehajtott illokúciós aktusokat valóban cselekvéseknek, valóban tetteknek lehet-e tekinteni a szó szigorúbb értelmében. Cselekvésekről, tettekről ugyanis csakis olyan (szándékos) megnyilvánulások esetében lehet beszélni, melyek következtében valamilyen változás áll be egy adott állapotban. Ha valaki nem idézett elő állapotváltozást, nem avatkozott bele érzékelhető módon a dolgok menetébe, akkor nem is cselekedett, nem is hajtott végre semmilyen tettet. A kérdés tehát tulajdonképpen az, hogy az illokúciós aktusok végrehajtásával bekövetkeznek-e olyan állapotváltozások, amelyek cselekvésértékű beavatkozást jelentenek a dolgok me-

netébe, és ha igen, akkor milyen természetűek ezek a változások.

Valójában már a korábbi példáink is egyértelművé tehetők, hogy az illokúciós aktusok nem következmények nélkül elszálló szavak. Így például ha kimondunk valaki előtt egy ígéretet, akkor ezzel elkötelezzük magunkat egy jövőbeli cselekedetünk mellett: olyan helyzetbe hozzuk magunkat, hogy az ígért cselekvést végre kell hajtánunk, és ha azt mégsem tennénk meg, akkor a partnerünk előtt vállalnunk kell a felelősséget. Ha egy bírósági tárgyaláson a bíró kimondja azokat a szavakat, hogy: *A vádlottat felmentem*, akkor ezzel a vádlottat már ténylegesen fel is mentette, és ezt a felmentést a továbbiakban mindenkinek kötelező érvénnyel el kell fogadnia, még akkor is, ha nem hisz a felmentett ártatlanságában. Ugyanez igaz természetszerűleg az ellenkező esetre is, vagyis akkor, ha a bíró a vádlottat bűnösnek nyilvánítja és elítéli. Ha egy újonnan épült hajó vízrebocsátásának ünnepén az erre illetékes személy kimondja azokat a szavakat, hogy: *Ezt a hajót Krisztina királynőnek keresztelek*, attól kezdve a hajó neve

mindenki számára kényszerítő erővel Krisztina királynő lesz; lehet, hogy csak keveseknek tetszik ez a név, mégis mindenkinek ezen a néven kell a továbbiakban a hajóra hivatkoznia. Ha egy előljáró utasítást vagy parancsot ad beosztottjának, akkor ezáltal a beosztottat olyan helyzetbe hozza, hogy az utasítást, illetve a parancsot végre kell hajtania, hacsak nem akarja kihívni a felsőbbség haragját. Vagy amikor beszámolunk valakinek valamilyen eseményről, tájékoztatjuk valamiről, akkor olyan helyzetbe kerülünk, hogy információnk hitelességéért, igazságáért vállalnunk kell a felelősséget: esetleges tévedésünkért vagy hazugságunkért magyarázattal fogunk tartozni.

Kitűnik tehát, hogy az illokúciós aktusok végrehajtása nagyon is nyilvánvaló változásokat eredményez, csakhogy ezek a változások — szemben a fizikai aktusokkal — nem a kézzelfogható fizikai környezetben, hanem a kommunikációs felek egymáshoz mért személyközi kapcsolatában, morális és jogi helyzetében, intézményi viszonyában, ismereteiben és szándékaiban, vagyis valamilyen társadalmi térben következnek be. E változások előidézése — mint minden (szándékos) cselekvés — elkötelezéssel és felelősségvállalással jár, sőt az illokúciós aktusok többségének esetében éppen az elkötelezés és a felelősségvállalás jelenti az egyik döntő mozzanatot.

Az aktusok egy részében saját magunkat kötelezzük el, mégpedig vagy szavaink igazsága, hitelessége, valóság-hűsége mellett — mint az állításokban, kijelentésekben, tanúságtételekben, esküvésekben —, vagy szándékaink valóság-sága, őszintesége, komolysága mellett — mint az ígéretekben, fogadalmakban, szerződésekben. Az illokúciós aktusoknak egy másik részében viszont nem magunkat, hanem éppen a kommunikációs partnerünket kötelezzük — hatalmi-befolyási helyzetünk-ből adódóan több-kevesebb erővel — valaminek a megtételére — mint a parancsoknál, utasításoknál, engedélyezéseknél, tiltásoknál, kérdéseknél, könyörgéseknél. Fel kell figyel-nünk arra, hogy ezek az elkötelezések az aktusok érvényes végrehajtása esetén akkor is megtörténnek, ha a kommunikációs felek nem tartják magukat hozzájuk, illetve ha az aktusokban a szándék-

kolt, másodlagos, perlokúciós hatások nem teljesültek. Ha már egyszer (érvényesen) kimondtam egy ígéretet vagy egy állítást, az őszinteséget vagy az igazságot akkor is számon kérhetik rajtam, ha szavaimat eleve kételkedéssel fogadták. Például egy politikusnak akkor is fejére olvashatják választási ígéreteit, ha a választópolgárok a felét sem hitték el annak, amit mondott. Vagy lehetséges, hogy egy parancsot valamilyen oknál fogva nem hajtának végre, ez azonban nem befolyásolja azt a tényt, hogy a parancsadás megtörtént, és a parancsadó felelősséggel tartozik érte. Természetesen — mint mindennapi tapasztalatainkból nagyon is jól tudjuk — vannak komolytalan ígéretek, hazug állítások és felelőtlen parancsok, amelyekről utólag kiderül, hogy nem tesznek eleget az őszinteség követelményének vagy valamilyen más érvényességi feltételnek. De azt is tudjuk, hogy az ilyen megnyilatkozások normasértésnek minősülnek, és rendszert szankciókat vonnak maguk után.

Mindennek alapján egyértelműen tagadó választ adhatunk arra a dolgozatunk elején felvetett kérdésre, vajon indokolt-e élesen szembeállítani a beszédet, a kommunikációt az „igazi” cselekvésekkel, az „igazi” tettekkel. A beszéd-cselekvések, az illokúciós aktusok konvencionális erejüknél, elkötelező és felelősség-beszto hatásuknál fogva kétségbevonhatatlan változásokat idéznek elő a kommunikációs felek viselkedését, ismereteit, szándékait, lehetőségeit, kötelezettségeit meghatározó társadalmi térben, és így határozott és kemény beavatkozást jelentenek a dolgok menetébe. Tehát cselekvések, tettek a szó legigazibb értelmében.

Csokorba gyűjtöttük azokat a legfontosabb változásokat, beavatkozásokat, amelyek szükségképpen bekövetkeznek néhány gyakori beszédaktus érvényes végrehajtása esetén, világossá téve ezáltal a szavak, a beszéd cselekvésértékét.

Ígéret

a beszélő elkötelezi magát valaminek a megtételére, a hallgató pedig számít az ígéret megvalósulására

Kérés

a hallgató indítást kap arra, hogy megtegyen valamit, a beszélő pedig magára veszi a felelősséget ezért az indítatásért.

Parancs

a hallgató elköteleződik valaminek a megtételére, a beszélő pedig magára veszi a felelősséget azért, amit a hallgató a parancs értelmében tesz

Informálás

a hallgató tudomására jutnak bizonyos tényállások, a beszélő pedig felelősséget vállal e tényállások valódiságáért

Állítás

a beszélő elkötelezi magát az állítás tárgyának igazsága mellett, a hallgató pedig indítatva érzi magát, hogy az állítás igazát mérlegelje

Engedélyezés

a hallgató jogosult lesz valaminek a megtételére, a beszélő pedig magára veszi a felelősséget e jog megadásáért.

Szerződés

a beszélő és a hallgató kölcsönösen elkötelezi egymást valaminek a megtételére, és a maga részéről mindkettő vállalja a felelősséget a szerződés betartásáért

Vádolás

a hallgató olyan helyzetbe kerül, hogy bizonyítania kell felelősségének mértékét egy ügyben, a beszélő pedig magára veszi a felelősséget a vád igazságaért.

Beszédcselekvések a társadalmi folyamatokban

Társadalomról, társadalmi együttélésről csakis akkor beszélhetünk, ha a lehetséges társadalmi alanyok nem pusztán egymás mellett léteznek térben és időben, hanem valamilyen szerveződés fogja őket egybe, amelyben ismereteik, szándékaik, cselekvéseik, valamiképpen egymásra vonatkoznak, koordináltak. Ez a koordináció alapvetően a kommunikáció révén valósul meg. Kommunikáció útján adjuk át egymásnak tapasztalatainkat, fejezzük ki szándékainkat, hangoljuk össze tevékenységünket. Társadalmilag lényeges cselekvéseink is túlnyomórészt kommunikációs természetűek, nem pedig fizikaiak. Ha például valakinek a tudomására akarunk hozni egy tényállást, akkor speciális eseteket leszámítva — nem úgy járunk el (sőt ezt általában meg sem tudnánk tenni), hogy fizikai értelemben bemutatjuk az illetőnek ezt a tényállást, hanem

úgy, hogy a tényállást nyelvünk szavaival leírjuk; itt az informálás illokúciós aktusát hajtjuk végre. Vagy ha azt akarjuk elérni, hogy valaki megtegyen valamit, akkor általában nem fizikailag kényszerítjük erre, hanem — befolyási-hatalmi helyzetünk függvényében — kérés, felszólítás, utasítás, elrendelés, parancs formájában, vagy valamilyen más elkötelező beszédaktusban tudatjuk vele a szándékunkat. Még akkor is a kommunikáció területén maradunk, ha valós szándékainkat mesterkéltten el akarjuk rejtetni: az ilyen esetekben olyasmit mondunk el, olyan beszédaktusokat hajtunk végre, amelyek partnerünket úgy indítják a szándékaink szerinti viselkedésre, hogy közben nem ismeri fel igazi céljainkat.

A társadalmi ügyek meghatározása és intézése többnyire beszédcselekvések, illokúciós aktusok végrehajtása révén zajlik. Szavakkal cselekszünk, amikor politikai és egyéb kérdésekben véleményt nyilvánítunk, állást foglalunk, minősítünk, javaslatokat teszünk, támogatást adunk, tiltakozunk, határozatokat, döntéseket hozunk, tájékoztatást adunk, ígéreteket teszünk, utasítunk, elrendelünk, szerződéseket kötünk, kérelmezünk, engedélyezünk és tiltunk stb. Mindazonáltal durva félreértés lenne azt hinni, hogy a társadalmilag lényeges cselekvések túlnyomórészt csak bizonyos szavak kimondásából állnak. Korábban már láttuk, hogy a beszédcselekvések, az illokúciós aktusok konvencionális természetűek abban az értelemben, hogy a szavak kimondása csakis akkor minősül érvényes, helyénvaló, elfogadott cselekvésnek, ha eleget tesz bizonyos feltételeknek, normáknak. Nem önmagukban a szavak, hanem a szavak használatát szabályozó konvenciók, normák, intézmények azok, amelyek meghatározzák azt a társadalmi teret, a társadalmi viszonyoknak azt a szövedékét, amelyben a szavak kimondása cselekvésértékű beavatkozást jelent. Nem tudnánk szavakkal elkötelezni magunkat valaminek az igazsága, hitelessége mellett, ha nem létezne olyan, bizonyos területeken intézményesen is rögzített norma, hogy igazat kell mondanunk és szavainkért vállalunk kell a felelősséget. És másokat sem tudnánk pusztán szavakkal elkötelezni, ha nem lennének olyan társadalmilag intézmé-

nyesült szerep- és normarendszerek, mint például a jog, amely szabályozza, hogy ki mikor mit (nem) tehet. A szavak kimondása tehát csakis azoknak a társadalmi intézményeknek, azoknak a gyakran formálisan is rögzített szokásoknak, normáknak az összefüggésében minősülhet társadalmilag fontos és érvényes cselekvésnek, a dolgok menetébe való cselekvéértékű beavatkozásnak, mely intézmények és szokások biztosítják a társadalom működéséhez szükséges koordinációt, és meghatározzák az emberek tevékenységének általános kereteit.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a társadalmi tevékenységet koordináló normák, konvenciók, intézmények nemcsak meghatározzák az érvényes beszéd-cselekvések feltételeit, hanem jelentős részben a beszédaktusokban, a szavakkal történő cselekvésekben élnek, azoknak végrehajtásán keresztül jutnak kifejezésre. Ez azt jelenti, hogy ahol az emberi együttműködéseket biztosító szokások, normák, intézmények fellazulnak, megrendülnek, ahol a társadalmi térbe történő beavatkozások nem járnak tényleges felelősségvállalással, ahol az elkötelezések formálisak és nem felelnek meg a társadalmi alanyok valós érdekeinek és szándékainak, ott a szavak elvesztik cselekvési értéküket. Ha egy közösségben gyengül a normaérzés azzal kapcsolatban, hogy az információk hitelességeért, az állítások igazságáért vállalni kell a felelősséget, hogy az ígéreteket és a szerződéseket be kell tartani, hogy az utasítások, parancsok, tiltások, engedélyezések következményeiről számot kell adni, akkor a beszédaktusok többé nem lesznek igazi cselekvések, üres rituálékká válnak.

A kommunikációs felelősségérzet elhalványulása

Ezzel el is érkeztünk a cikk elején felvetett második kérdéshez: mi az oka annak, hogy bár — mint láttuk — normális körülmények között minden kommunikációs megnyilatkozásnak van valamilyen cselekvési értéke, mégis gyakran az az érzésünk, az a tapasztalatunk, hogy közéletünkben a szavak következmények nélkül szállnak el, és mondásuk nem számít igazi cselekvésnek, a társadalmi

folyamatokba való tényleges beavatkozásnak.

A jelenség alapvető magyarázatát abban kell keresnünk, hogy az elmúlt évtizedek antidemokratikus, a hatalomgyakorlás társadalmi alrendszereket nem koordináló, hanem monopolhelyzetből uraló politikai-társadalmi berendezkedésében elhalványult az információval és a kommunikációval kapcsolatos felelősségérzet. A monolitikus és monopolisztikus hatalomgyakorlás feletti intézményes társadalmi ellenőrzés hiánya olyan helyzet kialakulásához vezetett, amelyben a döntéshozók kevésbé vagy egyáltalán nem tartoztak a nyilvánosság előtt elszámolni állításaik igazságával, határozataik, döntéseik következményeivel, ígéreteik betartásával, így szükségképpen fellazultak vagy eltorzultak a szavak társadalmilag érvényes és hatékony használatát szabályozó normák. Az elkötelező, felelősségvállaló beszédaktusok helyébe rituális, formális kommunikáció lépett, amelyben nem a tényleges mondanivaló és annak vállalása vált fontos-sá, hanem a hatalom által képviselt ideológiába való belesimulás. Így természetesen egyáltalán nem véletlen, hogy a közélet színterein elhangzó szavak az emberek számára elvesztették hitelüket és cselekvési erejüket.

Jellegzetes példaként a reformterminológia másfél évtizedes pályafutását említhetjük. A (gazdasági) *reform* kifejezés az új gazdasági mechanizmus 1972-es leállítása után sem tűnt el teljesen a tömegkommunikációs eszközökből és a politikusok nyilatkozataiból, hanem kisebb-nagyobb gyakorisággal és nyomatékkal újra meg újra felbukkant. Mint azonban a Magyar Közvéleménykutató Intézetben, illetve elődjében, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban a hetvenes évek közepétől folytatott gazdasági tartalomelemzések is kimutatták, a *reform* fogalmának közéleti és tömegkommunikációs használata mögött az esetek jelentős részében nem volt fellelhető igazi reformelkötelezettség. Ez világosan megmutatkozott abban, hogy amikor e fogalom kibontására, értelmezésére került sor, akkor többnyire nem átfogó és mélyreható strukturális átalakulással kapcsolták össze, hanem a mechanizmus, az intézményrendszer lényegét nem érintő szabályozómódosítá-

sokkal és szervezeti változásokkal. A közvélemény-kutatások is jelezték, hogy a *reform* fogalma sokak számára üres kifejezéssé vált, amelyet a strukturális átalakítások melletti tényleges elköteleződés helyett a gyakran népszerűtlen intézkedések címkézésére használtak (például adóreform). Ehhez a helyzethez képest jelentős áttörés a közelmúltban sem következett be: a közéletben uralkodik a reformszóhasználat, amit a strukturális változásoktól ódzkodók is sietnek átvenni, a gazdaság reformja azonban továbbra is várat magára. Itt a kommunikációs megnyilatkozásoknak valóban nincs igazi cselekvésértékük: reformok a szavakban, helyben járás a tettekben. De ugyanennek a valós elköteleződés és felelősségvállalás nélküli kommunikációnak a hatása érvényesült a nyolcvanas évek első felének olyan jóslataiban, hogy hamarosan új növekedési pályára áll a népgazdaság, vagy napjaink azon ígéreteiben, hogy az infláció nem fog meghaladni egy bizonyos mértéket. Vagy említhetnénk azt a jelenséget is, amelyet a tömegkommunikáció a szerződési fegyelem lazaságának nevez: a gazdasági alanyok között olyan, az elköteleződést teljességgel nélkülöző, pusztán protokolláris megállapodások kötöttek, amelyeket eleve egyik félnek sem áll módjában vagy szándékában teljesíteni. A kommunikációs elköteleződés gyengülése, a szavak cselekvési értékének halványulása természetesen nem csak a gazdasági életet vagy a gazdasággal kapcsolatos tömegkommunikációt jellemzi. Gondoljunk csak, például, a jól ismert „gumi”-jogszabályokra, amelyek olyan szélesen értelmezhetők, hogy bármilyen önkényes eljárást is engedélyeznek, és ezáltal törvényesítenek.

A beszédcselekvések érvényességével kapcsolatos szokások és normák fellazulása magától értetődő módon hatással van a társadalmi szerveződés egészének működésére. Ott, ahol a szavak mondása nem jár tényleges elkötelezéssel és felelősségvállalással, az információk elvesztik hitelüket, megbízhatóságukat, és a kommunikációs megnyilatkozásoknak megszűnik a változásokat kikényszerítő cselekvési erejük. Egy olyan állapot viszont, amelyben felelősség nélkül bárki bármit mondhat, a normativitás leépüléséhez, a társadalmi alanyok kiszámíthatatlanságához és ezáltal koordinálhatatlanságához vezet. Az emberi kapcsolatok szétzilálódnak, a szerveződés teljesen működésképtelenné válik.

A szavak és a cselekvés szétválásának veszélye nyilvánvalóan csakis olyan társadalmi környezetben kerülhető el, amelyben a döntéshozói szerepeket betöltő alanyok tevékenységét a nyilvánosság ellenőrizheti, az érvényes társadalmi cselekvések feltételeit intézményesen szabályozott módon, mindenki számára azonos jelentéssel határozzák meg, és a társadalmi alanyok az egységes normák által kirajzolt társadalmi térben autonóm módon versenyezhetnek vagy együttműködhetnek. Ilyen körülmények között ugyanis a felelős szerepek betöltői olyan helyzetben találják magukat, hogy minden hivatalos megnyilatkozásuk igazsága, hitelessége, őszintesége, elkötelezettsége számon kérhető rajtuk, és így saját lehetőségeik, esélyeik kockáztatása nélkül nem tehetik meg, hogy figyelmen kívül hagyják a szavak elkötelező erejét, cselekvési értékét és a kommunikációval járó felelősséget.

Irodalom

- Austin, John: *How to Do Things with Words?* University Press, Oxford, 1962.
Pléh Csaba—Siklaci István—Terestyéni Tamás: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Szöveggyűjtemény.* Budapest: Tankönyvkiadó, 1988.
Pléh Csaba—Terestyéni Tamás: *Beszédaktus — Kommunikáció — Interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtára*, 1979.
Searle, John: *Speech Acts.* Cambridge University Press, London 1969.
Terestyéni Tamás: *Tendenciák a magyar tömegkommunikációs eszközök gazdasági közléseiben 1976 és 1985 között.* Kézirat. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986.

Terestyéni Tamás: Társadalmi szerveződés és kommunikáció. Jelkép, 1988/2. sz.

Terestyéni Tamás: Beszédaktus és kölcsönös tudás. Jelkép, 1989/2. sz.

Vásárhelyi Mária: A reform fogalma a közgondolkodásban. Sokszorosítva. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987.

Communication activity consists of three elements: formation of a series of sounds carrying some significance (locution); verbal communication acts (illocution); and strategic acts performed through communication (perlocution). Verbal acts, owing to their conventional force, result in changes in the social space, and thus they are qualified as acts. In an antidemocratic socio-political system, however, the feeling of responsibility for communication weakens, the norms regulating the use of words are distorted, and consequently the declarations made on the fora of public life lose their credit and strength to incite to action.

Rovatnyitó

*Csao-Csou azt mondotta: Agyag-Buddhák
nem tudnak átjutni a vízen. Fém-Buddhák
nem tudnak átjutni az olvasztókemencén.
Fa-Buddhák nem tudnak átjutni a tűzön.*

„Volt idő, amikor suttogni sem mertünk. Most meg szamizdatot írunk és olvasunk, és a kutatóintézeti dohányzókban kiöntjük a lelkünket: mit össze nem rondítottak és mibe be nem rántottak . . . Olyan reménytelenül elembertelenedtünk, hogy a mai szerény etetésért odaadjuk minden elvünket, lelkünket, őseink erőfeszítéseit, utódaink minden lehetőségét — csak hogy fel ne borítsuk ványadt létezésünket. Nem maradt keménységünk, büszkeségünk, szívmelegünk. Nem félünk sem az atomhaláltól, sem a harmadik világháborútól (egy részbe majd csak elbújunk) — csak a civil tettektől rettegünk. Csak, hogy ne kelljen a nyájról leválni, hogy tegyünk egy lépést egyedül — hiszen hirtelen fehér cipő, bojler vagy moszkvai bejelentő nélkül maradhatunk.”

1974 februárjában vagy tíz nappal kényszerű száműzetése kezdete előtt írta ezt Szolzsenyicin. „Ne éljünk hazugságban!” hirdeti az üzenet címe. A szöveg az oroszországi független társadalmi mozgalmak egyik mélypontján születik. Az újabb kemény repressziós hullám sok aktivistát börtönbe, táborokba vagy emigrációba sodor. A megmaradó kevesektől, mint „értelmetlen módszerekkel harcot vívóktól” elfordul értelmiségi környezetük nagyobb része.

Ma Kelet-Európa alapvető átrendeződés hónapjait éli. Nagyobbik felében a társadalmi mozgalmak rohamosan javuló, esetenként az eddigihez képest minőségileg másminőségű szituációban, másik felében remélhetőleg valamilyen „készenléti állapotban” vannak. Most induló állandó rovatunkban ezen mozgalmak nyilvánosságáról, hagyományairól, az azokban vagy azokkal párbeszédben születő új politikai, kommunikációs és kulturális koncepciókkal fogunk foglalkozni.

Tamás Pál

Vázlat a szovjet-orosz szamizdatról

A modern orosz állam kiépülésének kezdetétől, legalább a XVIII. század második felétől az orosz kultúra működésének, s az oroszországi értelmiség létének (egyik) peremfeltétele az intézményesített cenzúra. Hatásai kiküszöbölésének, megkerülésének, bizonyos kulturális termékekkel történő szervesülésének egész tárházával találkozunk a társadalom- és művelődéstörténeti ásatásoknál. Az orosz értelmiség és a cenzúrahivatalok kibékíthetetlen és váltakozó sikerrel folyó hosszú küzdelmének kezdetét, vagy legalábbis ezeknek jól elkülönülő nyitányát Radiscevtől szokták datálni. Az állam által — teljes egészében, vagy csak egyes passzusaiban — terjesztésre alkalmatlannak ítélt szövegek kéziratok formájában, különböző másolatokban forogtak az (elsősorban értelmiségi) olvasók között. A XIX. század közepétől ezt a kézműves terjesztési módot ha nem is felváltotta, de kiegészítette a cenzúrahivatal jurisdictióján kívül, külföldön működő nyomdák, kiadók munkája. A nagy úttörők között ebben az összefüggésben (de az orosz civil társadalom politikai előzményeinek egy sor más vonatkozásában is) Herzen londoni központját kell megemlítenünk. A múlt század 50—60-as éveinek fordulóján, az orosz társadalom egészére kiterjedő első nagy reformkorszakban már a független nyilvánosság megteremtése, használata a politikai tevékenység értelmiségi tömegeket átfogó formája.

„Az oktatási intézmények neveltjeinek nagy része évről évre veszélyesebb politikai tevékenységet folytat... A fiatal agyakra bomlasztó hatással van mind a professzorok és lektorok romlott oktatása, mind pedig különösen a tanulók között szabadon terjesztett betiltott és felháborító iratok...” foglalja össze a helyzetet egy jelentésében

1862-ben az akkori államvédelem, a „III. Otdelenije” (idézi EJMONTOVA, 1985. 252).

A betiltott, de mégis széles körben forgó irodalom akkor Herzen és Ogarjov írásaitól és különféle forradalmi proklamációktól a nyugat-európai szocialista és esetenként liberális elméleti szövegekig terjed. A moszkvai egyetemen — írja egy kortárs — „a lépcső alatt, nyilvánosan, mindenki szeme előtt” árulják Feuerbach, Proudhon, Herzen műveit. Kazanyban, a Volga menti egyetemi városban — egy másik memoarista szerint — „Herzen broszúrait és általában a betiltott kiadványokat fáradhatatlanul másolták, adtak kézzől kézre és olvasták rongyosra”.

Közvetlenül a forradalom utáni években a bolsevik állam tilt be kiadványokat, üldöznek szerzőket, de a sajtórendészet meglehetősen szűk körben mozog. Elsősorban nem értelmiségpolitikai, hanem a polgárháborúban a frontok túlsó oldalára került erők: politikai pártok, csoportosulások politikai agitációját korlátozza. A húszas évek kezdetében Berlin válik a határokon kívüli orosz könyvkiadás központjává. A háborús összeomlást követően nagy szabad kapacitásokkal rendelkező német nyomdaipar az így születő kiadványok túlnyomó többségét — legális úton! — exportálhatja Szovjet-Oroszországba. A berlini orosz kiadók különösen 1921—23 között sok nem emigráns, tehát otthon élő író, tudóst, művészt foglalkoztatnak. Meglehetősen számottevő az itt folyó, s hasonlóképpen zömmel keleti exportra kerülő tankönyvkiadás is. E kiadványok azért valamilyen formális cenzúrán (a behozatali engedély megszerzéséhez) átmennek. Az ellenőrzés azonban az esetek többségében formális. 1923-tól az ellenőrzés szí-

gora és átfogó volta jobban láthatóvá válik, megjelennek a teljes szellemi élet növekvő átpolitizálódásából és ennek részeként gyorsan növekvő állami ambíciókból következően az új, az előzőeknél sokkal kisebb hálózati cenzúrárendelkezések is (például az Állami Kiadóval, a Goszizdattal kapcsolatos kormányhatározatokban 1923. augusztus 10-én és november 21-én, vagy 1924 februárjában egy központi pártdokumentumban „A párt soron következő fő feladatairól a sajtó területén”).

A húszas évek második felében az állami (és párt) kontrolltól független politikai nyilvánosság már rendkívül összeszűkül. Az 1924–27 közötti viharos párton belüli küzdelmekben a „pártellenzék” legfontosabb frakciói még megkísérlik saját információcsatornáik és propaganda fórumaik működésének, ha nem is formális elfogadtatását, de valamilyen hallgatólagos legalizálását. A húszas évek végétől, a sztálini vonal győzelmével, majd később a volt frakciók kezdődő fizikai megsemmisítésével azonban hosszabb időre: tulajdonképpen harminc-negyven évre megszűnnek az írott szövegeket is forgalmazó független politikai nyilvánosság bármilyen szignifikánsan látható nyomai az országban.

Jól artikulált, a civil társadalomban ébredő független mozgalmak csak az ötvenes évek második felében, a XX. kongresszus után bukkannak elő. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján ismét tömegessé válik különböző szövegeknek a cenzúrahivatalt megkerülő kézíratos forgalma. Technikailag ez ismételtelen újra- és újragépelt iratmások terjesztését jelenti. Megszületik a szamizdat (szó szerinti fordításban az önkiadás). Vagy ahogy egy korabeli moszkvai anekdota fogalmaz: „itt magam („szam”) írok, magam cenzúrázok, magam adom ki, magam terjesztem, magam ülök is miatta” (Bukovszkij, 1978. 126). Ebben az időben ugyan a szamizdatban esszék, elbeszélések és politikai cikkek is forogtak, de az anyag többsége vers volt (Alekszejeva, 1984. 242). Tulajdonképpen egyáltalán; a szamizdat új korszaka versekkel kezdődött. Lehet, hogy itt praktikus okok is előbukkannak: a rövid szövegeket könnyebb volt másolni, terjeszteni. De én feltételezek más motívumokat is.

A társadalmi jéghegy olvadása esetleg valahol épp az érzések, az ember személyes világában indult. A szovjet nagyvárosok értelmiségét előntik a század orosz irodalmi óriásainak, Ahmatovának, Mandelstamnak, Cvetajevának másáit nem hozzáférhető, a tiltás és a feledés homályában lévő, gépiratban terjesztett művei. De vannak csak kézíratos irodalomban megismerhető jelentős kortárs költők is (Joszif Brodskij, Naum Korzsavin). A szamizdat fontos részévé válik a kor moszkvai, leningrádi fiatal értelmiségi szubkultúrájának. Egy későbbi külföldi szamizdat-bibliográfia ezekben az években mintegy háromszáz szerzőről tud (Malcev, 1976).

De a költészet barátaiból nő ki a politikai nyilvánosság engedélyezett határait feszegetni kezdő legfontosabb moszkvai liberális, s talán független szocialista értelmiségi csoport, a polgárjogi mozgalom is. 1958. július 29-én avatják fel Moszkva belvárosában a Majakovszkij-szobrot. A megnyitőünnepség hivatalos irodalmi felolvasását a közönség spontán „független” programmal toldja meg. Majd szaporodnak a szobornál a találkozó, az alkalmasszerűen összeálló irodalmi esték. A bizonytalanság rövid szakasza után a hatóságok — ha nem tiltják is be az egészet, de megkísérlik megnehezíteni az összejöveteleket. Majd hamarosan megszületnek a hallgatókat, felolvasókat, s talán az első szervezőket sújtó első egyetemi kizárások is. 1961-ben, a XXII. pártkongresszus előtti „rendcsinálás” során azután az összejöveteleket formálisan be is tiltják. Néhány ember a szobor körül leggyakrabban előfordulók közül pedig börtönbe is kerül (V. Oszipov és E. Kuznyecov hét, I. Bokstejn pedig öt évet kényszermunkatáborban tölt ezek közül) (Alekszejeva, 1984. 244). Ezekben az években születik egy sor kézíratos folyóirat is. Az első számok után ezek általában abbamaradnak. Az emigráns irodalomban, nagyjából a korszak egykori független csoportjainak, aktivistáinak részvételével elhúzódó, s meglehetősen érdektelen vita folyik a különböző kezdeményezések prioritásáról. Általában minden visszaemlékezés az egyébként valóban egymástól akkor elszigetelt csoportokról a saját körében véli az első szamizdatot meglelni. A kortársak

azonban nagyjából abban egyetértenek, hogy a kis csoportokon túl szélesebb körben is ismert első ilyen lapot (három szám jelent meg!) 1960-ban adta ki egy moszkvai egyetemista, Alekszandr Ginzburg.

A versek mellett rövidesen azonban a lágermemoárok válnak a szamizdat vezető műfajává. 1965 őszén (Hruscsovot 1964-ben buktatják meg!) letartóztatják Andrej Szinyevszkijt és Julij Danielt. A két, egyébként otthon hivatalosan nem különösképpen magasan jegyzett irodalmár külföldön álnéven szépprózát publikált. Akciójuk államellenes lépésnek minősül. A letartóztatásokról hírt adnak külföldi rádióállomások is. Ez az első ily módon viszonylag széles körben ismertté váló értelmiségellenes rendőri-bíróági akció. A fővárosi értelmiség (egyébként mint később kiderül, igazoltan) mindebben új idők jelét látja. S bár, azt hiszem, kezdetben az új pártvezetés az ügynek szimbolikus jelentést nem szánt, csak egyszerűen a saját logikája szerint cselekedett, az ily módon tulajdonképpen tőle függetlenül keletkező Szinyavszkij és Daniel sorsa iránti érdeklődést nem bánta, s végül a saját propaganda-gépezetet is beindítva, a pertaliberalis értelmiségnek szánt általános és jól látható figyelmeztetésként kezelte. Ebben a helyzetben kerül sor 1965. december 5-én először az újabb szovjet történelemben — polgárjogi tüntetésre Moszkva belvárosában, a Puskin téren (a rokonszenvező szemtanúk kétszáz ember részvételére emlékeznek). Ezekben az években már, ha egyelőre kisebb értelmiségi csoportokban is, de ismertté válnak, ügyekké lesznek a szovjet független társadalmi mozgalmak későbbi vezető személyiségeinek első tiltakozó akciói is. 1967 májusában Szolzsenyicin felhívása a IV. Szovjet Írókongresszushoz (majd nyolcvan író reagálása erre), 1967 szeptemberében negyvenhárom, az előző évtizedekben meghurcolt kommunista levele a Központi Bizottsághoz, Roy Medvegyev és Pjotr Jakir levele a központi elméleti pártlap, a Kommuniszt szerkesztőségbe Sztálin bűneiről, vagy az első Szaharov-cikkek a szovjet társadalom demokratizálásának szükségességéről.

1968-ban újabb perekre kerül sor. Az év elején a „négyek perében” fiatal szamizdat szervezők ülnek a vádlottak padján, majd az

őket támogató minitüntetés kezdeményezői is követik őket. Viszonylag széles aláírásgyűjtés indul meg a fiatalok védelmére. A tiltakozó petíció hétszáz — túlnyomó többségében értelmiségi — aláírója a társadalmi háttér szerint a következőképpen oszlik meg: 45 százalék kutató, 22 százalék művész, 13 százalék mérnök, 9 százalék tanár, orvos, jogász, 5 százalék diák és 6 százalék munkás (ezek főleg az iskolákból, vagy egyetemekről kimaradt diákok voltak) (Amalrik, 1970, 12).

Már a hatvanas évek végén változni kezd a szamizdat terjesztési rendszere. A kéziratok külföldre kerülnek. Ott rendes nyomdai úton megjelennek (ez lesz az úgynevezett tamizdat, vagyis az, amit „ott” adtak ki). A kiadványokat széles körben ismertetik a külföldről sugárzó orosz nyelvű rádióállomások, s ezzel tartalmukat a hazai kéziratok másolási formáknak összehasonlíthatatlannul szélesebb kör számára teszik elérhetővé, s ugyanakkor egyfajta piacot, vagy legalábbis másolókedvet teremtenek a külföldről nagy nehézségekkel, de mégiscsak bejuttatott könyvpéldányok ismételt átgépeléséhez (ez még a xerox előtti kor, bár másolási technikához mindmáig független csoportok a Szovjetunióban mindmáig nem, vagy csak nehézségek árán juthatnak). Tehát, az így kiépülő lánc: szamizdat — tamizdat — szamizdat. A külföldre került kéziratok meglehetősen nagy része emellett fordításokban ott is megjelenik, s ezzel bizonyos feltételek között az ismeretségen keresztül valamelyes védelmet is jelenthetett szerzője számára.

A formálódó polgárjogi mozgalomnak (vagy inkább itt helyesebb lenne független csoportokról beszélni) mindehhez, persze „külügyesek” kellett. A memoárok szerint 1966–69 között az első és egyetlen ilyen összekötő Andrej Amalrik volt (Alekszejev, 1984, 259). Rajta keresztül jut ki nyugatra 1968-ban az első nagy Szaharov-cikk, Szaharov Rakkorhaza, vagy Brondszkij intellektuális költészete.

1968 áprilisában indul és a nyolcvanas évek közepéig többé-kevésbé folyamatosan megjelenik a Hronika Tekuscsih Szobutyij (Aktuális Eseménykrónika), a politikai szamizdat a nyugati szovjetológusok által leg-

többet idézett s ott angolul is megjelenő folyóirata. A „Hronika” konkrét emberi jog-sértési ügyek ismertté váló listája. A lapot készítő moszkvai csoport kapcsolatainak földrajzi bővülését jelzi, hogy a hetvenes évek elején már számonként harminc-harmincöt eltérő színhelyről hoznak információt. A lap első szerkesztője Natalja Gorbanyevszkaja volt. Nagyjából hasonló módon és körben szerveződnek meg a politikai foglyokat támogató segélyakciók is (levelek, csomagküldés a táborokba, pénzgyűjtés a bebörtönözöttek családjai számára). A csoportokat ugyan már a hatvanas évek végétől különböző módon (letartóztatásoktól fenyegetéseken át kényszeremigrációig terjedő fokozatokkal) megkísérelték felmorzsolni, a (lényegében a moszkvai, leningrádi polgári jogi mozgalmat néhány évre fizikai valójában is felszámoló, vagy legalábbis megkérdőjelező) kemény és átfogó repressziós hullám mégis valamikor 1972—73-ra tehető. 1973—74-ben a politikai rendőrség megkísérelte a kéziratok külföldre juttatását is nagyobb erővel megakadályozni. Megindul a független személyiségek egy részének kikényszerített, vagy személyes döntéseken alapuló emigrációja. 1972-ben elhagyja az országot Szinyavszkij és Joszif Brodskij. 1974-ben kitoloncolják Szolzsenyicint. Változik a szamizdat ideológiai töltése. Alapvetően átrétegződnek a független szövegekben megfogalmazódó társadalmi reformkonceptiók, fejlődési alternatívák is. A hatvanas években még egyértelműek a marxi sémák, vagy legalábbis a marxista terminológia kizárólagossága. A hivatalos ideológiával szemben a szerzők marxi vagy lenini szövegeket idéznek (ezek mégiscsak hozzáférhetőek voltak), és a társadalomkritika az „igazi marxizmus”, vagy az „autentikus lenini” koncepció nevében érvel. Az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás után — ha korántsem olyan mértékben és sebességgel, mint a hasonló magyar és lengyel csoportokban, de — megindul a „humanista szocialista” társadalomkritikai léépülés. Mindezzel együtt is, a független nyilvánosság és a társadalmi mozgalmak meghatározó részének szocialista töltése és baloldali elkötelezettsége a szovjet szintéren mindmáig megmaradt. Az első, s hosszú ideig egyetlen markáns liberális

polgár a szovjet szamizdatban Andrej Szaharov. A fizikus—kémikus független politikai szereplése valamikor 1966-tól kezdődik. Első társadalompolitikai cikkeiben — még a Prágai Tavasz előtt — a világrendszerek valamilyen konvergenciájában bízik. A szovjet társadalmi berendezkedést még a hetvenes évek elején is „államkapitalizmusnak” nevezi. Később inkább már „párt-állami totalitarizmusról”, vagy „totalitárius szocializmusról” beszél (például Szaharov, 1979, 7—8).

A hetvenes évek elejének szamizdat bestsellerjei — olyan örökzöldek, mint Paszternak, vagy Szolzsenyicin mellett — Vojnovics és Vlagyimov prózája, Roj Medvegyev „A történelem ítélőszéke előtt”-je (egy átfogó, kritikus sztálinizmustörténet), Zsorez Medvegyev Liszenko története, Jelena Ginzburg lágervisszaemlékezései, vagy a nagy költő özvegye, Nagyezsda Mandelstam memoárjai. A szamizdat hálózatban fognak különböző politikai perek hozzáférhető, a bíróságokról kicsempészett jegyzőkönyvei is (ezek soraiban az első, s néhány részletében már magyarul is érhető Joszif Brodskij 1964-es leningrádi pereiből származik).

A hetvenes években — először Leningrádban, de azután Moszkvában is — a fiatal humanértelmiség egy részének elhelyezkedési gondjai vannak. Sokan kitérnek politikai kompromisszumokat követelő, vagy adminisztratív állások elől. Rosszul fizetett, marginalizált, de meglehetősen szabad munkafeltételeket kínáló posztokon (liftkezelő, központifűtés-felügyelő, éjjeliőr stb.) egy sajátos értelmiségi szubkultúra alakul ki. Ennek szellemi önkifejezési formájává, az ilyen létfeltételek mellett is megszülető — igen különböző szintű — produkció publikációs csatornájává a szamizdat válik. A hetvenes években elsősorban ebből a körből táplálkozik a pravoszlav vallásos szamizdat is.

1974—75-re tehető a nonkomformista művészek első független tárlatainak megnyitása.

1976-ban Szaharov, Orlov professzor és mások — lényegében az előző évek emberi jogi mozgalmának utódjaként — létrehozzák a MHG-t (Moszkovszkaja Helszinszkaja Gruppa: Moszkvai Helsinki Csoport).

A nyolcvanas évek elejétől a szovjet bel-

politika megkeményedésével, a Kelet—Nyugat közötti újabb konfrontációs szakaszban egy újabb kemény repressziós hullám lényegében — szabadlábon és a országban — felszámolja az emberjogi csoportokat. A korszak kezdetét 1980 januárjára, Szaharov gorkiji száműzetésének kezdetére teszem. 1980-ban a vezető moszkvai emberi jogi aktivisták közül huszonhármat, 81-ben pedig további tizenegyet tartóztatnak le s ítélnek el.

Ezzel együtt a politikailag sokszínű sza-

mizdat tovább létezik. 1979-ben megjelenik a neomarxisták lapja; a Levüj Povorot (Baloldali Fordulat), 1980-ban a szintén szocialista Varianti (Változatok). A másik póluson hasonlóképpen 1981-ben Gennagyij Simanov radikális nacionalista „Mnogije Leta”-ja is.

A Peresztrojka éveinek szamizdatjával itt most nem foglalkozom. De erről szól összeállításunk második része, a leningrádi Merkurij szamizdat folyóirat 1988 novemberi számából.

Irodalom

1. Alekszejeva L.: *Isztorija inakomüszlja*. Benson, Vermont, Khronika Press, 1984
2. Amalrik A.: *Proszusesztvujet li Szovjetszkij. Szozuz go 1984 goda?* Amsterdam, Ford im. Gercena, 1970.
3. Bukovszkij V.: *I vozvrascsaetszja vetyer . . .* New York, Khronika, 1978.
4. Ejmontov R. G.: *Russzkije unyiverszitetü na gronyi dvuh epoch*. Moszkva, Nauka, 1985.
5. *Izdatyelszkoje delo v SSSZR (1921—31)* Moszkva, Knyiga, 1978.
6. Malcev J.: *Volnaja rosszkaja lityeratura, 1955—1975 gg.* Frankfurt, Posev, 1976.
7. Szaharov A. D.: *Trevoga i nadezsda*. New York, Khronika, 1978.

Andrej Szinyavszkij

A disszidálás mint személyes tapasztalat

Andrej Donatovics Szinyavszkij a hatvanas években vált ismertté, amikor az orosz irodalomról írott cikkei egyidejűleg jelentek meg a tudományos akadémiai kiadványokban és az irodalomkritikai folyóiratokban (főleg a „Novij Mir”-ben Tvardovszkij alatt). Kedvence volt az előadásait hallgató egyetemi ifjúságnak is.

1965 októberében Szinyavszkijt és barátját, Julij Danyielt bebörtönözték műveik nyugati publikálásért. 1966 februárjában példa nélküli bírósági pernek voltunk a tanúi — nem csak azért, mert a vádlottak voltak az elsők, akik nem ismerték el bűnösségüket, ahogy ezt tőlük elvárták. Nem vállalták bűnösségüket a nyomozók, a bírák, a társadalmi bírák és azon „jóakarók” hatalmas tömegének nyomása ellenére, akik ugyan egy szót sem olvastak Szinyavszkij és Danyiel művéből, ám mindenféle fórumokhoz küldött leveleikben követelték a legkeményebb büntetés alkalmazását.

Szinyavszkijt elítélték „A per folyik” című elbeszélésért, amellyel irodalmi munkásságát kezdte (1955), a „Ljubimov” című elbeszélésért, az „Atamánok” és más novellákért, irodalmi feljegyzéseiért és a „Mi is a szocialista realizmus?” című cikkéért. Bár a bírósági anyagok nem kerültek publikálásra, világos volt mindenki előtt, hogy Szinyavszkijt és Danyielt bátor és független gondolkodásuk miatt ítélték el.

Miután a lágerben csaknem hat évet letöltött, Szinyavszkij megpróbált visszatérni a legális irodalmi munkához. Abban az időben Moszkvában ez lehetetlennek tűnt. A saját társadalmi rétegéből kitaszított író engedélyt kért, hogy családjával nyugatra távozzon (1973).

Az alábbi cikket — szellemi hitvallását — 1982-ben olvasta fel az egyik amerikai egyetem nyilvános szimpóziumán, majd a „Sintaxisz”[•] folyóirat publikálta.

Az író hozzájárulásával a cikket rövidítve közöljük.

Az én disszidensi tapasztalatom teljesen egyéni, bár mint minden személyes tapasztalat, valamilyen mértékben szélesebb és általánosabb, szerteágazó folyamatokat tükröz, nem csupán az én életutamat. Soha

nem tartoztam semmiféle mozgalomhoz vagy disszidensi társasághoz. Másként gondolkodásom nem társadalmi tevékenységben nyilvánult meg, hanem kizárólag írói minőségemben. Méghozzá olyan írói létben,

[•] Párizs, № 15. 1985.

amely az első időkben titkos, stílusában zárt és homályos volt a széles publikum számára, nem várva semmiféle társadalmi-politikai visszhangot.

Írói disszidálásom első szakasza mintegy tíz évet foglal magába (1955-től börtönbe zárásomig). Akkoriban titkos csatornákon külföldre juttattam kéziratokat, saját nevem elhallgatva, Abram Terc álneven publikáltam Nyugaton. Tudomásom volt róla, hogy bűnözőként köröznék, és tudatában voltam annak, hogy előbb vagy utóbb úgyis elkapnak, ahogy a közmondás is jósolja, „addig jár a korszó . . .”. Ennek eredményeként írói munkásságom is izgalmas detektív történethez kezdett hasonlítani, bár ilyeneket nem írok, nem is szeretem ezt a műfajt, és mint magánember sem szeretem a kalandokat. Egyszerűen nem láttam más kiutat irodalmi munkásságomban, mint ezt a síkosat, az állam szempontjából elítélendő, veszélyes játékba torkollót, ahol egy lapra kell feltenni sorsodat, emberi érdekeidet és kötelességeidet. Itt már semmi sem segít. Magadban döntened kell az író vagy az ember mellett. Azért is, mert az írórsok tapasztalata a Szovjetunióban azt sugallja, hogy az irodalom kockázatos, és olykor pusztulásba visz. Az író, aki az irodalmat a boldogulással helyettesíti, a szovjet viszonyok között gyakran feladja igazi, írói mivoltát.

Irodalmi munkásságom kezdetén jelentkezett bennem az az akaratomtól független, sajátos személyiséghasadás, amely a mai napig tart. Ez a kettősség: Abram Terc a szerző és Andrej Szinyavszkij az ember természete (akadémiai tudós külsővel). Mint ember a békés, nyugodt szobatudósi élethez vonzódok, teljesen tucátember módján.

És minden bizonnyal a mai napig hasznos munkatársa lennék a Szovjet Tudományos Akadémiának és sikeres irodalmi kritikusa a liberális irányzatnak, ha nem létezne sötét írói másodénem, Abram Terc néven. Ez az alak, eltérően Andrej Szinyavszkijtól, hajlamos tiltott utakon járni és mindenféle kockázatos cselekedetekbe bonyolódni, melyek miatt aztán sok-sok kellemetlenség éri, s vele együtt persze engem. Nekem mégis úgy tűnik, hogy ez a „személyiség-megkettőzés” nem az én egyéni pszichológiám kérdése, hanem azé a művészi stílusé, melynek Ab-

ram Terc a követője, — az ironikus, túlzó, fantáziadús és groteszk gazdag stílusé. Hogy a bevett szokás szerint írjak, és úgy, ahogy parancsolják — ez nekem unalmas. Ha tegyük fel, ajánlatot kapnék, hogy írjam meg a mindennapi életet a megszokott, realista módon, nem vállalnám. És mivel a politika és a társadalmi struktúra nem az én szakmám — humorosan azt lehetne mondani, hogy nekem a szovjethatalommal csak esztétikai nézeteltéréseim voltak — így hát Abram Terc főleg stilisztikai jegyei okán disszidens. De pimasz disszidens, aki elégedetlenséget szít, és elfordulásra buzdít a konzervatív, konformista társadalomban.

Itt most egy kissé elkalandozom, és megjegyzem, hogy újkori történelmünkben az igazi irodalom a legtöbb esetben elhajlás a „jó modor”-tól. Az irodalom lényege a más-kéntgondolkodás (a szó tágabb értelmében) az uralkodó nézőponthoz képest. Az író másként gondolkodó elem a társadalomban, amelyben az emberek, ha nem is mindig egyformán, de hasonlóan gondolkodnak. Az író vadhajítás, kinövés, nem egészen szabályszerű teremtménye a földnek. A többség véleményének szembeszegülve gondolkodik és ír. Ha másként nem, hát a megállapodott, kötött stílussal és a már kiformalódott irodalmi irányzattal szembeszegülve.

Meglehet, az író elvben el kell pusztítani. Már csak azért is, hogy amíg mások emberként élnek, ő ír. Az írás maga másként gondolkodás az élethez való viszonyában.

A börtönben mondogatták a munkáimra célozva: „Inkább embert ölnél!” Pedig ezekben az írásokban semmi rémeset nem írtam, és nem törtem a szovjethatalomra. Már az is elég, hogy te valahogy másként vélekedsz és másként írod a szavakat, ellentétbe kerülve az állami stílussal, az elcsépett frázisokkal, amelyek mindenki számára kötelezők. Az ilyen szerzők jellemzésére, ugyanúgy mint a disszidensek megítélésére, a Szovjetunióban létezik egy speciális jogi szakkifejezés: „Különösen veszélyes államellenes bűnözők”. Én személyesen ebbe a kategóriába tartoztam.

Pedig nem voltam én rossz ember a kezdet kezdetén. Gyermekek és ifjú éveim nyugalomban sorjázta a harmincas évek egészséges szovjet atmoszférájában, átlagos szovjet csa-

lában. Igaz, apám nem volt bolsevik, hanem baloldali eszer. Szakítva a nemesi közzeggel, beállt a forradalmárok közé még 1909-ben. A bolsevik hatalom iránt — annak ellenére, hogy az üldözte forradalmi tevékenységéért — maximálisan lojális volt. Ennek következtében én az orosz forradalmi hagyományokban nevelkedtem, pontosabban szólva a forradalmi idealizmus hagyományaiban, amit most egyáltalán nem bánok. Nem bánom azért, mert gyermekként elsajátítottam apámnak azt az elképzelését, hogy nem szabad bezárt, önző, „burzsoá” életet élni, kell, hogy valami „magasabbrendű értelme” legyen az életnek. Következésképpen ilyen „felsőbbrendű értelem” lett számomra a művészet. Mégis, a háború előestéjén vérbeli marxista-kommunista voltam, akinek semmi sem drágább a világforradalomnál és az eljövendő egyetemes-emberi testvériségnél.

Közben szeretném megjegyezni, hogy mindez eléggé tipikus a szovjet disszidens életútjában és általános, (amennyiben a disszidálásról mint konkrét történelmi jelenségről beszélünk). A disszidensek múltjába tekintve gyakran ideális szovjet embereket látunk, meggyőződéssel, elvekkel, forradalmi ideálokkal. A disszidensek — mindent összevetve — a poszt sztálini időszak társadalmának szüleményei, nem pedig valamiféle idegen elemei ennek a társadalomnak, és nem is valami régi, szétvert ellenzék maradványai. A szovjet hatalomnak mindig voltak ellenségei a történelemben, emberek, akik elégedetlenek voltak vele, akik szenvedtek alatta, akik kritizálták, akiket azonban a legkevésbé sem lehet a disszidensek közé sorolni. Nem nevezhetjük disszidensnek például Paszternakot, Mandelstamot vagy Ahmatovát annak ellenére, hogy eretnekek voltak a szovjet irodalomban. Másként gondolkodásukkal előkészítői voltak a disszidálásnak, segítették és segítik ezt a későbbi folyamatot. De disszidenseknek nevezni őket nem lehet azon egyszerű oknál fogva, hogy gyökereikkel a múlthoz kötődnek, az orosz kultúra forradalom előtti hagyományaihoz. A disszidensek: alapvetően új és közvetlenül a szovjet valóság talaján felnövő jelenség. Ezek az emberek a szovjet társadalomban nőttek fel, a szovjet rendszer gyermekei,

akik ellentétbe kerültek apáik pszichológiájával és ideológiájával. Nem vádolhatók osztályidegen származással, vagy azzal, hogy nem fogadják el a forradalmat, mint azok, akik szenvedő alanyai voltak. Ők nem politikai ellenzék, amely hatalomra tör. Jellemző, hogy a disszidálásban a politikai hangsúly igen gyenge, és az előtérbe intellektuális és erkölcsi feladatok kerülnek. Részben ezért erősen különböznek a múlt orosz forradalmáraitól. És ha létrehozunk valamilyen — nevezzük így — „forradalmat”, akkor azt az értékek átértékelése jegyében tesszük, s ez már disszidálás. Ezt az átértékelési folyamatot minden egyes disszidens egyénileg éli meg, életének különféle ellentmondásai hatására. Mindegyikük megtalálta a maga botránykövét. Sokak számára ilyen botránykő volt a párt XX. kongresszusa 1956-ban. Nemcsak azért, mert a múlt kolosszális bűneire derült fény, hanem mert hogy feltárván e bűnök egy részét, a XX. kongresszus és utána az egész szovjet ideológia nem adott és nem is adhatott semmiféle, valamelyest is komoly, történelmi magyarázatot. S bár Sztálin után viszonylagos enyhülés következett be, ez mégsem eredményezte az államrendszer mint olyan liberalizálását és demokratizálását, ami valamiféle garanciát jelentett volna az emberi jogok, az emberi szabadság biztosításához. A XX. kongresszus összegzéseként egyszerűen azt ajánlották az embereknek, hogy mint régen, mindenben bízzák magukat az államra, a pártra. De ez a bizalom túl sokba került a közel-múltban, és túl messzire vitt el. És akkor a kommunizmus igazságosságában való gyermeki hitet a disszidensekben háttérbe szorítja az egyéni értelem és a lelkiismeret szava. Ezért a disszidálás szerintem elsősorban intellektuális mozgalom, az önálló és félelem nélküli gondolkodás folyamata. Emellett az intellektuális vagy szellemi igények a morális felelősség érzésével párosulnak, amely arra kényszeríti az embert, hogy szabadon gondolkozzon, beszéljen és írjon, tekintet nélkül a sablonokra és az állami sugalmazásokra.

Személyesen bennem ez az „általános-disszidensi” folyamat kissé eltérően játszódott le. Nálam ez az átértékelés és egyéni nézeteim kialakulása a negyvenes évek má-

sodik felére, az ötvenes évek elejére esett. A sztálinizmusnak ez az érett és virágzó szakasza egybeesett ifjúságom diákeveivel, amikor a háború után megkezdtem tanulmányaimat a moszkvai egyetem bölcsészkarán. Az irodalom és a művészet problémái, melyek különösen kiéleződtek ebben az időszakban, termelték ki azt a botránykövet, amely bennem a forradalmi ideálok összeomlásához vezetett. Hiszen pontosan ekkor zajlottak a rettenetes tisztogatások a szovjet kultúra szférájában. Szerencsétlenségemre én a művészetben a modernséget szerettem és mindazt, ami akkor pusztulásra volt ítélve. Ezek a tisztogatások számomra a kultúra és minden eredeti gondolat halálát jelentették. A művészet és a politika belső vitájában a művészetet választottam, és elutasítottam a politikát. Ugyanakkor kezdtem jobban szemügyre venni a szovjet állam jellegét annak a rombolásnak a „fényénél”, melyet az életben és a kultúrában végzett. Következésképpen Sztálin halálát már lelkesedéssel fogadtam... És ezért, amikor elkezdtem „valami újat, művészt” írni, hamar megértettem, hogy ennek nincs és nem is lehet helye a szovjet irodalomban. Soha nem is tettem rá kísérletet, hogy ezeket az írásaimat saját országomban jelentessem meg, nem is álmodoztam erről. A kéziratokat kezdettől fogva külföldi országokba juttattam. Ez egyszerűen azt jelentette, hogy kiestem a kialakult irodalmi rendszerből és közegből. Ugyanis a művek Nyugatra küldése volt a legbiztosabb módja a „szöveg megőrzésének”, s nem jelentett politikai tevékenységet, sem a tiltakozás egy formáját.

Ezért, amikor bebörtönöztek, és ezzel megkezdődött írói munkásságom második szakasza, nem ismertem el vétkecséget politikai cselekményekben. Ez természetes viselkedés volt, nem pedig valamiféle ravaszság. Egyáltalán, az ember börtönbe kerülve kénytelen természetesen viselkedni, egyedül ez segíthet. Természetes az is, ha egy író azt állítja, hogy az irodalom nem tartozik semmiféle szerv illetékessége alá, és az irodalom nem politikai agitáció vagy propaganda, ahogy a szovjet kormány állítja, amely egyébként szabadon és semmitől sem korlátozva fejt ki politikai agitációt Nyugaton... Így én és barátom, Jurij Danyiel a bíróság

és az állambiztonsági szervek nyomása ellenére megmaradhattunk a „nem tartja magát bűnösnek” pozíciójában. A nyomás különben elég súlyos, kihát az életedre és családodéra. És a mi „be nem ismerésünk” meghatározó szerepet játszott a disszidensi vagy ahogy nevezik: a demokratikus mozgalomban, annak ellenére, hogy mi közvetlenül nem kötődünk ehhez a mozgalomhoz, magányosan dolgoztunk. Korábban ugyanis minden nyilvános politikai perben a „bűnösök” (idézőjelben és idézőjel nélkül is) beismerték bűnösségüket és vallottak, és nyilvánosan megalázták őket a bíróságon. Pontosan ezen alapult a szovjet igazságszolgáltatás. Természetesen korábban is voltak emberek, akik nem vallottak és nem ismerték be bűnösségüket. De erről senki nem tudott. Ismeretlenül pusztultak el. Külsőleg minden rendben volt: „a nép ellenségei” maguk is elismerték, hogy ők a „nép ellenségei”, és könyörögtek, lőjjék agyon őket, vagy ami még jobb, hagyják meg életüket, hogy megjavuljanak, jóvátétellel engeszteljék ki hazájukat, és rendes, becsületes szovjet embereké váljanak. A hatalom szándéka az volt, hogy közös nevezőre hozza az országot: a „szovjet nép és a párt erkölcsi-politikai egységének” nevezőjére. Nekünk, disszidenseknek sikerült ezt a hagyományt megtörni. Sikerült megmaradnunk annak, akik vagyunk, kívül a szovjet egységen. De a mi perünkben az történt, hogy híre kelt, és támogatókra lertünk szerte az országban és Nyugaton, és hangot kapott a „közvélemény”. Mindez akaratunkon kívül történt. A börtönben, a bíróság előtt állva fel sem tételeztük, hogy a mi perünkkel egy időben egy másik is indul. El voltunk szigetelve és nem gondolhattuk, hogy ez valamiféle tiltakozást vált ki odahaza és külföldön vagy valami láncreakcióhoz vezet. Egyszerűen írók voltunk és kitartottunk a véleményünk mellett.

Most disszidenstapasztalatom harmadik, azaz utolsó szakaszára térek rá, amely már az emigrációhoz kötődik, a mához. Ennél a résznél kicsit elidőznék, mivel különösen bonyolult és szerintem drámai. Tulajdonképpen nem a Nyugatról fogok beszélni. Az adott esetben engem a disszidensi-emigráns közeg és sajtó érdekel, amelybe megadatott

jó alaposan belemerülnöm és vigasztalan személyes tapasztalatokat felhoznom.

Azt, ami a legutóbbi időben történik a disszidensekkel, akik Nyugatra érkeznek, legszívesebben a „disszidensi NEP-korszak” fogalmával jelezném. Ezt a fogalmat nem tudományos meghatározásként használom, hanem a szovjet történelem színpompás szakaszának analógiájára, amely a polgárháború után a húszas években kezdődött, és öt vagy hat évig tartott. Mint ismeretes, ez aránylag békés és eredményes időszak volt, a nép egy kissé fellelegezhetett, felerősödhetett. Ugyanakkor ez a korszak a különféle ellenzéki csatározások ideje és a hatalmas sztálini konszolidációé, ekkor fajul el a forradalom mintegy önmaga tökéletes ellentétévé, konzervatív, kispolgári, bürokrata gépezetté. Meglepetésre tarthat számot az a tény, hogy a NEP éveiben a forradalom és a polgárháború hősei közül sokan gyávának bizonyultak, köpönyegforgatóknak, alázatos végrehajtói lettek az új államiságnak mint állampolgárok és mint konformisták. Azt jelentené ez, hogy korábban sem voltak igazi hősök? Nem, kétségkívül hősök voltak, szembeszálltak a halállal, semmitől sem féltek. De változott a történelmi klíma, és ők más közegben találták magukat, amely másfajta emberi minőséget igényel, és ugyanakkor a győztes forradalom közegében találták magukat. És lám, a tegnapi hősök — ha nem pusztultak el — középszerű hivatalnokká satnyulnak.

A NEP néhány vonását a mi disszidensi tapasztalatainkra is vonatkoztathatom. Amikor Nyugatra kerültünk, nemcsak új társadalomban találtuk magunkat, hanem más történelmi klímában és saját fejlődésünk újabb szakaszában is. Ez viszonylag békés és eredményes időszaka saját történetünknek. Itt az lett az osztályrészünk, hogy — a jólét megpróbáltatásait álljuk ki. Az annyira áhított demokrácia és a szabadság megpróbáltatásait. Disszidensi értelemben egyedül egy veszély fenyegetett: a saját elfajulásunk. Hiszen disszidensnek lenni Nyugaton (a szovjet rendszer vonatkozásában) kellemes dolog. Amiért a Szovjetunióban börtön járt, itt kis igyekezettel presztízzsel és anyagi jóléttel kecsegtet. Csakhogy maga a szó, disszidens, elhalványodik és elveszti hő-

sies, romantikus, morális nimbuszát. Mi itt — és ez lényeges — semmivel nem szállunk szembe és semmit sem kockáztatunk, mint-ha levegőben vagdalkoznánk, abban a hitben, hogy az emberi jogokért harcolunk. Természetesen szívből segíteni kívánunk, és időnként valóban segítünk is azoknak, akiket otthon üldöznek, és ezt is kell tennünk, gondolnunk kell azokra, akik ott vannak a börtönben. Csakhogy részünkről (és erre szintén érdemes gondolni) ez már egyáltalán nem harc, nem áldozat és nem hőstett, inkább csak jótétemény, filántrópia. Sőt, jövedelemforrás, önfenntartásunk eszköze, olykor — sajnálatosan — jövedelmező vállalkozás. És ez az utolsó körülmény az, amely keserű mellékízt ad a disszidens ügynek.

Nem nevezek meg senkit, mert a lényeg nem a nevekben, hanem a tendenciákban van. A tendencia, sajnos, abban van, hogy a disszidens Nyugatra kerülve feladja legfőbb kiváltságait, a függetlenséget és a gondolat szabadságát, és elszegődik valamiféle disszidens-emigráns korporációhoz vagy valami ideológus nagyfőnökhöz. És most már nem azt mondja, amit gondol, hanem amit elvárnak tőle. És alkalmazkodását így motíválja: „Másképp nem élsz meg!” És ezt az az ember mondja, aki tegnap még az életét kockáztatta a meggyőződéséért. Mi történik tehát? Otthon ugyan börtönrács mögött, de lelkében szabad emberként, a maga módján élhetett, eltérően a többségtől, nem engedve semmiféle nyomásnak és megvesztegetésnek? És itt, a szabadságban, alkalmazkodik a körülményekhez, mert hirtelen kiderül, hogy „itt másként nem élsz meg”? Hogyan, a szabadság neki, a disszidensnek pszichológiailag veszélyesebb lenne, mint a börtön? Adjatok nekünk szabadságot, és rabokká leszünk? Vagy Dosztojevszkij Nagy Inkvizítorának van igaza, amikor azt mondja, az emberek nem szeretik a szabadságot, félnék tőle, és valami támaszt keresnek az életben, a kenyér, a tekintély és a csoda képében? Keresnek valakit, aki előtt hajlonghatnak, és „feltétlenül mind együtt”, keresik „a közösséget a hajlongásban” a tekintély előtt, akinek átadják szabadságukat...

De hát mi itt nem az emberi történelem és pszichológia problémáival foglalkozunk általában, hanem konkrét jelenséggel: a disszi-

dálással. És a nyugati disszidensek esetében az alkalmazkodás vagy a konformizmus veszélye véleményem szerint a valaki vagy valami előtt való közös, feltétlenül közös hajlongás igényében rejlik.

Itt figyelembe kell vennünk az emigráns lét specifikumát. Hiszen Nyugatra érkezve nagyon egyedül érezzük magunkat, szenvedünk a magánytól. És ez különösen érvényes az orosz emberre, aki megszokta a közvetlen baráti hangnemet, amelyet a nyugati életformában nem találunk. Természetes, hogy keressük a saját fajtánkat, közegünket, és megtaláljuk a disszidens-emigráns közösségben. És könnyen teszünk engedményeket ennek a közösségnek, tekintélyeinek, mert félünk elveszíteni, a választék pedig nagyon szűkös. Az eszmei közösség, amely ebben a közegben kialakul, e közösségnek a korlátoltsága és bezártsága, időnként konzervativizmusa és egy tekintélyes személynek való alárendeltsége, sőt némelykor anyagi függősége ettől a személytől és közösségtől — mindez együttesen kedvező táptalaja a kicsírázó konformizmusnak. Eközben magunk sem vesszük észre, hogyan válunk disszidensekből konformistákká. Hiszen mi nem követünk el árulást, nem megyünk át egyik táborból a másikba. Csak kicsit alkalmazkodunk. De ugyanígy nem vettük észre saját elfajulásukat a forradalom emberei sem a NEP időszakában. Hiszen ők nem árulták el a kommunista ideálokat. Csupán forradalmárokból szófogadó pártfunkcionáriusokká vedlettek át. Ez az, amitől félek, hogy mi az emigrációban a Nyugat melengető szárnyai alatt — akaratlanul és anélkül, hogy tudatában lettünk volna — újrateremtettük a szovjet hatalom miniatűr modelljét. Csak éppen más, szovjetellenes előjellel. És még egy lényeges eltérés: nincs saját rendőrségünk és nincsenek saját börtöneink. Ellenben van saját cenzúránk. És saját besúgóink is. Csak a nyugati rendőrség valahogy nem veszi a mi bejelentéseinket. Ó, hát persze, elfelejtettük, hiszen ez demokrácia!

A külső szemlélő számára, akit érdekelnek a problémáink, nem mindig érthető, miért és miről vitatkoznak egymás közt olyan hevesen a Nyugatra távozott szovjet disszidensek. Miért nincs nálunk eszmei egyetértés, hiszen mindannyian disszidensek

vagyunk. Én a magam részéről úgy gondolom, még erősebb is az egység a szükségesnél. Túlságosan is az, annyira, hogy az már káros. Hiszen a disszidens-mozgalom természeténél fogva nem politikai párt, mégcsak nem is ideológia. A szovjet ideológia megtagadása nemcsak a másként gondolkodást feltételezi, hanem a másként gondolkodáson belül a különféle módon való gondolkodást is. Ha eretnekek vagyunk, akkor sokféle eretnekségnek kell lennie. És ebben van — elképzelésem szerint — a disszidens áramlat értéke, amely eszméjében nem egy új egyház vagy egy egységes szovjetellenes állam csírája, hanem pluralista társadalom, még ha csak papíron is. Említettem már, hogy a szovjet disszidensek természetüknél fogva intellektuális, szellemi és erkölcsi ellenállók. Kérdezhetnénk, mivel szemben? Nem általában a szovjet rendszerrel szemben. A gondolkozás uniformizálása és megdermesztése ellen lépünk fel. Ha azt akarjuk, hogy a szabad orosz szellem a szabad orosz szó és kultúra fejlődjön, ehhez a gondolatok sokféleségére van szükség. Ez a legfontosabb feltétele az orosz kultúra fejlődésének. Miért létezhet Nyugaton annyiféle eszmei áramlat, és közöttünk, disszidensek között miért nincs jogosultsága többféle eszmének? Hiszen mi, csak úgy mellékesen, szintén emberek vagyunk. Az értelem csíráival, igazságtudattal...

Ezenkívül a disszidensmozgalomban (különösen emigráns berkekben) szakadás tapasztalható az utóbbi időben. Két áramlatról, szárnyról van szó, melyeket feltételesen „nemzeti-autoritárius” és „liberális-demokratikus” szárnyként határozhatunk meg. A disszidensmozgalom eredendően liberális és demokratikus, ez a kiindulópontja. Ezért is a „szovjet disszidens” és a „demokratikus mozgalom” fogalmak mindig is szinonimák maradnak. A nemzeti autoritárius szárny később jelentkezett, és ahogy én láttam, elmentébe került a régebben jöttékkel. Érthető, hogy a szakadás folyamatában, amely még mindig nem fejeződött be, most komoly elvi ellentétek vannak. Pontosan ezek miatt szoktunk vitázni.

Én magam a liberális demokrata szárnyhoz tartozom. Nem azért, mert a szabadság és a demokrácia mielőbbi győzelmében bí-

zom. Ellenkezőleg, ilyenfajta győzelemben egyáltalán nem hiszek. Akárhogy is, a közeli, belátható jövőben nem látok ilyen perspektívát. De úgy illik, hogy egy szovjet értelmiségi a despotizmus alatt liberális és demokrata legyen, és ne propagáljon egy újfajta despotizmust. Meglehet, a demokráciának mint állami-társadalmi szervezetnek nincs jövője Oroszországban. Mégis, a mi hivatásunk megmaradni a szabadság párthíveinek. Mert a szabadság — akárcsak a többi haszontalan kategória, mint például a művészet, a jó, az emberi gondolat — önmagában érték, és nem függvénye semmiféle történelmi vagy politikai konjunktúrának.

Ezért is nem vagyok hajlandó egy követ fűjni azokkal a disszidensekkel, akik a kommunista despotizmust egy másfajta despotizmussal akarják felcserélni, egy nemzeti-vallási zászlót hordozóra, még ha ilyen változások történelmileg bekövetkezhetnek is. Bár pravoszláv vagyok és mélységes tisztelője a középkori orosz kultúrának, úgyszintén a szlavofil szellemiség némely írójának és gondolkodójának, ami engem óvatossá tesz és lehűt, az a mai orosz nacionalizmus törekvése, hogy idealizálja a múlt Oroszországnak állami és szociális berendezését. Ellene vagyok, hogy összemossuk a szellemi és a földi, a vallási és a politikai értékeket. Például sok mai ruszofil hajlamos elmarasztalni a Nyugatot az élet túlszabályozottsága miatt, azért, mert itt a jog és a törvény racionális kategóriái dominálnak, szemben az orosz földön ősidőktől honos krisztusi „szeretet” és „könyörület” fogalmaival. A „könyörület” pedig felette áll a „törvénynek”... Igen, egyetértek. Az isteni kegyelem és szeretet fölötté áll mindenféle, ember által hozott törvénynek, több annál. De az államszervezettel kapcsolatban használni ezt az elméletet, veszélyes és sértő. Veszélyes az emberre, sértő az egyházra. Hiszen a despotikus államot (bármennyire vallásos legyen is) valójában nem Isten, nem Krisztus, hanem a cár kormányozza, aki, sajnos, többnyire nem Istenhez hasonlít, inkább az ördögre, még ha pravoszláv cár is. Természetesen a cárnak lehetősége van „kegyelmet” gyakorolni a „törvény” helyett. De ahhoz, hogy ez a kegyelem megnyilvánulhasson, egy valószerűt-

len, kontroll nélküli, önkényes hatalom léte szükséges. A gyakorlatban az ilyen hatalom nem szeretetet és kegyelmet osztogat, hanem kivégzéseket. Pontosabban sok-sok kivégzést és kevés kegyelmet. Akkor már ízlésem szerint jobb a formális és reális „törvény”, mint a cári „kegyelem”.

Az orosz disszidensek Nyugatra kerülve aggódni kezdenek a nyugati demokrácia miatt. Úgy tűnik nekik, a Nyugat már-már összeomlik a Szovjetunió monolit, totalitárius nyomása alatt. És azt javasolják a Nyugatnak, szerveződjön át autoritárius alapon. A jövő Oroszországnak is, ennek megfelelően, nem demokráciát, hanem szilárdabb autoritárius-teokratikus kormányzási formát képzelnek el. Végeredményben: azok az emberek, akiket — azt lehet mondani — a nyugati demokrácia mentett meg a pusztulástól, most korlátozni akarják ezt a demokráciát. Innen hát az erkölcsöt prédikáló és kioktató szentencia a Nyugat címére a szovjet disszidensek részéről, akik a Nyugatot először látják és rosszul ismerik.

Valószínűleg szerényebbnek kell lennünk, és miközben átadjuk szomorú tapasztalatainkat a Nyugatnak, tartózkodnunk kell a kioktatástól, hogy hogyan éljen, és hogyan építse saját fundamentálisan nyugati társadalmát. A mienk már felépült kommunista államformában, csak tudnánk, hova menekülünk belőle... Az új orosz nacionalisták persze ellenvetik, hogy minden bajunk forrása a Nyugat. Nyugatról jött a marxizmus, Nyugatról a liberalizmus, aláásva Oroszország önkényuralmi-patriarchális alapjait. Nyugatról szivárogtak be a kisebbségek (lengyelek, zsidók, litvánok, magyarok), akik az októberi forradalmat csinálták. Mindez arra irányul, hogy kívülállók bűnös hibáztassunk. Nem mi vagyunk a bűnösök, valaki más, idegen. (A Nyugat, a világméretű összeesküvés, a zsidók...) Ez valójában saját vétkeink és balsikereink elidegenítése. Hiszen mi valójában jók vagyunk, mi tiszták vagyunk, mi vagyunk a — legszerencsétlenebbek. Mert mi — oroszok vagyunk. Az ördög ártotta bele magát történelmünkbe...

Az, amit itt mondok, szentségtörés a nacionalisták szemében. Az ilyen beállítottság miatt nevezik az orosz nacionalisták a libe-

rálisokat (többek között engem is) ruszofóbiának. Mi, úgymond, ugyanúgy, mint a rothadó, liberális, ateista Nyugat, egy követ fújva a kommunistákkal, gyűlöljük az orosz népet és Oroszországot. Ezt a vádat nem könnyű visszautasítani. Nem kiabálhatnád te is, hogy szereted Oroszországot? Nevetséges... Az én ismereteim szerint viszont nincs olyan rettenetesen sok ruszofóbiás Nyugaton. Ugyanúgy a ruszofil nézetek sem öregbítik az orosz nép hírnevét. Ha orosz-hont egy maroknyi idegen kisebbség kaparintotta meg, akkor milyen tekintélye lehet egy ilyen nációnak. És ha Oroszországnak ellenjavallt a demokrácia, ez nem azt jelenti-e, hogy maga a nép hajlik a rabságra. Egyébként a demokrácia fenntartásai az orosz népet illetően nem újak, volt már elég ilyen keserű precedens történelmünkben. Az „orosz hazafiak” sokáig nem tudták elhatározni magukat a jobbagymegváltásra. Aggályaik voltak: adjunk szabadságot az orosz muzsiknak? Hiszen földesúri oltalom nélkül nyomban otthagyja a munkát és leissza magát!

Bármennyire is furcsa, nyugati köreinkben nagyobb sikere és befolyása van az autoritárius-nacionalista szárnynak, mint a demokratának. Ez visszavezethető arra, hogy az autoritárius irányzat már pszichológiai indíttatásánál fogva pontosabb, fegyelmezettebb, egyenes vonalúbb, követői a vezéri tekintélynek jobban alávetik magukat mint a demokraták, akiket természetüknél fogva a tolerancia, a pluralizmus és a gondolkodás többfélesége jellemmez. Ezen túl a régi emigráció magva, az orosz közönség túlnyomó része, mondhatnám azt, az itteni orosz talaj, a nacionalizmust támogatja, a tekintélyuralmi rendszer híve, megrögzött, monarchikus konzervativizmusuktól indítatva. Az emigránsok számára a forradalom előtti Oroszország elvitatathatlan ideál, szerrintük éppen ehhez szeretne visszatérni a mai népi, bolsevikok által megszálit Oroszország. Egy kedves idős hölgy Párizsban, hallván, hogy nemrég jöttem Moszkvából, megkérdezte, jártam-e moszkvai templomokban, és találkoztam-e ott a „mieinkkel”. „Milyen mieinkkel?” — súgtam ijedten. Így felelt: „A fehérekkel!” Ezen a szinten a nyugatra érkező disszidens demokraták „szovjet

ördögök”, akiket a bolsevikok direkt küldtek ide a Haza utolsó védőbástyájának „lefejezésére”.

Érdekes, hogy a nyugati körök időnként engednek az orosz nacionalistáknak és az autoritáriusoknak, annak ellenére, hogy szellemileg közelebb állnak a disszidens-demokratákhoz. Logikájuk itt a következő: a szabadság és a demokrácia jó a nyugatnak, Oroszországnak meg valami egyszerűbb és reakciósabb kell. Mint a barbároknak.

Illusztrációként egy személyes beszélgetésre hivatkozom, amely köztem és egy nagyon okos, kifinomult nyugati szovjetológus között zajlott. Meggyőződése és ízlése szerint liberális és demokrata, de politikai érvként az orosz tekintélyuralmat és nacionalizmust dobja be. Mint kultúrembert sokkolja ezen irányzat durvasága, és ha orosz lenne, soha nem csatlakozna hozzá. De úgy látja, a Nyugat számára ez a perspektivikusabb és jövedelmezőbb. Kérdezem tőle: „Nem fél, hogy végül is a szovjet rendszert felváltja, vagy még inkább valamilyen szövetség formájában beférkőzve egyszerűen legyőzi a nyílt fasizmust?” Kiderül, ez egyáltalán nem zavarja. Az orosz fasizmusban a szovjet kommunizmus reális alternatíváját látja, és reméli, az orosz fasizmus saját nemzeti ügyeivel foglalkozva megkíméli a Nyugatot a kommunizmustól. Én nem vagyok ennyire optimista. Ezenkívül nézetem az, hogy a Nyugat a saját erejéből védekezzen a kommunizmus ellen, minek ide mások fasizmusa? De a fő véleménykülönbség megint csak az, hogy az orosz kultúrának szabadság kell. Nyugati beszélgetőtársam szerint viszont az orosz kultúra harmadrangú és általában szükségtelen. Neki az a fontos, hogy a világot megmentse a katasztrófától. Ilyen óriási feladatokat, mint világmegváltás, én személy szerint nem vállalom magamra. Az én szakmám szűkebb körű: író vagyok.

Befejezésül bizonytságot kell még tennem arról, hogy „disszidens” vagyok. A szitkok lavínájával borítva ez nem nehéz. Az emigrációban kezdtem megérteni, hogy nemcsak a szovjet hatalom ellensége vagyok, hanem általában ellenség. Ellenség mint olyan. Metafizikusan, ősidőktől fogva. Nem úgy, hogy kezdetben barátja voltam valakinek, majd ellenség. Egyáltalán senkinek nem vagyok a

barátja, csak ellensége. A Nyugat ezeken az „orosz badarságokon” csupán boldogan mosolyog: egzotikum. Mert a Nyugat nem olvassa az orosz sajtót, sem az óceán innenső partjának, sem a túlpartnak szólót. Én olvasom. És ez a következtetésem: ott én az imperializmus ügynöke” voltam, itt, az emigrációban „Moszkva ügynöke” vagyok. Miközben nem váltottam álláspontot, ugyanazt mondom ma is: a művészet fölötté áll a valóságnak. A fenyegető megtorlás utolér innen is, onnan is. Ugyanazokért a könyvekért, ugyanazokért a kijelentésekért, ugyanazért a stílusért. Ugyanazért a bűnért.

Pszichológiailag ez hasonlít a rossz álomra, amely nem akar végetérni. Tudják, hogy van: már-már felébredsz, de még rosszabb lesz, még mélyebben visszaesel az álmodba. Bárhova mész — a nép ellensége vagy. Nem, még rosszabb: te Dantesz vagy, aki megölte Puskint. És Gogolt szintén megölted, gyűlölöd a kultúrát. Gyűlölöd „mindent, ami orosz” (korábbi első álmodban ez így hangzott: „gyűlölöd mindent, ami szovjet”, és különben valóban, akkor már csakugyan gyűlöltem, „mindent, ami orosz”). Gyűlölöd a saját anyádat (a megboldogultat). Antiszemita vagy. Embergyűlölő vagy. Júdás vagy, aki eladta Krisztust egy újfajta kommunista, nacionalista-vallásos, orosz ujjászületés reményében. Az eszemmel tudom, hogy minden hiányosságom ellenére Krisztussal tartok, nem pedig az Antikrisztussal. De az kevés, hogy én tudom . . . Ez mind szubjek-

tív. Objektíve, azaz társadalmilag, nyilvánosan, én a világon létező valamennyi népségnek az ellensége vagyok. Sőt, minden jónak, minden emberinek . . . Fogom a fejem. Kérdezem magamtól: hogyan süllyedhettem ilyen mélyre? Hiszen valamikor jó kisfiú voltam. Mint minden ember. De úgy tűnik, a társadalom jobban tudja, ki vagyok. A szovjet bíróság után — tessék — emigráns bíróság. És ugyanazok a bizonyítékok. Persze, nem tesznek lágerbe. De hisz a láger nem a legrettenetesebb dolog. Még jó is az emigrációhoz képest, ahol szemedre hányják, hogy semmiféle lágerben nem voltál, hanem „megbízással” küldtek ide, hogy szétzúzd az orosz kultúrát . . .

Csak egy kérdés nyugtalanít. Miért van az, hogy a szovjet bíróság és a szovjetellenes emigráns bíróság vádjai (szó szerint), egybeesnek az én orosz disszidens mivoltom megítélésében. Valószínűleg mindkét bíróságnak igaza van, ezért egyeznek meg döntéseikben. Kinek kell a szabadság? A szabadság veszedelem. A szabadság felelőtlenség az autoritárius kollektíva előtt. A szabadságtól félni kell!

De felébredsz végül ezek után az álmok után, és reggel kényszeredetten elmosolyodsz: Ezt akartad? Igen, minden rendben van. Szabadság! Az írói munka: az a szabadság.

Fordította: Hovanyecz Barbara

Válogatás a Merkurij folyóiratból

J. Zelinszkaja

Felszólalás „A glasznosztj és a sajtó” című vitán

Figyelemre méltó mondatra bukkantam az általam tisztelt Ogonyok című folyóiratban: „Az egész országgal együtt — írja T. Ivanova kritikus — most olvasom csak Paszternak regényének harmadik részét.” Bocsássanak meg, de ezt nem hittem el. Nem hiszem el, hogy Tatjana Ivanova, egy moszkvai irodalmár, filológus nem olvasta eddig a Doktor Zsivagót. Ugyanígy soha nem hiszem el, hogy vannak emberek, akik nem olvastak sem szamizdatot, sem tamizdatot, akik nem vettek részt az írógépelt lapok, xeroxkópiák kézzől kézre történő továbbadásában. Hosszú éveken keresztül láthatatlanul létezett az életnek egy teljes területe. És most kaptunk először lehetőséget, hogy hangosan beszéljünk róla.

Isten tudja, hogy milyen erők taszították vissza a társadalmat csaknem a feudalizmusba; ott is, a Gutenberg előtti időkben is létezett a sajtó. A középkorban a tereken harsogtak a cári hírnökök, közhirre téve a kormányhatározatokat, a kolostorokban viszont recsegett a szerzetesek tolla, míg kézzel másolták a kéziratokat. Csak egy nyugtat meg: a történelemben ez is, az is bevonul.

Ma azokról az emberekről szeretnék beszélni, akik — ahogy ma mondani szokás — magukkal kezdték. Azokról, akik nem vesznek részt a „kollektív megvilágosodás” tömeges akcióiban. Akiknek nem kell a felséges kéz intése, hogy igazat mondjanak. Azokról, akiknek az igazmondás szerves tulajdonsága.

Azért a jogért, amelyet Tatjana Ivanova nem vallott be — a Doktor Zsivagó elolvasásának jogaért, azelőtt, hogy megjelent volna a Novij Mirban — mind a mai napig a mordvai lágerban ül a leningrádi Borisz Mi-

tyasin... Az embereket megfosztották a munkájuktól, társadalmi helyzetüktől, jövedelmüktől. Izoláltan éltek, elviselték a bírálatot, az iróniát: igaz, könnyű is nevetni egy folyóiraton, amelynek példányszáma nem haladja meg a tízet... Mindazonáltal ezek azok az emberek, akik ha erre most lehetőségük lesz és megjelennek a látható sajtóban, soha nem válnak bábfigurákká. Ezek azok az emberek, akiket nem lehet utasíthatni. Megijeszteni is nehéz őket. Míg a Szovjetszkaja Roszszija szerkesztője vakkantani sem mert, amikor megparancsolták neki, hogy nyomtassa ki Nyina Andrejeva cikkét, addig én mélységesen kételkedem abban, hogy ugyanilyen könnyen és engedelmesen egyezett volna ebbe bele egy olyan ember, aki kijárta a szamizdat iskoláját.

A peresztrojka biztosítékai az olyan emberek, akik semmitől sem félnek. Ezek az emberek olyan sokat átéltek, hogy a fizetésük, a prémiumuk megvonása, vagy a főnök jóindulatú pillantásának elmaradása semmit sem jelent nekik.

Részletesen beszélhetnék a Leningrádban megjelenő tekintélyes irodalmi folyóiratokról, amelyeknek köszönhetően létezhettek a leningrádi költők és írók, anélkül, hogy emigráltak volna. Sokáig beszélhetnék azokról a folyóiratokról, amelyek olyan cikkeket közöltek, melyekért például Vjacseszláv Dolinyin négy évet ült, ma pedig a Pravda azzal utasítaná el, hogy nem elég élesek. Nem tudok hallgatni a kedvenc gyermekfolyóiratomról, a Dnyáról, amely szintén nevetséges példányszámban jelent meg: negyven példányt nyomtattak belőle. Ez a folyóirat mind a mai napig személyes büszkeségem tárgya.

Megváltoztak az idők, és úgy tűnhet, hogy az Ogonyok, a Moszkovszkije Novosztyi, az Izvesztyija (valójában persze ezeket a kiadványokat egy kezünkön megszámálhatjuk) törhetetlen konkurenciát támasztanak azoknak a folyóiratoknak, amelyeknél legfeljebb a nyomdai bázist kell átalakítani. Azonban a szamizdat nem tűnt el. Sőt mi több, a példányszámok nőnek, új kiadványok jelennek meg. Többek között így jelent meg a Merkur, amelynek én vagyok a szerkesztője. Így jelent meg a leningrádi Vesztnyik.

A szamizdatnak egész kultúrája van. Ez a zsurnalisztika egészen más iskolája. Más nyelv. Más gondolkodásmód. Egyetlen szamizdat újságban sem olvashatják, hogy „űgymond”, „űgynevezett”. Ez a nyelv megszabadult az álszenteskedéstől, a belső ha-

misságtól. Ez egy más világnézet: szabad, felszabadult életszemlélet. Ez nem veszt el csak úgy a semmibe, vagy nem mehet át egyszerűen az Ogonyok folyóiratba.

Az irányzatok, a politikai platformok sokféleségét, a vélemények valódi és nem kikényszerített pluralizmusát hozhatja a szamizdat hagyománya a hivatalos sajtó egyszínű és irányított folyamába.

Sok évtizeden keresztül a szamizdat volt az alapja, az eszköze és szimbóluma a sztálinizmus mint az ember és szellemi világa fölötti erőszak bármely formája elleni ellenállásnak. Itt az ideje, hogy ma irodalomtörténeti és történelmi kutatások tárgya legyen.

A szamizdatot a legjobb hagyományait magába olvasztó független sajtónak kell most már felváltania, a társadalmi élet reális, észrevehető és hatékony részévé válva.

V. Monahov

A szovjet tájékoztatási törvények

(A kezdetek és a perspektívák)

Kezdjük történelmi aspektusból. Milyenek látták a marxizmus-leninizmus klasszikusai doktrínájukban az állam és az állampolgár közötti információs viszony modelljét? A marxi álláspont legvilágosabban a hatodik rajnai tartományi gyűlésen elhangzott felszólalásban nyilvánul meg (1848. április). A vita a sajtószabadság és a rendi gyűlés jegyzőkönyveinek nyilvánosságra hozatala körül forgott. A sajtószabadságot Marx „a népi szellem éles szemének” nevezte, „beszélő kötelékeknek, amelyek összekötik az egyes személyeket az állammal és az egész világgal”, „az állam szellemének, amely eljut minden kunyhóba, kisebb torzulással, mint a felvilágosítás eszközei. A sajtószabadság mindenoldalú, mindehütt jelenlévő, mindentudó”.

Lenin éles kritikával illette az önkényuralom információs politikáját: „Titkosan irányítanak, a nép nem ismeri és nem ismerheti, hogy milyen törvények készülnek, milyen

háborúkat akarnak folytatni, milyen új adókat vezetnek be, mely hivatalnokokat és miért tüntetnek ki, kiket távolítanak el.” Razlivban a Kék füzetek megírása idején Zinovjevvel vitatkozva azt írja: „Isten ments attól, hogy pártunk oda jusson, hogy politikája titokban alakuljon, valahol odafönt, rejtve: mi vagyunk az okosok, mi ismerjük a teljes igazságot, a tömegeknek pedig féligazságot, negyedigazságokat, igazságmorzsákat mondjunk”.

A szocialista állam polgárainak, Lenin szerint, jogukban áll „mindent tudni” és „mindenről ítélni”, és ezen jogok megvalósítása egy ilyen állam erejének önálló döntő tényezője.

Álláspontjukat összefoglalva (zárójelben megjegyezzük, hogy a felhozott példák egyáltalán nem meritik ki Marx és Lenin megfelelő elméleti örökségét), a következőképpen határozhatjuk meg a keresett modellt: először is, a szocialista államnak maximálisan

nyitottnak, mai szóhasználatlaltal transzparenenciálisnak kell lenni állampolgárai számára (a „mindent tudni” joga), másodsor pedig az államnak mind nagyobb mértékben garantált lehetőségeket kell állampolgárainak nyújtani, hogy nyilvánosan kifejezhessék viszonyukat az állam tevékenységéhez (a „mindenről ítélni” joga). A szocialista állam információs elemének marxista—leninista doktrínájánál ezek a kiinduló álláspontok. Ehhez csak annyit teszünk hozzá, hogy a bolsevikok pártjának első programjában szerepelt „a szólás és a sajtó korlátlan szabadságának” követelése.

Most röviden arról, hogy ezek az elméleti posztulátumok hogyan transzformálódtak normatív-jogi megállapításokká, a szovjet-hatalom dekrétumaivá. Közülük az első alatt az aláírás: a Népbiztosok Tanácsának elnöke: Vlagyimir Uljanov (Lenin). Az elsők közül az első: dekrétum a sajtóról. A Népbiztosok Tanácsa ezt október 27-én (november 9-én) fogadta el, egy nappal korábban pedig az IFB (I. Podvojszkij) betiltotta az ellenforradalmi sajtó különböző árnyalatú szerveinek egész sorát: Recs, Gyeny stb. A Dekrétum funkciói: 1. Az államhatalom tekintélyével szentesíteni az Ideiglenes Forradalmi Bizottság akcióit; 2. megmagyarázni, miért hajtották végre ezeket az akciókat; 3. jogi kereteket adni a sajtószervek további tevékenységének. Rendkívül érdekes a Dekrétum születésének története. Ez volt a szovjet kormány egyik első dekrétuma (létezésének második napján fogadják el), és úgy tűnik, ez ment át elsőként a parlamenti obstrukció kohóján: a Népbiztosok Tanácsának ki kellett állnia mellette az államhatalom ekkori többpárti legfelső szervé, az IKVB előtt. Ez 1917. november 4(17)-én történt. Az IKVB összetétele pártok szerinti hovatartozás alapján abban az időben a következők szerint alakult: bolsevikok 62 mandátum, baloldali eszerek 29, mensevik-internacionalisták 6, ukrán szocialisták 3, eszerek-maximalisták 1. Összesen 101 küldött. Az adott kérdésben (legyen vagy ne legyen ilyen dekrétum a sajtóról) tartott szavazásban ötvenkilencen vettek részt. Az eredmény: legyen — 34, ne legyen — 24, tartózkodott — 1. Lenin lezárta a vitát. A dekrétum védelmében előadott alapvető tézise: „El kell

távolodnunk a tőkétől függő sajtószabadságtól. Ennek a kérdésnek elvi jelentősége van. Ha a szocialis forradalom felé haladunk, Kaleyin bombáihoz nem tehetjük hozzá a hazugság bombáit is.”

Tehát a dekrétum „törvényesen” megszületett. Szerzői külön pontban határozták meg a sajtó elleni „adminisztratív ráhatások” ideiglenes jellegét, és szilárdan megígérték, hogy „a társadalmi élet normális feltételeinek kialakulása esetén” a sajtó számára megteremtik a „teljes szabadságot a bíróság előtti felelősség korlátjával, összhangban az ebben az értelemben legszélesebb körű és leghaladóbb törvénnyel”. Megjegyezzük, hogy ilyen törvény mind a mai napig nem létezik.

1918. januárjában Lenin aláírta a „sajtó forradalmi törvényszékéről” szóló dekrétumot. Ez volt az úgynevezett speciális törvénykezés szerve. Hatáskörébe tartoztak „a sajtó útján elkövetett bűntettek és vétségek . . .” Az ilyen bűncselekmények és vétségek közé tartoztak „a különféle hazug és elferdített tudósítások a társadalmi élet jelenségeiről, mivel ezek merényletek a forradalmi nép jogai és érdekei ellen, valamint sértik a szovjethatalom által alkotott törvényeket”. A sajtótörvényszékek három főből álltak, akiket a Munkás-, Katona- és Parasztküldöttek Tanácsa választott maximum három hónapra. A törvényszék ülései mindenki számára nyilvánosak voltak. Részt vett bennük a védő és a vádló is (a felek választása alapján védő és vádló mindkét nembeli, politikai jogokkal rendelkező állampolgár lehetett). A törvényszék az alábbi büntetéseket hozhatta: 1. pénzbüntetés; 2. a társadalmi megrovás kifejezése, amiről a törvényszék által meghatározott módon tájékoztatni kell a közvéleményt; 3. az elítéltnak jól látható helyen cáfolatot kell megjelentetnie a hamis információról; 4. a kiadvány ideiglenes vagy végleges leállítása, vagy a terjesztésből való visszavonása; 5. a sajtótermék nyomdájának vagy ingóságainak össznépi tulajdonba vétele, amennyiben azok a perbe fogott tulajdonát képezik; 6. szabadságvesztés; 7. a fővárosból, egyes helységekből vagy az Orosz Köztársaságból való kitiltás; 8. a vádlott megfosztása valamennyi vagy egyes politikai jogaitól. Ebben

az évben megszűnt 3200 és megjelent 2000 rendszeres kiadvány. Az élet, amint látják, nem állt meg. A sajtószervekre való ráhatás represszív, és nem preventív jellegű volt. „Azután” valósult meg, és nem „azelőtt”.

1921-ben a helyzet kezd megváltozni. November közepén az Állami Kiadóban létrejön a politikai osztály, amelyet a Népbiztosok Tanácsának 1921. december 12-i dekrétumával felruháznak a cenzúra jogkörével. Minden jel szerint ez a szovjet cenzúra első szerve. A kiadókön kívül megjelennek a kultúra más fészkeiben is. Az OSZSZFK Népbiztosok Tanácsának 1921. július 6-i dekrétuma egyesítette a cenzúrát. Ez a dekrétum létrehozta a Glavlint, először mint a Művelődési Népbiztosság egyik osztályát, azután pedig már a Glavlitnél azt, amelyre rákristályosodhatott a többi cenzurális képződmény. Így az OSZSZFK NBT 1923. február 9-i dekrétumával létrejön mellette a Glavreptként a látványosságok cenzúrájának funkciójával (ennek élén egy időben a ma közsímt N. I. Raszkolnyikov állt). Ez azon információs-intellektuális termékek korlátozására szolgál, amelyek még nem láttak napvilágot. De hiszen amit már kinyomtatnak és a könyvtárakban van, az is veszélyes lehet. 1923. áprilisában megjelenik a később oly viharosan terjedő „titkos archívumok” első fecskéje: a Glavpolitproszvet körlevele a „kárteköny” könyvek kivonásáról a könyvtárakból. A hozzá mellékelte listán felsorolják Platon, Kant, egyáltalán az idealisták alkotásait, L. Tolsztoj P. Kropotkin műveit. Krupszkaja erőfeszítéseit követően ezt a listát visszavonták, de a titkosítás ideológiája ezzel nem szűnt meg, és hamarosan ismét támadásba lendült.

A glasznoszty kritériuma alapján értékelve az elmúlt hetven évet, a legteljesebbnek az első évtizedet kell tekintenünk: 1917—1927. Akkoriban a glasznoszty folyójának alig volt határa. Kinyomtaták az alapvető szovjet intézmények, beleértve a Cseka jelentéseit. A KB Izvesztijájában megjelentek a KB Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának tervei. Sőt, mi több, a KB dokumentumai egyidejűleg nem jelenhettek meg több sajtótermékben.

Nem feledkeztek meg „mindenről ítélni” jogáról sem, a kritika alulról fölfelé „elérte”

a minden rendű és rangú párt- és tanácsi vezetőket, beleértve Lenint is. Ezen évtized nyílt jellegét — ha engedélyezik! — az akkori újságok alapján ellenőrizhetjük: össze sem hasonlíthatók az azt követő harmincas, negyvenes stb. évtizedek újságjaival. Azonban a glasznoszty folyója évről évre sekélyebbé vált. *A sztálini rezsim és vele együtt a hazugság kialakulásában ez az egyik különálló és nem kevésbé fontos alkotóelem. A hatalom monopoljellege meghatározza és meghatározza az információgyűjtés és -terjesztés monopoliumát.* A hatalom társadalmi bázisának kiszélesítése, a nép öngazgatása az országban kialakult információs rend kardinalis reformját, a megfelelő információs viszonyok más szintű jogi szabályozását követeli meg. Szeretnénk remélni, hogy ezen követelmény felismerése nem utolsó szerepet játszott abban, hogy a Szovjetunió Legfelső Tanácsa által 1986. augusztus 28-án jóváhagyott „a Szovjetunió törvényalkotásának előkészítési terve . . .” tartalmazza az információs és sajtótörvény kidolgozásának szükségességéről szóló pontot. A terv az volt, hogy e törvény tervezetének 1986. negyedik negyedében kell megjelenie. „Kinevezett szülei” a szovjet újságíró-szövetség, az állami kiadói főigazgatóság és az igazságügyi minisztérium. A pletykák szerint van néhány tervezet, de ezek a közvélemény számára elérhetetlenek, egyelőre kabinet-, sőt „széf”-jellegük van.

Az SZKP KB 1987. januári plénuma a kérdést szélesebb körűen vetette fel: a jogi dokumentumok egész csomagját kell kidolgozni, amelyek garantálják a peresztrojka egyik alapvető elvét, a nyilvánosságot, és ugyanitt megállapította ezen törvények célkitűzéseit is. Ezeknek: a) biztosítaniuk kell az állami és társadalmi szervezetek tevékenységében a maximális nyíltságot (emlékezzünk a lenini „mindent tudni” jogra); b) meg kell adniuk a dolgozóknak a reális lehetőséget, hogy elmondják véleményüket a társadalmi élet bármely kérdéséről (a „mindenről ítélni” jog).

Két normatív jogi dokumentum tervezetéről kívánok beszélni: *Törvény a sajtóról és a tömegkommunikáció más eszközeiről* (37 cikkely) és *Törvény a glasznosztyról* (46 cikkelyt tartalmaz). Mivel itt nincs rá mód,

hogy részletesen elemezzem őket, akaratomon kívül válogatnom kell, de igyekezni fogok, hogy az általam legfontosabbnak tartott kérdéseket érintsem. Mindenekelőtt, Descartes tanácsát követve, határozzuk meg az alapfogalmat: a glasznosztyot. Mi a tartalma, mit értünk rajta? Legalább két megközelítési mód van. Egy szűkebb és egy szélesebb körű. A „szűkebb” keret szerint glasznosztyon az állami tevékenység meghatározott rendjét kell érteni. Ekkor a glasznoszty tartalma az állami szervek és felelős személyek tevékenységének nyíltsága, átláthatósága, transzparentitása lesz. A széles körű nézet értelmében a glasznoszty a társadalom tevékenységének meghatározott rendje, amelyben a glasznoszty a nyíltságon kívül magába foglalja a társadalom valamennyi tagja által a „szolgáik”: az állami szervek tevékenységéről alkotott nyilvános értékelés jogosultságát és garanciáját. Vagyis a glasznoszty a „mindent tudni” joga és a „mindenről ítélni” joga, és a legszélesebb közvélemény által meghallottnak és meglátottnak lenni joga.

Ha ezekből a kiindulási szempontokból értékeljük a glasznosztyról szóló törvényt, akkor sajnálattal kell megállapítani, hogy döntő részben a glasznoszty „szűk” értelmezésének „zászlaja” alatt jött létre, normái kevésbé kötődnek a széles körű értelmezéshez (gyakorlatilag a 46 cikkelyből csak a nyolcadik: „A vélemények nyilvános kifejezésének joga” — és ez is következtelenül felel meg neki).

Még egy fontos kérdést érintek erről a tervezetről. Melyek a glasznoszty korlátai, határai? A törvénytervezet szerint a glasznoszty folyójának három határa van. A társadalom, az állam és az állampolgár információs érdekei. Ezen szubjektumok közül valamennyinek joga van a saját „privát zónáira”, a megfelelő jogosultságokkal biztosítva. Ezek a jogosultságok abban állnak, hogy kötelező figyelembe venni az állami és szolgálati titkokat; az örökbefogadási, a bankbetétekre vonatkozó, a levelezési titkokat stb. A társadalom érdekét szolgálja annak tilalma, hogy a glasznosztyot „a háború és a rasszizmus, a nemzeti és vallási türelmetlenség és az emberek közötti gyűlölködés, az erőszak, a kegyetlenség, a pornográ-

tia propagálására” használjuk fel. Mi hiányzik innen? Mindenekelőtt a titkot, különösen az állami és katonai titkot képező információk felsorolásának nyílt jellege (hiszen feltárásukért szigorú büntetőjogi felelősséget állapítanak meg). Úgy vélem, hogy ezen kérdések általános megközelítésénél az alábbi gondolatnak kell dominálnia: az állam információs biztonsága nem alapulhat az állampolgárok információs jogfosztottságán. Az összes társadalmi individuum törvényes információs igényeinek kielégítése során egyensúlyt kell kialakítani a biztonság és a lehetőségek között. Mindamellett, figyelembe véve a törvényhozásunk és gyakorlatunk korábbi fejlődésének jellegét, ezen egyensúlyozottság vektorának határozottan az állam deprivatizálásának irányába kell mutatni (ami az állami élet meghatározott területein mellesleg már meg is történt: a titkos archívumok, statisztikák feltárása), továbbá meg kell határozni a személyiség, az állampolgár információs szuverenitásának új, szélesebb és áthághatatlan határait.

Most ugyanilyen röviden a második tervezetről: a sajtó és más tömegtájékoztatási eszközök törvényéről. Illetékességének tárgyai: 1. a sajtó, a rádió, a televízió szervei kialakításának rendje; 2. a sajtó és az audiovizuális termékek kiadási rendje; 3. terjesztési rendjük; 4. a tömegtájékoztatási eszközök és az információforrások közötti, illetve 5. a tömegtájékoztatási eszközök és az információ címzettjei közötti kapcsolatok szabályozása. Itt csupán két aspektust érintek. A tervezet szerint az alábbiak jogosultak sajtótermékek kiadására: 1. SZKP; 2. a tanácsok és más állami szervek és szervezetek; 3. szakszervezetek; 4. Komszomol; 5. alkotói szövetségek; 6. önkéntes társaságok; 7. szövetkezetek; 8. más társadalmi szervezetek. Mivel a hatályos törvények nem tartalmaznak olyan pontos jellemzőket, amelyek alapján az állampolgárok különféle egyesüléseit a társadalmi szervezetek közé lehetne sorolni, a szubjektumok összetételének ez a rögzítése akadályozni fogja az öntevékeny egyesülések sajtószerveinek legitimációját.

Végül a sajtószabadság határainak kérdésére kell kitérnem. Ezt itt azzal határozták meg, hogy rögzítették a sajtószabadsággal való tiltott visszaélés eseteit:

1. a háború, az erőszak, a rasszista kizárolagosság propagandája;

2. az állambiztonság és a társadalmi rend védelme érdekeinek megkárosítása;

3. ha a közlés nincs összhangban a társadalmi morállal és a lakosság egészségének védelmével;

4. a hazug, az olvasót dezinformáló értesülések terjesztése, a valóságnak meg nem felelő értesülések terjesztése, az állampolgárok és szervezetek becsületét és méltóságát sértő információk terjesztése;

5. az állampolgárok jogainak, a személyiség sérthetlenségének, az életvédelem, a levéltitok és az állampolgárok törvény által védett jogainak és érdekeinek megkárosítása.

Az alkalmazott fogalmak tartalmi paramétereinek pontosságát illetően itt ugyanaz a probléma merül fel: „állambiztonság”, „társadalmi rend”, „a társadalmi morál követelménye”... Tapasztalatainkból tudjuk, hogy az ilyen képlékeny fogalmakat milyen mesterien képesek értelmezni azok, akiknek kell, abban az esetben, ha visszatér az „ő idejük”. Ezért gondoskodni kell arról, hogy ezeknek a fogalmaknak a tartalma a lehető-

ség szerint törvényes rögzítést, és ne főnöki belátásra bízott értelmezést nyerjen.

Befejezésül szeretném megjegyezni, hogy társadalmunk, sok más társadalom után, fejlődésének abba a szakaszába jut el, amit „információs társadalomként” lehet meghatározni. Ez az a társadalom, amely nagyobb jelentőséget tulajdonít az információnak (ismereteknek, értesüléseknek, know-how-nak stb.) mint a dolgoknak és az energiának, és a társadalom egészénél és az egyes individuumnál külön is a gazdasági, politikai, kulturális és szociális fejlődés távlati ösztönzőjeként értékeli az információt.

Ha pedig így van, akkor szükségyszerű az adekvát jogi reagálás ezekre a globális változásokra. A megbízható és hatékony jogi mechanizmus kidolgozása, amely az állampolgárok információs jogai tartalmának állandó gazdagításán, az információhoz való hozzáférés akadályainak elhárításán vagy csökkentésén, az információ megszerzésén, terjesztésén és felhasználásán alapul, és azt segíti elő. Ezt a feladatot úgy kell megoldani, hogy erről tájékoztatjuk az egész világot, mivel az információ az a társadalmi termék, amelyre mint a levegőre, kivétel nélkül mindenkinek szüksége van.

A szamizdatról

Mi a szamizdat szerepe az ön életében?

— ezt a kérdést tette fel a Merkur tudósítója tizenkét leningrádinak, akiknek tehetsége és társadalmi tevékenysége kivívta a honfitársak hálás elismerését. Közülük kettőnek a válaszát közöljük:

D. Sz. Lihacsov: A szamizdatnak nagy jelentősége van a társadalom életében, különösen a korlátozások: a cenzurális, szerkesztőségi korlátozások idején. A szamizdat mindig létezett. Amióta olvasni tudok, emlékszem a szamizdatra. Például a forradalom előtt olyan dolgokat, amelyek Rasputyin ellen irányultak, nem lehetett hivatalosan kibocsátani, a másolatok jártak körbe.

A húszas években Jeszenyin versei nem hivatalos úton terjedtek.

De a szamizdatban mindig mindenféle volt. Haladó, éles is. És reakciós, antiszemita, durván anarchista dolgok is. Mindenkinek saját hatalmában állt, hogy mit választ, mi tetszik neki. Ezért az én viszonyom a szamizdathoz nem egyértelmű. Van, ami nagyon jó, van, ami borzasztó.

Minél kisebb lesz a hivatalos sajtóra irányuló nyomás, annál kevesebb lesz a szamizdat. Fontos, hogy azok a szerzők, akiknek minden családnál meg kell lenniük, mindig megtalálhatók legyenek a könyvesboltok polcain.

B. N. Sztrugackij, író: A szamizdat a társadalmi szervezet természetes reakciója a jó minőségű szellemi táplálék hiányára. Ha az állam nem tudja vagy nem akarja megfelelő formában kielégíteni állampolgárai szellemi igényeit, akkor az állampolgárok áttérnek önmaguk ellátására. Ebből a szempontból a szamizdat nem jó és nem rossz, nem haladó és nem reakciós. Egyszerűen elkerülhetetlen.

A hatvanas-hetvenes évek szamizdatja társadalmi életünk figyelemre méltó jelensége, amely még kutatásra vár. Ennek az abban az időben az egyetlen valóban igaz, erkölcsös, egyáltalán alternatív információnak szerepét túlértékelni lehetetlen. A szellemi életnek egy egész hatalmas rétege volt ez.

V. Dolinyin

Szabad szó

A szamizdat fogalma az ötvenes években került be a köztudatba. A hruscsovi „olvasás” felélénkítette a kulturális és társadalmi folyamatokat, a független gondolatokat. Azonban a glaznoszty számára a hatalom által engedélyezett keretek szűkek voltak; és a szabad szó nem fért el közöttük. Az, amit elhallgatott vagy megcsönkített a hivatalos sajtó, megtalálta a helyét a szamizdatban. Terjedtek a kézzel átírt, a gépelt, a fénymásolással sokszorosított egyes művek, gyűjtemények, rendszeres kiadványok. Ezeket mindenekelőtt nonkonformizmusnak, az igazi valóság megismerésére való törekvésük, a hivatalos hazugságok elutasítása különböztette meg.

Meg kell azonban említeni, hogy az „olvasásig” is élt a szabad szó. Például Leningrádban 1928–29-ben megjelent az *Ég és föld* című folyóirat. De az akkori szamizdat létfeltételei tökéletesen mások voltak. Itt nincs lehetőség a leningrádi szamizdat teljes történetének elbeszélésére, feladatunk, hogy nagy vonalakban elmondjuk az ötvenes évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig tartó időszak független periodikáinak, vala-

A betiltott Bulgakov, a betiltott Platonov, Grosszman, Koestler, Orwell... Ligijja Csukovszkaja, Ernst Henry, a most pajzsra emelt Szaharov akadémikus, az úgy tűnik, újbóli elismerésre váró Szolzsenyicin és az egészen el nem ismert és elfeledett Amalrik publicisztikája. És Zsoresz és Roj Medvegyev nagyszerű történelmi kutatásai. És az egész Galics, és jelentős mértékben Viszockij és Julij Kim. Egy egész kultúra!

És éppen ezen kultúra hordozói vannak most a peresztrojkáért folytatott harcok legaktívabb soraiban, mivel a szellemi, kulturális peresztrojka már akkor, a hatvanas évek elején elkezdődött. Akkor alakult ki az eszmék, fogalmak, jelszavak egész köre, amelyekhez most fértek hozzá milliók.

mint a kiadók és alkotók elleni represszióknak a történetét.

1956-ban Leningrádban életre keltek a *Jeresz* (eretnokség), a *Kultúra*, a *Litfront Litfaka* (az irodalmi kar irodalmi frontja), az *Elektron* szamizdat újságok és folyóiratok. Ezek diákkiadványok voltak. A Kultúra és a Litfront Litfaka faliújság formájában jelent meg. A Kultúra kézzel másolt folyóirat volt (a személyi használatú írógép akkor még ritkaságszámba ment).

1956 végén, 1957 elején Revolt Pimenov fiatal matematikus kiadott egy *Információ* című bulletint, amelyben a hivatalos sajtó által elhallgatott tényeket közölt. Mintegy tíz számot sikerült megjelentetnie. Meg kell mellelleg jegyezni, hogy azon idők legszélesebb körben terjesztett szerzője Ny. Sz. Hruscsov és „titkos beszámolója” volt, amit a hivatalos sajtó csak 1989-ben jelentetett meg, 1956-ban másolatban terjedt.

Az új diákkiadványok megjelenésére a leningrádi hivatalos sajtó azonnal, már 1956 végén teljes zsdanovi szellemben reagált. A totalitáriánus állam által nevelt zsurnalisztika tovább vitte A. A. Zsdanov zászla-

ját. Még ma is gyakran látható, hogy ez a zászló a nemzedékek stafétáján keresztül zívós kezekbe jut.

A Jeresz folyóirat szerkesztőjét, Borisz Vajdát 1957 elején tartóztatták le. Azután Pimenovot is letartóztatták.

De a szamizdat fejlődési folyamatát megállítani már lehetetlen volt. A Szamizdat a kialakuló társadalom hangja lett, amelyet sikertelenül próbált elfojtani az állam.

A nyolcvanas évek elején készítette elő egy antihruscsovi folyóirat kiadását German Krivoszov, amiért letartóztatták és öt év kényszermunkatáborra ítélték. 1965-ben a KGB szétverte a *Kolokol* (harang) című folyóiratot, amelyet szociológusok csoportja adott ki, elsősorban a leningrádi városi tanács technológiai főiskolájának végzősei. Négy száma jelent meg ennek a folyóiratnak. A csoport vezetőit, Ronkint és Hahajevt hét-hét év táborra ítélték (OSZSZFK BTK 70. cikkely), a szerkesztőség többi tagját rövidebb időszakra.

Üldözték a vallási szamizdatot is. 1976-ban Leningrád megyében, Ivangorodban a repressziós szervek felfedték a *Hrisztyianyin* (keresztény) folyóirat földalatti nyomdáját, amely az evangélikus keresztény-baptista egyházi tanácsé volt. A Hrisztyianyin az első független kiadó, amely kitört a „Gutenberg előtti korszakból”. 1964-ben elkezdett; sokszorosító technikaként először hektográfot alkalmaztak. Néhány év múlva a baptista munkások keze munkája nyomán elkészült az ofszet berendezés. A rendszeres kiadványok között volt a „Szovjetunióban üldözött evangélikus keresztény-baptisták rokonainak tanácsa által kiadott bulletin.” Ez a tanács volt az első szervezet, amely a lekiismereti okokból üldözöttek és családjaik megsegítésével foglalkozott az elkövetkező években. Az ivangorodi nyomda szétverése nem szüntette be ezt a tevékenységet. A *Hrisztyianyin* szerkesztőség könyvei és folyóiratai továbbra is megjelentek más megyékben és köztársaságokban.

1978-ban fiatalok csoportja egy marxista irányvonalú folyóiratot kezdett kiadni; a *Perspektívát*. Két száma jelent meg. Ezek után a KGB letartóztatta két szerkesztőjét: Alekszander Szkobovot és Arkagyij Purkovot. Purkovot öt év táborra és két év szám-

űzetésre ítélték a BTK. 70. cikkelye alapján, Szkobovot pedig kényszer-„gyógykezelésre” egy pszichiátriai kórházba.

1979. Az *Obscsina* (közösség) folyóirat. Ezen kiadvány alapját a vallási témájú publikációk adták. Már elkészült a harmadik szám, de az olvasókhöz nem jutott el. Vlagyimir Pores szerkesztőt letartóztatták és elítélték. Öt év tábor és három év száműzetés: 70. cikkely.

1979 októberében megjelent egy feminista almanach. A szerzők: Voznyeszenskaja, Goricseva, Grigorjeva, Malahovszkaja és mások. Az általuk felvetett témák többsége ma nyilvános a szovjet sajtóban. De kilenc évvel ezelőtt emiatt a szerzőknek és a kiadóknak a KGB erőteljes nyomását kellett elszenvedniük. Az almanach második száma már nem jelent meg. Helyette a Mária című folyóiratot adták ki. 1980-ban Voznyeszenskaja, Goricseva, Malahovszkaja, valamint néhány más szerző és kiadó Nyugatra emigrált. A folyóirat a határokon kívül jelent meg, és ott is állították elő. Az anyaggyűjtéssel a Szovjetunióban Natália Lazareva foglalkozott. Tíz hónapot töltött lágerben a BTK 190—1 cikkelye alapján, majd 1982. márciusában ismét letartóztatták és a 70. cikkely alapján négy év táborra ítélték.

1979-től 1981-ig hat száma jelent meg a *Szumma* című referatív szamizdat folyóiratnak. Ez volt az első kísérlet a szamizdat tapasztalatainak összefoglalására, referátumot nyújtani az olvasónak a szam- és tamizdat legfontosabb publikációiról, eligazítást adni az országunkban megjelenő független sajtóról. A szerkesztő bizottság összetételét a Szumma nem hozta nyilvánosságra. A cikkeket és a referátumokat álnéven írták alá. Sajnos a folyóirat publikálása megszakadt.

1979. A DSZSZE (Dolgozók Szabad Szakmaközi Egyesülete) *információs bulletin* kezd kiadni. A DSZSZF dokumentumait, valamint politikai és társadalmi-gazdasági témájú cikkeket publikáltak benne. A 8. szám megjelenése után a DSZSZE aktivistáit letartóztatták és elítélték: Lev Volohonszki két évre ítélték a 190—1 cikkely alapján. Vlagyimir Boriszovot először letartóztatták, majd kiutasították a Szovjetunióból.

Rosztyiszlav Jevdokimov és Vjacseszlav Dolinyin felújították a Bulletin kiadását

1980-ban. 1982 nyarán őket is letartóztatták és elítélték a 70. cikkely alapján. Jevdokimov öt év tábort és három év száműzetést, Dolinyin négy év tábort és két év száműzetést kapott.

A DSZSZE információs bulletinjének soron következő új kiadására tavaly került sor Moszkvában. Meg kell mondani, hogy a leningrádi szerzők nemcsak saját városuk szamizdatjaiban publikáltak. A Leningrádból származó anyagok bekerültek az alábbi folyóiratokba: *Hronika Tekucsih Szobityij* (A folyó események krónikája), *Demokrat*, *Jevreji v SZSZSZR* (Zsidók a Szovjetunióban), *Poizski* (Kutatások), *Szintakszis* és több más.

A hetvenes években a szamizdat széles körben elterjedt az országban, országos kiadványok kezdtek összeállni.

Sajnos, ebben a rövid jegyzetben nincs lehetőség mindenkit megnevezni. Megnevezni a kiadókat, szerzőket, név szerint felsorolni az üldözötteket. Sokakat, úgy tűnik, nem is ismerünk. A szamizdat történetét még nem kutatták fel eléggé. Ez a nagy munka még előttünk áll.

A gorbacsovi „olvasás” éve alatt sok téma, amit korábban a szamizdat dolgozott fel, a hivatalos kiadványokban is megjelent. De a hatalom által irányított tömegtájékoztatási eszközökben megnyilvánuló glasznoszty politikája, illetve a szólás- és sajtószabadság messze nem ugyanaz. Ezért a szamizdat iránti igény nem csökken. Ellenkezőleg: a független társadalmi szervezetek fejlődésének mértékében fejlődik és sokszorozódik a szamizdat, a szabad, cenzúramentes sajtó.

M. Talalaj

Meghalt a király, éljen a király!

Mindenekelőtt rövid tájékoztatót adok a leningrádi sajtó 1935-ös ügyeiről, amit a *Vesz Leningrád* kézikönyv 1935-ös kiadásában jelentettek meg. Ez az év városunk történetének egyik legszörnyűbb éve. Akkor tiltották be tulajdonképpen magát a *Vesz Leningrád* című kézikönyvet is. De a sajtó arculata még ebben a szörnyűséges évben is valamelyest élénkebb volt, mint most. Ítélgék meg önök: tizennyolc leningrádi újságot számláltam össze, amelyekre szabadon lehetett előfizetni. Finnül három újság jelent meg: egy gyerek, egy ifjúsági és egy felnőtt. Egy újság észtil, egy németül. Volt orvosi újság, parasztújság. Városunkban 103 folyóirat és bulletin jelent meg. Igaz, közülük mintegy ötven szaklap, de szintén szabadon előfizethetők. Két észt nyelvű és két finn nyelvű folyóirat volt. És folyóiratok olyan „jóizű” címekkel, mint *Sortúz*, *Véső*, *Őrsvezető*. *Kereslet és kínálat* (mellesleg nem lenne rossz név a mai szövetkezeti mozgalomnak),

Munkás és Színház, aztán a híres gyerekújságok, a *Sün* és a *Csíz*, néhány irodalmi-művészeti folyóirat, amelyek a mai napig fennmaradtak.

Hogy mink van ma, azt is tudják. Még a mennyiségi összehasonlítás is jól tükrözi a sajtónak azt a hanyatlását, amit a mai Leningrádban megfigyelhetünk.

Más szempontból is tragikus a sajtó problémája. Ha összeadjuk városunk valamenynyire szabadon előfizethető sajtókiadványát, és hozzáadjuk valamennyi szamizdat folyóiratot, amelyeket, ha kockázattal is, de fel lehet kutatni a leningrádi társadalom különböző sarkaiban, az összeg akkor is kisebb lesz, mint az 1935-ös évben. (Nem is szólva 1914-ről, amikor négyszáz lap jelent meg városunkban.) És ebben áll Leningrád egyik tragédiája: a lakosság körülbelül duplájára nőtt azóta, az intellektuális potenciál pedig lezuhant. A pétervári értelmiségiek fejei, jóra való fejei hulltak el a forradalom, a sztáli-

ni „kulturális”, majd antikulturális terror és repressziók, illetve a blokád áldozataiként. A megmaradt agyakat pedig gondosan átmosták. Ez nagyon szomorú. És nagyon fontos probléma, egy közvetlen politikai problémával: a sajtómonopóliummal együtt.

Most a korábbi hallgatás számos zónája megnyílt a hivatalos sajtó előtt is. De okos, szakértő, művelt emberekből, újságírókból sajnos kevés van. És még sok év eltelik, míg városunk, sőt az egész ország egy új nemzedéket tud felnevelni azok helyett, akiket elvesztettünk. Azok helyett is, akik elutaztak, a hitehagyottak helyett is, és a prostituálódottak helyett is.

A sajtó problémájának több aspektusa van. Az első tisztán technikai jellegű. Mondjuk az ismerőseim között terjed egy szamizdat brosúra. Fjodor Burlackij: Milyen szocializmus kell nekünk? A fedőlap pedig: a Lityeraturnojaja Gazeta 1988. április 20-ai száma. Bekötve. Sokan ilyen formában kénytelenek ehhez hozzájutni. Nem azért, mert lusták vagyunk lemenni a könyvtárba, és nem azért, ahogy nemrégiben a Vecserkában megjelent, mert a hivatalos sajtót is ilyen formában megszokottabb számunkra olvasni. Hanem azért, mert miközben minden fejlett országban szabad a másológépekhez a hozzáférés, nálunk nem. Mind addig, amíg nem nyitnak nálunk copy-shopokat (nem tudom, milyen elnevezést találnak majd ki rájuk), hogy akár a Lityeraturnojaja Gazetából cikkeket sokszorosíthassanak az emberek, addig nálunk nem lesz hozzáférés a közszükségleti cikkekhöz. Viszont marad a cukorjegy és a vajjegy.

A második ok ideológiai. Ezzel kapcsolatban Mitya Volcsek aforizmájával kezdem. Mitya Volcsek egy folyóirat szerkesztője, lapját úgy is hívják: „Mitya lapja”. Egy vitában azt mondta: „Milyen szocialista ország az, ahol teljesen szocialista lapok szamizdat formájában jelennek meg?” És tulajdonképpen folyóiratunk a Vesztnyik is, amelyet most képviselek, olyan kérdéseket vizsgál, amilyeneket a hivatalos sajtó is felvet.

Tizenegy szám jelent meg. A mi Vesztnyikünkbe olyan anyagok kerülnek, amelyek az ökológiai-kulturális mozgalommal kapcsolatosak (városunk kulturális értékeinek

védelme), a különleges objektumok megőrzése, városunk történelmi nevének visszaállítása, temetőink méltó állapotainak helyreállítása.

A Vesztnyiket a magam számára „különleges szamizdatnak” neveztem. A lap szabadon hozzáférhető (a kulturális alapnál, a Majakovszkij nevét viselő könyvtárban). A Vesztnyikről megemlékeztek a sajtóban: a Szménában és a Leningrádi Panorámában. Rádióadásban is szerepeltünk. Mindezek ellenére a különleges szamizdat kiadása folytatódik. Az egyetlen, ami megkülönbözteti folyóiratunkat az ugyanazokat a problémákat feltáró hivatalos kiadványoktól: a mi folyóiratunk független. Mi a városszeretet álláspontján állunk, és nem indulunk ki például a végrehajtó bizottság iránti szeretetből. Mit hozott az eltelt egy év? A Vesztnyik betöltötte szerepét: egységbe forrasztotta a leningrádi kultúrokológiai mozgalom résztvevőit. Hozzászoktak ahhoz, hogy leírják az eseményeket, eligazodnak e mozgalom körül, amely a tömegkommunikációs szervek segítségével is terjed. Megváltozott a helyzet városunkban a társadalmi mozgalmak ezen területén. Most már a Hodirev-ellenes fellépéseket sem tekintik szovjetellenesnek. Másrészt azok az erőfeszítések, amelyeket egy gépirásos folyóirat kiadására fordítunk, nem felelnek meg mozgalmunk társadalmi súlyának. A gépirónók, a mozgalom résztvevői pedig rengeteg erőfeszítést, energiát ölnek bele. Mindezek mellett sokan nem tudják megfizetni az elég drága írógépellátott kiadványokat. Folyóiratunk egy példányának önköltsége 2,50 rubel, más folyóiratok még drágábbak. Az árusítást viszont a törvény tiltja.

Befejezésül az alábbi gondolatokat javaslom. Lehetséges, hogy megelőzőm az eseményeket, és túlságosan rózsaszínűen látom társadalmunk és társadalmi mozgalmunk fejlődésének perspektíváit, de a szamizdatnak, amely elősegíti a peresztrojkát, amely a politikai, kulturális, gazdasági reformokat szolgálja, a közeljövőben új, nyomdai előállítású kiadvánnyá kell átalakulnia. A korábbi formájában meg kell halnia, de természetesen az egész nem hal meg. Például az egyik leghaladóbb szocialista országban, Magyarországon a szamizdat létezik. De egy alter-

natív ága létezik. Az, amelyik nyíltan (és ezt nem titkolja) a létező politikai rend megváltoztatására irányul. Valószínűleg még sokáig megmarad az irodalmi szamizdat. Mint például az általam említett „Mitya lapja”, amelyik szívesen jelentet meg szabálytalan szövegeket. De ha a nyolcvanas években „Mitya lapját” nyomdai módszerekkel fogják kiadni, akkor azzal a türelmetlenséggel, amely társadalmunkban elérte a lehetséges szélsőségeit, a hivatalos szerkesztőséget, ahol elő lehet fizetni a lapra, egyszerűen

szétzúzza a magasfokú erkölcsösség képviselőinek valamely egyesülete.

De a reformátorok társadalmi-politikai szamizdatjára, azokéra, akik úgy tartják, hogy a peresztrojkát támogatják, úgy vélem, más, kellemesebb sors vár.

Így hát, szeretném hinni, hogy mozgalmunk következő szakaszának jelmondata eléggé hagyományos jelszó lesz. A szamizdat, amilyennek megszoktuk látni és olvasni a hetvenes években, meghalt. Éljen a független társadalmi sajtó!

Steven Sampson

A szóbeszéd szerepe a szocialista Romániában

Az alábbi cikk a „Folklor és állam: Kelet-Európa ma” című, Bellagióban, 1984 augusztusában tartott konferencián felolvasott íráson alapul. •

1974 és 1984 között végzett antropológiai terepmunkám során mindvégig lenyűgözött a parasztemberekből és munkásokból, értelmiségiekből és pártfunkcionáriusokból egyaránt vég nélkül áradó, képzeletgazdag szóbeszédáradat. Rebesgettek szovjet üzemi szabatzászokról éppúgy, mint emberhúst árusító éttermeiről, vallási fanatikusok gyermekrabló akcióiról éppúgy, mint a román uralkodó család („a” Ceausescu família) gyilkos autóbaleseteiről, vagy több ezer dolláros monte-carlói kaszinóvesztéseiről. Romániában a szóbeszéd egyesíti az útszéli pletyka, az informális hírszolgálat és egyfajta fantasztikus epika elemeit. A szóbeszéd mint az információ, a torzítás és a vad fantázia keveréke a modern folklór egyik formája lett Romániában.

A szóbeszéd eredetének, terjedésének, tartalmának és funkciójának tanulmányozása bepillantást enged a szocialista országokban működő, úgynevezett „informális szektor” természetébe. A szóbeszéd a hivatalos kommunikációs rendszer szerkezeti ellensúlya. Így e kettő viszonya épp olyan, mint ahogyan az improvizáció a tervhez, a korrupció a bürokráciához, a második gazdaság pedig a hivatalos gazdasághoz kapcsolódik Romániában.¹ Akárcsak az informális szektor más ágazatait, a szóbeszédet is csak részben ellenőrzi az állam. A híresztelések így olyan

társadalmi kötelékek létrejöttét segítik elő, amelyek a változás, az állam és a társadalom közötti viszony bizonyos átrendeződésének lehetőségét csillantják fel ezekben a társadalmakban. Jelen cikk a szóbeszédet népi önkifejezési formaként vizsgálja. A szóbeszéd a szocialista társadalmak működésének tükré, és egyben a társadalmi átalakulás egyik lehetséges eszköze Romániában és Kelet-Európában.

Megítélésem szerint Romániában a szóbeszédnek jelentősebb a szerepe, mint Nyugaton. Ennek az az oka, hogy e híresztelések a „híreket” a társadalmi nyugtalanság és konfliktusérzekeles kifejeződéseivel vegyítik. A szóbeszéd nem valamiféle irracionális vagy a társadalompatológia fura és anakronisztikus maradványa (ahogy egyes „hivatalos” kutatók állítják), hanem a népi önkifejezés *újjaszülető* formája. A híresztelések terjesztésében a városi entellektüelek éppúgy részt vesznek, mint a parasztság. Jelen cikk mondanivalója úgy összegezzhető, hogy a szóbeszéd a „szocializmus folklórja”.

A szóbeszéd természete

A szóbeszéd olyan információ, amelynek sem alátámasztása, sem pedig cáfolata nincs.² A szóbeszédet gyakran lekezelik (hiszen „csak mendemonda”), ám egyáltalán

• Megjelent a „Survey” 1984. október 28-ai számában. A konferenciát az American Council of Learned Societies Kelet-Európai Bizottsága és a Social Science Research Council finanszírozta, a National Endowment, és az International Research and Exchanges Board forrásaiból.

nem szükségszerű, hogy a tartalma hamis legyen. A Jurij Andropov halálos betegségéről szóló mendemondák például igaznak bizonyultak. A szóbeszéd általában szájról szájra jár, de akár nyomdai úton is terjedhet, akár csak a „hírek”. Abban különbözik a szóbeli népi önkifejezés más formáitól: az elbeszéléstől, a legendától, a népmesétől vagy a mítosztól, hogy napi aktualitás és valamilyen fontos információ továbbításának látszata jellemzi.

A szóbeszéd kategóriáját esetenként a pletyka szinonimájaként használják. A pletyka lehet bármiféle véleménycsere az emberekről és viselt dolgaikról. A szóbeszéddel ellentétben azonban a pletyka igazsága vagy hamissága bizonyítás tárgyát képezheti. Emellett a pletyka általában korlátozottabb érvényű, mint a szóbeszéd: kizárólag egyéni magatartásokkal foglalkozik, és csak egy körülhatárolt társadalmi csoporton belül érvényesül.³ A pletyka hosszú ideje intenzív társaskapcsolatban levő emberek között terjed. A szóbeszéd viszont átfogóbb: könnyen gazdát cserél vadidegenek között, akár nyilvános helyeken is. A pletyka és a szóbeszéd közötti választóvonalat a társadalmi kontextus húzza meg. A Ceausescu családról és más, magas rangú vezetőkről gyakran szállingóznak pletykák a bukaresti elit körében. Amint azonban az információ elhagyja ezeket a köröket, szétáramlik a tömegekben, és eljut vidékre, az esetleg egyszerű ténytartalmak eltorzulnak, feltöltődnek és megalapozhatatlanokká válnak. Megszűletett a szóbeszéd.

A szóbeszéd elméleti szakértői két táborra oszlanak. A szociológusok mint Shibutani⁴, illetve Fine és Roznow⁵, a szóbeszédre mint kollektív cselekvésre összpontosítanak. Shibutani szerint a szóbeszéd egyfajta „kollektív problémamegoldás”, amelynek során „az emberek értelmezik a többértékű helyzeteket”. A szóbeszéd az „improvizált hírek” egyik formája, és az benne az érdekes, hogyan jön létre és hogyan alakul át. Ezzel szemben állnak a pszichológiai megközelítés hívei, mint Allport és Postman⁶, Jung⁷, Festinger⁸ és az antropológus Lienhardt, akik úgy látják, a szóbeszéd az egyéni és társas aggodalmak kifejeződése. A szóbeszéd tehát nem annyira a környezet értelmezésének ki-

sérlete, mint inkább lelkiállapot. Következésképpen szöveggént elemezhető, hasonlóan az álmokhoz, és az egyéb szimbolikus kifejezésformákhoz. Úgy tűnik, ebbe az iskolába tartozik Lienhardt és Firth¹⁰, a két antropológus, aki kimondottan a szóbeszéd mint kutatási tárggyal foglalkozik.

A legfontosabb vizsgálatok a szóbeszéd témájában eklektikus adatbázisokon alapszanak. Ez akkor válik problémává, ha az ember a szóbeszédet keresztül egy adott társadalmat, jelen esetben a román társadalmat próbálja megérteni. Ha ugyanis a szóbeszéd mindenhol a tartós bizonytalanság és aggodalom kifejeződése, akkor (Lienhardt kérdése nyomán) általában miért olyan ritka. Másrészt viszont: miért van szükség a *szóbeszédre* ahhoz, hogy tükröztessük lelkiállapotunkat? Mind a szociológiai, mind pedig a lelki működésre való túlzott összpontosítás megfosztja a szóbeszéd jelenségét összetettségétől.

Ezúttal a szóbeszédet szeretném kulturális jelenség mivoltában megközelíteni. Ez a „kultúra” két elemből tevődik össze: 1) a *valóban létező szocializmus* kultúrájából, valamint 2) a szocialista *Románia* sajátos társadalmi, politikai és történelmi jellegzetességeiből. Ebben az összefüggésrendszerben gyümölcsöző lehet a romániai szóbeszédet — már amennyire az a többi kelet-európai társadalomban szintén megnyilvánul — „rendszerintipikus szóbeszédnek” tekinteni.

A szóbeszéd és a szocialista társadalmak

A szocializmus a társadalmi lét fokozatos átpolitizálódásával jár. Az emberi kapcsolatok egyetlen szférája sem képes ellenállni az állami tervek és programok betörésének. (Igaz, a betörés nem olyan sikeres, mint azt a tervezők szeretnék.) Erőfeszítések történnek egy új gazdasági és politikai rendszer megteremtésére, új kulturális értékek érvényre juttatására, valamint új szocialista embertípus megteremtésére: az emberi viszonyokban a barátságnak elvtársiassággá való átalakítására.¹¹ A köz- és magánszféra szétválása nem pusztán dichotómia, hanem tényleges konfliktus. A közszféra szakadatlanul ráerőszakolja magát a magánszférára, ami a intim családi és baráti viszonyok

ellenállnak. Ezt szolgálja a személyek közötti információcseréje intenzívebbé tétele. A pusztán „terefere” így eszközzé válik a harcban, amelyet az információ állami ellenőrzése ellenében a különféle „titkok” kifürkészése végett, a cenzúra megkerülésére, a társadalom bürokratikus erőinek semlegesítésére és a hiányzó (anyagi és társadalmi) források feltárása és kiaknázása érdekében folytatnak az emberek. A szóbeszéd és a pletyka azáltal politizálódik át, hogy az állam megpróbálja cenzúrázni, megbélyegezni, illetve bűnösnek kikiáltani a nem kontrollálható információcsatornákat – a levélről a telefonig, a társas kluboktól az informális szóbeli csatornáig.

A hivatalos írásbeli kultúrának és cenzúrájának a szférája teljes egészében a szocialista társadalmak vertikális hierarchiáját követi. A fent ülők több és megbízhatóbb információhoz jutnak hozzá, ami viszont segít az egyéb forrásokhoz való hozzáfutásban. Az információ tehát a cenzúra úján jut el a vertikális hierarchia különféle rétegeihez – a pártapparátushoz, a szakemberekhez, a helyi vezetőkhez és a tömegekhez. Így történik azután, hogy egy bányászsztrájkról a KB számára készített százoldalas jelentés öt oldalon jelenik meg a helyi pártszervek előtt, míg a tömegek csak indirekt úton értesülnek róla egy újságcikkben, melynek címe: „A munkafegyelem javítása a bányaszektorban”. Az információt tehát a vertikális hierarchiában felülről lefelé osztják szét.

Az információ ugyanakkor nem csak felülről lefelé áramlik. Minden kelet-európai országban léteznek horizontális „körök”, azaz az intellektüelek, a hivatalnokok, a műszakiak és a pártfunkcionáriusok társasági vagy foglalkozási gettói. Shipler¹², aki ezt a Szovjetunióra vonatkozóan először lejegyezte, megjegyzi, hogy ezek az emberek általában azonos helyen dolgoznak, élnek, étkeznek és üdülnek, egymással házasodnak és hasonló a kulturális érdeklődésük. Mint bármely kis közösség, ezek a horizontális metszetek is információkból táplálkoznak. Titkai mindenkinek lehetnek, ezért gyakori az érzés, hogy érdekük elsáncolni magukat, kettős játékot játszani, illetve a Cz. Mítosz által „Ketman”-nak nevezett magatartást felvenni.¹³ A horizontális köröket azonban

az új információk megszerzése és cseréje iránti vágy jellemzi. Így aztán, ahol a vertikális szerkezet elővigyázatosan elcsappenti az információt, ott a horizontális viszonyok garantálják, hogy az széles körben elterjedjen. Az állam információkontrollra irányuló erőfeszítéseinek és a társadalom állandó információigényének erőterében a szóbeszéd új jelentőségre tesz szert. A (Nyugaton ismert) kiegészítő kommunikációs rendszer átlényegül párhuzamos kommunikációs hálózattá, amely a hivatalos közlési eszközök nyílt konkurensévé válik.

A szóbeszéd annál fontosabb, minél érdektelembenebbnek vagy hatástalanabbnak tekintik a népesség a hivatalos médiumokat. A modern Romániában egyértelműen ez a helyzet.

A szóbeszéd Romániában

Románia extrém példáját kínálja a fenti jellegzetességeknek. Ez a keleti tömb egyik legszegényebb országa. Az utóbbi években stagnált, sőt esetenként romlott az életszínvonal, ami gazdasági nehézségekhez, politikai feszültségekhez és társadalmi elidegenedéshez vezetett. A politikai, gazdasági és kulturális élet minden szempontból központosított, és a népességnek igen kevés adat áll a rendelkezésére, hogy ítéletet alkosson az állami döntések helyességéről. A sajtót erősen cenzúrázzák, és csaknem teljesen hiányoznak a nem hivatalos vagy ellenzéki kiadványok, amelyek foglalkozhatnának némely kósza hírekkel. (Az egyetlen kivételt az erdélyi magyarok *Ellenpontok* című szamizdat kiadványa képezi, amely magyar nyelven jelenik meg, és e csoport etnikai és kulturális problémáira koncentrálnak.) Azzal, hogy hiányoznak az írott informális kommunikációs csatornák, Románia igencsak elüt Magyarországtól, Lengyelországtól, a Szovjetuniótól vagy Csehszlovákiától, ahol a formális írott és az informális szóbeli kommunikáció között lényegében átmenetet képez az alternatív sajtó.

Az információk és az állami mobilizáció hiánya következtében a románok új törvények, rendeletek, korlátozások és egyéb intézkedések miriádjával találják szembe magukat nap mint nap, amelyek gyakorta

megrázzák a lakosságot. Ebben, a végeredményben hadigazdálkodás állapotában levő országban, ahol az élelmiszerek és az energia szigorú központi elosztás és adagolás alá esik, jókora feszültséggel és hajszával jár, hogy az ember megpróbálja megteremteni létszükségeit, és hogy valamicskével jobb jövőt biztosítson a gyermekeinek. Az állam ugyanakkor hatalmas várakozásokkal és információéhséggel oltotta be a lakosságot. Az izgalmak, a hajszák, a titokzatosság, a kiszámíthatatlanság és a be nem teljesedett vágyak atmoszférájában a viszonylag művelt lakosság termékeny talaja a szóbeszédnek.

A híresztelések pontos tartalma a romániai politikai helyzet némely sajátosságát tükrözi. A legnyilvánvalóbb sajátosság a mindenható Nicolae Ceausescu elnöknek és családjának állandó jelenléte és dicsőítése. Ő az egyetlen politikai tényező Románia politikai színpadán, az egyetlen vezető politikai, közgazdasági, kulturális és filozófiai gondolkodó. Felesége és fia magas párttiszséget visel, míg lánya és másik fia a tudományok területén működik, így magától értetődik, hogy a Ceausescuk a „királyi család” típusú kőszá hírek fókuszában állnak.

A szóbeszédnek másrészt a külső ellenségétől, főként a Szovjetuniótól és Magyarországtól való félelem körül forognak. A román nemzeti integritás feletti aggodalmat Ceausescu számos külpolitikai lépése éleszti, minthogy a párt legitimációs bázisa és Ceausescu (egyébként rohamosan csökkenő) presztízse egyaránt Románia nemzeti autonómiájának védelmén alapszik.

Harmadsorban figyelembe kell venni a rezsím félelmét az idegen elemektől és az általuk előidézhető „ideológiai szennyeződéstől”. Az idegengyűlölet és a nacionalista melldőngetés rendszeresen megnyilvánul a román politikai és kulturális életben, ami a vezetés politikai bizonytalanságérzetét tükrözi. Ennek eredményeképpen szigorú törvények tiltják a román állampolgárok külföldiekkel való érintkezését, és gyanú veszi körül azokat, akik mégis kapcsolatokat tartanak külföldiekkel. Ugyancsak erre vezethetők vissza a román irodalmi folyóiratok antiszemita kirohanásai, az egyes vallási szekták elleni kampányok, valamint néhány

vezető és akadémikus elbocsátása a transzcendentális meditáció iránti érdeklődésük miatt, amit Romániának a Varsói Szerződésből való kiléptetésére irányuló összeesküvésként ítélték el.¹⁴

Negyedszer: az ország állandó gazdasági nehézségei is rányomják a bélyegüket a mendemondák tartalmára. Cinizmus és kiábrándultság a jellemző: az emberek kétlik, hogy az állam képes volna kenyérrel, hússal, tejfel és zöldséggel ellátni a népeiséget, nem is beszélve a minőségi árucikkekről és szolgáltatásokról.

Mindeme tényezőket figyelembe véve egyáltalán nem meglepő, hogy rebeszgetnek Ceausescu fia, Nicu kalandjairól, szovjet üzemi szabotázsakciókról, gyermekrabló szektákról, a rezsimmal szembekerülő híreségekről, emberhúst árusító vendéglőkről és az üzemekben, kórházakban vagy a húsert kígyózó soroknál varázslatosan megjelenő párttitkárokról, akik kapásból rámutatnak a hibákra és igazságot osztanak. Ezek a mendemondák a romániaiak mindennapi problémáit tükrözik. A hitelesség kérdése azonban még megválaszolásra vár. Miként lehetséges, hogy még a legélesebb elméjű értelmiségiek is elhiszik a legfantasztikusabb és igazolhatatlan híreszteléseket? Ennek megértéséhez egy pillantást kell vetnünk az értékrendszernek az informális szóbeli kommunikációval való összefüggésére. A román állam és társadalom közötti konfliktusok következtében, amely különféle úton-módon fennmaradt a szocializmus körülményei között is, nem jöttek létre olyan közvetítő intézmények, amelyek képesek lennének a népeiséget felsorakoztatni maguk mögött. Ilyen sikertelen intézmények a hivatalos tömegközlelési eszközök. A médiumok iránti kétely olyan fokú, hogy egy-egy híresztelés közvetlen cáfolatát könnyen indirekt igazolásként értelmezik a címzettek.

Romániát az informális, családi és rokonsági kötelek hálózata tartja össze. Lengyelországhoz hasonlóan Románia is a „családok föderációjának” tekinthető. Ezek az informális viszonylatok a személyek közötti párbeszédekben nyilvánulnak meg. A párbeszéd normatív értéke azt eredményezi, hogy bármi, ami kimondatik, nagy hitelt kap, egyszerűen azért, mert szóban

terjed. Nemcsak minden gyanús, ami az újságokban megjelenik, de ami NEM jelenik meg, annak viszont MUSZÁJ igaznak lennie. A szóbeli csatorna olyan tekintéllyel ruházta fel a mendemondákat, ami „hírek-ké” avatja őket. A szóbeszéd azért hihető, mert a magánszféra viszonylatainak autenticitását tükrözi vissza.

A szóbeszéd terjedése

Nem mindenki egyformán jártas vagy érdekelt a híresztelések gyűjtésében vagy terjesztésében. Valószínű, hogy a kulcsszerepet a vertikális hierarchia egyes osztályait összekapcsoló és a horizontális „köröket” összekötő emberek játsszák. A híresztelők egyik kategóriáját a sokat utazgató emberek képezik. Bauer és Gleicher¹⁶ írja le, milyen jelentős a teherautó-sofőrök hírterjesztő szerepe a Szovjetunió vidéki területein. Az utazó tisztviselők ugyancsak fontosak, hiszen nekik módjuk van mind szaporítani, mind pedig irtani az állítólagos balesetekről, élelmi-szerhiányról vagy új rendelkezésekről terjedő kőszá híreket.

A híresztelők külön csoportját képezik azok, akiket munkájuk egy magasabb vagy eltérő társadalmi osztállyal kapcsol össze. Ilyenek például a magas rangú vezetők bejárónői, szerelői, pincérei vagy sofőrjei stb. Ezek az emberek olyanokkal vannak kapcsolatban, akik megbízható információk birtokában vannak. Jelenlétük nem fenyegeti a fejeseket, így azok információs bizalmasaivá válhatnak. Az ily módon szerzett információ felduzzadt és eltorzult formában terjed lefelé és a horizontális „körökben”.

Végül ide tartoznak még azok, akik különféle társadalmi kategóriák metszéspontjaiban működnek: a taxisok, a fodrászok és az orvosok, akik magas rangú hivatalnokokat és falubeli sógorokat-komákat egyaránt kezelnek. Az említettek által szerzett információk könnyen terjednek a rokonság, a barátok vagy a kollégák útján, társaságban vagy akár sorban állás közben. Az orvosoknak és a helyi tisztviselőknek fontos híresztelés-terjesztő funkciójuk van, különösen Románia falusi részén, lévén, hogy a kúriákba éppúgy bejáratosak, mint a közemberek otthonaiba.

A városokban a mendemondák könnyen le- és átszivárognak a társadalmi metszéspontokon. Egy bukaresti értelmiségi például először egy írótól hallott az emberhúst árusító vendéglőről, aki viszont egy „kulturálatlan nőszemélytől”, nevezetesen az írószöveg egyik pincérnőjétől értesült róla. A pincérnő egy „szakmabelitől” hallott a dologról, aki egy, a vendéglátó szektorbeli egészségügyi szolgáltatások fenntartásával foglalkozó értekezlet résztvevője volt. Jómagam egy román kisvárosbeli mérnöktől, illetve egy bukaresti orvos fiától értesültem a dologról. Az orvos fiának barátai ismerik azt a patológust, akit kirendeltek annak megállapítására, vajon tényleg emberből származott-e a máj, amely megmérgezett egy fiút a vendéglőben. A munkahelyek és a szomszédságok ugyancsak a nagyvárosi szóbeszéd terjedésének fórumai. Bukarestben időről időre szárnya kapnak a híresztelések egy-egy borzalmas gyilkosságról (az egyik ilyen szerint egy nő holttestét tizenkilenc darabban találták meg Bukarest-szerte szét-szórva).

Megvan a maga sajátos folklórja annak is, ahogy a szóbeszéd átlépi a nagy társadalmi szakadékokat. Az egyik ilyen sztori szerint egy parasztot, aki autóstoppal igyekezett Bukarestbe, Nicu Ceausescu, az elnök fia vett fel piros Jaguárjával. A paraszt nem tudta, ki mellé ült be, és elmesélte, hogy a Szent Anna tónál, Hargita megyében lezajlott egy kisebbségi magyar tüntetés: magyar zászlók alatt hatezer magyar fűjt hazafias dalokat. Nicu vette az információt és továbbította apjának, aki megbüntette a Hargita megyei biztonsági apparátus tagjait, mivel elmulasztották közölni a történeteket főnökökkel. A történet jól mutatja, milyen tipikus Romániában az izgalom egy gyanúsnak minősített kisebbségi csoport miatt. (A történet egyébként igaz, és oda vezetett, hogy néhányat eltávolítottak a kolozsvári műegyetemi hallgatók közül.) Egyben az is jól kivehető, milyen korlátozott az információáramlás: az uralkodó csak úgy értesül a történetekről, hogy kilép magából az információs rendszerből — az uralkodó fia véletlenül találkozik egy egyszerű parasztemberrel.

A híresztelések terjedésének negyedik csatornáját a nyugati tömegközlekedési eszközök je-

lentik. A Szabad Európa Rádió naponta jelentkező, Romániába sugárzott adását nem zavarják, és a lakosság széles rétegei hallgatják. A SZER által sugárzott anyag gyakorta a nyugati tudósítók által a brit, francia, német vagy amerikai sajtóban közölt hírekből, tudósításokból áll. Általában ez úgy zajlik, hogy a riporter eltölt egy pár napot Romániában, és összegyűjt néhány kósza hírt egy-egy követségi ismerőstől vagy bukaresti értelmiségitől. Ezt aztán a SZER közreadja, s így előáll az az érdekes helyzet, hogy még a legtávolabbi hegyi falucskában élő parasztok is értesülnek arról, hogy bányások megkövezték Ceausescu helikopterét, vagy hogy sikertelen katonai hatalomátvételi kísérlet történt Bukarestben.

Újabb tényezőt jelent a híresztelések terjesztésében a terjesztők motivációja. Vannak, akik számára a szóbeszéd teljességgel hamisnak tűnik fel, és pusztán szórakoztató időtöltésként terjesztik. A pusztá ismétlés és a későbbi felduzzadás ugyanakkor „hírré” avathat egy szórakoztató történetecskét is. Ilyen lehet például Ceausescuné plasztikai műtétének, illetve állítólagos „dublózának” híre, vagy pedig azok a mesék, amelyek szerint Ceausescu tárgyalásokat folytat Indira Gandhival a romániai cigányok Indiába való repatriálásáról.

A híresztelések sorsa ugyanakkor nem csak a terjedés mikéntjén múlik. Legalább ilyen lényeges a szóbeszéd viszonya a többi kommunikációs rendszerhez Romániában.

A szóbeszéd és a hivatalos írott kultúra

A romániai sajtót a nagyrészt formális és rituális tartalom jellemzi. Ömlengő, Ceausescu elnökhöz címzett tirádákkal van tele: közli külföldi nagyságok köszöntőit, diplomáciai kommunikékat, valamint táviratokat, részint a világ legismertebb politikusaitól, részint pedig a néptől az ő elnökükhöz. A legtöbb kelet-európai újsághoz hasonlóan az érdemi híreket a rövid, személyi változásokról, amnesztiarendeletekről vagy bér-emelésekről szóló cikkecskében találjuk, vagy pedig eldugva a külföldi híroldal alján. Minthogy a romániai sajtó ilyen titokzatos, az emberek rákényszerülnek, hogy „a sorok

között olvassanak”, és feltételezzék, hogy az alig észrevehető szóhasználatbeli változások kulcsfontosságú híreket reprezentálnak. Mások tekervényes újraértelmezéseknek vetik alá az olvasottakat, különösen a kulturális és társadalmi-politikai problémákkal kapcsolatban. Ahogy egy román ismerősöm elmagyarázta: „Ha egy film rossz kritikát kap a *Scinteiában* (a párt napilapjában), akkor mindenképpen elmegyek megnézni”.

A hivatalos írásbeli kultúrát Romániában a cenzúra diktálja mind a tiltások, mind pedig az előírt tartalmak tekintetében. Az írók és az újságírók magukat cenzúrázzák, mielőtt még egy sort is leírnának. A szerkesztők, a kiadók és a pártmegbízottak további változtatásokat eszközölnek a kéziratokon. 1978-ban hivatalosan megszüntették Romániában a cenzúra intézményét. A lényegyet tekintve csak annyi történt, hogy több felelősséggel ruházták fel a szerkesztőket, illetve a korábbi cenzorokat és pártellenőröket közvetlenül a szerkesztőségi irodákba helyezték át.

A szóbeli kommunikáció szféráját lehetetlen cenzúrázni. Az állami szankcionálás egyedüli eszköze a megfélemlítés, valamint a rémhírterjesztés elleni törvénykezés lehet. Az 1940-es évek végén például azok, akik túlzottan sok politikai viccet mondtak, vagy akik nyugati rádióadókat hallgattak, könnyen börtönbe kerülhettek. Az a tény, hogy ma Romániában alig vannak politikai viccek, részint annak tulajdonítható, hogy igen rossz a közhangulat, de összefügghet a nem engedélyezett szóbeli megnyilvánulások elleni kampány újjáéledésével is.

A szóbeszédet politikailag megbélyegzik Romániában. Potenciálisan fenyegeti ugyanis a rezsimek kontrollját a kommunikációs szféra felett. A híresztelések terjesztése vagy a velük való túlzott foglalatosság kockázatos dolog, még akkor is, ha csak azért teszi az ember, hogy a valótlanságukat bebizonyítsa. Egy újságírónének például, aki egy bukaresti gyilkosság sorozatával kapcsolatban keresett további információkat, határozottan megmondták, hogy „ne foglalkozzon olyan emberekkel, akik ilyen rágalmaikat terjesztenek”. Az újságíró így reflektált a történetre: „Biztonságosabb a híreszteléseket egy ismeretlen eladónővel megbe-

szélni, mint a saját kollégáimmal. Ki tudja, mit gondolhatnak az emberről!”

Románia tömegközlésének irányítói általában jobbnak látják, ha nem vesznek tudomást a szóbeszédéről. Se nem cáfolják, se nem igazolják őket. Kivételes esetekben, meghatározott célok érdekében elképzelhető, hogy reagálnak a Szabad Európa Rádió egy-egy riportjára: ha mondjuk a SZER azt állítja, hogy valaki vallási szabadságának érdekében éhségsztrájkot indított, akkor a román újságíró úgy mutatja be az illetőt, mint egy parazitát, bűnözőt vagy vallási fanatikust. A híresztelések indirekt módon is cáfolhatók. 1981-ben például szárnyra kelték olyan híresztelések, hogy Stefan Voitec, a Politikai Végrehajtó Bizottság régi tagja nyilvános vitába keveredett Ceausescuval egy ünnepségen, de ezt követően börtönbe vagy elmeegógyintézetbe került. Voitec akkor már két hónapja nem szerepelt a nyilvánosság előtt. Ez Romániában azt jelenti, hogy az illető megjelenik különféle ünnepségeken vagy Ceausescu által is megtisztelt gyűléseken, esetleg megemlítik a nevét azok között, akik búcsúztatták, illetve fogadták az elnököt a bukaresti repülőtéren. A SZER kommentálni kezdte az esetet, és utalt arra, hogy Voitec karrierje véget ért. Ugyanaznap Ceausescu egyik, kulturális pártaktivisták előtt elmondott beszéde során Voitecet ismét szokásos helyén, a pódium mögött, Ceausescuné mellett láthatták a tévénezők. Az elnök beszéde alatt a kamera szokatlanul gyakran mutatta Voitecet. Kicsit lefogyott, de politikailag szemlátomást életben volt. A televízió ezzel az indirekt bizonyítási módszerrel sikerrel győzte meg azok legtöbbszörét, akik hitték a szóbeszédnek. Néhányan kitarítottak amellett, hogy Voitecet elkábították vagy kényszerítették, hogy megjelenjen a pódiumon, esetleg dublőr szerepelt helyette. Eközben azok, akik nem hallották a híreszteléseket, aligha vettek észre bármit is.

A híresztelések széles körű terjedését csak fokozza az a körülmény, hogy Romániában tilos a nem hivatalos publikációk közzététele, továbbá, hogy a vezetés igen elővigyázatosan közelít a szóbeszéd kérdéséhez. A híresztelés „pályafutása” nem szakítható meg úgy, ahogy Nyugaton, ahol hivatalos sajtószóvivők vagy vállalkozó kedvű újságírók

törekednek arra, hogy kiderítsék az ellentmondásos mendemondák igazságát vagy valótlanágát. Romániában a szóbeszéd csak megerősíti a bizonytalanságot és a feszültséget, növeli az izgalmat, ami viszont tovább torzítja a híreszteléseket, és a lehető legelképzelhetetlenebb mesék terjedéséhez vezet. A romániaiak hite a szóbeli csatornában gyakran teljesen alaptalan hitelt kölcsönöz a szóbeszédnek. Jól illusztrálja ezeket a rögtönzéseket a Nadia Comaneci házasságáról szóló történetek sora. A tornásznőt felváltva tekintik magyarnak, cigánynak és orosznak. Az a hír járta, hogy a vőlegény (egy futballista) barátai, illetve Nicu Ceausescu testőrei között verekedés tört ki. (Nicu Ceausescu állítólag a korábbi kérők egyike volt.) Ezek a híresztelések hónapokig forgalomban voltak. Végül aztán Nadia maga mondta el Los Angelesben, az olimpia alatt egy amerikai riporternak, hogy nincs is férjné!

A szóbeszéd és a hivatalos médiumok közötti viszony társadalmi rétegenként változik. Bauer és Gleicher¹⁷ vizsgálta a szovjet parasztok és városi értelmiségiek közötti különbségeket a szóbeszéd működésében. (Kutatásuk része volt egy a Harvard Egyetemen végzett vizsgálatnak, amelynek során több száz szovjet bevándorlót interjúvoltak meg a második világháborút követően.) Bauer és Gleicher úgy találta, hogy az orosz parasztok számára a szóbeszéd az egyéb közlésformák *helyettesítőjeként* szolgált. A parasztemberek akkor is a szóbeszédre hagyatkoztak, amikor az újságokból vagy a rádióból már tényleges hírekhez is hozzájuthattak. A falusi propagandakampányokat is szóbeli agitáció formájában hajtották végre, ami megfelelt a parasztok szóbeli csatornába vetett hitének, és egyben személyes kapcsolatokat létesített a pártaktivisták és a tömegek között. Minthogy a parasztok távol voltak a hírek keletkezési helyétől, és társadalmi helyzetük túl alacsony volt ahhoz, hogy verifikálják őket, a leghetetlenebb híresztelések is jó közönségre találtak bennük.

A városi értelmiségiek számára viszont a szóbeszéd nem annyira helyettesítette, mint inkább *kiegészítette és korrigálta* a hivatalos médiumokat. Az értelmiségiek jobban tud-

ták értelmezni, amit az újságokban olvastak, miután meghallgatták, mit beszélnek az emberek. A Bauer és Gleicher által megkérdezett értelmiségiek kilencvenöt százaléka úgy találta, hogy a szóbeszéd megbízhatóbb, mint a sajtó. A megkérdezettek között nemcsak rezsimellenes vagy marginális elemek szerepeltek, akiknek a nem hivatalos csatornába vetett bizalma érthető volna, hanem olyanok is, akik magas tisztségeket töltöttek be a politikai, gazdasági és kulturális apparátusban. Ez utóbbiak arra használták az informális szóbeli csatornán keresztül érkező híreszteléseket, hogy kiegészítsék a hivatalos, cenzúrázott információs csatornák híreit. Voltaképpen enélkül a kiegészítő információforrás nélkül nem is volnának képesek a munkájukat végezni. A parasztokkal ellentétben tehát ezek az értelmiségiek közel voltak a hírek keletkezési helyéhez, inkább képesek voltak ellenőrizni az érvényességüket, és feltehetőleg kevésbé voltak hajlamosak, hogy elfogadjanak valótlan híreszteléseket.

Az a tény, hogy a magas szintű vezetők is hisznek az informális csatornák hasznosságában, megvilágítja, hogyan befolyásolják az állami szervek a társadalom működését. A vezető posztok birtokosai egy pillanatra sem haboznak, hogy híreszteléseket indítsanak újtukra, tudván, hogy azok szélesebb körben és nagyobb hatással fognak elterjedni a társadalomban, mint bármilyen írott dokumentum vagy hivatalos kampány. Romániában ez a helyzet: híresztelésekampányok indulnak újtukra a szovjet fenyegetésről, a magyar kisebbség államellenes szervezkedéséről vagy különféle veszélyes szekták (mint az adventisták vagy a Jehova tanúinak) működéséről.

Az eddigiekben a szóbeszédet információ-tartalma szempontjából tárgyaltuk. Számos olyan híresztelés is forgalomban van azonban, amelynek fantasztikus jellege Románia városi értelmiségének egyébként kritikai gondolkodását is meghaladni látszik. Bauer és Gleicher szerint az efféle fantasztikus híresztelések terjedése voltaképpen egyfajta intellektuális szórakozás. Ez a magyarázat azonban elmulasztja összekapcsolni a szóbeszéd természetét annak tényleges tartalmával és a vonatkozó társadalmi folyama-

tok vizsgálatával. Véleményem szerint a szóbeszéd a társadalmi feszültségek és ellentmondások kifejeződése, amely a román társadalom adott keretei között más formában nem nyilvánulhat meg. A legfantasztikusabb híresztelések is szolgálhatják azt a célt, hogy egyesítsenek egyébként teljességgel különálló társadalmi csoportokat, hasonlóan a viccekhez. A híresztelések társadalmi osztályokat egyesítenek, és átszelik a horizontális „köröket”. A gyanakvás, a titkolózás, a hajsza és a feszültség légköre, amely a kelet-európai társadalmakat jellemzi, egyben stimulálja a szóbeszéd terjedését a legkiáltóbb társadalmi különbségeken keresztül is; gondoljunk az újságírónőre, aki szívesebben tárgyalja meg az aktuális híreszteléseket egy eladóval, mint kollégáival. A híresztelések összehozzák a pártfunkcionáriust a sofőrjével, az íróat a pincérnővel, az újságíróat pedig az eladóval. Ezzel magyarázható, hogy a híresztelések oly mértékben vonzóak a román társadalom bármely osztályának vagy rétegének tagjai számára, beleértve az éleselmű értelmiségieket is. Bizonyos híresztelések persze vonzóbbak, mint mások, és a szóbeszéd különféle funkciókat tölthet be. Jelen cikk hátralevő részében a szóbeszéd különböző típusait vesszük szemügyre.

1. a *vágyfantáziák* — az ábrándokat kifejező szóbeszéddek;

2. a *rémhírek* — a jövőtől való félelmet, illetve a társadalomban felhalmozódó izgalmat kifejező híresztelések;

3. az „*ékverők*” — mendemondák, amelyek egy közösség megosztására, illetve bűnbakállításra szolgálnak.

Romániában a vágyfantázia-kielő híresztelések a népszerűtlen uralkodócsalád bukásával, illetve egy-egy felelőtlen vezetővel szembeni megtorlással foglalkoznak. Ide tartoznak a „Robin Hood” típusú híresztelések, amelyek paraszt- vagy munkásfelkelésekről szólnak, valamint a „jó király” típusú mendemondák, amelyekben Ceausescu, vagy valamelyik másik magas rangú vezető lecsap a helyi felelősökre és igazságot tesz a gazdasági vagy társadalmi életben. A rémhírek a társadalomban uralkodó káosz és bizonytalanság tükröződésai: hamisítják az élelmiszereket, vezetők és híres emberek tűnnek el, illetve katasztrófák, áremelések,

megszorítások, inváziók, *katonai hatalomátvételek* stb. fenyegetnek. Ugyancsak ebbe a típusba tartoznak a román állambiztonsági szervek saját állampolgáraikkal szembeni túlkapásairól, valamint a korrupt hivatalnokokról szóló történetek is. Végül az „ékverő” kategóriába tartoznak a kisebbségi csoportok (zsidók, cigányok, magyarok), továbbá az ellenzékiek, a vallási szekták és a szovjetek ellen irányuló mendemondák.

Fine és Roznow összehasonlít két, e szóbeszéd-tipológiát használó korábbi tanulmányt. Knapp 1942-ben írott tanulmánya kimutatta, hogy ezer háborús híresztelés kétharmada ékverő (négerellenes, illetve antiszemita) volt. Az 1970-ben Biafrában összegyűjtött szóbeszédminta viszont a vágyfantázia-híresztelések túlnyomó többségét mutatta. A jelen cikkben leírt mendemondákat, úgy tűnik, nehezebb kategorizálni. Egy olyan híresztelés például, miszerint a szovjetek arra készülnek, hogy megszállják Romániát és leváltásák Ceauscut, a politikai meggyőződéstől függően kifejezhet vágyfantáziákat vagy társadalmi izgalmat, de éppenséggel felfogható a rezsim támogatói és ellenzéke közötti ékverőként is.

Kelet-Európában az állam és a társadalom közötti viszonyok természete, valamint a szóbeszédnek a teljes kommunikációs rendszeren belül elfoglalt helye csak úgy határozható meg, ha két további változót hívunk segítségül a szóbeszéd tartalmának leírásához. Ezek: a *hihetőség* és a szóbeszéd *származási helye*. A „hihetőség”-változónál megkülönböztetjük a „lehetséges” szóbeszédek azoktól, amelyek „fantasztikusnak” tűnnek. Firth²⁰ és Lienhardt²¹ ezeket „kisebbségi” és „nagyobb” híreszteléseknek nevezi. Nyilvánvalónak tűnik, hogy meghatározó különbség van egy katasztrófáról, illetve egy munkásdemonstrációról szóló szóbeszéd között, nem beszélve arról a híresztelésről, mely szerint Mihály volt király helikopterrel Marosvásárhelyre érkezett. Ami a „származási hely” változót illeti, célszerűnek tűnik megkülönböztetni a lakosságtól eredő híreszteléseket azoktól, amelyek, úgy tűnik, az állami hivatalnokok segítségével indultak útjukra (mint pl. a mendemondák egy készülő invázióról vagy arról, hogy egy-egy adott ellenzéki személyiség szovjet ügynök volna).

Saját megítélésem szerint a fantasztikus mendemondák száma növekvőben van. Ez alighanem összefügg a népesség szorongásának növekedésével, a jövő bizonytalanságával, a Ceausescu-rezsimmel való elégedetlenséggel, valamint a népi önkifejezés, sőt akár csak Románia problémái nyílt megvitatásának akadályozására irányuló állami erőfeszítésekkel. Meg kell jegyezni azonban, hogy az államilag elindított mendemondák éppoly fantasztikusak lehetnek, mint azok, melyek spontán módon keletkeznek a nép körében. A szovjet invázióról, az Erdély visszacsatolására irányuló magyar összeesküvésekről, a több üzemben egyszerre megjelenő és rendet csináló helyi párttitkárokról vagy pedig a gyermekrabló, sőt emberevő vallási fanatikusról szóló híresztelések éppoly hihetetlenek, mint a boszorkányokról, rossz szellemekről, netán emberhúst árusító éttermekről szóló népmesék.

A vágyfantázia-szóbeszéd: az uralkodócsalád nevetségessé tétele

A vezető politikusokról és családjukról szóló szóbeszéd tipikus műfaj Kelet-Európában. Ezek nagyban hasonlítanak a Nyugaton ismert híresztelésekre a királyi családokról. A román Ceauscucukról szóló mendemondák azonban Románia szocialista társadalmának sajátságos jegyeit is magukon viselik. Először is szóbeszédnek, és nem pedig pletykának számítanak, tudniillik soha nem említik, igazolják vagy cáfolják őket a romániai sajtóban, rádióban, televízióban. A tartalmuk általában negatív, sőt rosszindulatú, ami az uralkodócsalád megalázására, földre rántására, sőt fizikai megsemmisítésére irányuló vágyfantáziákat tükrözi. Harmadszor, úgy tűnik, sokkal inkább az uralkodó közvetlen családtagjaira vonatkozik, mintsem Ceauscucra magára. Feltehetően az ő személyes legitimációja — bár csökkenőben van, mégis — sokkal elfogadottabb, mint a feleségé vagy a fiáé, akiknek nincs önálló politikai tapasztalatuk. Az uralkodócsaládról szóló híresztelések élettartamát prolongálja az a tény, hogy sosem említik ezeket a tömegközlelési eszközökben — tekintettel az állami médiumok és a társadalom közötti feszült viszonyra, a vad hi-

resztelések hivatalos cáfolata alighanem visszafelé sülné el.

A román uralkodócsaládra vonatkozó híresztelések még kelet-európai összehasonlításban is kivételesek. Ez először is annak az eredménye, hogy Ceausescu elnök hatalma totális és hogy állandóan jelen van a tömegközlelési eszközökben: nyilvános ünnepeken jelenik meg, és minduntalan komoly beszédeket intéz a hallgatósághoz. E kontextusban bármely más híresség megjelenése, legyen az politikai vagy kulturális nagyság, destabilizáló tényezőt jelent. A román uralkodócsaládról szóló mendemondák fennmaradásának másik oka, hogy Ceausescu felesége, Elena, aki a miniszterelnök első helyettese, valamint fia, Nicu, aki a párt ifjúsági szervezetének vezetője és apja lehetséges utóda, ugyancsak szüntelenül szerepel a nyilvánosság előtt. A Ceausescu-kultusz totális. Gyakorta megesik, hogy a *Scinteia* egyetlen száma mind a három említett családtagról bőszegesen ír, plusz időnként megemlíti Zoiát, az elnök lányát (aki matematikus), valamint másik fiát, Valentint (aki atomfizikus, és különféle nemzetközi tudományos és atomenergetikai fórumokon képviseli Romániát). Annak ellenére, hogy a család állandóan a nyilvánosság előtt szerepel, és hogy mindenható hatalmukhoz nem fér kétség, a közönségnek nincs több információja róluk.

A Ceausescu-családról szóló mendemondák és viccek vadsága egyértelműen a romániaiak akut kiábrándultságát jelzi a vezetésből, amely nem képes „előteremteni a megígért javakat”, amely uralma során egyre több áldozatra kényszerítette a lakosságot, amely a vezetői elit tagjai számára nagyszerű életkörülményeket (villákat, autókat, külföldi utazásokat) biztosított, és amely nem átalította tagjait paraszti gyökereiktől oly végletesen elszakítani. A forgalomban levő viccek szerint a Ceausescuk nem tudnak helyesen románul és képtelenek a külföldi vendégekkel intelligensen társalogni. A Ceausescunéről szóló viccek aláhúzzák, mennyire taszító a külseje, illetve hogy szexuális étvágya mennyire sajátságos és kielégíthetetlen. Az a hír járja, hogy titokban óriási hatalma van a férje fölött. Az undorító külső, a szexualitás és a hatalom motívumainak efféle

kombinációja erősen emlékeztet a román népmesék *boszorkány*figuráira. (Hasonló mendemondák övezték Magda Pupescunak, Károly román király szeretőjének alakját is az 1930-as években). Más történetek Ceausescuné lelketlenségére koncentrálnak, és arra, miként bűnhődik miatta. Több változatban él az a történet mely szerint Ceausescuné (vagy a sofőrje) elütött egy gyalogost (vagy összeütközött egy mentőautóval), amint egy gyűlésre sietett. Ceausescuné maga is súlyosan megsérült, és állítólag Párizsba (vagy Bécsbe) szállították plasztikai műtétre. Egy másik változat szerint agyműtétet hajtott rajta végre dr. Arsenie, Románia híres idegsebésze, (akit egyrészt őrltnek, másrészt milliomosnak mondanak). Dr. Arsenie állítólag meggyalázta Ceausescunét a műtőasztalon, illetve nem volt hajlandó házhoz menni, amikor késő éjjel kihívták volna.

Az inzultus mint téma, amely szerint kompetens emberek összeütközésbe kerültek, sőt le is győzték a nem legitim hatalom birtokosait, a Nicu Ceausescu személye körül burjánzó történetekre is jellemző. Nicut széles körben a család playboyának tekintik. Fiatal korában Nicut állítólag az utcán elkapta egy túlbuzgó rendőr hosszú haja miatt. Azt beszélik, volt valami szerepe abban, hogy az országban enyhítettek a nyugati és a romániai popzene elleni tilalmakon. Beszélik, hogy Nicu (illetve időnként bátyja, Valentin) beleszeretett Mihály volt román király lányába, akivel oxfordi tanulmányai során találkozott. A *Paris Match*, illetve a *l'Humanité* állítólag fényképet is készített a párról, amelynek a közzétételét hivatalos román beavatkozás nyomán betiltották.

A hatalmi ranglétrán való emelkedése során ugyanakkor Nicu elvesztette image-ának ártatlanságát. Beszélik róla, hogy számos autóbaleset fűződik a nevéhez, illetve hogy többször összetört egész éttermeket. (Az egyik ilyen állítólagos balesetben egy gyalogost ütött el részegen a Calea Victorián 1979-ben.) Számos történet van forgalomban arról, hogy különféle ismert és megbecsült román személyiségekkel veszett össze. A bukaresti Intercontinental Szálloda halljában például Nicu beleköt Florin Persic színészbe, és követeli, hogy Persic barátnője menjen el vele. Persic ellenáll: ezt kölcsönös

sértések sorozata követi, majd kitör a verekedés, amelyben Persicnek sikerül Nicu testőrei elpüfölnék. Egy másik történet szerint Fazekas Jánosnak, a KB egyik tagjának fiával verekszik össze egy Donka Mizil nevű nő miatt. Nicu veri a nőket és visszavonhatja Fazekas jogosítványát. Az efféle mendemondákat persze nehéz ellenőrizni. Nekem azt mondták Bukarestben, hogy Fazekas Nicu barátja, és gyakran járnak együtt szórakozni, következőképpen a történet nem eshetett meg. Mások épp az ellenkezőjét állítják. Érdekes, hogy Persic maga is tett egy kolozsvári színelőadásban rögtönzött utalást az esetre. A közönség harsogva hahotázott, azonban nem tudni, vajon magát az esetet figurázta-e ki a színész, vagy pedig a mendemondákat.

A Nicuról szóló többi történet is bővelkedik az inzultus-téma variációiban. Egy történet szerint Ion Voicuval, a Bukaresti Filharmónia Zenekar cigány származású igazgatójával csapott össze. Nicu követeli, hogy Voicu távozzon az étteremből, mondván: „Cigány fia, kifelé!”. Erre Voicu állítólag így válaszol: „Foltozóvarga fia, eriggy haza!”. Nicolae Ceausescu ugyanis eredeti foglalkozására nézve cipészsegéd volt. Egy harmadik történet szerint Nicu Dumitru Prunariuval, a román űrhajóssal csapott össze. Prunariu állítólag leütötte Nicut, aki a földre került. Prunariu a *Doinea* étteremből a szovjet követségre iszkol, amely tényleg a vendéglő közelében található. A követségen menedéket kap, majd sértetlenül távozik, miután valamiféle biztosítékot kap arról, hogy nem esik bántódása. Néhány hét múlva azonban szívrohamban meghal a bukaresti szovjet nagykövet. Az orosz hívás után szándékosan késleltetik a mentő érkezését és egy műbaletet is megrendeznek a kórház felé vezető úton. Ez volt állítólag a román megtorlás a Prunariu-incidens miatt. Más változatok szerint a nagykövet a gőzfürdőben, illetve sima szívroham következtében halt meg.

A Nicuval foglalkozó két legfrissebb mese felelőtlenségének témáját járja körül. Az egyik mendemonda szerint Nicu hétszázezer dollárt veszített el egy Las Vegas-i, montecarlói vagy miami (?) kaszinóban. Az egyik változat szerint az adósságot Románia nemzeti istállójából hét lipicai ménnel egyenlítik

ki. Egy másik változat szerint anyja kényszerül kifizetni Nicu tartozását saját svájci magánbankszámlájáról. Egy sajtófotós vagy egy újságíró fel is ismerte Ceausescunét a bankban. Mások azt állítják, hogy Richard Nixon fizette ki az adósságot. 1984 áprilisában új híresztelések kaptak lábra, melyek szerint Nicu egyik, Románia egyesült államokbeli kereskedelmi kirendeltségén dolgozó barátja adott pénzt (napi négyszáz dollárt) Nicunak USA-beli tartózkodása idejére. A külkereskedő ellen Romániában vizsgálat indult, de Nicu megvédte. Végül aztán egy nagyobb összeget elsikasztott az államkasszából és disszidált. Ceausescuné úgy fel-dühödött, hogy szigorúan letolta a fiát: semmirekellőnek bélyegezte és lehülyézte. Nicu erre megverte az anyját, ami miatt Ceausescuné két hétig nem léphetett a nyilvánosság elé, hiszen az elszenvedett külsérelmi nyomok árulkodóak lettek volna.

A Nicu nővéréről, a matematikus Zoiáról szóló híresztelések jóindulatúbbak. Zoia egy kutatóintézet igazgatója. (Ennek a története maga is vad szóbeszéd tárgya.) A Zoia személyéhez kapcsolódó szóbeszéddek jobbára sikertelen szerelmi történeteit beszélik el. Afférja volt például egy kolozsvári orvossal. Rájuk nyitottak egy sucevai motelszobában. A férfi végül is elhagyta. Az a hír járja, hogy Zoia jelenleg Párizsban, egyik volt szerelme szülővárosában él nagy kiábrándultságban. Egy Bukarest központjában, a Bucharest Szállodával szemben álló házat előkészítették Zoia hazatérésére — igaz, bátyja, Nicu is sóvárog ezután az épület után. Zoiának Mercedes 280SE típusú autója van.

Érthető, hogy az uralkodócsalád típusú híresztelések a legelrajzoltabbak. Ellenőrizhetetlenek, ugyanakkor rendkívüli módon rabul ejtik Románia összes polgárának érdeklődését mind személyes, mind pedig politikai síkon. Ami a dolog vágyfantázia-oldalát illeti, e mendemondák annyira konfliktusokkal terheltnek írják le a Ceausescu-családot, hogy segítségükkel könnyen előrevetíthető végső bukásuk képzete. Ugyancsak idetartozik, hogy e mendemondák nem a parasztság, hanem a bukaresti értelmiség körében keletkeznek, és csak később terjednek el vidéken, egyrészt emberi közvetítő csatornákon keresztül, másrészt pedig a

nyugati rádióadók közbeiktatásával. Arról van szó, hogy egy falusi parasztember képes szó szerint idézni egy Nicu Ceausescu és Florin Persic között az Intercontinental Szálloda halljában lezajlott szóváltást. Ezzel a jelenség túllépett a szóbeszéd fogalmkörén. Itt már népi epikáról vagy legendáról van szó. Annak vagyunk a tanúi, miként születik újjá a folklór a modern közlési eszközök segítségével.

A (vágyfantázia típusú) uralkodócsalád-híresztelések nem merítik ki a vágyfantázia-szóbeszéd kategóriájának teljes tartalmát. Ide tartoznak az úgynevezett „Robin Hood” típusú mesék, amelyekben közemberek túljárnak a hatóságok eszén, odaadják a szegényeknek, amit elvesznek a gazdagoktól, illetve nyakasan kiállnak a hatalombitorlókkal szemben. Beszélnek olyan parasztokról, akik megállítottak exportra szánt hússal teli román teherautókat, és szétporciózták az élelmiszert a falubeliek között. Elképzelhető, hogy e történetek valóságalapjául különféle teherautó-balesetek szolgáltak, amelyeknél a hússzállítmányt megmentették vagy széthordták az emberek. Egy cigány mese a határőrséget figurázza ki: egy utazni vágyó cigányember annyira égett az utazás vágyától, hogy a jugoszláv határon elhagyta Romániát, meglátogatott tizenhárom európai országot, majd pedig hazatért — mindezt útlevele nélkül. Mikor aztán a hatóság végül is úgy döntött, hogy kilépési engedélyt ad neki, közölte velük, hogy szükségtelen, mert épp most jött vissza. Némelyütt a cigányok annyira hitelt adtak e mendemondáknak, hogy felhasználták a helyi hatóságoknál, amikor útleveleért folyamodtak.

Számtalan híresztelés szól fogyasztói illetve munkásmegmozdulásokról Romániában. Ezeknek nem mindegyike hamis. Az egyik közkézen forgó mendemonda szerint a Jiu-völgyi bányászok 1977-ben sztrájkba léptek, 1981-ben pedig megkövezték Ceausescu elnök helikopterét. Ezt még a *Times* (London, 1981. szeptember 4-ci száma) és egyéb nyugati újságok is közölték.

Az összes eddig idézett híresztelés a népeség által vágyott helyzeteket ír le: a dekadens királyi család bukását, a „tékozló fiú” megrendszabályozását, a hiány megszüntetését, illetve a népszuverenitás megteremtését. Az

állam, lévén, hogy érzékeli a társadalmi feszültséget, maga is képes létrehozni effajta vágyfantázia-híreszteléseket. (Ezekről később szólunk.) A vágyfantázia-híreszteléseknek nem annyira az informatív, mint inkább a kifejező karakterét példázzák. Egy bukaresti értelmiségi ismerősöm a következő szavakkal világította meg a kérdésnek ezen vonatkozását, amikor rákérdeztem az elnöki helikopter megkövezésére: „Nem számít, hogy igaz, vagy sem. A lényeg, hogy igaznak kéne lennie.”

Tekintettel az ország helyzetére és a nép már említett érzelmeire, várható, hogy a vágyfantázia-szóbeszéd áradata tovább folytatódik.

A rémhír: az izgalomlevezető szóbeszéd

A rémhírek a társadalmi feszültségek legélesebb kifejeződései. Ugyanakkor a legkevésbé kötődnek az aktualitásokhoz. Az egyik ilyen feszültségforrás Ceausescu politikai rendszerének szeszélyessége. A politikusokat állandóan áthelyezgetik, de vannak, akik el is tűnnek a színről. Bárki, aki egy kicsit is híres Romániában, bukásáról szóló szóbeszéd tárgyává lesz. Cornel Burticáról, a pártelit egyik nemrégiben lefokozott tagjáról, hajdani külügy- és kultuszminiszteréről (egyben Ceausescu feltételezett rokonáról) például azt mesélik, hogy öngyilkosságot követett el, miután elmozdították. A rezsim koszorús költője, Adrian Paunescu pedig nézeteltérésbe keveredett Ceausescuval az utóbbi költészetét illetően. Így aztán a köztudat Ceausescu ellenszenve áldozatának tekintette, amikor egy nagy összejövetelen a nyilvánosság előtt megalázták.²² Még parasztemberek is beszéltek, hogy Paunescut esetleg kineveznék nagykövetnek Kanadába. Dumitru Prunariuról, aki mostanában nemigen szerepel a nyilvánosság előtt, azt beszélnek, hogy orosz származású, orosz állampolgárt vett feleségül, és kérte, hogy ki-vándorolhasson a Szovjetunióba.²³

Virgil Trofinnak, Brassó megye volt vezetőjének, a Központi Bizottság tagjának esete a politika kiszámíthatatlanságának egyik tipikus példája. 1981 szeptemberében Trofint a termelési statisztikák állítólagos meghamisításának vádjával menesztették bá-

nyaipari miniszteri posztjáról. A Baragansíkságra küldték egy állami gazdaság igazgatójának. Bukása után egy évvel elterjedt, hogy öngyilkos lett, hogy megölték, illetve, hogy — az egyik orvos fiának százszázalékosan biztos információja szerint — meghalt, amikor (feleségével együtt) egy traktor alá esett. Egy újabb év múltán azonban beszéltem egy asszonnyal, aki állítólag találkozott valakivel a vonaton, aki mutatott neki egy meghívót, amely Trofintól és feleségétől származott, és fiuk esküvőjére szól. Végül aztán 1984. július közepén, több mint két évvel megkésve, megerősítették a híresztelést. A *Romania Libera* című napilap a fízett hirdetések rovatában tudósított Trofin haláláról és temetéséről. (A gyászjelentést a család tette közzé.) A Reuter hírügynökség és a Szabad Európa Rádió ezt követően megemlékezett Trofin viharos pályafutásáról, a hivatalos román tájékoztatás azonban hallgatásba burkolódzott.

Egy sereg rémhír foglalkozik Románia és a Szovjetunió feszült viszonyával. A románok a szovjetekre mint az országuk gazdasági problémáinak előidézőire tekintenek. Azt rebesgetik például, hogy a szovjet határőrök szándékosan visszatartják a román élelmiszer-exportot azért, hogy az áru megromoljék. A mendemondák az 1974-ben Brassó, Pitesti, Bukarest és Tirgoviste üzemekben lezajlott sorozatos tüzeseteket és robbantásokat úgy értelmezte, mintha szovjet szabotázs következményei lettek volna. Az érintett üzemek állítólag nyugati áruexportra szakosodtak, a szovjetek pedig inkább maguknak akarták a román termékeket. E magyarázat valószínűtlennek tűnik, annak ellenére, hogy igen elterjedt, még amerikai diplomáciai körökben is. A szovjetek sokkal jelentősebb kárt okozhattak volna, ha a román kőolajfinomítókra mérnek csapást. Brassóban ráadásul közszájon forog, hogy mennyire gyenge volt a munkavédelem, és hogy mennyire elégedetlenek voltak a munkások ezekben az üzemekben: a tüzeset után ki nem fizetett prémiumokról szóló feliratokat találtak a gyárfalakon.²⁴

Egy hasonló felforgató-akcióról szóló elmélet látszik megmagyarázni a bukaresti Nemzeti Színházban egy nappal a kínai miniszterelnök tervezett látogatása előtt kitört

tüzet. A színházban „csütörtököt mondott” a vasfüggöny. A „szovjet felforgatás” elméletének haszna abban rejlik, hogy egyesíti a meglevő oroszellenes érzelmeket a hivatalos politikai irányvonallal, amely aláhúzza Románia nemzeti függetlenségét, és az ország nehézségeit rosszindulatú külső erők aknamunkájaként állítja be. Az állam számára a kellemetlen híresztelések kezelésének egyik módja meglovagolni a románok szovjetellenességét. Jól példázza ezt Marin Preda író hirtelen halálának és titkos temetésének esete. Preda híres volt irodalmi függetlenségéről és történelmi regényeinek szovjetellenes hangoltságáról. A haláláról szóló híresztelések eredetileg alkoholizmust és öngyilkosságot emlegettek, de a román és a szovjet biztonsági szervek is a gyanú középpontjába kerültek. Ekkor elterjedt, hogy maga Ceausescu rendelt el nyomozást annak kiderítésére, vajon nem a KGB ölte-e meg Predát. A román—szovjet kapcsolatok kényes természetű és a „szovjet felforgatás” elméletének konspirációs jellege miatt a sajtó sem a nyomozásról, sem az említett tűzvészekről nem tett említést.

Az oroszokról szóló rémhírek az erdélyi társadalmi problémákkal kapcsolatban is használhatóknak bizonyultak. Az Erdély-probléma eszerint minden további nélkül betudható egy Magyarországról irányított szubverzónak, sőt mi több, az Erdély visszafoglalására irányuló magyar törekvéseknek. A románok szemében Magyarország a Szovjetunió ügynöke.

Rendszeresen lábrakapnak egy közelgő szovjet invázióról szóló híresztelések — ezeket gyakorta Románia külföldön dolgozó diplomatái terjesztik. Ugyanakkor az effajta meséknek is kialakulnak a népszerű változatai, mint például a következő: személyesen Brezsnyev vezetésével szovjet delegáció érkezett Bukarestbe, hogy rákényszerítse Ceausescura a Varsói Szerződés bizonyos új határozatait. Amikor Ceausescu nemet mondott, a delegáció KGB-emberei fegyvert rántottak, mire a *Securitate* fegyveres őrsége is előugrott egy függöny mögül, és lövöldözésbe kezdett az oroszokkal. Brezsnyev végül eredménytelenül tért haza.

Ceausescu uralmának bizonytalanságát egy katonai államcsínkisérletről szóló,

1983-as híresztelés is szemlélteti. A románok többsége szerint az összeesküvést a szovjetek sugalmazták, függetlenül attól, hogy a tisztek motívumai mennyire voltak hazafiasak. Minthogy a tisztikart a Szovjetunióban képzik ki, szovjetbérenceknek tekintik őket. A történet egyik változata szerint a tisztek udvariasan Ceausescuhoz fordulnak, hogy változtasson politikai irányvonalán. Az elnök azonban megnyom egy gombot, a tisztek pedig úgy eltűnnek, hogy soha többé nem hallani róluk. Egy másik változat szerint a tisztek kibiztosított fegyverrel eljutnak Ceausescu előszobájáig, de a testőrök túlereje visszaveri őket. Először a francia sajtó tett említést az esetről, majd a Szabad Európa Rádió is megismételte az információt több mint egy hónappal azután, hogy a dolog feltehetően megtörtént (1982 decemberében). Bukarestben senki nem tudott semmit hozzáfűzni a történethez — egy asszony kivételével, aki ragaszkodott az állításához, mely szerint „azon a héten sok katonatiszti temetés volt”. A romániaiak többsége még elképzelni sem képes, milyen lenne Románia Ceausescu nélkül. Szóvá tenni e kérdést még kevésbé lehetséges. 1965 óta van hatalmon, s uralmának időszakát szerényen csak a „Ceausescu-korszak” néven glorifikálják manapság. A sikertelen puccsról szóló szóbeszéd valószínűleg egyfajta kombinációja a halálával kapcsolatos vágyfantáziáknak, a jövő felett érzett aggodalmaknak (képzelnünk el egy a szovjetek által uralt Romániát!), valamint tényleges hatalma felismerésének.

A romániaiak azonban nemcsak az ellenséges idegen hatalmaktól szoronganak. Az ország számtalan belső problémától szenved. Ezek egy része gazdasági természetű, és az utóbbi években egyre több aggodalomra ad okot. (Egyre terjed az akkordmunka, gyárakat zárnak be, az árak emelkednek, az egészségügy és az oktatás állami szubvenciói egyre csökkenni, egyre jobban korlátozzák a kívándorlást, az élelmiszereket viszont csak jegyre lehet kapni.)²⁵ A legutóbbi válsághelyzetet az abortusz lényegében totális betiltása idézte elő. E kampánynak néhány esetben tragikus következményei voltak. A feszültséghelyzet számos olyan szóbeszéd kialakulásához vezetett, amelyek megmutat-

ják, mennyire elharapódzott a válság Romániában. 1983-ban lábrakapott egy olyan híresztelés, mely szerint a bukaresti *Budapest* étterem vendégeit megmérgezték: emberi szerveket szolgáltak fel nekik. Az étterem a városi hullaházról nem messze terül el. A történet egyik változata szerint egy hullaházi alkalmazott adott el emberi szerveket az étterem egyik élelmes szakácsának. Egy másik változat szerint a szakács jóhiszeműen vásárolt embermájat egy paraszttól, az állami elosztási rendszer megkerülésével. Egy gyerek állítólag mérgezést kapott. Ezt követően Pitestiben és Tirgu Jiuban hasonló „kannibál-hírek” kaptak lábra arról, hogy kolbászteleket hamisítottak volna meg. A *Budapest* étterem esetéről természetesen nem tett említést a román sajtó, de azért meglehetősen ismert volt.

A kannibalizmus-híresztelés több érdekes elemet tartalmaz. Először is a felszolgált ételt nem egyszerűen meghamisították vagy megmérgezték, hanem kifejezetten emberhússá változtatták. Másodszor, a szóbeszéd nem élelmiszerboltra, hanem egy étteremre vonatkozik. Harmadszor, egy speciális „konyhájú” vendéglőre összpontosít (amelynek árai nyugati normák szerint nem sokban térnek el a bukaresti átlagtól).

A meghamisított és romlott élelmiszer a legtöbb, állami üzletben vásárló romániai közös problémája. Sokan nem hajlandók semmiféle feldolgozott húskészítményt megvásárolni, és történetek vannak forgalomban olyan parasztokról, akik kutyahúst árultak bárány gyanánt. A *Budapest* étteremhez kapcsolódó mendemonda a román társadalom szorongását és bizonytalanságát fejezi ki. Az emberek már azt sem tudják, hogy mit esznek. Senkiben sem lehet bízni. Az emberek magukra kell, hogy hagyatkozzanak a román hétköznapiakban: képesek széttépni egymást, hogy hozzájuthassanak a szűkös forrásokhoz — az élelemhez, az oktatáshoz, a tartós fogyasztási cikkekhez, a vonatjegyhez, gyermekek jobb iskolákban való elhelyezéséhez stb.

E szóbeszédben sok élelmes karakter szerepel: a hullaházi dolgozó, a paraszt és a szakács — utóbbiról úgy is beszélnek, mintha „őrült” vagy gonosz volna, mintha szándékosan inzultálta volna a vendégeket.

A történet vendéglőben, nem pedig üzletben játszódik. A mai Romániában, ahol az éttermi árak magasak a bérekhez képest, az étterembe járók a társadalom felső rétegét reprezentálják — magasrangú tisztviselők, és azok, akik mellékjöveldelmekkel rendelkeznek, vagyis valamilyen módon kihasználják a rendszert. Az a körülmény, hogy ezeket az embereket rászedik és emberhúst etetnek velük, a szóbeszéd létrehozóinak egyfajta bosszúja.

Végül annak, hogy ez a *Budapestben*, és nem a román főváros egy másik luxuséttermében játszódott le, lehet egyfajta „ékverő” funkciója, túl a rémhír-jellegen. Eszerint az értelmezés szerint, amelyet nyugati diplomátától és a biztonsági szervek munkája iránt érdeklődő románoktól egyaránt hallottam, a „kannibálhír” egy állami akció része volt, amely a magyar ellenzékiek állítólag a *Budapest* étteremben lezajlott rendszeres titkos összejöveteleinek a korlátozására irányult. Ez az értelmezés éppoly fantasztikusnak tűnik, mint maga a szóbeszéd. Sem a *Budapest* éttermet nem zárták be, sem pedig a Romániában, elsősorban Erdélyben és Bukarestben élő magyar kisebbség társadalmi és politikai tevékenységében nem volt észlelhető semmiféle változás.

Romániában rendszeresen szárnyra kelnek kannibalizmusról szóló rémhírek. Az efféle híresztelések léte azt mutatja, hogy a társadalomban a szorongás és a cinizmus elérte azt a fokot, ahol az emberek már elhiszik, hogy minden, akár még ez is megtörténhet. Az effajta szóbeszéd, amelyet az értelmiségiek éppúgy elhisznek, mint a munkások, jelzi, mennyire elharapódzott a szellemi válság Romániában. A szorongás e szintjén már érthető, hogy mind az emberek, mind pedig az állam fogékony a bűnbakkezesésre.

Az ékverés: szóbeszéd és állami ellenőrzés

Az állami hivatalnokok tisztában vannak a szóbeszédben rejlő erővel, még ha az illetéktelen rémhírterjesztés ellenőrzésére törekednek is. Az oroszokat vádló rémhírkampányok olyan eszközök, melyekkel az állam

próbálja enyhíteni a felhalmozódott társadalmi feszültségeket Romániában. Az államilag támogatott ékverés rosszindulatúbb változata az olyan nem kívánatos vallási szektákra összpontosít, mint a Jehova tanúi, a pünkösdisták és a „szombatos” adventisták. 1982-ben egy lakásban hirtelen meghalt egy bukaresti tinédzser. Az ügyben érintve volt egy fiatalember, akinek a szülei jehovisták. Ekkor a párt utasította a kerület tanárait, hogy rendelkezzenek el rendkívüli szülői értekezleteket. A gyűléseken elmondták a szülőknek, hogy a jehovisták felelősek a fiú haláláért, akik különleges gyermekrablási módszereket alkalmaznak és agymosásnak vetik alá a gyerekeket. Az igaz, hogy a jehovistáknak akadt néhány híve ebben a bukaresti kerületben, de, ahogy azt párhivatalnokok később beismerték a kétkedő tanárok előtt, a gyermekgyilkosságokban és -rablásokban nem voltak részesek. Az értekezletek persze kisebbfajta hisztériát váltottak ki a szülőkből, és jóval Bukarest határain túl is rebesgetni kezdték, hogy a jehovisták gyerekeket rabolnak, sőt fel is áldozzák őket. (Jól megfigyelhető a történelmi párhuzam az egyéb pária-csoportok — a zsidók és a cigányok — ellen irányult ismert rémhírekkel, amelyek általában társadalmi válságok és politikai bizonytalanság idején kapnak lábra, és amelyeket gyakran a mindenkori hatalom manipulál.) 1981-ben Torda város közelében megöltek egy kolozsvári papot, aki több ízben szót emelt a vallási szekták ellen. Így nemsokára már arról pusmogtak, hogy a gyilkosságot a jehovisták követték el.

Ezzel az informális szóbeszédkampánnyal egy időben a román tömegkommunikáció „miszticizmus-ellenes” hadjáratba kezdett. Drámaian ecsetelték, miként teszik tönkre gyermekeik életét a vallási fanatikus szülők: nem engedik őket iskolába, rákényszerítik őket, hogy egész éjszakás vallási szertartásokon vegyenek részt, böjtöltetik őket, megakadályozzák az orvosi kezelésüket stb. A szülői értekezletek, a rémhírkampány és az újságcikkek együtt sokkal többet értek el a jehovisták megbélyegzésében, mint amire bármilyen kizárólag hivatalos kommunikációs kampány képes lett volna.

A szóbeszéd hatalma: a helyi párttitkárokról kialakuló kép formálása

Mi sem illusztrálja jobban az állami funkcionáriusok hitét az informális csatornáknak, mint az a mód, ahogyan a megyei párttitkárok kihasználják a szóbeszédet. A megyei első titkári posztokon való fluktuáció (Romániában negyven megye van) állandó és kiszámíthatatlan. Az első titkárt gyakran egy másik országrészből helyezik át vagy Bukarestből helyezik le. Az összes megyét ugyanazok a nehézségek sújtják: a rossz szolgáltatások, a gyenge szervezés, az áruhiány, az alacsony hatékonyság, a fogyasztók elégedetlensége stb. Elvileg az első titkároknak hatalmuk van arra, hogy bármilyen ipari vagy szolgáltató vállalatnál személyes felülvizsgálatot folytassanak. Változtatásokat javasolhatnak és joguk van a személyzet leváltására. Megyénk határain belül nagyjából úgy működhetnek, mint Ceausescu nagyban, Románia egész területén. Ugyanakkor nem csinálhatnak hírverést maguknak, nem építhetik jóhírüket a megyei sajtóban. A politikai életnek csak egy szereplője van Romániában, s ez maga Ceausescu. Amikor az új titkárt kinevezik egy megye élére, megpróbálja megteremteni a látszatot, hogy „most aztán történni fognak dolgok”. Minthogy azonban a helyi sajtó manipulálására nincs lehetőségük, stábjukkal együtt az informális vagy nem hivatalos csatornákat kell, hogy használják. Ezek a mendemondák többnyire egyszerű mintát követnek: az első titkár inkognitóban utazgat a megyében, káoszt és fegyelmezetlenséget talál, drámai intézkedéseket foganatosít a rend visszaállítására, s ezzel igazságot tesz. Ez a fajta szóbeszéd az állam által táplált vágyfantáziák megnyilvánulása.

Nézzünk meg most három olyan esetet, amelyek találóan jellemzik, amit Brassó, Kolozsvár, Tulcea és egyéb megyékben hallottam. Az egyik esetben az újonnan érkezett Brassó megyei párttitkár munkásruhát ölt, és felvételre jelentkezik a traktorgyárban. Az irodában megvárják. Az első titkár azzal tölti a napot, hogy figyeli a gyárból ki-bejárákáló, kártyázó, semmittevő brigádevezetőket és egyéb alkalmazottakat. Körbesétál a gyárban: a tunyaság és a fegyelmezet-

lenség újabb és újabb megnyilvánulásaival találkozik. A nap végén a személyzeti vezető végre rászánja magát, hogy fogadja a leendő alkalmazottat. Az első titkár felfedi kiletét, és követeli, hogy hozzák élébe az igazgatót. Amikor az igazgatót szembesítik a kíméletlen tényekkel, behívja a beosztottait, megfenyegeti őket fegyelmezetlenségükért, és megígéri, hogy a helyzet javulni fog. Más: a kiskereskedelem. A párttitkár csirkére várva álldogál a húsbolt előtti sorban. Amikor a hentes közli, hogy elfogyott a csirke és mindenki menjen haza, a párttitkár elrendeli a bolt átvizsgálását. Rejtett húskészletet talál, amelyet feketepiaci eladásra vagy a kivételezett vevőknek szántak. A titkár elrendeli, hogy a húst osszák szét a sorbaállók között, majd gavallérosan a saját zsebéből állja a cecet. A harmadik példa az egészségügyi szolgáltatások köréből származik: a helybeli első titkár falból beköti a csuklóját, elmegy a rendelőbe és kezelést kér az egyik nővértől. A nővér tudomást sem vesz róla, a titkár tehát arra kényszerül, hogy lefizesse. Amikor a nővér végre hajlandó ellátni, felfedi kiletét. A történet egyik változata szerint a pártfőnök neve a kötés alatt a csuklójára van írva. Egy másik szerint az első titkár átnyújtja a névjegykártyáját a nővérek. Mindkét történet szerint a klinika összes dolgozóját elbocsátják. Az iparvállalati történetektől eltérően a szolgáltató szférában kiszabott büntetések kemények: nincs több dobásuk a bűnösöknek.

Az új párttitkár hőstetteinek híre hamar elterjed a városlakók körében és az ingázók révén a környékbeli községekben is. A „látogatások”, amelyekről a tömegközlelési eszközök egyáltalán nem tesznek említést, kizárólag interperszonális terjesztés révén kapnak nyilvánosságot. A szóbeszéd egyre színesebbé és kidolgozottabbá válik. A párttitkár egyszerre három helyen „teszi rendbe a dolgokat”. Történetek látnak napvilágot álruhás látogatásairól még mielőtt átvonná a hatalmat. Igaz ugyan, hogy e történeteket a helyi hivatalnokok terjesztik avégből, hogy lélegzethez jussanak, mégis, az európai és a keleti folklórban általános, a románban pedig különösen közkeletű motívumot látszanak feleleveníteni: az igazságos királyét, aki álruhában jár-kel népe körében, és igazságot

tesz. A Harun al-Rasid népmesékhez hasonlóan az igazság (amely a „dolgok tökéletes állásaként” értendő) nem a rendszerből fakad, hanem az „uralkodó” fizikai jelenléte idézi elő. Despotizmus van, de *jó szándékú*. Az első néhány hónapban a helyi párttitkár rémületet kelt a munkásokban. Minthogy senki nem tudja, valójában hogy néz ki, bárhol ott lehet, mint valami titokzatos erő. A szóbeszéd elterjedtségének és a lakosság befolyásolhatósági szintjének függvényében a szóbeszéd lélegztetvélnyi időhöz juttatja az új vezetőt, míg tényleg képes nem lesz konkrét szervezeti intézkedésekre az üzemek alacsony hatékonyságának, valamint a szolgáltatások szűk keresztmetszeteinek kiküszöbölése érdekében. Csakhogy az a baj Romániában, hogy az alacsony hatékonyság és a túlcentralizált tervutasításos rendszer eleve kizárja az érdemi rendezést, aminek következtében magas szinten állandósul a társadalmi feszültség. Így a „jó királyról” szóló mendemondák visszaütálnak a „káoszról” szóló híresztelésekre vagy pedig a „vágyfantázia”-típusú szóbeszédre, amelyek tiltakozási formák vagy pedig a hatalomgyakorlók nevetségessé tételének eszközei.

A róluk kialakuló kép javítása végett szóbeli híresztelések terjesztésére vállalkozó párttitkárok csak folytatják, ami már korábban elkezdődött. Azt rebesgetik(!), hogy 1965-ös hatalomra jutása előtt maga Ceaușescu is álruhában kószált a piacokon és a vállalatok háza táján. Nem elképzelhetetlen, hogy a vidéki párttitkárok erre a szóbeszédre emlékezvén határozták el, hogy vagy maguk is így cselekszenek vagy, ami még valószínűbb, azt a benyomást fogják kelteni, mint-ha maguk is álruhában vándorolnának népük körében. Nem az az érdekes, hogy a vidéki párttitkárok esetleg tényleg álruhás kirándulásokat tesznek a fent bemutatott módon, hanem az, hogy e történetek megyéről megyére ismétlődnek Románia-szerte. Tehát a látszólag egyedi híreszteléseket a speciális társadalmi-politikai feltételek, és egyáltalán, a kommunikációs, információs rendszer jellege rendszeresen újratemmelheti. Ezek a feltételek: az össznépi aspirációk, a be nem teljesített ígéretek, a politikai magatartás kiszámíthatatlansága, a jövő bizonytalansága, a nehézségek a helyi fogyasztói igé-

nyek kielégítésében, a hivatalos tájékoztatás iránti össznépi bizalmatlanság, és egyfajta állhatatos hit a szájról szájra terjedő információk megbízhatóságát illetően, amelyet a nyugati rádióadások tovább erősítenek.

Következtetések: a szóbeszéd és a szocialista állam

A szocialista államok, amelyek széles körű ellenőrzést gyakorolnak a kommunikáció írásbeli csatornáit, valamint a rádiós és televíziós tájékoztatás fölött, sokkal kisebb sikerrel könyvelhetnek el az informális, különösen a szóbeli kommunikáció ellenőrzésében: a szóbeszédet nem lehet „titkosítani”. Manipulálni vagy eltorzítani lehet, de cenzúrázni vagy elkobozni nem. A szóbeszéd az államtól részben független társadalmi interakciót hoz létre. A „létező szocializmus” társadalmában a szóbeszéd jelenti a felszabadulás egyik átmeneti formáját. Lienhardt szavai: „A szóbeszéd a csöcselék hangja, mielőtt a csöcselék gyülekezni nem kezdene.”²⁶

Az állam számára a veszély abban rejlik, ahogy a szóbeszéd feltölti a másodlagos kollektív tudatot. Igaz ugyan, hogy az állam megpróbálja manipulálni a szóbeszéd csatornáit, ám a szóbeszéd ekkor is külön útra léphet. A folklór ezen új fajtája értelmiségitől paraszthoz, városról falura terjed, átalakul és eltorzul e folyamat során, illetve aközben, hogy a washingtoni, londoni, párizsi vagy müncheni rádióadók közvetítésével visszaérkezik a Kárpátok valamelyik kis falujába. Minthogy a szocialista társadalmak általában, Románia pedig különösen heveny problémákkal kell, hogy szembenézzene, továbbá, hogy e társadalmak nemcsak hogy nem vesznek tudomást e nehézségekről, de inkább csak tovább bonyolítják őket, várható, hogy a jövőben a szóbeszéd egyre fontosabb lesz ezekben az országokban. *A szóbeszéd a szocializmus folklórja lesz.* Hasonlóan ahhoz, ahogy egyfajta vicceket találunk Kelet-Európa-szerte (ezek a „rendszerviccek”), a „rendszer-szóbeszéd” ugyancsak minden kommunista országban ismétlődni fognak. Ezek a rendszer-szóbeszéd tartalmukban, terjedési módjukban, szavahihetőségük mértékében és funkció-

jukban hasonlóak: lehetnek vágyfantáziák, feszültséglevezetők, ékverők stb. Az összes kommunista országban a szóbeszéd párhuzamos kommunikációs csatornává vált, felülemelkedvén korábbi esetlegességén. A „rendszer-szóbeszédre” összpontosító

elemzés segít megmagyarázni, hogy az, ami első látásra „légből kapott hírek” vagy a szorongásra adott reakciónak tűnik, valójában egy politikai manipulációval és az állam és társadalom közötti mély konfliktussal jellemzett politikai rendszer részét képezi.

Jegyzetek

1. Lásd Steven Sampson alábbi írásait: „Bureaucracy and Corruption as Anthropological Problems: a Case Study from Romania”. In: *Folk* (Koppenhága), 1983. Vol. 25. pp. 63—96.
„The Culture of the Planners: Anthropological Notes on the Study of the Planning Process” Papers, Tenth Nordic Ethnographer’s Meetings, Institut for Etnologi og Antropologi (University of Copenhagen), 1983.
„Rich Families and Poor Collectives: an Anthropological Study of Romania’s Second Economy”. In: *Bidrag til Øststatsforskning* (Uppsala), Vol. 11(1), 1983. pp. 44—47.
„Is Romania the Next Poland?” in *Critique*, No. 16, 1983, pp. 139—44.
National Integration through Socialist Planning: an Anthropological Study of a Romanian New Town, East European Monographs, Boulder, dest. by Columbia University Press, 1984.
„Elites and Mobilization in Romanian Villages”, *Sociologia Ruralis*, Vol. 24., No. 1., pp. 30—51.
2. Ralph Roznow and Gary Fine: *Rumour and Gossip: The Social Psychology of Hearsay*, 1976, p. 11.
3. M. Gluckman: „Gossip and Scandal”. In: *Current Anthropology*, Vol. 4., June 1963, pp. 307—16.
4. T. Shibutani: *Improvized News: A Sociological Study of Rumour*, Bobbs-Merrill, New York, 1966.
5. Ralph Roznow and Gary Fine, id. mű, 11. old.
6. G. Allport and L. Postman: *The Psychology of Rumour*, Holt, New York, 1947.
7. C. Jung: „A Visionary Rumour”, In: *Journal of Analytical Psychology*, Vol 4., 1959. pp. 5—19.
8. L. Festinger, „A Study of a Rumour: its Origin and Spread”. In: *Human Relations*, Vol. 1., 1948, pp. 464—86.
9. P. Lienhardt: „The Interpretation of Rumour”. In: *Studies in Social Anthropology: Essays in Memory of E. E. Evans-Pritchard*, by p. Lienhardt and J. Beattie (eds.) (OUP, Oxford, 1975) pp. 97—130.
10. R. Firth, „Rumour in a Primitive Society”. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 53., 1956, pp. 122—32. Reprinted in *Tikopia Ritual and Belief* (1967).
11. E. Vogel: „From Friendship to Comradeship: the Change in Personal Relations in Communist China”. In: *China Quarterly*, Vol. 21., 1966, pp. 46—60.
12. D. Shipler: *Russia: Broken idols, Solemn Dreams* (Times Books, New York, 1984) pp. 208—23.
13. C. Mikosz, *The Captive Mind*. Vintage Books, New York, 1981. First publ. 1951.
14. Lásd M. Shafir: „The Men of the Archangel Revisited: anti-Semitic Formations Among Communist Romania’s Intellectuals”. In: *Studies in Comparative Communism*, Vol. 16., 1983, pp. 220—39; valamint „From Transcendental Meditation to the Repression of Intellectuals”. *Radio Free Europe Research*, Romanian Situation Report; No. 9., 21. May 1982, pp. 2—5.
15. M. Vale (ed.) *Poland, The State of the Republic: Two Reports by the Experience and the Future Discussion Group* (DiP), Pluto Press, London, 1981, p. 15.
16. R. Bauer and D. Gleicher: „Word-of-Mouth Communication in the Soviet Union”. In: *Public Opinion Quarterly*, Vol. 17., 1953, pp. 297—310.
17. id. mű.
18. Ralph Roznow and Gary Fine: id. mű.
19. R. Knapp, „A Psychology of Rumor”. In: *Public Opinion Quarterly*, Vol. 8., 1944, 23—27.
20. R. Firth, id. mű.
21. P. Lienhardt, id. mű.
22. Paunescu flacarai előadásainál egy török provokátor működött: törökül elmondott köszöntő szavai nyomtatásban becsületértésként jelentek meg. Ez a provokáció arra szolgált, hogy Paunescut keményen megleckéztessék.

23. Az egyetlen valódi bizonyítékot az adja, hogy Prunariu, mikor az úrhajóból beszélt, erős orosz akcentussal szólalt meg. Ezt követően normális hangon beszél. Akárhogy is van, azóta nem hallottak felőle.
24. Brassóban, a Steagul Rosul teherautógyárban a munkások a következő szavakat mázolták a falra, „Tolvajok, mikor adjátok vissza a prémiumunkat?”
25. Egy híresztelés szerint az energiaválság miatti elbocsátások, illetve bércsökkentések miatt 200 bukaresti taxisofőr úgy határozott, hogy kivándorlásra jelentkeznek, minthogy a sztrájk törvényen kívül volt. Amikor elkezdtek beadni a papírjaikat, azt mondták nekik, hogy ezt csak egyénileg lehet intézni. Különböző sofőrök szerint 20 százalékuk börtönbe is került, mások feladták a próbálkozást, a többség kérvényét pedig elutasították.
26. P. Lienhardt, id. mű. 130. old.

(Fordította: Böröcz József)

Jakab Zoltán

A nyugat-európai televízió átalakulása

A szerző egy készülő nagyobb tanulmányhoz írt vázlatában az 1975-től 1995-ig tartó időszak már létrejött, illetve nagy valószínűséggel várható változásait tekinti át.

A politikai értelemben vett Nyugat-Európában gyorsuló ütemben alakul át az a *televíziós rendszer*, amely *sajátosan európai* képződményként jött létre lényegében az 1950-es években. A rendszer európaisága nyilvánvaló, ha például az észak-amerikai-val vetjük össze. E televízió sajátosságai együttesen mutatkoznak meg az intézményi függőség és autonómia jellemzőiben, a politikai, kulturális szerep értelmezésében, a produkciók értékvilágában vagy akár a szervezeti struktúrákban, a gazdasági összefüggésekben stb. S az átalakulás mindezekben a területeken megmutatkozik.

A változások az utóbbi négy-öt évben lettek szembeszökőek, de a kezdetek az 1970-es évek közepéig nyúlnak vissza. Ekkoriban dolgozták ki a műholdas műsorszórás nemzetközi szabályrendszerét, néhány országban ekkoriban kezdték tervezni a széles sávú kábeltelevíziós rendszerek társadalmi kipróbálását, s például ekkoriban omlott össze Olaszországban az állami televízió monopóliuma is.

Az átalakulás országokként másként és másként zajlik, a sokféle törekvés, lehetőség, véletlen miatt *részleteiben* nehezen prognosztizálható. A középtávú előrelátás azért elég megbízható, s a *fő irányok* is határozottan kirajzolódnak. (Például olyan törekvések révén, mint a „Televíziós Közös Piac”, amelynek 1992-től kezdve, az Európai Közösség új integrációs szakaszában kell majd létrejönnie.)

E húszéves periódusból itt csak a változások legfontosabb közös elemeit lehet felvázolni, esetenként jelezve a leglényegesebb okokat és összefüggéseket is.

Az európai televíziós modell főbb vonásai

A televízió európai modellje lényegében a rádiózás intézményi struktúrájának mintájára alakult ki — bizonyos sajátosságokkal kiegészülve. (Ez az egyik fő magyarázata annak, hogy a televíziós modell főbb elemei *egész Európában* közősek.)

Szemben az amerikai modell piaci ellenőrzésű rendszerével, az európai televízió *politikai ellenőrzésű* intézményként jött létre. A politikai ellenőrzésnek többféle változata alakult ki (ezeket a függelék vázolja), s e változatokkal sok esetben igen számottevően különböző működési, alkotói mozgásteretek nyíltak meg az egyes országok televíziói és televíziósai előtt. A politikai ellenőrzés elvéből, gyakorlatából jó néhány következmény származott.

A sugárzási frekvenciák szűkösségére hivatkozva (s ez egy ideologikus érvelés) a televíziók *monopolszervezetek* lettek, *centralizált műsorszolgáltatást* (országos műsort) nyújtottak.

A politikai ellenőrzés monopolhelyzetét először *Angliában* szüntették meg, még 1954-ben, az ITV létrehozásával, de a példát jó húsz évig szinte sehol sem követték.

S ahol létrehozta profitorientált szervezeteket (például Finnországban, Luxemburgban), ezeket beillesztették a politikai ellenőrzés feltételrendszerébe. Az *NSZK-ban* az ARD és a ZDF párosa csupán a monopolisztikus helyzetet alakította át — duopóliummá. A regionális műsorok az 1970-es évek közepéig igencsak fehér hollók voltak Európában.

A monopolhelyzet másként kifejezve a *verseny hiányát*, a költségek és a piaci sikerek iránti érzéketlenséget jelentette.

(Bizonyos mértékű alkotói, minőségi versengés, persze, nem hiányzott, de ez más probléma.)

A monopolhelyzet, a centralizáltság lehetővé tette a *közönség iránti elitista-paternalista magatartás* kialakulását, intézményesülését. Hozzá kell azonban tenni, hogy a televízióktól tulajdonképpen ezt is várta el a politikai hatalom, amikor — direkt és indirekt módszerekkel — kialakította, meghatározta a műsorszórás sajátos *feladatait*, követendő és közvetítendő *értékrendszerét*. Az országonként szükségképp mutatózó eltérések ellenére igencsak közönségnek mutatkozott a közönség nevelésének (ízlésbeli, morális „felemelésének”), ideológiai, politikai felvilágosításának feladata. A *politikai tájékoztatásban* a status-quo fenntartása volt az alapelv, ami a pártellenőrzésű televíziókban (például az olasz RAI 1975-ig, a portugál és a spanyol televízió a fasisztoid, konzervatív rendszerek bukásáig) szócső értelmű pártosságot, pluralista demokráciákban objektivitást, semlegességet, kiegyensúlyozottságot jelentett. A *kulturális értékközvetítésben* az „igazi” érték (vagy az annak deklarált produktum) előnyben, a népszerű szórakoztatás funkciója (mint alacsony igényeket kielégítő) hátrányban részesült. Az értékrend fontos eleme volt a nemzeti jelleg, de különös hangsúlyt (legalábbis Nyugat-Európában) mégsem kapott, hiszen a televízió — már csak technikai hatóköre miatt is — amolyan *igazi nemzeti közlési eszközként* működött.

A nemzeti közlési eszköznek az egész lakosságot el kellett látnia, s az *ellátási kötelezettséggel* a népesség egységes *fizetési kötelezettsége* (előfizetési díj) állt szemben.

Változások kezdetének mozgatórugói

Szinte semmi túlzás sincs abban, hogy a nyugat-európai televízió folyamatban levő átalakulásának kezdetéhez, megindulásához a televízióknak maguknak édeskevésközük volt. Nemhogy kezdeményezőként nem léptek fel, hanem számos nagy horderejű döntés úgy született meg a televíziózás jövőjéről, hogy a legközvetlenebbül érintett televíziós szervezeteket meg sem kérdezték róluk.

Eklatáns példa erre az a francia—nyugat-német államközi egyezmény, amelyet Giscard d'Estaing és Helmut Schmidt írt alá 1980-ban a közvetlen műsorszóró műholdak, a TDF/TV-SAT család kifejlesztésében való együttműködésről.

Kiindulópontnak az tekinthető, hogy az 1960-as és 1970-es évek fordulójára Nyugat-Európában, s főleg a vezető ipari országokban felismerték, milyen súlyosan (részben behozhatatlanul) lemaradtak az Egyesült Államokkal és Japánnal szemben a műszaki (és így: ipari) fejlődés kulcságazataiban. Példaként szolgált erre a rakétatechnika, a számítógépipar, a mikroelektronika. A további leszakadás elkerülése végett, a felzárkózás lehetőségeit keresve ismertek fel új fejlődéstendenciákat, ígéretesnek mutatózó húzóágazatokat, piaci „réseket”.

Ilyen új tendenciának látszott (és bizonyult) a *távközléstechnika és a számítástechnika integrálódása* nyomán az *informatika*. Piaci résnek mutatkozott a *közvetlen műholdas műsorszórás* (DBS), amelyre akkoriban sem Észak-Amerikában, sem Japánban nem fordítottak különösebb figyelmet. Hasonlóképp, a műsorszórás kihasználatlan lehetőségeire (teletext, egyéb másodlagos információ-szolgáltatások) is idejekorán figyeltek fel Nyugat-Európában. Állami, majd pedig (az 1980-as évekre) EGK szinten koordinált, kofinanszírozott fejlesztési programokat dolgoztak ki. A távközlés, az informatika (ehhez kapcsolódóan is az űrtechnika) *húzóágazattá*, különös gazdaságfejlesztési prioritássá változott. Az állami támogatások, kedvezmények, s később EGK szintű finanszírozás révén is hatalmas összegeket fordítottak (és fordítanak) fejlesztésre, nem beszélve a magántőke ilyen befektetéseiről.

Mindez azonban nem volt, nem lehet eleget. *A lakosság pénzeszközeinek mozgósítása* nélkül a különféle új kommunikációs technikák tömeges elterjedése perspektivikusan nem látszott, nem bizonyult lehetségesnek. Megszületett a „finanszírozás szórakoztatás révén” koncepciója. Ennek kézenfekvő alapjául ígérkezett a műholdas műsorszórás, a kábeles műsórátvitel s más új kommunikációs technika (mint például Franciaországban a videotex). A befektetés a műsorkínálók, s főleg a műsorfogyasztók oldalán tömegesnek látszott (s bizonyul is, bár a reményekhez képest lassabban).

Az ilyen gazdaság- és iparpolitikai megfontolások főképp az NSZK-ban, Franciaországban és Angliában érvényesültek.

Olaszországban főképp *politikai okai* voltak a hagyományos televízió-modell kezdeti felbomlásának. Az 1970-es évek belpolitikai válsága ugyanis lehetőséget teremtett a baloldali radikálisok, az alkotmányos baloldal (kommunisták, szocialisták) számára, hogy — semmibe véve a törvényes korlátokat — saját tévéállomások létesítésével törjék meg a kereszténydemokráta kézen lévő RAI monopóliumát. Később a kereszténydemokratákat támogató üzleti körök léptek színre, és létesítettek elképesztő számban hirdetési bevételre alapozott lokális tévéállomásokat. (Jelenleg Olaszországban kerekén 1400, zömében kommersziális tévéállomás sugároz műsort — beleértve azokat is, amelyek Silvio Berlusconi három országos hálózatát alkotják.)

Másodlagos tényezőként Angliában és Franciaországban is közrejátszottak a változások nekilendülésében bizonyos politikai megfontolások.

Angliában a BBC 1956 óta eltelt történetét a kormányzattal való — szinte már periodikus — konfliktusok jellemzik. Az egymást váltó munkáspárti és konzervatív kormányok rendre úgy érezték, hogy a BBC túlságosan is autonóm, s nem elég lojális a hatalmon lévő párthoz. Margaret Thatcher kormányra kerülése óta a konfliktusok megszorodtak, s elég egyértelmű, hogy a brit műsorszórás megreformálására kidolgozott kormányzati tervekben, koncepciókban a BBC tartós megrendszabályozásának szándéka is munkál — az új kommunikációs technikák elterjesztésének kísérőjeként. Franciaországban már az 1968-as

párizsi események rávilágítottak a szigorúan centralizált televízió veszélyeire. A krízishelyzetben a televíziós újságírók sztrájkjával szemben a kormánynak akkor nem volt választási lehetősége nem volt másik televízió, amelyet használhatott volna. 1985—1986 fordulóján pedig Mitterrand elnök próbálta meg, hogy a várható választási vereség esetére teremtsen a maga számára (a jobboldal kezébe kerülő állami televízióval szemben) televíziós fórumot kommersziális szervezetek engedélyezése révén.

Végül nyilvánvaló, hogy a nyugat-európai televíziózás átalakulása jó néhány országban *külső kommunikációs kihívások, kényszerek* nyomán indult meg. Itt elsősorban a műholdas programok befolyásáról van szó az utóbbi két-három évben.

Finnországban egyértelműen az angol nyelvű műholdas műsorok váratlan népszerűsége billentette a politikai mérleget a III. tévéprogram engedélyezésének javára. (Korábban a finn kormány ezt a tervet ismételtlen megakadályozta.) Dániában, ahol még 1987-ben is csupán egyetlen hazai tévéprogram létezett, s a televíziós reklám merev korlátokba ütközött, a külső kihívások nyomán kapott szabad utat a II. (hirdetéseket is kínáló) műsor létrehozása. Spanyolországban a magántelevíziók engedélyezési folyamatát gyorsította meg egy angol felségjelű, spanyol tulajdonú és nyelvű műholdas program sugárzásának megindítása. (Az mellékes, hogy időközben a szóban forgó program, a „Canale 10” csődbe jutott.)

Az átalakulás részfolyamatai

A műholdas műsorszórás, a kábeles továbbítás és földi adásrendszer kihasználatlan kapacitásának hasznosítása nyomán *megsokasodnak a műsorközlési, információ-átviteli csatornák*, s végképp megszűnik a televíziós monopolszervezetek létének műszaki/ideológiai alapja, a „frekvenciák szűkös volta”.

Egyébként az olasz helyzet alakulása, illetve a brit kormány legújabb koncepciója (az 1988 őszi „Fehér könyv”) is mutatja, a földi adóhálózatok hagyományos monopolisztikus frekvenciafelhasználása pazarló jellegű, s legalább annyira oka, mint következménye a frekvenciák „szűköségének”.

A magántőkének a televízióba való investálását a nyugat-európai államok szá-

mos — egymással szorosan összefüggő — *intézkedéssel segítik elő*:

a) jogilag megszüntetik az országos televízió monopolhelyzetét esetenként a köztulajdonú televízió bizonyos hányadának eladása, privatizálása révén is, (mint Franciaországban);

b) az új (kábeles, műholdas) csatornák használatát piaci módszerekkel (például árverésen) vagy egyéb módon a magántelevíziótársaságok kapják meg;

c) csökkentik, enyhítik a televíziók működésére vonatkozó állami szabályozást (például megszüntetik a hirdetési tilalmat, növelik a sugározható reklámidőt, kivonják a magántársaságokat bizonyos műsorpolitikai kötelezettségek alól);

d) engedélyezik a külföldi magántőke részesedését a belföldi műsorszórásban;

Az olasz magántőke Franciaországban, Spanyolországban, a brazil TV-Globo Olaszországban, japán érdekeltségek például az NSZK-ban, francia—angol vállalatok a luxemburgi ASTRA műholdat megvalósító SES cégben vesznek részt, vagy próbáltak, próbálnak részesedést szerezni.

e) lebontják a korlátokat a külföldi eredetű programok széles körű belföldi kínálata, fogyasztása előtt;

A távközlési műholdakról sugárzott televízió-programok vételét az államoknak — a nemzetközi jogi szabályozás szerint — joguk van külön engedélyhez kötni, például a megfelelő parabola-antennák engedélyeztetése révén. Az NSZK-ban, Norvégiában, Angliában az utóbbi három évben eltörölték az engedélyeztetést, máshol igencsak megkönnyítették.

f) közpénzekből finanszíroznak olyan kísérleti rendszereket, például a kábeltelevíziózásban, amelyek a magántőke vállalkozókedvét növelik a decentralizált, lokális műsorkínálat megvalósításához.

Mindezzel szemben csak elvétve történnek olyan lépések, amelyekkel a kormányok valamelyest fékezni, *korlátozni* akarnák a *vállalkozások* némely károsnak tekintett *következményét*.

Franciaországban megszüntették a hazai gyártású játékfilmek sugárzásának kötelező minimális kvótáját. Hollandiában a belföldi hirdetési ipar

védelme miatt okoztak némely kellemetlenségeket a Sky Channelnek stb.

Az egyes országokban konkrétan elég sokszínű a kormányzati reagálás, van, ahol szembenőően nagy az ellenállás (például Görögországban). Egészében azonban — mondjuk így — az átalakulásnak „áll a zászló”.

Ezen a ponton viszont számot kell vetni azzal, hogy meddig is jutott a változási folyamat — néhány mutató alapján:

1. 1990-re a műholdról sugárzott televízióprogramok száma (az angol BSB műsorhold sikeres felbocsátását feltételezve) Európában meghaladja az ötvenet.

2. A kábeltelevíziós hálózatokhoz kapcsolt háztartások aránya igen széles sávban ingadozik Nyugat-Európában, hiszen Belgiumban jóval 80 százalék feletti, Hollandiában, Svájcban és Dániában 70 százalék körüli, míg például az NSZK-ban alig 15 százalékos a részarányuk a televíziós háztartásokban (az arányok kisközösségi antennák nélkül értendők).

3. A kábeltéves háztartásokban a műsor-nézési időnek nagyon különböző hányadát fordítják műholdas programokra az egyes országokban: az NSZK-ban mintegy egy-harmad részt, a skandináv országokban körülbelül negyed részt, míg Svájcban és Hollandiában alig tíz százaléknyit. (A svéd kutatások szerint a műholdas programok főleg a fiatalokat vonzzák, a középkorúakat kevésbé, az ötven év felettieket pedig alig.)

4. A fogyasztói elektronika termékeiből az utóbbi öt évben a video terjedt leginkább széles körben, a teletext a legjobb esetben is csak jelentős kisebbségek (még Angliában is 14 százalék) háztartásában van jelen.

5. A műsorok nézésére fordított összes idő jóval kisebb mértékben növekszik, mint az elérhető televíziós kínálat (évente két-három százalékkal hosszabbodik a nézés, ezen belül elenyésző a videóra rögzített adások későbbi megnézésének szerepe).

Az 1988-as információkból az az *ellentmondás* rajzolódik ki, hogy a *műsorkínálat erőteljesen* bővül, míg a *közönség* egyenetlenül — a nagy nyugat-európai országokban meglehetősen *lassan* — növekszik, főképp a lassú bekábelezési tempó következtében. Az

olcsó egyéni vevőantennákkal (majdan) fogható TDF—1 és ASTRA műhold idén összesen 21-re növekvő számú) programjainak közönsége egyelőre nehezen jósolható.

A *műholdas* programok egyelőre kivétel nélkül *súlyosan ráfizetések*, s jelenleg nem sok jele van annak, hogy helyzetük egyhamar megjavulna. A földi adóhálózatokkal terjesztett új (kommerciális) programok viszont igen tisztas nyereséget érnek el.

Átfogó tendenciák, kilátások

Az elmúlt öt-hat év során megjelent új televízió-programok elsöprő többségét profitorientált műsorszervezetek kínálják. A politikai ellenőrzésű televíziózás korábban csaknem csorbitatlan egyeduralma megszűnt, *Nyugat-Európa középtávon egy vegyes televíziós rendszer felé* halad, amelyben kommerciális és nem kommerciális szervezetek versengenek egymással. Jelenleg a kommerciális televíziók alkotják a gyengébbik tábor, de előretörésük középtávon elkerülhetetlen.

A távolabbi múltból (BBC kontra ITV az ötvenes években) és a jelenből is vannak tapasztalatok arra, hogy milyen eredményre vezet a (különféle műsorpolitikai és egyéb feladatokat ellátni köteles politikai ellenőrzésű és a piaci ellenőrzésű televíziók közvetlen versenye.

Olaszországban jelenleg a nézési időnek kerek felét töltik az emberek a RAI programjaival, míg a másik felét a kommerciális programokra (főleg Berlusconi három hálózatára) szánják.

A jelenlegi „állami” televíziók rákényszerülnek saját szerepük átgondolására, működésük és műsorkínálatuk átalakítására. Bizonyosra vehető, hogy bizonyos mértékig *a politikai ellenőrzésű televíziók is eltolódnak kommerciális irányba*, vagy pedig súlyos mértékben teret vesztenek. Ez az eltolódás a szórakoztató kínálat részarányának növekedésével, az igényes kultúrák közvetítés korlátozódásával fog járni. Ha az „állami” televíziók kommercializálódnak, még nyilvánvalóbbá válik az *előfizetési díj létjogosultságának problémája*. Angliában ez már világosan meg is fogalmazódott.

Miképp lehetne indokolni, hogy az egyik („állami”) kommerciális tartalmú programért fizetnie kell mindenkinek, míg a másikért (a magán-televízióért) közvetlenül nem kell fizetni, vagy csak annak, aki ténylegesen nézi. Ha az „állami” televíziók nem kommercializálódnak, akkor kisebbségivé váló közönségük miatt válik kérdésessé az általánosan fizetendő díj jogosultsága. A problémát megoldandó, Angliában a kormány távlati műsorszórási koncepciója a BBC-t a *használati díj-bevétel* alapjára kívánja helyezni.

A televízió országos közlési eszköz mivolta napjainkra nyilvánvalóan megszűnt (lokális programok, kábeltévé stb.), legfeljebb országos programok léteznek. A tőkeerős magántársaságok, sőt ma már egyik-másik „állami” televízió is, mindinkább más méretekben gondolkodnak: „összeurópai” hatókörben, „összeurópai piacon”. Ez a tendencia éppúgy *a televíziózás nemzeti-kulturális jellegének* problematikussá válását vetíti előre, mint a külföldi eredetű programok növekvő közönsége. S hosszabb távon azzal is számolni kell, hogy csökken a nyelvtudás hiányának ma még „oltalmazó” hatása. Részben a fiatalabb nemzedékek szélesebb körű nyelvismerete miatt, részben pedig az egyszerre több nyelvű kísérőanyaggal közvetített programok reális perspektívája következtében.

A tartalmi, kínálati kommercializálódás erős tendenciája mellett számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy megjelennek és akár életképesek is lehetnek az igényes kulturális tartalmakra specializálódott programok is. Miután ezeket csak külön használati díjból lehet fenntartani, bekövetkezhethet *a kulturális an erősen tagolt*, a társadalmi kulturális egyenlőtlenségeket hangsúlyozottan, nyíltan újratermelő televíziózás korszaka.

A programok választékának növekedése (különösen a nyelvi akadályok csökkenésével párosulva) a *közönség feldarabolódásának irányába* mutat. Hosszabb távon (azaz az ezredforduló tájákn) kérdésessé válhat, hogy lesznek-e Nyugat-Európában valóban tömeges nézőközönségű programok.

A műholdról sugárzott, kábelen továbbított programok megsokasodása *növekvő műsorigényt* hoz magával. Az bizonyos, hogy a nyugat-európai műsortermelő kapacitásoknak növekedniük kell, ha másért

nem, hát a lokális és regionális programok szaporodása következtében. Az „összeurópai piac”, a „Televíziós Közös Piac” létrejötte alighanem lehetőséget kínál azonban *nemzetközi produkciós társaságok* létrejöttére. Emellett a *műsorszóró szervezetek* körében is valószínűnek látszik a *nemzetközi tökével* dolgozó vállalkozások térnyerése. S ezekhez társul majd az Európán kívülről származó (nem föltétlenül csak észak-amerikai) *műsorimport növekedése*.

A fenti tendenciák következtében bizonyosra vehető a televíziózás szervezeti struktúrájának, a nemzetközi műsorkereskedelem és -csere feltételeinek, a nemzetközi televíziós szervezetek (például EBU) szerepének stb. mélyreható átalakulása. Ha nem is föltétlenül 1995-ig, de tíz-tizenkét éven belül.

A nyugat-európai televíziózás fejlődésirányainak vizsgálatában, előrejelzésében indokolt a mértéktartás, hiszen a prognózisok mindeddig — sok tekintetben — túlságosan optimistának bizonyultak. Az átalakulás az utóbbi öt-hat évben lassúbb volt, mint ahogy a hivatások „jósok” várták vagy ígérték. Több tényező (például néhány műszaki fejlődési irány) a jövőben is lassítólag hathat, igaz, valószínűleg lesznek gyorsító erők (például a korszerű távközlési infrastruktúra gyorsuló kiépülése) is.

A mértéktartás indokolt. Az átalakulással szembeni konzervatív hitetlenség azonban teljesen megalapozatlan.

Függelék

A televízió politikai ellenőrzésének intézményi változatai

A televízió politikai ellenőrzésének több altípusa alakult ki, amelyeket aszerint rendezhetünk el, hogy a kormányzó politikai hatalomnak szorosabb, direkter vagy viszonylag kevésbé szoros, indirekter módon volt/van lehetősége a kontroll gyakorlására.

A politikai ellenőrzés konkrét eszközei mindegyik altípusban lényegileg azonosak, de nem egyformán gyakori ugyanannak az eszköznek a tényleges alkalmazása a különböző altípusokban.

• A politikai ellenőrzés legszorosabb, legdirekterebb módja a *pártellenőrzésű televíziók-*

nál figyelhető meg. Ez azokban az országokban érvényesült igen világosan, amelyekben valamely párt hosszú időn keresztül diktatórikus vagy nagyon szilárdan hegemon helyzetben volt (példa: Spanyolország Franco idején; az Olasz Kereszténydemokrata Párt uralma az 1940-es évektől az 1970-es évek közepéig). Ebben az esetben a televízió ellenőrzése, irányítása szorosan vett belső pártfeladat, amelyben a kormányzati apparátusnak az asszisztencia, a lebonyolítás bizonyos feladatai jutnak. Az érdemi döntések a párt felső szintű apparátusában történnek.

A pártellenőrzésű televízióknak teljesen egyedülálló formája alakult ki Hollandiában, ahol a műsoridő elsőprő hányadát felosztják nyolc világnézeti (vallási, ideológiai) arculatában különböző műsorszervezet között — a mögöttük álló társadalmi, politikai mozgalmak taglétszáma szerint.

A *kormányzati ellenőrzésű* televízió erős államapparátus és parlamenti váltógazdálkodás viszonyai között jött létre, tipikus példaként Franciaországban. Ebben az altípusban a kormány igen erőteljesen meghatározza a televíziók működését, ám a pártpolitikai döntések (például: a televízió állami felügyelő szerve, a televízióra vonatkozó jogszabályok, jelentős vezetők kinevezése/menesztése stb.) a választások eredményétől függően, a kormányzó párt kicserélődése esetén szinte automatikusan megváltoznak.

A *parlamenti ellenőrzésű televízió* esetében külön parlamenti bizottság ellenőrzi a műsorszórás viszonyait, s a bizottságban a pártok paritásos alapon képviseltetik magukat. Ilyen rendszer alakult ki az 1970-es évek vége felé Olaszországban, ilyen rendszer működik Finnországban stb.

A televíziós szervezet viszonylag legnagyobb (bár világosan körülhatárolt) autonómiája alakult ki a *közvetített kormányzati ellenőrzés* intézményi struktúrájában, amelynek legismertebb példája a BBC. Ebben az esetben három tényező látszik különösen fontosnak: a) a mindenkorinak kormányának törvényes joga van utasítani a BBC-t valaminek a közlésére vagy nem közlésére, de ezzel a jogával rendkívül ritkán él (először 1987-ben fordult elő!); b) a kormány nevezi ki — az ellenzékkal való konzultáció után — a kormányzótanács elnökét

és tagjait, de a kinevezés időre szól, és nem kötődik az adott párt kormányon léteéhez; *c*) a kormányzótanács műsorpolitikai elvekkkel, stratégiákkal foglalkozik, s nem szól bele a napi ügyekbe, amelyek a (kormányzótanács által kinevezett) vezérigazgató hatáskörébe tartoznak. A kormányzati befolyást *közvetítő* mechanizmusok — mondjuk így — a „direkt kézivezérérlést” szorítják vissza. Más

eszközökkel (parlamenti felülvizsgálatok elrendelése, előfizetési díj meghatározása, informális kapcsolatok a politikusok és a kormányzótanács között, nyílt bírálatok a kormány részéről stb.) a BBC működése igenis hatékonyan *befolyásolható*. Eközben a kormányzat a BBC autonómiáját és szavahihetőségét (mint politikai tőkét) nem tévesztette/téveszti szem elől.

Herzum Péter

Pillantás a kínai televíziózásra

A távoli Kínában az eltérő kultúra ellenére a tragikus júniusi eseményekig szinte ugyanazok a gondok és ugyanazok a fejlemények jellemezték a televíziózást, amelyeket Európából ismerünk. Néhány kínai ötletre azonban érdemes lenne odafigyelni.

A Magyar Televízió — mely sokáig az egész magyar televíziózást jelentette — elsősorban a Pekingben működő Kínai Központi Televízióval vannak kapcsolatai, és mert ezek a kapcsolatok akkor alakultak újjá, amikor a pekingi központi televízió még külképviseleti monopoljoga volt, érthető, hogy e pekingi intézménybe a mai napig belelátjuk a kínai televíziózás egészét. Jól példázta ezt az 1988. októberi kínai televíziós est, melyet sokkal inkább pekingi televíziós estnek nevezhetünk volna, ha nem keverjük bele a televíziózástól teljesen független kínai filmművészet alkotásait. Önkritikaként elmondhatjuk: kapcsolatunk a kínai televíziózással esetleges, a központi televízióval fenntartott kapcsolattartásra koncentrált, a — film-, illetve videogyártástól független — egyéb kínai televíziós alkotásokat nem ismerjük.

Természetes, hogy egy ilyen tanulmányban csak azt vázolhatjuk fel, amit tudunk kellene ahhoz, hogy elinduljunk a tényleges ismerkedés útján.

Számokban

Kína lakossága az 1983-as népszámlálás adatai szerint: 1 milliárd 24 millió és 950 ezer fő volt; az ország területe: 9,6 millió négyzetkilométer. Ennek a nagyszámú lakosságnak kb. 40 százaléka néz rendszeresen televíziót, és ennek a nagy kiterjedésű területnek 69,7 százalékát sugározzák be a televíziós adóállomások.

Becsült adatok szerint százmillió tévékészülék van a lakosság tulajdonában, és egy tévékészüléket általában öt fő néz, így az előbbi százalékos nézőszám megközelítőleg ötszázmillió tévénézőt jelent.

A Pekingben működő Kínai Központi Televízió csupán egyike az óriási nézőközönséget kiszolgáló kínai televízióknak, igaz, amolyan „első az egyenlők között”, hiszen ő adja az úgynevezett országos műsorokat. Két csatornáját — közvetítőállomások segítségével — az egész ország területén venni lehet. Hiába impozáns látvány — és az MTV munkatársai által méltán irigyelt — a központi televízió pekingi felhőkarcolója, és a magyar delegációk hiába tátják szájukat a hatalmas országra sugárzó adások vezérlőtermében, de azt még a Pekingben járt magyar televíziósok többsége sem tudja, hogy magában a fővárosban is működik egy független, Pekingi Televízió elnevezésű intézmény, ugyancsak két további csatornával, az ország egészében pedig 288, egymástól független további tévéállomás működik (nem számolom a kisebb településeken is gombamód elszaporodott kábeltelevíziós stúdiókat), és a 288 tévéállomás nagyrésze a központi televízióval azonos műszaki és műsorgyártói színvonalon áll. Többségük két vagy három csatornát tölt meg műsoraival.

A kínai tévénéző közönség, — a helyi viszonyoktól függően — nyolc-tizenöt, ritkább helyeken húsz műsor között válogathat.

A Kínai Központi Televízió pekingi székháza

A televíziózás helye

A kínai kormány egyik minisztériuma a Rádió-, Televízió- és Filmügyi Minisztérium nevet viseli (röviden „tömegkommunikációs minisztériumnak” nevezik), melynek szerepe körülbelül a magyar Film-főigazgatóság és a filmgyártás viszonyával magyarázható. Maguk a tévéállomások állami, városi vagy tartományi tulajdonban vannak, fenntartásukról — ugyancsak a helyi eltérésekkel — hol az állami költségvetés, hol a nézőkre kivetett helyi előfizetés, hol — az előbbi kettőt részben vagy egészében nélkülöző — kereskedelmi jellegű reklámműsorok, vagy műsorsponzorolás gondoskodik.

Jegyezzük meg: a 288 tévéállomás többségének immár — hazai kifejezéssel — saját nemzetközi osztálya van. Tehát akkor mondhatnánk, hogy teljes értékű kapcsolatot vettünk fel a kínai televíziózással, ha e 288 intézménnyel közvetlen kapcsolatunk lenne. Mivel ettől még igen messze vagyunk,

nem is tudhatjuk, hogy a 288 tévéállomáson évente 1000-1500 tévéjáték készül, közöttük — a televíziós ellátottságban legjobb helyen álló — Sanghajban évi 70-80 alkotás, és — a televíziós ellátottságban szinte telített — Kantonban évi 60-70 tévéjáték. Érthető a pekingi központi televízió címére küldött örök bírálat, amiért a külföldnek — immár szolgáltatásként, és nem az egykori monopólium jogán — kiejánlott tévéjátékok listáján, elsősorban saját produkcióit szerepelteti; így sok állomás önállóan ad ki prospektusokat. Érdemes lenne ezekre is figyelniük.

A televíziózás helyét döntően meghatározza Kínában, hogy a mozgóképkultúrán belül a mozi és a video szorításába került.

A hagyományos filmforgalmazás még mindig nyolcszázmillió nézővel számolhat, többségében falusi nézővel. A kínai filmgyártás és -forgalmazás még mindig magabiztos, a televízió megjelenésével ott is törvényszerűen együtt járó nézőszámcsökkenés egyelőre jelentéktelen. Első pillantásra különösnek tűnik, hogy a mozinézői szám éppen Kelet-Kína fejlett mozhálózatával ellátott területeit érinti, ahol számtalan mozi rendelkezik panoráma-, sztereohangos berendezéssel, míg Közép- és Nyugat-Kína, vagy a határvidékek nemzetiiségi övezeteit ez a csökkenés elkerülte. Pedig ezen utóbbi vidékeken a mozik műszaki színvonala meg sem közelíti a kelet-kínait, a mozik 47 százaléka még mindig 16 vagy 8,75 mm-es berendezéseket alkalmaz, és ezeken a vidékeken is megjelent a video. Annak magyarázata, hogy a közönség miért oly hűséges e rosszul felszerelt mozhálózatához, valószínűleg a falusi hagyományokban keresendő. Tévévagy videokészülékét mindenki otthon nézi, míg a moziban összegyűlő közönség a faluközösségi szellem élményét teremti és kapja.

Mindez kedvez az állami dotációjától megfosztott, sőt termelői adózásra kényszerített filmgyártásnak, mely így évi 150-200 játékfilmjével gondatlanul megél e hűséges hazai közönségből. Pedig a játékfilmek gyártási költsége Kínában is jóval magasabb, mint a tévéjátékoké. Amíg egy játékfilm huszonegytől hetvenmillió jüan¹ összegig terjedő gyártási költséget igényel, addig egy tévéjáték gyártási összege: egymillió kétszázezer jüan.²

Az országos adás kapcsolóterme a Kínai Központi Televízióban.

A videózás megjelenésekor a kínai televíziók úgy gondolták, ők is megközelíthetik a filmgyártás és forgalmazás bevételeit, és — hasonlóan a Televideo Kiadót leányvállalatként létrehozó MTV eljárásához — ők is belefogtak, hogy a televíziós műsorokat műsoros kazettán forgalmazó leányvállalatokat alapítsanak. Így alakult meg az 1980-as évek elején a Katonai Televízió leányvállalataként a Csendes-óceáni Video-audio Vállalat, majd a nyolcvanas évek közepén — ugyancsak leányvállalatként — a Pekingi Televízió által alapított Pekingi Audiovideo Vállalat. E vállalatok azonban igen hamar függetlenítették magukat létrehozóiktól.

Kezdetben csak annyi történt, hogy a változtatás nélkül műsoros kazettára átirrt tévé-műsorok iránt igen hamar csökkenni kezdett a kereslet, majd a videovállalatok, hogy ezt a tendenciát ellensúlyozzák, először csak átszerkesztették a televízióktól kapott anyagokat, végül elszakítva magukat televíziós anyavállalataiktól, rátértek a vásárlói igényeknek immár teljességgel megfelelő, önálló műsorgyártásra. Saját stúdiókat létesítettek, saját szakembergárdát gyűjtöttek maguk köré. 1988-ban már csak a nagyszabású, látványos kiállítású televíziós show-műsorok, a kínai nemzeti színházművészet klaszszikus műveiből készült egyes, és különösen sikeres televíziós adaptációk kerültek válto-

zatlan formában műsoroskazetta-átírássra. Ha a filmgyárak „szuperprodukcióinak” kiállításával vetekedő egyes tévéjátékok látványos képeit nézzük, (amilyen például a Taj-jüani Televízióban készült, egy Tang-kori³ írástudó és állambölcse, Ti Zsen-csie életét, illetve a hatalommal szemben a törvényt és igazságért folytatott küzdelmét bemutató tévéjáték), megértjük: kazettaátíratuk igencsak piacképes. A show-műsorok a mi szemünkben az adás alkalmához kötődő produkciók. Kazettaátíratú piacképességű-

A reklám tanúságtétele: a kínai videopiacot a játékfilmek, és az eleve kazettaforgalmazásra készült művek uralják

ket talán azzal magyarázhatjuk, hogy Kínában még azt a szerepet töltik be, mint nálunk a videoklipek.

Nekünk is megszívlelendő tanulság lehet, hogy — átnézve a kínai videopiac kínálatát, abban — a már eleve videoforgalmazásra készült művek és filmgyári alkotások vették át a „listavezetést”. A kínai szaksajtó le is vonta a következtetését: „a videóval rendelkező néző házimozit akar, nem pedig házi televíziót”.⁴ Ha emlékezünk arra, amit az aprófalvakkal teli Közép- és Nyugat-Kína mozijairól, a mozihoz hű, közösségi nézői élményt kereső közönségről mondtunk, nem csodálkozunk, amikor az újságban olyan — igaz. Kínában is extrémnek számító — szituációt ábrázoló illusztrációkkal találkozunk, melyeken belső-mongóliai és újguriai nomád nemzetiségek egy-egy jurtaban összegyűlnek, hogy megnézzék a legújabb pekingi vagy kantoni kazettát. Értjük tehát a „házimozit” igényéről monditakat.

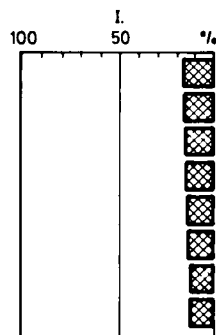
Talán nem túlzás, ha azt mondom: a mozi és a video szorításába került kínai televízió-

zás előtt — mint versenytára nélküli perspektíva — az aktuális jellegű műsorok túlsúlyba juttatásának lehetősége marad. Lehet, hogy ez sem csak Kínára érvényes megállapítás, lehet, hogy előbb-utóbb nekünk is szembe kell vele néznünk.

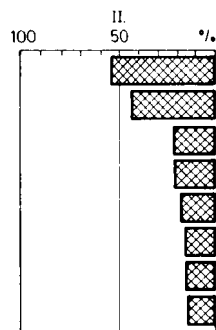
Mi kell a nézőnek?

1987 júniusából választottam egy szemléltető, és így viszonylag könnyen fordítható táblázatot, mely a különböző műsortípusok nézettségi fokát mutatja be.

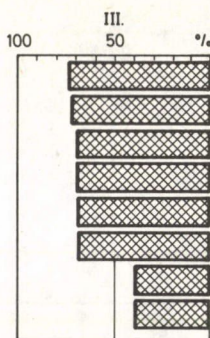
Az I. oszlop nyolc csíkkal jelölt, nyolc műsortípusa, az aktuális, tudományos vagy népszerű-tudományos műsorkategóriából, a nézők által legmagasabb nézettségűnek ítélteteket jelöli. (A táblázatból ez már leolvasható, hogy a százszázalékos nézettség — melyet egyébként egyetlen műsor sem ért el — az oszlop bal oldalán lenne, az oszlopot kettéválasztó függőleges vonal az ötven százalékos nézettség helyét jelöli. Ez a jelzési rendszer a többi oszlopra is érvényes.)

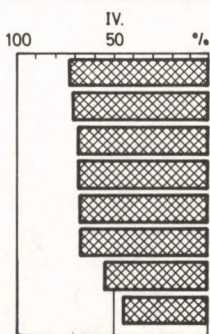
1. „Állatok világa” című sorozatból: „Vizi állatok” (USA: CBS-produkció)
2. „Állatok világa” című sorozatból: „Az építkező állatok” (Ahol a külföldi gyártó nincs feltüntetve — mint itt is — az a továbbiakban is kínai produkciót jelent.)
3. „Tornázik a világ” című sorozat 108. adása (Ismeretterjesztő műsor a világ tornászairól és technikájukról)
4. „Kína tájai” című sorozat XXV. rész (Kínát bemutató nagyszabású televíziós dokumentumsorozat)
5. „Kína tájai”, XXIX. rész
6. „Kína tájai”, XXIII. rész
7. Egyedi dokumentumműsor: Tajkaojue vidéke
8. „Állatok világa” című sorozatból: „A hidegvérű állatok”

1. Színházi csoportok országos televíziós vetélkedője, II. rész
2. Színházi csoportok országos televíziós vetélkedője, I. rész
3. Irodalmi és művészeti műsor: „Tavaszi Délen” és „Az irodalom szerepe” (Az előbbi versműsor, az utóbbi irodalmi ismeretterjesztő műsor)
4. „Kamera a színpadon” sorozatból: „Egy este a pekingi opera maszk-típusaival”
5. „Hét végi irodalom, hét végi művészet” sorozatból: „A mozgás törvénye” (Irodalmi és művészeti ismeretterjesztő műsor)
6. „Kamera a színpadon” sorozatból: „A katona ábrázolása” (Színház-történeti ismeretterjesztő műsor)
7. Tévéjáték: „Egy ravasz hölgy”
8. „Száz virág kertje” sorozatból: a rövid tévéjátékokat bemutató adás (A sorozat a Kínában régen ismeretlen művészeti műfajokat mutatja be)

1. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXVIII—XXIX. részek
2. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXVI—XXVII. részek
3. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXIII—XXIV. részek
4. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXXII—XXXIII. részek
5. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXX—XXXI. részek
6. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXV. rész
7. Tévéjáték: „Az emberek forgatagában”
8. USA tévékrimi: „A gyilkos besúgó”

1. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXVIII—XXIX. részek
2. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXVI—XXVII. részek
3. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXIII—XXIV. részek
4. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXXII—XXXIV. részek
5. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXX—XXXI. részek
6. Tévéjáték-sorozat: „A vörös szoba álma” XXV. rész
7. Rövid tévéjátékok országos versenye. II. rész
8. A központi televíziós híradó

Nézettség százalékos táblázata. Magyarázatát lásd a szövegben

A II. oszlopban ábrázolt műsorok az irodalmi és művészeti kategóriából kiválasztott nyolc legnézettebb műsor nézettségi százalékait ismertetik.

A III. oszlopban szereplő nyolc műsor mindegyike tévéjáték. Az oszlop a nyolc legnézettebb tévéjáték egyenkénti nézettségi fokát veti egybe.

A IV. oszlop — műfajtól függetlenül — a nyolc legnézettebb műsort, illetve műsortípust veti egybe.

Amikor e táblázatból azt a következtetést vonjuk le, hogy benne magas nézettségi százalékban szerepelnek az ismeretterjesztő műsorok, és e megállapítás láttán netán értetlenkednének hazai olvasóink, úgy figyel-mükbe ajánlom a következő körülményeket. Az itt elemzett műsorok egytől egyig a központi televízió két országos csatornáján kerültek bemutatásra, tehát már meg kellett küzdeniük a helyi televíziós műsorválasztékokkal. Ugyancsak nem szabad elfelejteni, hogy a kínai televíziózás — mint egész —

versenyben áll a mozival és a videóval. Ezek a körülmények igen magasra értékelhetővé teszik e nézettségi százalékot.

Az ismeretterjesztő műsorok magas nézettségi százalékát pedig igen érthetővé teszi olyan okok, hogy a „kulturális forradalom” évtizedében mégiscsak szünetelt a szakkönyvek, sőt általában a könyvek kiadása, és a tízéves hiány még ma is érezteti hatását. E hatás jelenik meg a televízióval szemben támasztott, ismeretterjesztő műsorokat váró igényben. Magas százalékban szerepelnek a kínai tájakat bemutató műsorok. Ennek is világos a magyarázata. Kína óriási ország, bejárása igen költséges, egyes rétegeknek reménytelenül drága. Az ország megismerésének lehetősége a képernyőre hárul.

Ami pedig „A vörös szoba álma” című tévéjáték-sorozat szinte minden mást kiszorító nézettségi százalékát illeti, ezt csak részben indokolja, hogy a sorozatok a világ minden táján képesek hisztériás tömegrajongást

① 荣国府贾母的外孙女林黛玉，母亲早逝。贾母怕她孤单便从南边把她接来，宝玉见到这个神仙似的妹妹便说好像是在哪里见过，俩人一见如故。

② 俩人从此在一起玩耍读书，相处甚好。

③ 不久，王夫人的妹妹薛姨妈又全家投奔荣府，薛宝钗为人谦和，府里上上下下所有人都喜欢她。

④ 这天宝玉病了，黛玉来探望，不想在这里碰上了宝钗，心里很不是滋味。

Képregény-jelleggel bemutatott tévésorozat. A sajtó és a gyártók nem félnek, hogy lelővi a nézői érdeklődést, sőt, tudják, Kínában megsegíti azt. Igaz, a képek aláírássai nem dialógust ismertetnek, hanem a történet kivonatatos fordulatait — szinopszis jelleggel

kiváltani (nálunk is). A másik ok a televíziózás és a filmforgalmazás sajátos, egyeztetett taktikája volt. A Peking Filmstúdió és a Központi Televízió gyártása ugyanis összefogott: elhatározták, egyszerre készítik el a téma film- és televíziós változatát, természetesen más-más színészekkel, és egymástól eltérő feldolgozásban, csak a jelmezek és

díszletek voltak azonosak. A néző mást látott a moziban, és mást látott a televízióban, így e kétféle feldolgozás kölcsönös reklámot csinált. Aki megnézte a filmet, látni akarta a tévésorozatot is, és viszont.

Igaz, ennek az azóta rendszerre váló gyakorlatnak a megértéséhez tudnunk kell, hogy a kínai színháztól öröklődött egy

olyan nézői szokás, miszerint a néző szereti előre ismerni a mű tartalmát, hogy így jobban átélhesse a jeleneteket, és ne vonja el figyelmét a történet megértésének igénye. Régi színháztársulatok képregényjellegű füzetekben előre közreadták a művek tartalmi ismertetőjét. Így, e hagyományt követve, a kínai televíziós sajtó a sorozat jeleneteiből vett képekkel folytatásról folytatásra ismertette a sorozat tartalmát, és ezzel ugyanúgy növelte a nézettséget, ahogy a témát párhuzamosan feldolgozó filmváltozat is tette.

Emberközelből

Sanghaj város televíziós sajtója felmérést végzett a tévénézési szokásokról. A hely fontos: Sanghajban a lakosság döntő többsége rendelkezik vevőkészülékkel, és tizenöt főlt van a városban vehető műsorok száma. A sanghaji televíziós sajtó, tekintettel a város televíziós telítettségére, nem elégedett meg a felmérés adatszerű közlésével, hanem a legtipikusabbnak ítélt nézői magatartásformákról riportjellegű tudósításokban is beszámolt. Ezek közül a négy legtipikusabbnak mondott nézői magatartásformát bemutatót írást — némiképp rövidítve — melékelem.

Vu Hung-kang, harmincöt éves, eredetileg gyári rakodómunkás, aki az állami vállalatnál havi 90 jüan keresettel rendelkezett. Kilenc év munkaviszony után vállalkozni kezdett, először birkák tenyésztésével kísérletezett, majd utcai standot nyitott, melyen élelmiszert árul. Ettől kezdve jövedelme havi 400-500 jüan lett.

Eredetileg apjával és három fiútestvérével élt, és ekkor három színes készüléket és két fekete-fehér tévét vett, hogy egymás zavarása nélkül, mindannyian nézhessék. Amikor testvérei megnősültek és elköltöztek hazulról, a színes készülékeket elvitték. A megmaradt két fekete-fehér készülékből az egyiket otthon hagyta, hogy apja nézze, a másikat magával vitte az utcai standra. A standon csak a futballmeccseket nézte, de amikor a kínai válogatott kikapott, mérgében a járdához vágta és összetörte. Azóta csak este tíz óra után néz tévét, otthon, amikor munka után hazamegy.

Mást, mint a futballmeccseket, azelőtt sem szeretett, de az izgalmas filmeket megmégnezte. Egyszer azonban meghívták a filmgyárba, hogy standját állítsa fel a gyár udvarán, segítse ki a forgatásokat kiszolgáló gyári büfét. Ekkor meglátta, hogyan készül a játékfilm, és azóta ezt sem nézi. „Hülye becsapás az egész” — mondja.

Számára a legfontosabb műsor a „Sanghaji piaci tájékoztató”, mert ebből tudja meg, hogy a város távoli részein milyen portékát, mennyiért árulnak. A híradót nem nézi, focin és az említett piaci tájékoztatón kívül minden más műsor nézése közben elalszik.

Sen Csien-jang pedagógiai főiskolai tanár, a kínai irodalom professzora, keresetét nem közli, mert szegényli, korát sem, de negyven év körülinek ítéltető.

Rendszeresen jár Hongkongba vizsgáztatni, onnan hozott egy nagyképernyős, színes készüléket. Hiába a jó készülék, csak este kapcsolják be. Leginkább az irodalmi műsorokat szereti, kiváltképp a „Nagyvilág irodalma” című műsort.

Sanghaji lokálpatrióta, a központi televízió csatornáit ki nem állja, mert abból „pekingi jelleg” árad. Szereti a hagyományos dél-kínai színházat, az úgynevezett jüe-esü-t, de a pekingi operát nem állhatja,⁶ dalait hosszúnak, mozgásrendszerét érthetetlennek találja. Ehhez azonban hozzáteszi; a szakmájában túlmunkákat vállaló, hozzá hasonló értelmiségi szakbarbárrá válik, mert nincs ideje, hogy más területekről is műveltséget szerezzen. Elmondja: kollégái, tanársegédei néha erőt vesznek magukon, hogy végignézzenek egy európai klasszikus zenei koncertműsort, de neki bevallják, semmit sem értenek belőle.

Általában este kilenc körül kapcsolják be a televíziót, Sanghajban ekkor kezdődnek a tévéorozatok, de tíz után, a sorozatokat követő híradó végén már ki is kapcsolják. Az éjszakába nyúló show-műsorokat nem nézi, mert fáradt.

Vu Kaj nyolcéves, általános iskolai tanuló, szemüveges, és elszánt, jó tanuló. Másként nem is tudna tanulni, szüleivel együtt egy 9,8 m²-es szobában lakik. Mostanáig fekete-fehér készülékük volt, az újat, a színeset, a napokban vették. Rendszeresen

néz tévét, szülei megengedik, hogy este hat-tól az ötös, illetve héttől a nyolcas csatornán kezdődő, fél-félórás gyermekműsorokat rendszeresen megnézhesse. Ugyanis e műsorok többsége rajzfilm, ő meg él-hal a rajzfilmekért. Rajzszaakkörbe jár, szereti a képzőművészetet, így grafikailag is értékkel olyan alkotásokat, amilyen „A három szerzetes” című rajzfilm.⁷ A külföldi rajzfilmek közül a „Donald kacsa kalandjai” című amerikai sorozatot szereti a legjobban.

Nevét nem közlő, hetvenöt éves öregember, aki magát a „múltból ittfeljuttat kínai öreg”-nek nevezi.

Dél előtt családjá magára hagyja, a fiatalok munkába vagy iskolába mennek. Ő négykor kel. Ötötől — a hagyományokhoz híven — a parkban egy órán át tajsicsuan gyakorlatokat végez,⁸ utána megiszik egy csésze teát, és csak ezután reggelizik. A családnak végzett bevásárlást sétával köti egybe, fiától kapott egy hongkongi lépésszámláló szerkezetet, ezzel ellenőrzi, hogy sétája pontosan tízezer lépés legyen. Kilenctől tízig folyóiratokat olvas, televíziót csak tíz és déli tizenkettő között néz, lehetőleg olyan műsort keres, mely régi, klasszikus történeteket elevenít fel.

Igaz, amikor a család tagjai hazajönnek és a maguk izlésére bekapcsolják a műsorokat, akarva-akaratlanul látja vagy hallja azokat is. Kínlódik, mert amikor unokája Elvis Presley-t, az amerikai „Manson családot” vagy a Peking—Bonn, élőben kapcsolt koprodukciós show-műsort bömbölteti, ő megpróbálja azokat a klasszikus kínai költőket olvasni, melyek valaha mind megvoltak könyvtárában, csak elpusztultak a „kulturális forradalom” alatt, és végre, most tudja újra beszerezni őket. Ő nem ellenzi unokája izlését, de a Tang-korból⁹ származó költemények hangulata nehezen egyeztethető össze mindazzal, ami a tévéből ordít.

Kanton — versenyben

A Kanton környéki, és főleg a Kantontól délre eső területeken általánosan vehetők az angol koronagyarmat, Hongkong, a portugál fennhatóság alatti Makao, és az átelleni szigetről sugárzott tajvani tévék adásai. A Kanton Televisió ezt a versenyhelyzetet kapta,

祝 賀

廣東電視台二十五周年台慶

信興星牌電業有限公司

JVC

致 意

Világcégek üdvözlik a Kanton Televisiót: ezzel Kanton reklámozza a JVC-t, és a JVC a Kanton Televisiót

ezt kellett felvállalnia, méghozzá a verseny minden játékszabályának betartásával.

A Kanton Televisió elsősorban reklámokból él, kereskedelmi televízió, márcsak azért is, hogy jobban beleélje magát a versenypartnerek helyzetébe, igaz, ádáz küzdelmet is folytat azért, hogy a nagy világcégek, mint a JVC, vagy a SONY reklámjai ne csak a hongkongi és tajvani képernyőkön, hanem a kantonin is jelen legyenek megrendelőként. (Amikor a huszonöt éves fennállását ünneplő Kanton Televisiót mint megbízható, jó üzletfelet a cégek köszöntötték, a kanton televisió sajtó díjtalanul közzétette e kölcsönös reklámokat.)

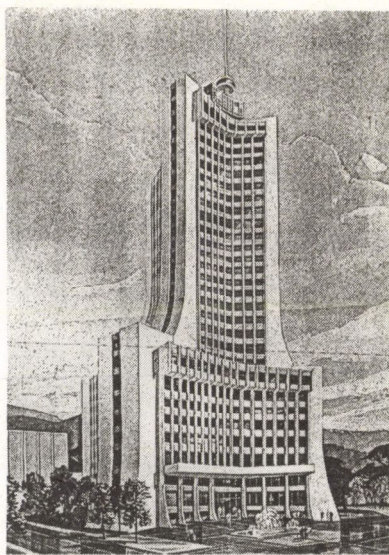
Ha már a reklámoknál és a kanton televisió sajtónál tartunk, az rendszeresen tájékoztat az „átelleni part”, Tajvan televisióiról, bemutatja a tajvani versenytársakat, az ottani televisió sajtót, hadd ismerjék meg az emberek, kikkel versenyeznek a kanton műsorok. Sorra bemutatják — és nem árt, ha egy felsorolás erejéig mi is megismerjük —, hogy Tajvanon három nagy televisió társaság működik: a magánkézben lévő Kínai Televisiója; a Tajvan tartomány kezelésében működő Tajvani Televisió, és a Tajvanra menekült Kuomintang (Nemzeti Párt) hivatalos irányítása alatt álló Kínai Nemzeti Televisió. Kanton bemutatja mindhárom tévétársaság sztárjait, alkotóit, így a helyi közönség nem szorul az információk feketeipari beszerzésére, és — Kanton elérte, hogy viszonzásul Tajvanon is bemutatják a kanton műsorokat, a kanton alkotókat, hiszen ott is vehető a kanton adás.

Ez a versenyhelyzet zöld utat ad a Kanton Televisió fejlesztése előtt. Önmagáért be-

1959年啟用的廣播

電視大樓

Broadcasting and Television
Building put to use in 1959

未來的廣東電視大廈

Future GDTV Building

電視中心樓外景

The TV centre building

籌建中的彩電中心
規劃圖The programme for the col-
our TV centre in preparation

广东电视中心鸟瞰图

Balra fenti: a Kantoni Televízió első épülete 1959-ben, alatta: a bővített épület, melyet a 80-as évek közepéig használt, jobbra fent: az azóta elkészült új épület, lent: az építés alatti teljes telep

szél, ha összehasonlítjuk az épületek képeit, azt, melyben 1959-ben mint helyi stúdióban elkezdődött a szerény kantoni televíziózás, azt, melyben a nyolcvanas évek közepéig

dolgozott, és azt, mely akkor még csak terv volt, és amely azóta elkészült. Bár e tévéállomást érzékenyen érintette, hogy műsoroskazzetta-gyártó leányvállalata levált róla, de

電視劇介紹

TV Drama

飄然太白

四集古裝電視劇

李白醉寫《清平調》，蔑視權貴不折腰。鼠毀狐讒，奸佞當道。義憤滿腔，狂歌當笑。飄然而來，飄然而去。一代詩仙，青史光昭。

四集古裝連續劇，有李白醉寫《清平調》的精彩情節，有楊貴妃表演《霓裳羽衣舞》的華麗場面。

Li Bai, one of the greatest poets in the history of Chinese literature, had lived a legendary life.

He'd rather die than bend before the Crown. Nothing could make him give up his faith, be it honour or disgrace. The poet Laurel, his name has been carved in history.

This 4-episode TV serial shows you how Li Bai wrote his famous poem, "Qing Ping Tune" in his drunkenness; meanwhile you will be able to enjoy the magnificent dancing of the Imperial Concubine Yang of Emperor Xiangzong of the Tang Dynasty.

電視劇介紹

TV Drama

芳草天涯

上、下集古裝電視劇

古代文學家蘇軾在湖南惠州流放期間，目睹稅法苛刻、生靈塗炭，挺身而出，為民請命。

結果愛妾慘死，蘇軾花甲之年再被貶謫海南，流落天涯。

Su Dongpo In Guangdong

Su Shi, the famous poet of the Song Dynasty, was once exiled to Huizhou of Guangdong. It was during that period of time, he wrote a great many poems.

The story tells you the life of the poet during his exile, his hatred to the crule oppression of the feudal officials and his

sympathy towards the labouring people, presenting a vivid picture of the poet's frankness and broadmindedness.

It also tells the love story of the poet and his maid.

A most moving play. The life and love of Su Shi. Please join us.

Kár, hogy nem jut el hozzánk: a Kantoni Televízió kétnyelvű műsorismertetése a Li Taj-po életét feldolgozó, kalandos produkciójáról

mindkét csatornáján arra törekszik, hogy műsorai kétféle értelemben is versenyképesek legyenek, egyrészt ne kapcsoljanak át nézői más adásokra, másrészt ne vonják meg reklámjaikat a megrendelők. Igaz, az adásokat megszakító reklámok jelentkezése számunkra néha sűrűnek tűnik, de maguk a kantoni tévéjátékok készítői is számolnak ezzel. Még olyan témákban is, mint a híres

Tang-kori költő, Li-Taj-po életét feldolgozó, „A bohém Taj-po” című négyrészes tévéjáték,¹⁰ vagy a Sung-kori költő, Szu Tung-po életének egy kantoni kalandját feldolgozó, „Az illatos füvek vidéke” című kétrészes tévéjáték, ügyelnek arra, hogy négy-öt percenként újabb és újabb akció kösse le a néző figyelmét. Kerülik a hosszú dialógusokat, és szinte előre betervezik az esetleges reklámok

által a cselekményt meg-megszakító helyeket.

A kantoni televíziós szaksajtó érdekes színtoltja a komoly reklámelméleti irodalom. Ez a fajta oktatás nemcsak a televízió reklámműsorait rendező alkotóknak szól, hanem a környéken egyre szaporodó magán- és szövetkezeti vállalatoknak is. Elvégre ők a televíziós reklámok megrendelői, hadd tanuljanak, ne ragaszkodjanak izléstelen, hatástalan, és a tévé műsorát is rontó, szerencsétlen elképzelésekhez. Ezt az ötletet talán nekünk sem ártana átvennünk.

És még valamire érdemes lenne odafigyelni. Az MTV tévéjátékai ugyanúgy nem sze-

repelnek a kínai képernyőkön, ahogy kínai játékfilmek sincsenek a mi műsorunkban, és ugyanúgy a magyar játékfilmek képviselik a színeinket, ahogy a mi képernyőnkön is kínai játékfilmek helyettesítik a tévéjátékokat. „A magyar tévéjátékok” — panaszolják a kínai vásárlók — „többet beszélnek, mint a magyar filmek, és kevesebb bennük a látvány. Ugyanaz a bajuk, a mi kínai tévéjátékainknak, melyeket kiszorított a video, és melyeknek közönségét elcsábították a szuperfilmek.” Majd hozzátesszik: „Két év alatt váratlanul érte a kínai televíziózást a szuperfilmek és a videokazetták versenytámadása. A versenyt fel kell venni!”

Jegyzetek

1. 1987-es árfolyamon ezek az összegek 6 millió 630 ezer, illetve 19 millió 330 ezer US dollárnak felelnek meg.
2. A fenti árfolyam alapján 330 ezer US dollár.
3. Tang-kor, illetve a Tang dinasztia kora: iu. 618—iu. 907. A klasszikus kínai költészet virágkora.
4. „Tömegek filmje”, 1985/3. (kínaiul)
5. A XVIII. századi klasszikus kínai regényirodalom egyik főműve. Illik megjegyeznünk, hogy írója: Cao Csan (írói nevén: Cao Hszüe-csin, a magyar kiadások általában ezt tüntetik fel; 1719—1764). A mű témájáról annyit: a hagyományoktól terhelt kínai nagycsaládban, e hagyományok és költöttségek ellen lázadó fiatalember, Pao-jü, a család felháborodására beleszeret a szegény rokonlányba, Taj-jü-be (akinek költői neve a regény magyar kiadásában: Kék Drágakő). A magyarul több kiadásban és többféle fordításban is olvasható mű a tévéjáték ismertetett tartalmával nagyjából megegyező témát dolgoz fel, kínai környezetben máig ható aktualitással.
6. A dél-kínai színház, a jüe-csü és a pekingi opera: a hagyományos népi, nemzeti hagyományokra építő kínai színházkultúra két fajtája kerül egybevetésre (valójában sokkal több van), különbségük jelzései módjában rejlik. A „pekingi operának” semmi köze az európai értelemben vett operához. Az európai nyelvekben, így a magyarban is, önkényesen kapta ezt a nevet.
7. „A három szerzetes”-t bemutatta az MTV is. Híres rendezője A Ta, a nemzetközi animációs szervezet, az ASIFA akkori főtitkára, sokat tett azért, hogy Rófusz Ferenc „A légy” című filmjéért Oscar-díjat kapjon. A kínai szaksajtóban is sokszor bemutatta Rófuszt. E témáról részletesebben ld.: „Mozivásznon a kínaiak magyarságképe”, FILMKULTÚRA 83/6.
8. Tajcsicsuan: a kínai harcművészet és a torna mozgáskultúrájára építő, lassított mozgástempóval végzett kínai testgyakorlás. Európában ezt nevezik árnyékboksolásnak.
9. Megint a Tang-korszak nagy költői felívelésének emlegetése. Vö.: 3. jegyzetet.
10. Li Taj-po (iu. 701—iu. 762), kalandos életű költő, aki hol katonáskodott, hol császári írástudó lett, hol szabadszájúsága miatti száműzött. Élete valóban alkalmas kalandfilm és kalandos tévéjáték témájaként. Költészetét — legalábbis részben — már Kosztolányi Dezső fordításaiból megismerhette a magyar közönség.
11. A Sung-kor, illetve a Sung dinasztia kora: 960—1279. Szu Tung-pót (1036—1101) korai realista költőnek nevezik, aki nem egy versében — klasszikus színvonalon — olyan aktuális veszedelmekre hívta fel a közvélemény figyelmét, mint az észak felől fenyegető nomád veszedelem. Sok költeményét szintén Kosztolányi Dezső híres fordításaiban ismerhetjük.

 In Hungary it is commonly believed that television broadcasting in China only means the Chinese Central Television operating in Peking. To clarify this misbelief, the author tries to give a comprehensive image about the television offer and viewing habits of a country in which 288 TV stations broadcast their programmes — mostly of the same standards as the Central Television.

A fenyegetett sajtószabadság

Az országnak el kell ismernie az információ szabadságát... Az újságíróknak is cselekedniük kell... Nyugtalanító, hogy az újságírók maguk is részt vesznek a titkolózás légkörének kialakításában, különösen azzal, hogy egy bizonyos rendszer révén bizalmas információkhoz jutnak, viszont belemennek abba, hogy ezeket titokban is tartásák... A bulvársajtó egyes újságíróinak szakmai színvonala igen alacsony, ezzel pedig elegendő okot szolgáltatnak arra, hogy a kormány „a sajtó felelőtlenségét” emlegetse... A sajtószabadság azt igényli, hogy törvényt hozzanak az információ szabadságának biztosítására...

Találós kérdés lehetne: melyik ország sajtóviszonyairól van szó ezekben a megállapításokban? További kérdés: kik fogalmazták meg?

A brüsszeli székhelyű FIJ, az Újságírók Nemzetközi Szövetsége, amely a nyugati világ újságíroit tömöríti és elsősorban annak sajtóviszonyait kíséri figyelemmel, 1989. márciusi hírlevelében közreadta egy nagybritanniai vizsgálat eredményét. „A fenyegetett sajtószabadság” — ez a beszámoló címe. A hosszú jelentésben — amint ezt az alcím is kiemeli — „a FIJ kiküldöttei elítélik a brit kormány beavatkozását” a sajtó működésébe.

Nem más, mint a FIJ elnökösszonya, *Mia Doornaert* és a nemzetközi iroda egyik tagja, *Sven Egil Omdal* folytatta le a szigetországban a nemzetközi szervezet megbízásából a vizsgálatot. Hosszú megbeszéléseken tájékozódtak a helyzetről: politikai vezetőkkel, újságírókkal, főszerkesztőkkel, az újságírószakszervezet vezetőivel találkoztak.

A meghallgatottak véleménye, persze, különböző: egyesek úgy vélték, hogy a londoni kormány támadásai a sajtószabadság ellen inkább „öszönösek”, mint előre megfontoltak, mások viszont szót emeltek az ellen, hogy „a kormány megszállottan viselkedik a terrorizmus és a biztonság kérdéseiben”.

A brit újságírók panaszai alapján rendelt el a vizsgálatot a FIJ és küldte ki képviselőit. Jelentésükben azok aztán egyértelműen elítélik „a titkolózás mániáját”. Ez olvasható a FIJ hírlevelében, az *En Ligne Directe*-ben: „A külföldi megfigyelőket különösen az lepi meg, hogy hányféle eszközzel rendelkezik a brit kormány egy információ közzétételének ideiglenes vagy egyszer s mindenkorra szóló megakadályozására”. És: „Nyugtalanító az a helyzet, hogy Thatcher asszony kormánya mind módszeresebben és intenzívebben nyúl a különböző módszerekhez, hogy ellenőrzése alá vonja a médiumokat és a sajtót”.

A jelentés felsorolja a különböző eseteket: Peter Wright és könyve, a „Spycatcher” elleni és világszerte foganatosított intézkedésektől kezdve egészen addig a televíziós tilalomig, amely egyes politikai pártokat sújtott, azokat, amelyeknek valamilyen kapcsolatuk van a terroristákkal.

„Nemzetközi szinten — mondja a FIJ jelentése — a Sinn Féin-ra vonatkozó tilalomnak az a legnyugtalanítóbb következménye, hogy ez hivatkozási alapul szolgálhat az önkényuralmi rendszerek számára, hiszen a demokrácia bölcsőjének számító brit parlamentet is fölemlegethetik, amikor egyre kiméletlenebb megszorító intézkedéseket lépnek életbe a sajtóval szemben.”

Nagy-Britannia tekintélye is megsínyli mindezt, különösen rádiójának és televíziójának hitele. „A kormányintézkedések megingatták a BBC világszolgálatának nemzetközi szavahihetőségét, kikezdtek azt a reputációját, amelyet korábban objektív riportjaival vívott ki, s azzal, hogy gondosan ügyelt függetlenségének bizonyítására.”

A FIJ küldöttei bíráló megjegyzésekkel illetik a londoni kormánynak azt a tervét, hogy új törvényjavaslatot nyújt be a parlamentbe az államtitkokról (Official Secrets Act). „Megdöböntő, hogy e szerint újságírókat börtönbe lehessen küldeni csak azért, mert munkájukat végezték, és anélkül, hogy

bárki is bebizonyította volna, milyen kárt okoztak a nemzeti érdekeknek. Fel kell vetnünk a kérdést, nem csak azért történik-e mindez, hogy a kormány a maga módszeres stratégiájával meg akarja akadályozni a médiumokat kényelmetlen kérdések feltevésében, vagy abban, hogy a kormánynak nem tetsző információkat terjesszenek?”

A FIJ küldöttei jelentésükben rámutattak, hogy Nagy-Britanniában a sajtószabadság kizárólag a vélemények szabad kifejezésére vonatkozik, nem pedig arra, hogy a népnek joga van mindent megtudni. A brüsszeli nemzetközi szervezet szolidárisnak mondja magát a brit újságírók sztrájk-

jaival. Szót emel a „D Notice System” ellen, amely abból áll, hogy az újságírók bizalmas információkhoz jutnak, de vállalják, hogy azokat továbbra is titokban tartják.

A FIJ vizsgálódásának végén az elnök asszony és svéd kollégája, a nemzetközi iroda tagja ezt írta: „Szükségesnek látszik, hogy Nagy-Britanniában a sajtószabadság alkotmányos és törvényes alapra helyeztesék, hogy ne a sajtószabadság legyen a vesztes a kormánnyal vagy az igazságszolgáltatás rendszerével való minden konfrontációban!”

(pálfy)

Szécsi Éva

Visszavonulóban?

A külpolitikai újságírás dilemmáiról

A hazai sajtó főszereplői a legutóbbi időkig a külpolitikai újságírók voltak. Vajon minek köszönheték a reflektorfényt, és ma miért szorulnak háttérbe?

A nyomtatott sajtóban talán a korábbihoz képest változatlan a külpolitika terjedelme, de a rádióban és a televízióban roppant észrevehetőek a változások. Azelőtt a krónika, a magazin típusú műsorok szinte mindig a külpolitikával kezdődtek. Nem azért, mert a külpolitika kiszorította a hazai eseményeket, hanem azért, mert a hazai információk kevésbé voltak fontosak, mint a külföldiek. Mi több: nem volt belpolitika, illetve olyan, amelyet a tömegkommunikáció számára engedélyeztek volna. Most induló anyaggá nőtt ki magát a belpolitika; a nemzetközi élet hírei — néhány perdöntő elsőseget követelő eseménytől eltekintve — a hazai hírek, események után következnek, és közöttük is előbb a magyar vonatkozásúak.

Csökken a külpolitika iránti érdeklődés. Nő a fogékonyság a belpolitikai változások iránt, bár ezzel kapcsolatban alighanem van bennünk némi önáltatás. Mert amennyire manipulált volt annak idején a közvélemény csillapíthatatlan érdeklődése a külföldi események iránt, annyira valószínű, hogy a nagy belpolitikai pezsgés is viszonylag keveseket ragad magával. „Politique politicienne” — zugpolitizálás — mondja a francia.

Változik a tömegkommunikációt csinálók aránya, életkor, képzettség, érdeklődés, szaktudás szerint. A sztárok fiatalabbak lettek, végzettségüket tekintve közgazdászok, jogászok, esetleg történészek; hátrányuk, hogy nyelvtudásban még mindig elmaradnak a külpolitikuskok mögött.

A nemrég még mindent tudó, a jövőt előre látó kommentátor, a külpolitikai fórumokon a legrafináltabb (persze, előre kidolgozott) kérdésekre kapásból válaszoló, kedélyes közvetlenséggel intimkedő bölcs és vátesz figurája már a múlté. (S eltűnőben van a Nagy Előadó figurája is, aki országjáró körútjain szűkebb körben még több bizalmas információval szolgált, s valósággal lenyűgözte hallgatóságát jólétesültségével, a nagyvilágban szerzett tapasztalataival, s nem utolsósorban azzal, hogy csaknem minden hazai és külföldi nagy embert személyesen ismert.)

Divatos szóval élve: a sajtó „átstrukturálódik”, ezen belül a külpolitikai újságírás is. Az érdekes külpolitikát, a szenzációkat az a szocialista tábor szolgáltatja, amelynek hírei azelőtt „mussz-anyagok” voltak. S még ha kommentárnak neveztük is az e régiók eseményeinek magyarázatát, az kizárólag apologetika lehetett. Csak a nyugati világ engedte magát — viszonylag — szabadon kommentáltatni, a jövőt többesélyesnek láttatni.

Ma már a közvélemény pluralista szemléletet követel, s az újságírásban is elfordul az egyesélyes, totalitárius, apologetikus szemlélettől. Példa erre, hogyan tolódik el az érdeklődés a még mindig reménytelennek tűnő Kambodzsától, Vietnamtól Dél-Korea felé, a fanatikus és minden kompetenciát nélkülöző arab világtól a többesélyes, vagy legalábbis alternatív fejlődést ígérő harmadik világbeli országok felé.

A mai hazai sajtó főszereplői nem a külpolitikai újságírók. Vagy önként visszavonulnak, vagy háttérbe szorítják őket, vagy lassan kiöregednek a szakmából. Csak egy-két „nagy öreg” tartja magát. A külpolitikai újságírás értékvesztését nem lehet személytelenül vizsgálni.

A külpolitikai újságírók az ötvenéves korosztályhoz tartoznak, közelebb a hatvanhoz. Szerényebb létszámú és kevésbé ismert a negyvenesek nemzedéke. A fiatalabb korosztály szinte hiányzik, s ha valaki a külpolitikában kezd is, másutt keresi a karrier útját. Legfeljebb a külföldi tudósítói posztokért folytat kemény harcot néhány elszánt fiatal, mert ez a lakás, az anyagi túlélés záloga.

A külpolitikus „nagy nemzedék”, amely most vonul vissza, a hazai újságírás legolvasottabb, legviláglatottabb része. Húsz-harminc évvel korábban eredetiben olvasta Orwellt, Koestlert, Deutschert, Trockijt; szakmai tudását olyan sajtó segítségével tudta pallérozni, mint a Monde, a Neue Zürcher, vagy a Financial Times. Többet értett meg a világból, mint belpolitikus kollégái, akiknek szellemi energiáját — tisztelet a kivételnek — az vette igénybe, hogy tudják: melyik fontos embernek mi a K-telefon-száma.

Következésképpen a külpolitikus jóval skizofrénebb volt, mint tájékozatlanabb társai. S jóval konformistább. Finoman célozgatott a sorok között, de készségesen vállalta a ráosztott szerepet: megmagyarázni a közvéleménynek, milyen mértékben függ hazánk a külvilágtól, a cserearányoktól és azok romlásától, a katonai erőegyensúlytól, amelyet a NATO mindig fel akar borítani. Sajtó szövetségesi rendszereink belső ellentmondásait, válságait annyira burkoltan érinthette csak, hogy azt a tájékozatlan hallgató-néző nem is érthette. (Barátainkat nem bíráljuk!) S amikor megjelentek a másság első jelei, akkor sem a KGST-ről, vagy a szovjet társadalomról, vagy a berlini falról, hanem, a romániai nemzetiségekről. A külpolitika tehát a másságban a belpolitikához közeledett.

Ha vitatható is, de megkockáztatom: a külpolitikai újságírás stílusában, tartalmában még mindig nem változott eléggé. Kivételt képeznek a szocialista országokban dol-

gozó tudósítók, akiket a mindennapok készítetnek arra, hogy másfajta eseményekről adjanak hírt, mint elődeik egy-két évvel, évtizeddel ezelőtt.

De a frontáttörés hiányát, illetve a rossz beidegződések jogfolytonosságát néhány kulcsesemény jelzi:

1968 augusztusa. A prágai tavasz elfojtásáról a hazai sajtóban semmiféle tiltakozásnak, ellenvéleménynek nem volt helye. Még a külföldi lapszemlék is azt érzékeltették: a Nyugat ezt a Kelet belügyének tekinti. A magyar külpolitikai újságíró természetesen tisztában volt az esemény tragikumával.

1987. Csernobil. Igaz, akkor már sok szerkesztő, tudósító telefonált, veszekedett, követelte, hogy megszólalhasson. A cenzúrát mégsem tudta átlépni senki. Nyugati tudósítóinknak hallgatniuk kellett a lényegről, a tömegkommunikáció a perdöntő napokban való hallgatás után érthetetlen és nyilvánvalóan a közvélemény megnyugtatót célzó adatokat, fizikai fogalmakat emlegett. Kül- és belpolitikai újságírás együtt szolgált az elhallgatást, a dezinformálást.

1988—89. Karabah, Tbiliszi. A hazai sajtó inkább a külföldi tudósítókra, esetleg néhány helyszíni interjúra bízta a tájékoztatást, és óvakodik attól, hogy vállalja a kaskai események kommentálását, holott a tények kiáltanak a teljesen kiveszőben lévő külpolitikai publicisztika után.

És közben a nyolcvanas évek első fele; naponta újabb komor nyilatkozatok és jegyzékek arról, hogy a Pershing rakéták telepítése gyökeresen új, veszélyes, ellenőrizhetetlen helyzetet teremt Európában, következtésképpen a világban. Ez az az időszak, amikor a külpolitikusok már nem győzik egyedül számlálni a rakétafejeket. A szilveszteri kabarében az ismert komikus torkát szorítja el a sírás, hogy ő még élni akar, ne telepítsen (a Nyugat) rakétákat, ne hozza ránk a harmadik világháborút.

A külpolitika háttérbe szorulásának tehát távolról sem csak az az oka, hogy a belpolitika előtérbe került. Ismét le kell szögezmem: ez utóbbi jelenségben is sok a manipuláció, a pluralizmusról szóló szenvedélyes és felkorbácsolt viták elleplezhetik (ideig-óráig) a gazdaságpolitika hibáját, a gazdaságpolitika kapkodását, koncepcióinak hiányát.

Csak emlékeztetőül: Bős—Nagymarossal kapcsolatban is a hatalom hosszú ideig állította, hogy a tiltakozás célja a politikai rendbontás, egyes személyek megbuktatása, nem pedig a gazdasági, a környezetvédelmi megfontolások.

A háttérbe szorulás oka nem utolsósorban a külpolitikai újságírás hitelének elvesztése. A közvélemény, még ha infantilizálni akarják is, nem ostoba. Ha sajtónk „a Nyugatot csúnya, ellentmondásos, a Kelet szép és halad előre” képlettől elszakadván áttért a Nyugat árnyalt ábrázolására és a Kelet válságának elhallgatására, apologetikus ábrázolására, akkor a mostani teljes nyíltság sem találhat rokonszenvező közönségre. De nincs is teljes nyíltság. S kérdés, hogy ha egyik pillanatról a másikra minden stílus, minden élmény teljesen szabadon áramolhatna, vajon a külpolitikai újságírás tudna-e mit kezdeni ezzel a rászakadó nagy szabadsággal. A dolgok összekuszálódtak, egyre nehezebben érthetőek. S ha történetesen minden elemezhető és megmagyarázható volna is, vajon elfogadná-e a közvélemény ugyanazoknak a szájából és tollából, akik azelőtt egészen mást mondtak? Mert nemcsak a külpolitikai újságírás, hanem az újságíró is elvesztette hitelét.

A belpolitikai válság óhatatlanul felszínre hozta azt a fajta újságírást, amelyről azt hittük, már nem létezik: a zugzsurnalizmust, a revolverezést, az uszítást. Aligha váratlan, hogy politikusok után a tévésztárok is céltáblául szolgálnak: a támadások alpáriak, de mindig van bennük (némi) tárgyi valóság. S természetesen könnyebb perszonalizálni valamely tévéinterjút, mint azt vizsgálni, milyen erőknél mikor nem állt és mikor állt érdekében megszólaltatni például Dubceket.

A tömegkommunikáció hosszú ideig követelte, hogy a kommentátor helyett szólaljanak meg a politikacsinálók, a fontos emberek, a politikusok és a szakértők. Megtörtént. Sorra nyilatkoznak. Az alakuló belpolitikai pluralizmus kódében nem tűnik irracionálisnak, hogy mindenki mást mond, sőt, hogy ugyanaz a személy viharos gyorsasággal megcáfolja saját kijelentését, prognózist, ígéretét stb.

A külpolitikai újságírásban is tért hódít az interjú. Csakhogy — diplomatakról lévén

szó — az interjú hangvétele lényegesen körmonfontabb, a helyzet, az álláspont óvatos és nem kiélezett tálalására törekszik. S az interjúvoló még mindig nem kéri (kérheti?) számon a nyilatkozótól, hogy két héttel vagy két hónappal azelőtt miért mondta mindannak szöges ellenkezőjét, mint amit most mond a mikrofon, a kamera előtt. Bekövetkezett tehát, amit nem volt nehéz előrelátni: az illetékes megjelenése a tömegkommunikációban nem okvetlenül szolgálja a nyitabb, közérthetőbb tájékoztatást. Gyakran a kódosítás, a dezinformálás eszköze. Nem teszi hitelessé a televíziót vagy a rádiót, sőt megszólalása nem erősíti sem a közmegegyezést, sem a társadalmi stabilitást. S aligha emeli a sajtó hitelét.

Magától értetődő: a nyugati televíziókban az újságíró roppant finoman vitatkozik, ha ugyan ennek szükségét érzi. Az állítások hitelét maga a pluralizmus erősíti vagy cáfolja: ugyanazt a kérdést többféle politikai-gazdasági-pártállású politikus válaszolja meg, mindegyik igazsága tudatában. A néző-hallgató (szavazópolgár) dolga eldönteni, kinek ad igazat.

Külpolitikai újságírásunk egyik legnagyobb — és alapvető — hibája volt, hogy elmosta az információ és a kommentár közötti különbséget. A kommentárra alakított hír nem a közvélemény informálását, hanem befolyásolását szolgálja. A jelenlegi külpolitikai újságírásban furcsa folyamat megy végbe: a hír kezdi visszanyerni önállóságát, viszont kiveszőben van a kommentár (amelyre változatlanul szükség lenne), és a hír-kommentár sajátos hibridjét alkotja a külföldi tudósítás. Sőt a tudósítók mintha lassan átvállalnák az egész külpolitikai újságírás feladatait. Mint ahogyan a rakétaszámlálgatás időszakában a külföldi tudósító volt az, akivel a szerkesztő üzengetett a hazai politikai vezetésnek.

Természetesen a külpolitikai újságírás nem mutat rosszabb képet, mint az egész sajtónk, s mint egész közéletünk. Az is valószínű, hogy ha történetesen megszűnne minden tabu, ha megadhatna minden anyagi és technikai feltétel, a külpolitikai újságírás akkor sem tudna azonnal megváltozni, pláne üde kivételt képezni az általános hazai tablón. Egyszerűen nincsenek meg személyi fel-

tételei. A fiatalabb nemzedék előtt sorra lepleződnek le a nagy sztárminatképek, s ráadásul a fiatalabb nemzedék ettől az idősebb generációtól tanult.

A kialakult helyzet — a külpolitikai újságírás hitel- és presztízsvesztese, tévesztése — a korábbi folyamat logikus következménye, és nagy veszélyekkel fenyeget. Mert az erősen — és olykor mesterségesen — felszított belpolitizálási hangulatban a közvélemény valóban megfedezkedik arról, ami a világban történik. Annyiszor hangoztatják neki a most már teljesen üressé vált szöveget, hogy „fel kell zárkózni Európához”, hogy a közvélemény kezd valóban nem tudni, mi van Európában. Annyiszor hallja fenyegetően, hogy „lesüllyedtünk a harmadik világba”, hogy őszintén nem tudja, mi van a harmadik világban, s ami ennél drámaibb, kezd nem is érdeklődni iránta.

Utazási irodáink sorra mondják le valutahiány, vagy fizetőképesség kereslet hiányában a külföldi utakat. A nagy bevásárlás után elfogyott a magyar polgár valutája, útlevelével bezárkózhat a határok mögé. Ha mégis kijut, pihenni akar valamelyik tengerparton, valamilyen külföldi rokon költségén. Elvesztette, elveszti érdeklődését a külföld iránt. Hiszen amikor érdeklődött, amikor tálcán hozták neki a külföldet, akkor sem volt semmi haszna belőle. Sőt, a hatalom évekig manipulált azzal, hogy belső bajainkat a külföldi eseményekre hárította.

A következmény: a közvélemény, a polgár nem tudja felfogni, ami körülötte történik. Elveszti elemzőképességét. Elegendő az adórendelettel kapcsolatos propaganda-kampányra utalni: a magyar polgárral elhittették, hogy ez svéd típusú, vagy nyugatnémet típusú adórendszer. Hogy adót, jövedelmet, vásárlóerőt együtt kell nézni, arra leg-

feljebb néhány külföldi tudósítás hívta fel a figyelmet.

S még egy fontos hitelrontó tényezőről, amely tovább csökkenti az érdeklődést a külpolitika (a külvilág) iránt: nem manipuláltak, hanem valódiak voltak azok a különböző szintű nyugati hozsannák, amelyek hazai változásainkat kísérték. Nem manipuláltak, hanem valódi volt az a teljes közöny, amely Nyugaton belső vásárlóerő-csökkenésünket, lakosságunk egy részének elszegényedését kísérte. „Nincs reform fájdalom nélkül” — ez volt a jelszó. A külső szurkolótábor lelkes hangulata és a hazai valóság közötti különbség ugyancsak csökkentette az érdeklődést, helyesebben: fokozta a közönyt. Talán túlságosan is sötétnek tűnik a kép, de megkockáztatom: a közvélemény most önként és önvédelemből ítéli magát tájékozatlanságra. Minek naprakészen ismerni az eseményeket, amelyek számunkra amúgysem hoznak jót? Ez a struccpolitika még jobban eltávolít Európától, a fejlettek-től, akiktől tanulni kell. Még inkább megfoszt az objektív látásmód képességétől. Nem vagyunk rá kíváncsiak, de feltételezzük, hogy „odaát” viszonylag jól mennek a dolgok, elvégre saját vezetőink járultak leplezetlen rajongással Mrs. Thatcher elé. Vasikalaposnak, dogmatikusnak, sztálinistának tűnhet ma az, aki elképzelhetőnek tart egy nyugati depressziót, egy újabb inflációs hullámot stb. Holott ez is lehetséges.

A helyzet nálunk is, szomszédainknál is, nagyon gyorsan változik. Sok a kiszámíthatatlan tényező. Csak az bizonyos, hogy a külpolitika háttérbe szorítása nem lehet nem időleges. Hamarosan nélkülözhetetlené válik. De ott folytatni már nem lehet, ahol a fénykorban abbamaradt. És valóban másfajta belpolitizálásra lesz szükség.

 The stars of the press in Hungary until quite recently have been journalists dealing with foreign politics. Today they play a less relevant part, which is due not only to the predominance of domestic affairs, but also to the loss of credit regarding journalism on foreign politics.

„Minek álljak be én is a kórusba”

Szále Lászlóval beszélget B. Király Györgyi

„Lassan húsz éve foglalkozom újságírással, és még sose írtam le, hogy — mondjuk — kéretnek a szovjet katonák, szíveskedjenek hazafáradni, akkor most sem írom le, hogy ruszlik menjetek haza. Nagyon sok mai főszereplő több tízezer sort publikált az elmúlt évtizedekben. Ezt a sort náluk sem találtam. Én úgy vagyok vele: ha nem mondtam valamit akkor, amikor kellett volna, szégyellném akkor mondani, amikor lehet.”

— *Az ÉS egyik áprilisi számában jelentek meg Szále László fenti sorai. Ha komolyan is gondolja, amit leírt, akkor ön nem a konjunk-túralovag újságírók közé tartozik. Akkor nem erősíti a magyar sajtóról mostanában kialakult képet, tudniillik, hogy nálunk csupa reformer újságíró létezik, akik valamennyien az igazság bajnokai.*

— Nem tudom, hogy hova tartozom. Igazából senkivel sem óhajtok közösséget vállalni: sem a bátrakkal, sem az álbátrakkal. Mert nem nagy kunszt bátornak lenni, amikor lehet. Egyébként is olyan rettenetesen bonyolult ez az egész. Ki mikortól bátor, mit mond, miért mondja? Az én véleményalkotásomat egy egyszerű képlet határozta meg, és határozza meg ma is. Leegyszerűsítve így szól: ami gazemberség, hazugság, bárhonnán, bármelyik oldalról jön is, gazemberség, hazugság marad. Nekem nincs se koncepcióm, se valahová tartozásom, a magam kialakult észére-tisztességére próbálok hallgatni, amikor dolgozom.

— *Azért furcsa amit mond, mert az ÉS-beli meg a vasárnapi újságbeli publicisztikái alapján magát szakmai berkekben egy szókimondó, fordulatot és megújulást követelő újságírónak tartják.*

— Természetesen örülök, hogy ez a címke jutott nekem, és nem más. Persze azért

akadnak számosan olyanok is, akik világosan látják, hogy nem vállalhatják ezt a skatulyát régi énjük megtagadása nélkül, ugyanakkor az ő tisztességes, jobbító szándékuk is vitathatatlan. Konrád Györgyöt idézem (igaz, ő a bársonyszékben üldögélő politikusokra, és nem az újságírókra gondol): „ma nálunk nem kell köpönyegforgatónak lenni, hogy a nomenklátúra átálljon a reform oldalára”.

— *Párttag? Illetve ma már ezt a kérdést úgy kell feltenni, hogy tagja-e valamelyik pártnak?*

— Nem. És hiába alakul egyik a másik után, képtelen vagyok totálisan valamilyen eszméhez, csoporthoz tartozni. Mert egészen egyszerűen nem létezik olyan, amely teljesen adekvát az én gondolkodásommal. Ha pedig ennek ellenére belépnek valahová, akkor ez korlátozná a döntéseimet. Olyan kompromisszumokba kellene belemennem, melyeket ha nem muszáj, nem válllok. Tudom persze, hogy ez marhaság, mert sok embernek össze kell fogni, és hangosan kell mondani az igazságot, hogy meghallják végre a címzettek, de ezt csinálják azok, akik erre alkalmasak. Ugye tudja, hogy a konfliktusok közelében kis epizódszerepekben mindig ott vannak a szelid rezonőrök, akik a küzdelem tisztaságán öröködnék, s azon, hogy az indulatok hevében ne vesszen el, s ne is torzuljon maga a cél.

— *Ön erre a rezonőrszerepre alkalmas?*

— Nem tudom, mire vagyok alkalmas. Még az is lehet, hogy újságírónak való se vagyok. Egész véletlenül kerültem a pályára. 1969 táján országos vita zajlott az amatőr színjátszásról. Egy autóban utaztam valahová Debreceni Tiborral, aki akkoriban a Népművelési Intézetben felügyelte ezt a területet. Elmeséltem neki, hogy én a tököli

börtönben tanítok, irodalmi színpadot vezetek az elítélteknek. Miért nem írod meg? — kérdezte. Megírtam. Ez volt életem első cikke, és olyan jól sikerült, hogy a vitában sokszor felidéztek. Mondom, hiányzott a szakmai felkészülés, ambíció sem volt bennem, pusztán leírtam az élményeimet.

— *Miért pont a tököli börtönben tanított? Volt önben valamiféle elhivatottság, hogy meg kell menteni a társadalom számára az odakerülteket?*

— Nem erről van szó. Ráckeven születtem, ott voltam népművelési felügyelő, a tököli börtön pedig a ráckevei járásban van. Az egyik nevelőtiszt-évfolyamtársam hívott, én meg mentem. Nos, a cikk megjelenése után felajánlottak egy állást a Népművelés című lapnál. Lehúztam ott négy évet, aztán az apparátus tagja lettem. Nem a nagyé, a kicsié. Akkor bontakozott ki az ifjúsági klubmozgalom, s úgy döntöttem: szentelek rá három évet az életemből. Higgye el, eszem ágában sem volt semmiféle mozgalmi pályára menni, de ez a feladat izgatott. Beléptem a KISZ KB-ba. Másodállásban persze csináltam tovább a „Népművelés”-t. Tudja, mi volt a kihívás a számomra? Létre akartunk hozni egy alulról építkező klubmozgalmat, amelynek semmi köze a felülről dirigáló apparátushoz. Ez a hetvenes években persze csak álom maradhatott. Szegény mozgalom meg — igazolva a mi teóriánkat, hogy felülről nem megy — szép csendben kimúlt.

A KISZ — ezt nyilván maga is tudja — mindig is egy kádertermelő, karriercsináló hely volt. Ha valaki egyszer bekerült oda, az osztályvezetői rangnál feljebb az isten se mentette meg attól, hogy nagy ember legyen. Abszolút mindegy volt, hogy megfelel-e vállalati igazgatónak, miniszternek, tervhivatali elnöknek, ÁISH-elnöknek, kerületi párttitkárnak, nyílegyenes út vezetett számára a bársonyszékbe. Az meg, hogy tönkreteszi az országot, hogy megfuthassa saját karrierjét, ugyan kit érdekelt? Én úgy gondoltam, akkor vagyok a legtisztességesebb, ha oda megyek vissza, ahonnan eljöttem. Így is tettem. Aztán jó két év múlva áthívtak a Magyar Ifjúsághoz. Négy évig vezettem a kulturális rovatát, s csak azért hagytam abba, mert engedtem az Élet és Irodalom csábításának. És innen már nem akarok elmenni sehova.

— *Mert annyira megbecsülik, mert kényekedve szerint dolgozhat, mert annyira magas a fizetése? Vagy más okot is tud mondani?*

— Nézze, amikor már a szakmai öntudat, a becsvágy kialakult bennem, amikor eldőlt, hogy most már újságíró leszek, mert semmi egyébhez nem értek, akkor hová szaladgáljak öreg fejjel?

— *Hány éves?*

— Negyvenhat múltam. Itt ragadtam, ezt köll csinálni. Ha alkalmatlan vagyok arra, hogy valami originalisat megtudjak a világról — mert az borzasztóan sok munkát igényel, meg nem is vagyok egy rendszerező elme —, akkor marad az impresszionista, improvizatív munka. Az ÉS pedig azt a minőséget jelenti, ami nekem ebben a szakmában elérendő cél. Hogy milyen magas a fizetésem? Röhej, de én valahogy mindig kevesebb pénzért mentem új munkahelyre.

— *Az ÉS-nél mennyivel kezdte?*

— Hatezerrel. Most tizenégyezer a bruttó fizetésem, s úgy tízezret kapok a kezembe.

— *És úgy érzi, hogy megfizetik? Ha most csörögne a telefon, és a vonal másik végén Tőke Péter felajánlana egyet a Reform ötvenhatvanezer forintos újságírói állásaiból? Mit válaszolna?*

— Megköszönném és maradnék.

— *Olyan jól él?*

— Nem. Én kifejezetten szegény vagyok. Egyébként hívogattak már engem, igaz, nem ötvenhatvan, hanem „csak” húsz-harmincezerért.

— *Hová?*

— A Mai Nap-hoz. Tudja, mit látok én a gazdagabb embereken? Hogy a sok pénz is kevés. Mindig az a kevés, ami van. Én szinte egész életemben diákzseb-színvonalon éltem. Éppen hogy fedezni tudtam a mindennapi kiadásaimat. Még enni se ehettem igazán fogamra valót, tartalékom pedig sose volt. Még tízezer forint se. Van egy kis garzonom . . .

— *Családja nincsen?*

— De, van két gyerekem; a feleségemtől elváltam. Volt olyan két évem — tavaly meg tavalyelőtt —, amikor a fizetésem teljes egészében elment a gyerekekre meg a részletekre. Abból léteztem — elég szűkösen —, amit összeírogattam. Ha mégis nagyon akarnék valamit, az talán egy olyan nagy lenne, ame-

lyik megy, amelyik nem romlik el minden-nap. Ez az a luxus, amire vágyom. Mert egy ócska tizenegy éves Trabantom van. Cikk-írással tudnék többet keresni, de nem izgat túlságosan a dolog. Mert én csak jó cikket szeretek írni, abból pedig nem lehet túl sokat. Ha az ember többet vállal, az óhatatlanul a minőség rovására megy.

— *Azért nagy-nagy szakmai magabiztos-sága ellenére én tudok legalább egy szituáci-ót, amikor fenyegetve érezhette magát. Januárban nagy port vert fel az az MTI-közle-mény, hogy átalakul az ÉS. Az írószövetség, hogy önálló irodalmi lapja lehessen, át óhaj-totta venni önöket. Világossá vált, hogy a lap érdekcsoportok közötti alku tárgya, s úgy tűnt, a lapgazda, a Művelődési Minisztérium feje felett döntenek a kérdésről. Ha gazdát cserélnek, az új főszerkesztőt jelent, az új főszerkesztő pedig új csapatot. Biztos abban, hogy Száde Lászlónak helye lett volna az új csapatban?*

— Igen. Egész egyszerűen elképzelhetel-lenek tartottam, hogy létezhet olyan fő-szerkesztő, akinek én nem kellek. Ha pedig mégiscsak kirúgtak volna, legfeljebb elme-gyek fizikai munkásnak. Borzasztóan szerez-tek ásni meg köművesmunkát végezni. Ki-élem a szenvedélyemet, és még egy csöpp mártír pózt is belekevertem volna a szituációba. Egyébként nem volt igazi fenyegetettségérzésem, mert nem tudtam komolyan venni az ellenünk irányuló akciót.

— *Hogyhogy? Hiszen a direkt, kézi vezér-lésű sajtóirányítás számos áldozatot követelt. Példákat tudunk mindketten felsorolni. Nem-kíváncsi írások miatt leváltott főszerkesztő-ket és elbocsátott munkatársakat.*

— Igen, csakhogy őket még a májusi párt-értekezlet előtt, a diktatórikus döntések ide-jén váltották le. Januárra megmozdult a sztálinista struktúra. Megindult az összeom-lás, de még nem alakult ki helyette egy má-sik, amelyben a döntések demokratikusak. Az ÉS ügyében ugyanolyan döntészavar mutatkozott, mint egyéb, fajsúlyosabb kér-désekben. Ebben a helyzetben már el lehet-tett mondani, hogy kérem, a minisztériumot senki sem kereste meg, mi pedig elfogadha-tatlannak tartjuk, hogy a fejünk felett dönt-senek. Summásan: nem éreztem működőké-pesnek azokat a hivatalokat, amelyeknek

dönteni kellett rólunk. És valóban. Vakilár-mának bizonyult az egész.

— *Önök akkor is tiltakoztak volna, ha a fair play szabályai szerint zajlik a játék? Ha megkérdezik, hogy na, fiúk, akartok az író-szövetség lapja lenni?*

— Akkor valószínűleg igennel válaszol-tunk volna. Még valami jó is kiszülhetett volna a dologból. Például szorosabb kap-csolatrendszer alakíthattunk volna ki az íróársadalomban. A minisztériumhoz való ragaszkodás másodlagos volt. Az volt a döntő, hogy az írószövetség valami ilyesmit mond, ha győz: az enyém lesz, de levágom a fejedet! Nyilvánvaló, hogy a vezetést lecse-réli. Itt meg mégiscsak van egy lap, amit szeretünk csinálni ebben a felállásban. És akkor most jönnek, és elveszik a játékunkat. Ilyen primitíven egyszerű a történet.

— *Az ÉS évi hatmilliós veszteséggel dolgo-zik. Gondolja, hogy képesek lesznek állni a versenyt?*

— Fura szám ez a hatmillió. Mi egyről-kettőről hallottunk évekig, aztán valahogy hirtelen felszaladt. Lehet, hogy nem lesz szimpatikus, amit mondok, de az egy-kétmillió nem zavart bennünket. Azzal ma-gyaráztuk, hogy azért van, mert nem enge-dik emelni a példányszámot. Nálunk az el-telt tíz évben nem létezett a kereslet-kínálat törvénye, mint a normális lapoknál. A Pal-las Kiadó, ahová tartozunk, rettenetesen nagy pazarlással dolgozik. Miközben a nor-mális rezsiköltség tíz-tizenöt százalék, a Pal-lasnál huszonhárom. Így aztán a fene tudja, hogy mennyi ténylegesen a mi veszteségünk, és mennyit terhel rá a kiadó. Tavaly talál-tunk egy kétszázezer forintot tételt telex-költség címszó alatt. És nincs is telexünk! Meggyőződéseim, hogy nyereségesek lehet-nénk, ha találnánk egy kiadót, amely jobban menedzsel bennünket, és sokkal kisebb rez-sivel működik. Csakhogy a vezetőink az elmúlt négy évtizedben nőttek fel, és azt tanulták, hogy az állam mindent elintéz. Persze hogy rengeteget vitázunk az ÉS hely-zetéről a szerkesztőségben, de igazából senki sem kereste a megoldást. A főnökeink szé-pen megcsinálják a lapot, de nem menedzse-lik. Márpedig ha ez a mi szellemi tőkénk és örökségünk, akkor mégiscsak nekünk kelle-ne a gondját viselni.

— *Nemcsak a főnökei, ön is az elmúlt négy évtizedben nőtt fel, s ön is azt tanulta (velem együtt), hogy az állam mindent elintéz. Azt is megmondja: mikor mit ünnepelhetünk meg és hogyan. 1948 óta először nyilvánították munkaszüneti nappá március tizenötödikét, s a mesterségesen keltett hisztéria ellenére először mutathatta meg tizenötezer békésen felvonuló magyar állampolgár, hogy nagykorú, érett, felelősen gondolkodó ember. Ön mit csinált március tizenötödikén?*

— Ráckeven voltam, a szülőfalumban. Ott együtt ünnepelt az összes alternatív és nem alternatív szervezet. Ráckevét akkor nyilvánították várossá, és azért mentem el, hogy tudósítsak az első ráckevei újságnak az eseményről. A budapesti ünnepséget a televízióban láttam. A sok éven át ismétlődő rendőráttakok és a „láncbíró csata” eseményei után felemelő érzés volt ennyi embert együtt látni egy békés tüntetésen. Az ünnepet, sajnos, mindig kisajátítják az aktuálpolitikai érdekeknek megfelelően. Nálunk most egy nagyon rokonszenves váltás történt, de én valahogy mégsem tudok felhőtlenül örülni. Mert azt tapasztalom, hogy maga az ünnep kevésbé fontos, az ünnepeltek pedig még kevésbé. Példájukat pusztán anynyira citálják és emlegetik, amennyire a politikának éppen szüksége van rájuk. Ebben a mostani ünneplésben is volt némi demagógia, mert ugye arra használták fel sokan, hogy az előző kurzus fejére olvassák a bűnököt. Amelyeket természetesen a fejükre kell olvasni, nem ebben áll a vita közöttünk, hanem abban, hogy nem az ünnep a megfelelő idő erre. Olyan ez, mintha az ünnepi zászlóval ütnénk az ellenség fejét. De hát könyörgök! Az a zászló nem arra való.

Bármilyen nagyszerű, felemelő és szabad volt ez a március tizenötödike, az ünnepnek ott belül kell az emberben megszületnie. Persze hogy az ünnep arra való, hogy kiemelje a múlt történelmi eseményeiből azt a példázatot, ami a jelenre érvényes, hogy segítsen a politikának önmagát kifejezni. Hogy ne kelljen mindig mindent előről és bonyolultan elmondani az embereknek. Mert ha azt mondom, hogy március tizenötödike igazi eszméinek örököse vagyok, akkor mindenki tudja, hogy Petőfire és Kossuthra gondolok, és hogy mit is akarok tulajdonképpen.

A politikai ünnepek jelentősége manapság hol nő, hol csökken. Eddig minden politikai ünnep betetőzése az évszázados álmokat beteljesítő, győztes szocialista forradalom szimbóluma, április negyedike volt. Idén valahogy elhalványult a fénye. Ez a változás a hatalom igazodása a magyar nép érzelmeihez, történelmi szemléletéhez. Mert ugye, ha boldog, gazdag és szabad Magyarország épült volna fel az elmúlt évtizedekben, ha a lakáskérdés megoldódott volna, ha a földosztás meg a téjesztetés a bőség kosarát hozta volna el mindenkinek, ha az új iskola-rendszer az értelmiség, a kutatás, a műszaki fejlesztés megbecsülését, akkor maradhatott volna április negyedike a legnagyobb politikai ünnepnek. De hát nem marad, mert másképp kezdjük értékelni az eltelt éveket. Most valahogy március tizenötödike ragyog fényesebben.

— *Nem gondolt arra, hogy az idejünnep-lésből valami baj lehet?*

— Nem, én nagyon optimista természetű vagyok. Azt se hiszem el, hogyha kint hagyom az autóm az országúton, akkor azt fel fogják törni és kirabolják.

— *Azt se hiszi el, hogy ezt az országot veszély fenyegeti, ha a kormány továbbra is összevissza kapkod át gondolt, megfontolt intézkedések helyett, miközben az infláció mértéke aggasztóan növekszik, és semmi jele annak, hogy kilábalunk a gazdasági csődből?*

— De, azt elhiszem. Csak nem tudom még igazán konkrétan átélni, nem tudok még félni. A baj szemmel láthatóan nagy. Egy robbanás is reálisnak látszik, de az én mérlegem még úgy billen, hogy elkerülhető. Persze előttem is világos, hogy egy társadalmat lehet manipulálni. Itt van például az április kilencediki véres vasárnap tizenkilenc halottjával Tbiliszi-ben. Egyértelmű provokáció a peresztrojka ellen. Mert a peresztrojka addig él, amíg a néppel párbeszédet lehet folytatni. Csakhogy tankokkal és mérges gázzal nem lehet. Ma már tény, hogy a rendcsinálást nem a SZKP központi apparátusa kezdeményezte. S az is, hogy a különböző szovjet köztársaságokba vezényelt páncélos egységek a politikai robbanások láncreakcióit idézik elő, természetesen a peresztrojka ellen. Ezek annyira aljas dolgok, hogy föl sem tudom fogni.

A hatalom persze — ez is tény — semmilyen tapasztalatból nem tanul. És a hatalom a hatalmát addig őrzi, amíg megteheti. Nem tudok elképzelni semmiféle hatalommegosztást addig, amíg a hatalom jelenlegi birtokosai rá nem kényszerülnek erre. A hatalomnak ugyanis természete, hogy hatalma van. Ez nem tautológia, mert a hatalmat csak önmagával lehet meghatározni. Ha új hatalmi csoportosulások nőnek fel, ezek esetleg rákényszeríthetik a régit saját hatalma korlátozására, s akkor kialakulhat az együttműködés. Ebbe az irányba haladunk mi. Bár amikor az alakuló pártok — szociáldemokrata, kisgazda, Magyar Függetlenségi Néppárt — nyilatkozatait hallom, hogy mi mindent csinálnak, milyen elszántan dolgoznak a programjukon, akkor azért van némi fenntartásom. Mert a beszélgetéseik unalmas, közhelyes politizálgatások, a szövegeik ugyanolyan kellekkel, meg jó volnákkal vannak tele, mint az MSZM határozatai. Ezeknek a nyilatkozatoknak még semmi közüik nincs a valósághoz, a cselekvéshez. Én legalábbis nem nagyon látom az értelmét, a hasznát.

Elmentem a Nyilvánosság Klub ülésére, be is iratkoztam. Egyébként életemben mindössze két papírt írtam alá önként, a hivatali adminisztráció kényszere nélkül. Az egyik a bős—nagyvarosi vízlépcső elleni tiltakozás és egyben a népszavazás kérése, a másik meg a belépés a Nyilvánosság Klubba. Előbbit szakmai önvédelemből tettem, mert évekig hallgatnunk kellett a beruházásról. Ha tehát megfelelő és legális módja nincs a vélemények ütköztetésének, akkor legalább aláírok egy tiltakozást, s így jelzem, hogy a döntés rossz, elhibázott. Azokkal meg, akik a szabadabb nyilvánosságot óhajtják, kutya kötelességem rokonszenvezni. Az más lapra tartozik, hogy ami a Nyilvánosság Klub alakuló ülésén történt, az tőlem teljesen idegen. Órákon át ügyrendi vita folyt. Több száz ember szavakon, jelzőkön lovagolt, hogy most azt írjuk, hogy *eszerint*, vagy azt, hogy *miszerint*. Nekem Karinthy írása jutott eszembe. A diplomata nyugodtan üldögeinek a békeszerződés mellett, miközben a katonák hullanak a fronton, mint a legyek. Nos, a diplomata nem zavartatják magukat, elterpeszkednek

a bársonyszékekben, és azon vitatkoznak, hogy mi kerüljön a szövegbe. Eszerint vagy miszerint. Más kérdés, hogy a Nyilvánosság Klub tagjai azért tulajdonítanak nagy jelentőséget minden ragnak, névmásnak, mert nem akarják, hogy esetleg később egy pontatlan megfogalmazást ellenük fordíthasson valaki, vagy valakik. Ugyanakkor meggyőződéseim, hogy ügyrendi dolgokat nem lehet több száz ember együttes vitáján összerakni. Úgyhogy én ott is hagytam az alakuló ülést.

— *Ha már a szabadabb nyilvánosságnál tartunk, sokan úgy véljük, hogy a fordulat éve óta mindössze egyszer, 1956-ban lehetett a magyar újságíró és a magyar újságírás olyan bátor, mint ma. Se előtte, se utána.*

— Igen, ezzel én is egyetértek. De engem ebben a nagy szabadságban az izgat, hogy kérem szépen, az igazat mondjuk, és csakis az igazat! Nagyon jó, hogy az igazat ki lehet mondani, és borzasztó volt, hogy éveken át nem lehetett. Persze hazudni sem volt muszáj, de kétségtelen, hogy hallgatni kellett. Egy részét nem is tudtuk azoknak a borzalmaknak, amelyek a gazdasági csődhez vezettek, amit meg tudtunk, azt elhallgattuk. Úgy voltunk nevelve, hogy ez a relatív jó. Mert ugye volt rossz, aztán picit jobb, és megint egy picit jobb. Ma már tudjuk, hogy ez a harmadik picit jobb is borzasztóan rossz. Kétségtelen, hogy a háború, a bombázás, az éhezés, az ötvenes évek után mindig egy kicsivel jobban éreztük magunkat, és el is hittük, hogy ez a fejlődés. Mára kiderült, hogy nem. És azt is tudtuk, hogy a struktúra ugyanaz, csak most már nem a szigorú ábrázatát, a homlokráncolósát mutatja nekünk a diktatúra, hanem egy mosolygó, kedélyes képet vág.

Bármennyire is furcsa, nekem a mostanában divatos korszakleplezésekről is az jut eszembe, hogy én milyen boldog voltam például az ötvenes években. Szerintem semmilyen gonosz politika nem tudja áthatni az emberi élet teljességét. Az élet egy borzasztó ellenálló valami, még egy diktatúrában is. Emlékszem, ott, a ráckevei tó háta mögött, ahol legeltettünk, nem volt diktatúra és nem volt Rákosi. Ott mi voltunk, srácok, és labdázunk. Persze, elnyomorított szegény kis csőrök voltunk, akiknek a szülei otthon rettegtek, és az volt a legnagyobb gondjuk,

hogy hogyan tartsanak el minket abból a semmiből, amit fizetés gyanánt kaptak. Most nyugodtan mondhatja, hogy megpróbálom az ördögöt emberiesíteni.

Igen. Van bennem egy ilyen kiegyenlítő, ellensúlyozó magatartás, amit a feleségem mindig is nehezményezett. Mert ha bárkit szidott, én azt elkezdtem dicsérni. És ha később ő dicsérte ugyanazt, akkor én mindjárt hozzátettem, hogy viszont . . . , és elkezdtem sorolni a negatívumait. Úgy tűnhet, hogy én mindig mindenben ellentmondok. Pedig csak azt szeretném, hogyha az igazság valamiképpen kiderülne. Az újság-

írás, sajnos, nem nagyon alkalmas erre, mert szükségszerűen lelkesít, leegyszerűsít. Az a fajta újságírás, amely engem igazság ügyben kielégítene, borzasztóan unalmas lenne. Olvashatatlan. Engem a szenzációk egyáltalán nem érdekelnek. Amiről ötven-hatan írtak már, azt messziről elkerülöm. Minek álljak be én is a kórusba? Most, hogy ennyi rosszal van tele az életünk, engem már csak a jó érdekel. A jó emberek, a szép mozdulatok, a kedves gesztusok, melyekből mostanában nagyon kevés van. Tudja, mit írnék legszívesebben? Humoros tárcákat, szatírákat, hogy nevetthessenek az emberek.

Dankánics Mária—Erdősi Sándor

Egyről a kettőre

A második tévéműsor egyenjogúsítása

Ez év elején fordulattal felérő változás következett be a magyar televíziózás történetében. Hosszas mérlegelés és rövid előkészítés után két önálló műsorigazgató(ság) kezdte meg működését. A fordulat a televízió szervezetében és működésében is minden bizonnyal elemzésre érdemes változásokat hozott. Ezúttal azonban csak a televízió közönségét közvetlenül érintő következményekkel foglalkozunk.

Mindenekelőtt néhány előzetes megjegyzéssel tartozunk az olvasónak. Mivel dolgozatunk a Magyar Közvélemény-kutató Intézet folyamatos közönségmérésének adatain alapszik, így a televízió belüli történt változásokat értelemszerűen a közönség reagálásának szűrőjén keresztül mutatjuk be. A televíziózás sokarcú változásának megítéléséhez tehát az általunk lényegesnek tartott tendenciák kiemelésével és néhány észrevétellel kívánunk hozzájárulni.

Elemzésünk 1989 első négy hónapjára vonatkozik. A változás megítéléséhez az előző év azonos időszakával való összehasonlítást használjuk fel. Lehetséges lett volna a változásokat folyamatukban, tehát a közvetlenül megelőző időszakhoz is viszonyítani. Ezt azonban nem tartottuk megfelelő megoldásnak, mert a tévézés esetében az ilyen összehasonlítást zavarná a vizsgálati periódusok ellenőriz(het)etlen különbözőségéből fakadó bizonytalanság.¹

Másfél vagy két csatorna?

Mielőtt az elemzés szorosan vett tárgyára térnénk, röviden szólnunk kell a televízió sugárzási idejének és műsoridejének változásáról is. Elsősorban azért, mert amit a közönség televíziónézési szokásairól és annak változásairól mondhatunk, értelemszerűen szorosan összefügg azzal, hogy a televízió mikor és mit sugárzott a vizsgált időszakban.

A tavalyi és az idei év első négy hónapjának sugárzási adatait összevetve elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy heti 103 órától 129 órára növekedett az adásidő. A Magyar Televízió tehát átlagosan *heti 26 órával több* műsort sugárzott az idén, mint tavaly. Ebből majdnem 9 órányi jutott a TV—1-nek, és kétszer ennyi a TV—2-nek. Ennek ellenére nem szűnt meg a két csatorna között a sugárzási időben meglévő induló aránytalanság, inkább csak mérséklődött.

A TV—1 és a TV—2 részesedése a sugárzási időből (százalékban)

	TV—1	TV—2	MTV
1988	62	38	100
1989	57	43	100

A másik lényeges változás a *hétfői adásnap* bevezetése (illetve rendszeressé tétele) volt, s ez köti le az adásidő-növekedés legnagyobb részét. A TV—1 adásnövekedésének háromnegyed részét fordítja arra, hogy hétfőn is sugározzon műsort, de a TV—2 lehetőségeinek egyharmadát is a hétfő viszi el.²

Abból, hogy a hétfői adásszünet felszámolása — mely szünnap közel s távol szinte egyedülálló sajátossága volt a magyar televíziósnak — a forrásbővítésnek ekkora részét köti le, egyenesen következik, hogy más hétköznapokra (keddtől péntekig) igen kevés adásidő-növekedés jut mindkét programon. A TV—1 a szombat-vasárnapi adásidejéből volt kénytelen valamennyit elvenni, hogy legalább ugyanabban az intervallumban adhasson műsort, mint a TV—2. Pedig a TV—2 is csak a kapott lehetőség 30 százalékát fordítja a négy hétköznapra összesen.

Mint már említettük, hét végén a TV—1 adásideje egy kicsit kevesebb az idén, a TV—2 pedig körülbelül 3-3 órával több műsort sugároz szombaton és vasárnap. Főleg kora délután és késő este bővítette műsorát.

Ha az adásidő-növekedést nem a Magyar Televízió és nem is a két műsorigazgatóság, hanem a *néző szemszögéből* tekintjük, akkor az eredmény is egy kicsit másnak mutatkozik. A változás lényege ebből a szemszögből úgy fogalmazható meg, hogy kereken 10 százalékkal növekedett az az idő, amelyben a televíziózni vágyó néző magyar műsort talál, és 12 százalékkal az, amelyben a kétféle központi magyar műsorból választhat. Az alábbi két számoszlop azt mutatja, hogy egy átlagos napon a 8 és 24 óra közé eső összesen 960 percnél mekkora részében és melyik adót nézhette a magyar lakosság idén és tavaly.

Ez pontosabban azt jelenti, hogy a közönség szempontjából a heti 26 órából összesen 11 óra tekinthető nettó adásidő-növekedésnek, a többit a kínálat bővüléseként érzékelik a nézők. És végül néhány szót arról, hogy változott-e a műsorok összetétele 1988-hoz képest. Az összetétel változását a televízió egésze helyett érdemesebb csatornánként nézni, hiszen a látszólagosan csekély (összesített) változás a két csatorna nagyon is eltérő, gyakran ellentétes változásainak eredményeként jött újból létre.

A TV—1 profilja sok ponton nem változott. Növekedett az itt sugárzott politikai műsorok adásideje, nem kis részben az országgyűlési ülésszakok közvetítésének köszönhetően. A TV—1 adott helyet a 2. csatornából kiszoruló irodalmi, színházi és zenei műsorok egy részének is. Ugyanakkor a gyermekműsorok adásideje csökkent, és nem részesültek az adásidő-növekedésből a szolgáltató és szervizműsorok, valamint a tévéjátékok és a filmek sem. Ezek a változások bizonyos arányeltolódásokat eredményeztek a program tartalmi profiljában. A számok természetesen csak a tényeket rögzítik, és nem árulják el, hogy tudatos profilalakítási szándékról van-e szó, vagy sem.

A TV—2-n ezzel szemben a műsoridő-növekedés a műsorösszetétel igen jelentős változásával járt együtt. Nem az történt tehát, hogy minden műsортípus adásideje eredeti arányát megtartva növekedett. Ebben az esetben a program profilja a korábbival azonos maradt volna. Ehelyett az eredetileg kapott körülbelül heti 17 órás adásbővítési lehetőség mellett az irodalmi és színházi, a zenei és a sportműsorok mennyiségének csökkentésével további, mintegy 8 órás adásidőt szabadítottak fel. Ezt főként a „TV

	1988/1—4. hónap	1989/1—4. hónap	(százalékban)
csak a TV—1-et	24	19	
csak a TV—2-t	1	4	
mindkettőt	34	46	
volt adás összesen	59	69	
nem volt adás	41	31	
Összesen:	100	100	

—2” cím alatt futó, a 2. programigazgatóság gondozásában sugárzott műsorok kialakítására, a tévéjátékok és filmek, valamint a gyermekműsorok mennyiségének növelésére fordították.

A jelenlegi TV—2 program karakterét — már az adásidőben elfoglalt súlya miatt is — a „TV—2”-ként jelölt és meglehetősen vegyes, meglepetéseket tartalmazó műsorféleség adja meg, amelyet a közönségmérés egyelőre nem tud megfelelően kezelni, és ezért jobb híján szolgáltató műsorként tartja számon.³

Mindezek alapján végül is lehet-e válaszolni arra a kérdésre, hogy hány programja van ma a Magyar Televíziónak?

Ez persze végső soron elhatározás kérdés. Az adásidő mennyisége szempontjából továbbra is eufémizmusnak tűnik két programról beszélni. Talán most járna közelebb az igazsághoz, ha másfél csatornáról beszélünk. Ugyanakkor a TV—2 műsora valóban jelentős változáson ment át. Nem nevezhető többé sem kiegészítő jellegű adásnak — amely egyes vélemények szerint rétegigények, főként értelmiségi közönségnek szánt, speciális „elit” műsorok elhelyezésére szolgált —, de az sem mondható, hogy a sikerületlen saját produkciók és a szerencsétlennek bizonyult műsorvásárlások sugárzására fenntartott „vigaszág” volna — hogy ezúttal az eltérő véleményeknek csak a két szélső pólusát idézzük. A második „csatorna” egyenjogúsítása mindazonáltal megtörténtnek tekinthető.

Többet nézzük-e idén a magyar televíziót?

Ha egyenesen akarunk válaszolni erre az egyszerűnek látszó kérdésre, akkor azt kell mondanunk, hogy nem. Gyakorlatilag ugyanannyit néztük a tévét 1989, mint 1988 első négy hónapjában. A televíziónézés mennyisége 4 százalékkal (abszolút értékben heti 40 perccel) magasabb most, ami akár még a mérési hiba tűréshatárán belül is lehet. A mérleg másik serpenyőjében ezzel szemben a sugárzási idő bruttó 25 (nettó 10) százalékos növekedését találjuk. Az is elgondolkodtató, hogy most a nézők egy hét hét napjára elosztva nézik ugyanazt a műsor-mennyiséget, mint azelőtt hat napon.⁴

Ebből az első egyszerű következtetés az, hogy — az 1988-as szintet száznak véve — 84-re csökkent a televízió relatív kihasználtsága.⁵

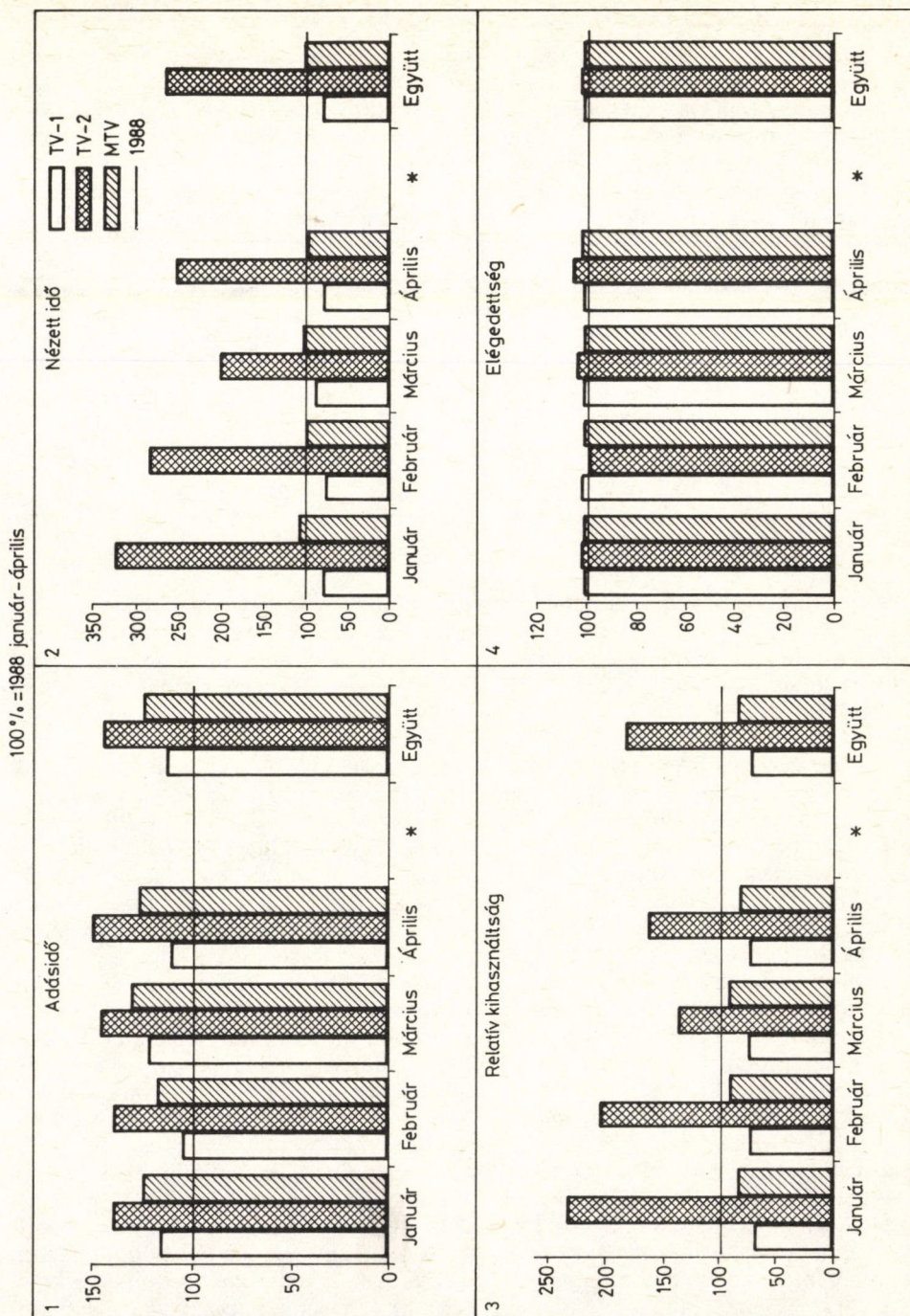
Amint az várható volt, a két program igen különbözőképpen viselkedik. Az adásidő növekedése a TV—1-en 13, a TV—2-n pedig 45 százalékot tesz ki. A nézett időnek a televízió egészére vonatkozó 4 százalékos növekedése azonban ellentétes változások következtében jött létre. Amíg a TV—1 műsorainak nézésére fordított idő 18 százalékkal csökkent, a TV—2 nézése csaknem a háromszorosára nőtt a tavalyihoz képest.

A változási folyamat időbeli lefutásáról viszonylag kevés biztosat lehet mondani az eddigi adatok alapján. Mind az adásidőnek, mind a nézésre fordított időnek ugyanis mindkét évben van bizonyos „játéka”, egyértelmű tendenciák azonban nem olvashatók ki belőle. A diagramokon a vizsgált négy hónapon belül is nyomon követhető a sugárzási és a nézésre fordított idő, valamint a kihasználtság és a tetszésből számolt átlagos elégedettség változása. Az ábrán szereplő adatokat 1988-hoz mint 100 százalékhöz viszonyított értékeket kell értelmezni. Látszik bizonyos „rend” a TV—2 nézésidejének alakulásában, amely szerint a kezdeti felfutás után — amelyet az első hónap második felében ért el — márciusig folyamatosan csökken, majd áprilisban ismét magasabb. Ugyanezt figyelhetjük meg a kihasználtsági adatokon is.

A TV—2 felfutása alaposan felforgatta a nézői viselkedést, és ez a változási folyamat, úgy tűnik, még mindig tart. Amit most a múltból kiindulva a jövőre nézve mondani tudunk, csupán az, hogy a közönség tévénézési szokásainak most zajló átalakulása rapid változás volt, amely már túljutott a felfutási szakaszon. Jelenleg a stabilizálódás időszakában van, de arra nézve, hogy milyen szinten fog megállapodni, korai lenne jóslásokba bocsátkozni.

Két program egymás mellett

Az eddigiekben bemutatott globális képet úgy összegezzhetjük, hogy az emberek idén sem nézték többet a televízió műsorát, mint

1. ábra. Az adásidő, a nézésidő, a relatív kihasználtság és az elégedettség változása 1989 első négy hónapjában

az elmúlt évben, a két önálló csatorna csupán másképpen osztotta fel egymás között a nézők erre fordítható idejét. Ezt igazolja, hogy a TV—2 részesedése az összes tévézésből 12-ről 31 százalékra emelkedett.

A közönség átáramlása a TV—1-ről a TV—2-re az év első hónapjában sokkal intenzívebb volt, később jelentősen mérséklődött. Ezt azonban inkább a stabilizálódás, mint a visszaáramlás jeleként értelmezhetjük. A je-

lenség oka egyrészt abban keresendő, hogy csökkent a két program megváltozott munkamegosztásának újdonságértéke, másrészt abban, hogy máris kimerülőben van az a vonzó műsorkínálat, amellyel a TV—2 kezdetben sok érdeklődőt elcsábított a korábbi főműsörtől. Az alábbi adatsor arra utal, hogy a jelenlegi műsorstruktúra mellett a két program nézésére fordított idő 3:1 aránynál fog stabilizálódni.

	1988-ban			1989-ben		
	TV—1	TV—2	összesen	TV—1	TV—2	összesen
	(százalékban)					
január	88	12	100	64	36	100
február	89	11	100	68	32	100
március	86	14	100	74	26	100
április	89	11	100	72	28	100
együtt	88	12	100	69	31	100

A TV—2 nézési arányának növekedése minden rétegnél megfigyelhető, de a legnagyobb elmozdulás a 8 osztályt végzeteknél és a községekben lakóknál következett be. Ezzel sajátos arányeltolódás jött létre a TV—2 közönségében. Korábban meglehetősen világos, tendenciaszerű összefüggés mutatkozott a 2. csatorna nézése és az iskolai végzettség, valamint a lakóhely urbanizáltsági foka között. Más szóval a magasabb iskolai végzettségűek és a fővárosiak nézték többet a kettest, ami emiatt „elitadónak” számított. A TV—2 mostani közönsége iskolázatlanabb, a lakóhely szerepe a program nézésében pedig teljesen megszűnt.

Miután azt már ismertettük, hogy milyen műsортípusokból sugároz többet, illetve kevesebbet a két program, nem kerülhetjük meg azt a kérdést sem, hogy milyen hatással voltak ezek a változások e műsортípusok nézettségére és fogadtatására.

Jelentősnek látszik a politikai műsorok nézésének csökkenése a TV—1-en, amely világosan megmutatkozik mind az erre fordított idő, mind pedig a kihasználtság százalékcsökkenésében. Ez utóbbi a látványosabb — 23 százalékról 14-re csökkent —, mégis talán az idő csökkenését kell komolyabban venni. A nézettség csökkenésében ugyanis meglehetősen nagy szerepe van an-

nak, hogy az országgyűlési ülések közvetítésének idejében kevesek kíváncsiak a tévézésre. A politikai műsorok nézésére fordított idő abszolút csökkenése viszont főleg az esti fél nyolcas híradó háttérbe szorulásának tulajdonítható. A TV—2-n megfigyelhető növekedés nem egyenlíti ki a politikai műsorok nézettségében mutatkozó veszteséget.

A másik nagyobb arányú változás a filmeknél figyelhető meg. Miközben a TV—1 filmjei idén 7 százalékkal alacsonyabb nézettséget értek el, mint 1988-ban, a TV—2-n 11-ről 24 százalékra nőtt a filmek közönsége. Érdemes megemlíteni, hogy a TV—2-n sugárzott filmek fogadtatása lényegesen kedvezőbb, mint korábban volt. Tavaly a 2. csatornán sugárzott filmek csak a kedvezőtlen fogadtatást jelző sávba tartozó tetszésértéket érték el (72), idén viszont a filmek átlagos tetszése a közepes zónában helyezkedik el (78).

A változások következtében sajátosan alakult a sportműsorok sorsa is. Csaknem a felére (17-ről 9 százalékra) csökkent a sportműsorok nézettsége a TV—1-en, miközben a TV—2-n a korábbinál lényegesen kevesebb sportműsor nézettsége valamelyest nőtt (7-ről 9 százalékra). Ennek következtében az egyenleg meglehetősen nagy hiányt mutat. Elég meglepő volt tudomásul venni,

hogyan a TV—2 jelentősen kevesebb sportműsört sugároz, mint eddig. A felületes benyomás szerint ennek az ellenkezője is igaz lehetne, hiszen a TV—2 programjában mindennap megjelennek a sportműsorok.

Kínálat és fogyasztás

A műsorok típusokba sorolása egyszerűen lehetséges nyújt arra is, hogy közelebbről szemügyre vegyük egyrészt a műsorkínálat, másrészt a műsorfogyasztás belső szerkezetét. Most azt nézzük meg, hogy az adott műsorkínálatból az emberek hogyan teremtik meg „saját” televíziójukat. A klasszikus kérdésfeltevést idézve hogyan használják a televíziót a saját igényeik kielégítésére.⁶

A nézett időket tekintve jelentős szerkezeti átrendeződés ment végbe a műsorok tartalmi-műfaji összetételében, és ennek következtében erősödött a televízió szórakoztató funkciója. Ez konkrétan azt jelenti, hogy minden eddiginél nagyobb szerepet játszanak a nézők televíziózásában a tévéjátékok és a filmek. Teljes tévénézésüknek csaknem a felét (46 százalékát) ez foglalja el. Fokozottabban érvényesül ez a TV—2-n, ahol a filmekre és tévéjátékokra fordított idő a teljes program nézésének kétharmadát teszi ki (63 százalékot). Az alap tendencia persze mindig is ez volt, az emberek igen jelentős mértékben használták eddig is „házimoziként” a televíziót. Ennek az irányzatnak ilyen feltűnő megerősödése mégis figyelmet érdemel.

A két program egymással szemben

Ezt a szembenállást konkrétan és képletesen is lehet értelmezni. A következő ábrákon azt mutatjuk be, hogy 17 és 23 óra között — abban az időszakban, amikor mindkét program sugároz műsört — hogyan alakul egymáshoz képest a két műsor nézettsége. Az ábrákon az 1988-ra vonatkozó adatok is megtalálhatók, hogy egyben az időbeli változást is megfigyelhessük.⁷

A két csatorna műsorának egyeztetett szerkesztése korábban egyértelműen azt jelentette, hogy a 2. csatorna legfeljebb a késő esti órákban jelentett választási lehetőséget az akkor már nem túl népes közönségnek, egyébként pedig csak kiegészítő szerepe volt.

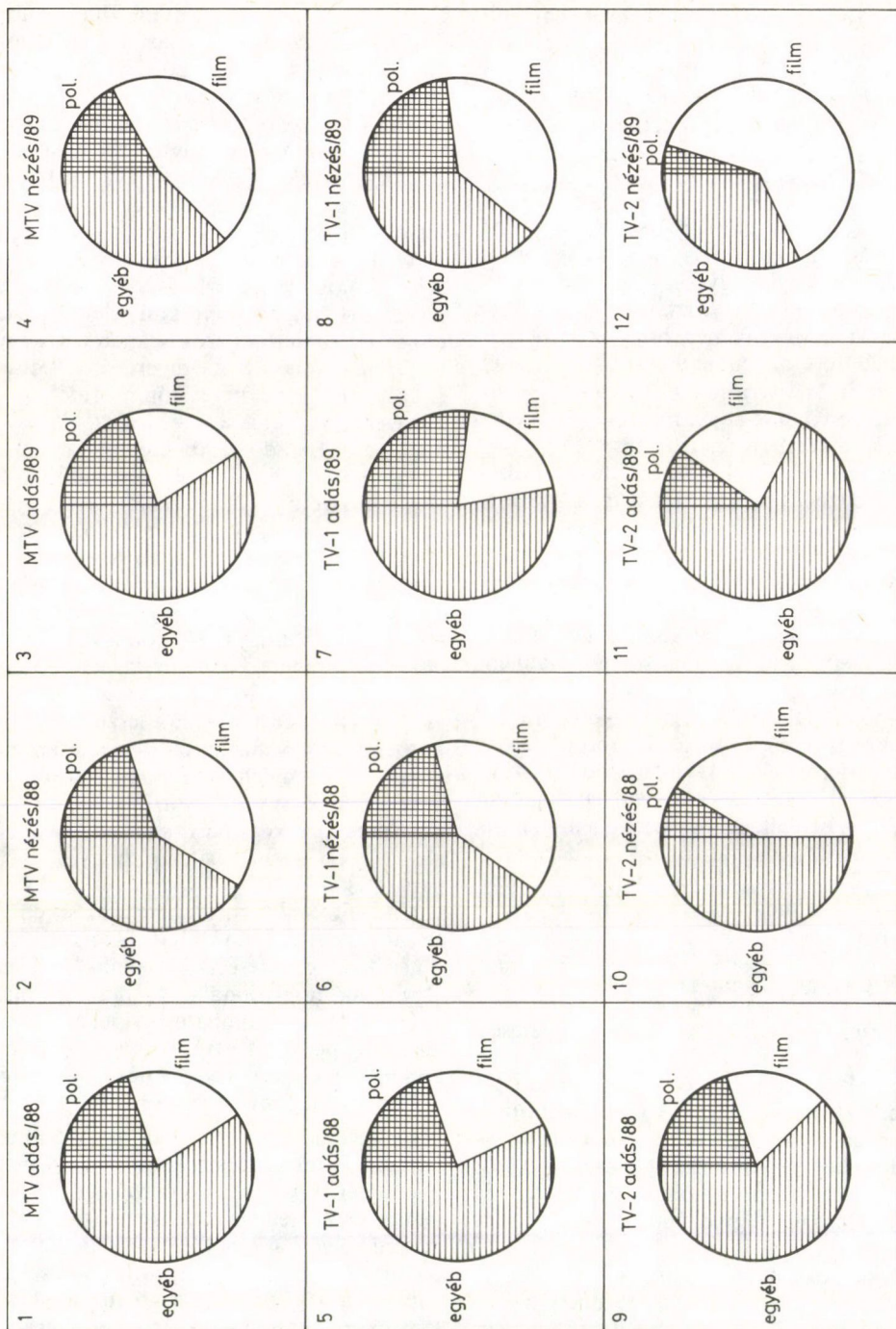
Ez világosan leolvasható mind a három ábra (hétköznap, szombat, vasárnap) 1988 első négy hónapjára vonatkozó térfeléről.

Az ideai változás lényege a két program önállóságát szervezetileg is biztosítani hivatott két műsorszerkesztőség létrehozása, és ezzel egyidejűleg az eddigi egyeztetett műsorszerkesztési elv felváltása a két program versenyeztetésével.

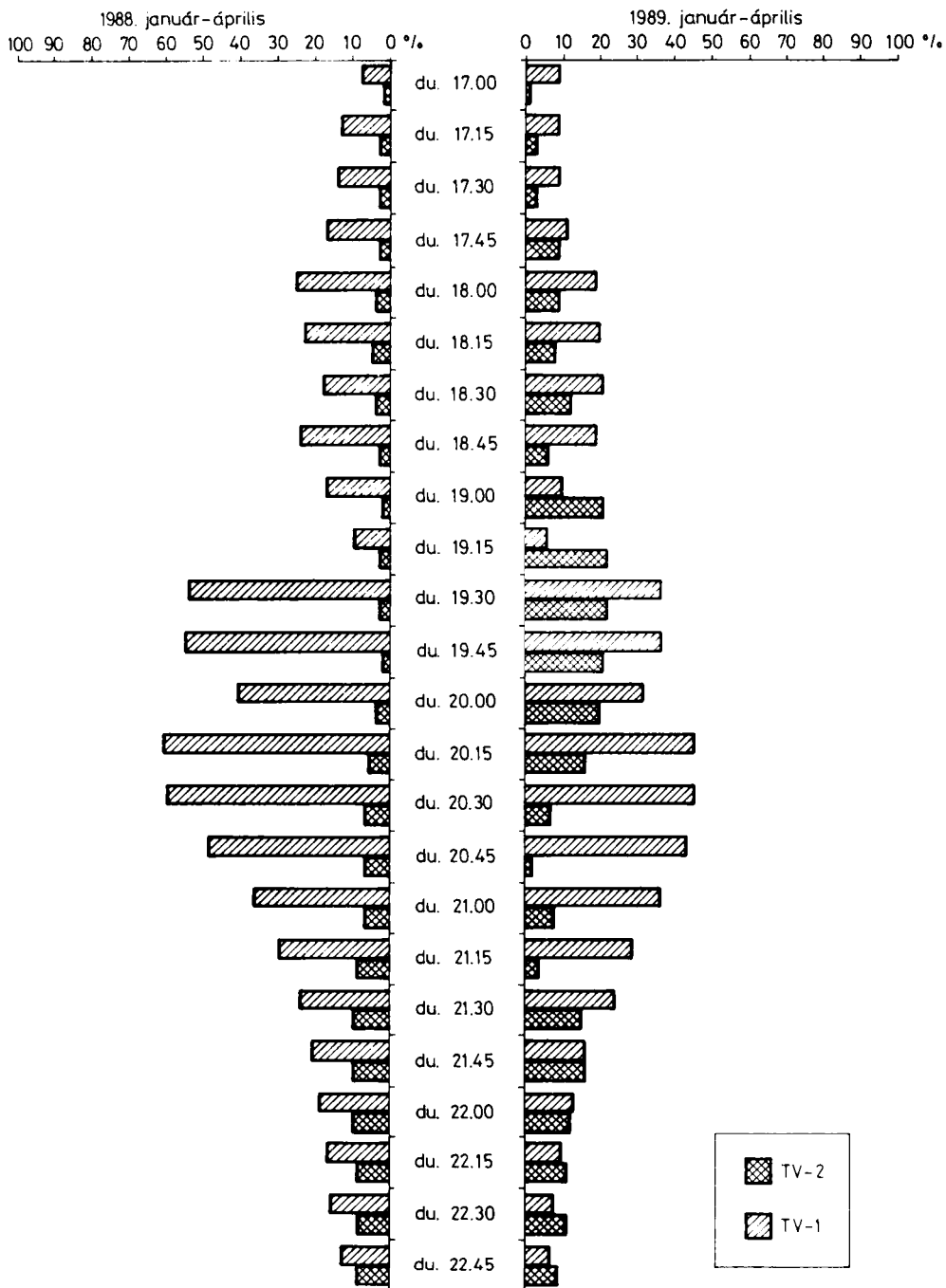
Az ábrákon meglehetősen világosan kirajzolódik, hogy az egyeztetés vagy ütköztetés dilemmája milyen pontokon jelent valóságos problémákat a nézők számára. Úgy tűnik, hogy a nézők megnyeréséért indított „küzdelen” egyelőre a főműsoridőben és környékén zajlik. A TV—2 jó érzékkel nyomult be a Híradó előtti időszakba, amely addig nézési hullámvölgynek számított. Ugyanakkor a Híradó ütköztetése tévéfilmekkel és sorozatokkal — a nézőktől több forrásból származó, de egybehangzó jelzések szerint — sokakat irritál. A nézők ugyanis nem oszthatók egyszerűen két táborra aszerint, hogy tájékozódni vagy szórakozni szeretnének. Amikor a televízió nap mint nap mégis ilyen választás elé állítja őket, egyszerűen bosszúsak lesznek.

Az ábrák egyébként azt is világosan mutatják, hogy a meghirdetett önállóság és verseny ellenére születtek bizonyos kompromisszumok a két műsorszerkesztőség között. Egyértelműnek látszik, hogy a vasárnap estéket a TV—1 uralja, és a TV—2 semmilyen konkurenciát nem támaszt ebben az időszakban. Nem dőlt el még a verseny a nézők megnyeréséért a szombat estéken. Úgy tűnik, hogy mindkét program a péntek estét ajánlaná a szombatért cserébe, de ez az alku még nem jött létre. A meg nem kötött kompromisszumok pedig a néző szemszögéből potenciális feszültségforrások.

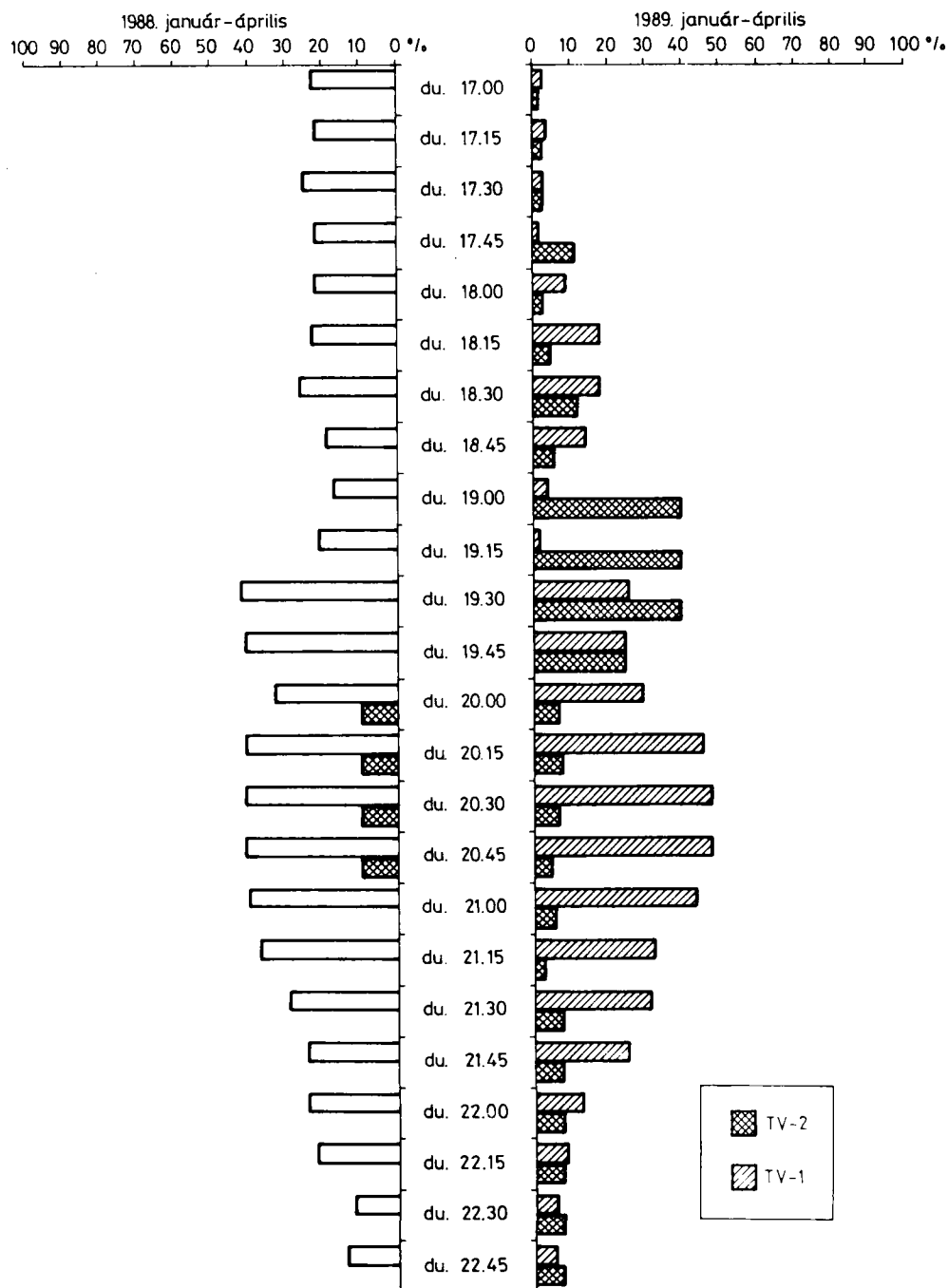
Egészében véve azonban korszerűbb és nézhetőbb televízió született. A változások egy részének persze a „korszellem” hatásaként, a szervezeti átalakulástól függetlenül is be kellett volna következnie. Kár, hogy az új tartalom és az új hangvétel jórészt továbbra is a kései órákra szorul, amikor a közönség zöme, ha akarna sem férhetne hozzá (vesd össze: Napzárta). Ez is oka lehet annak, hogy a változás a nézők osztályzataiban alig tükröződik.

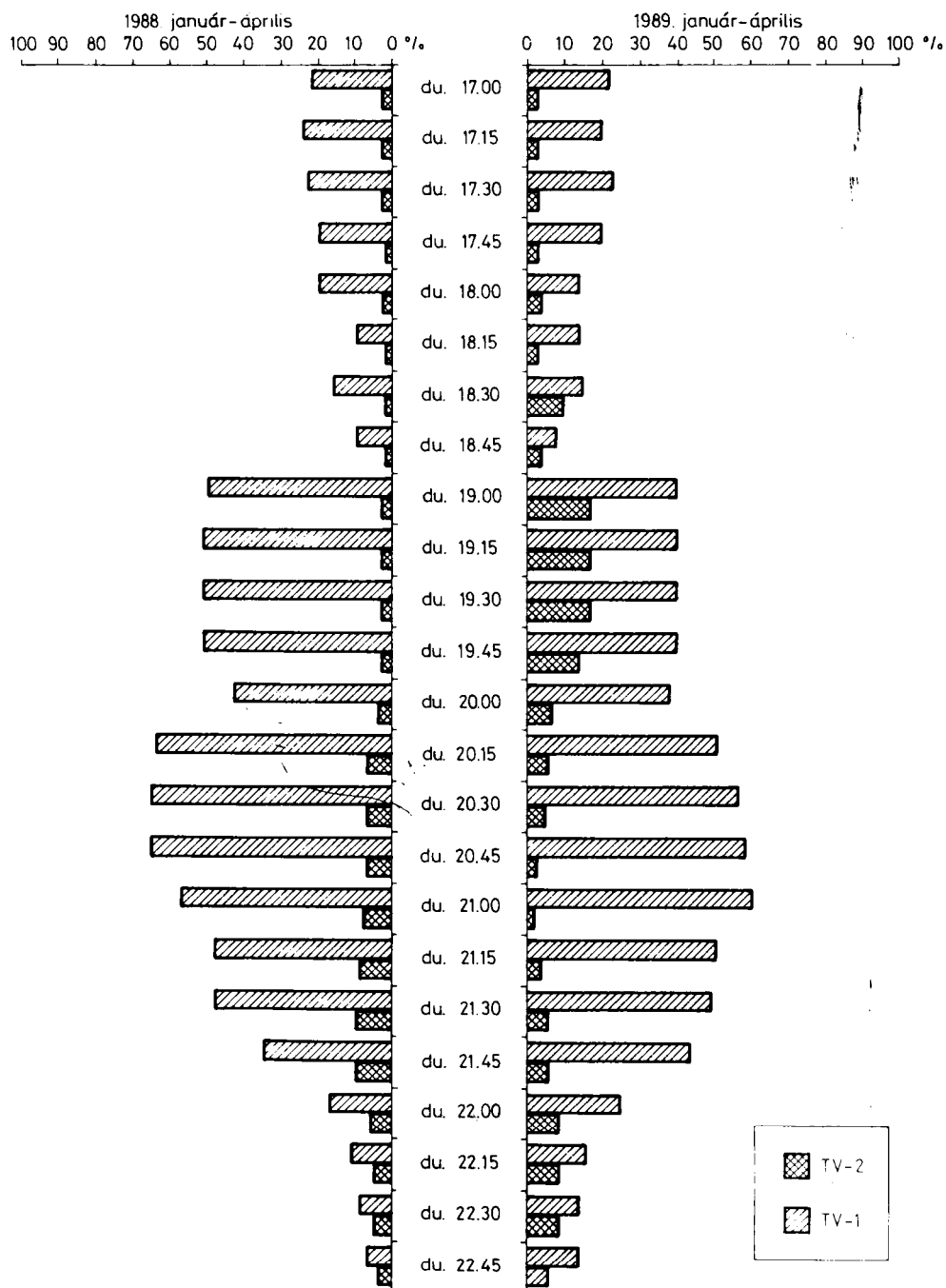
2. ábra. Az adásidő és a nézésidő megoszlása műsortípusok szerint

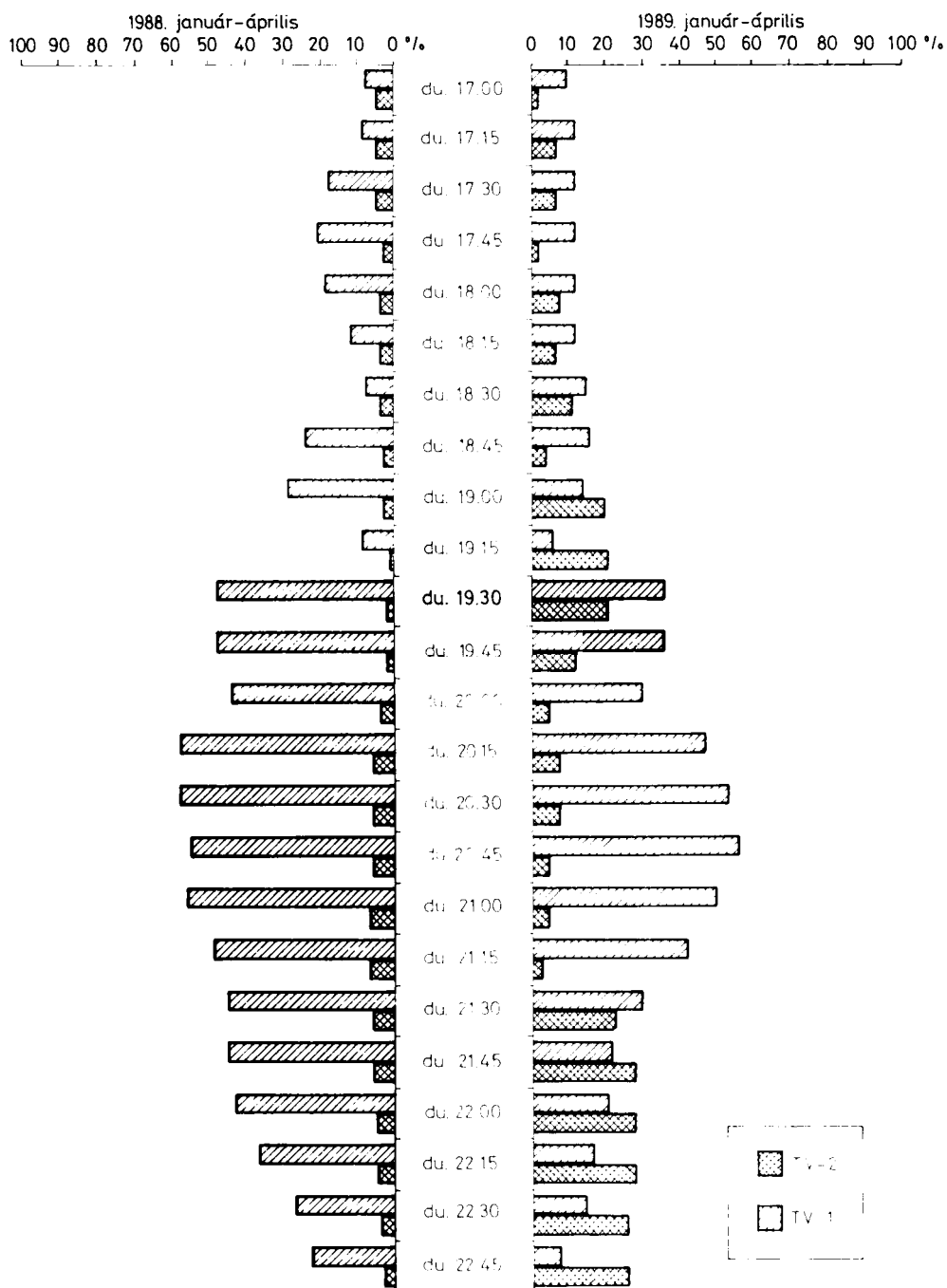
3. ábra. A televízió két műsorának nézettsége hétköznap

4. ábra. A televízió két műsorának nézettsége hétfőn

5. ábra. A televízió két műsorának nézettsége szombaton

6. ábra. A televízió két műsorának nézettsége vasárnap

Jegyzetek

1. Tapasztalataink szerint a tévézés az év folyamán sajátos szezonális ingadozásokat mutat. Ezek az életmód olyan ciklikus változásaival vannak összefüggésben, amelyeknek az évszakok váltakozásai részben okozói, részben jelzői. Közrejátszik azonban a viszonyítási időszak megválasztásában az a technikainak látszó, de figyelmen kívül nem hagyható tény is, hogy a folyamatos közönségvizsgálatok mintája évente, az év elején cserélődik. Módszertani kísérlet nélkül is gyanítható, hogy a megkérdezett személyek másképpen számolnak be tévézésükről az első néhány heti műsornapló kézhezvételkor, és másként, amikor a tizediket-tizenharmadikat kapják. A minta „fáradását” bizonyos tekintetben ki lehet egyenlíteni, de „tisztábbnak” látszik egy olyan elemzés, amelyben az ilyenfajta kiszámíthatatlan hatások érvényesülését eleve kizárjuk.
2. Némileg megelőlegezve a későbbieket megjegyezzük, hogy a TV—1 hétfői adásidő „befektetése” a délelőtti adáskötelezettség miatt — ahol köztudottan kisebb közönségre lehet számítani — eleve kevesebb hozadékkal kecsegtet.
3. A csatornánkénti műsorösszetétel változásai az 1. ábrán láthatók.
4. Pontosabban kb. hat és fél napon. 1988 első 17 hete közül ugyanis nyolc hétfőn volt az 1. csatornán „rendkívüli adásnap”, és a 9. héttől kezdve sugározták a 2. csatornán esténként a körzeti adásokat. Ha az összehasonlítást keddtől vasárnapig végezzük, akkor azt találjuk, hogy a tévézésre fordított idő 3 százalékkal csökkent 1988 első négy hónapjához képest.
5. Kihasznátság % = $\frac{\text{ténylegesen nézett műsoridő}}{\text{összesen nézhető műsoridő}} \times 100$
Ha a vizsgálatban részt vevő minden személy minden műsort végignézne, akkor a kihasznátság értéke 100 százalék lenne.
Az 1989-es kihasznátsági százalékot az 1988. évihez viszonyítva (azzal elosztva) olyan relatív mutatót kapunk, amelyet a két év sugárzásiidő-különbsége már nem befolyásol, s így realisabb képet nyújt az adásidő-felhasználás változásáról.
6. A tévézés műsortípusok szerinti összetételében a lényeges változásokat szemléletesen mutatja be a 2. ábra.
7. A hét napjai közül a hétfőt nem vontuk össze a többi hétköznappal, elsősorban azért, mert az elmúlt évi hétfői adásnapok meglehetősen esetleges és alkalmi műsorstruktúrája csak eltorzította volna a hétköznapokról kialakítható viszonylag tiszta képet. Éppen ezért a hétfőre vonatkozó ábrán az egyes csatorna nézettségeit más mintázattal jelenítettük meg. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az egyes hétköznapok sem tekinthetők egyneműnek sem a műsorstruktúra, sem a nézettség szempontjából, ennek ellenére a hétköznapokat inkább összevonhatónak ítéltük.

From the beginning of this year the two television channels in Hungary have received more independence: two separate Programming Departments were established and the two channels are competing with each other. Surveys demonstrate, however, that people do not watch more television this year, only the time dedicated to the two programmes is organized in a different way. Since the new content and style only characterize television programmes broadcast during late hours, the majority of the audience still do not have access to them.

Lázár Guy

Fordult a kocka

Közüvélemény-kutatások a nyugati és a szocialista országok helyzetének alakulásáról

Az elmúlt hét évben alapvetően megváltozott az embereknek a két világrendszerrel alkotott képe. A nyolcvanas évek elején a közvélemény még úgy látta, hogy a szocialista országok jobb helyzetben vannak, mint a nyugatiak. Az évtized végén már sokkal jobbnak ítélte a tőkés országok teljesítményét.

A megkérdezetteknek már a nyolcvanas évek elején sem volt túlságosan határozott képük a tőkés országok helyzetéről. Többségük minden alkalommal azt mondta, hogy *vannak komoly gondokkal küszködő nyugati országok*, de ezeknek az embereknek az aránya felmérésről felmérésre ingadozott. 1982 tavaszán 67 százalékuk látta úgy, hogy egyes tőkés országok nagy bajban vannak. 1983 tavaszára ez az arány 75 százalékra emelkedett, majd 1985 őszére 63 százalékra csökkent. 1986 őszén már megint többen gondolták azt, hogy vannak komoly gondokkal küszködő nyugati országok (68 százalék), de 1988 őszén már minden addiginál kevesebben vélekedtek így (57 százalék).

Az, hogy az emberek ismerték-e a tőkés országok helyzetét, erősen függött attól, hogy volt-e alapfokú képzettségük. 1988 őszén a nyolc osztálynál kevesebbet végzett kérdezettek 47 százaléka nem tudta megmondani, hogy vannak-e komoly gondokkal küszködő nyugati országok. A magasabb végzettségűek körében ez az arány csak 15 százalékot tett ki.

A komoly gondokkal küszködő nyugati országok közül egyet sem említettek kiemelkedő arányban az emberek, és ezek az arányok is nagyon sokat ingadoztak. Az összes felmérést tekintve a megkérdezettek 11-31 százaléka nevezte meg az *NSZK-t*, 9-29 százalékuk az *Egyesült Államokat*, 8-25 százalékuk *Franciaországot*, 9-22 százalékuk *Olaszországot*, 13-20 százalékuk *Angliát*, 4-14 százalékuk *Portugáliát* és 1-10 százalékuk *Görögországot*. Emellett 4-14 százalékuk utalt más európai tőkés országokra, 2-14 százalékuk más tengerentúli tőkés országokra, 2-9 százalékuk általában a nyugati országokra és 1-8 százalékuk általában a nyugat-európai országokra. Ezek az ingadozások azt mutatják, hogy az emberek legnagyobb része úgy látta: nincsenek olyan tőkés országok, amelyek állandó gondokkal küszködnének, válságban lennének.

A megkérdezettek minden alkalommal úgy ítélték meg, hogy a nyugati országoknak elsősorban gazdasági problémákat kell megoldaniuk, és kevésbé kell szembenézniük társadalmi-politikai gondokkal.

- A vizsgálatokra 1982 tavaszán, 1983 tavaszán és őszén, valamint 1984, 1985, 1986, 1987 és 1988 őszén került sor az ország felnőtt lakosságát reprezentáló ezerfős mintákon. A felmérést 1987-ig Dobossy Imrével végeztem. A tanulmány rövidített változata megjelent az *Ölet* 1989. április 13-ai számában. (L. G.)

A tőkés országokat sújtó gazdasági problémák közül csak *a munkanélküliséget, a létbizonytalanságot* emelték ki nagy arányban az emberek, és ez az arány is sokat változott. 1982 tavaszán a megkérdezettek 52 százaléka mondta azt, hogy a nyugati országok munkanélküliséggel küszködnek. 1983 tavaszára az ilyen vélemények aránya 76 százalékra ugrott, majd 1985 őszére 35 százalékra esett. 1986 őszén a válaszadók 37 százaléka utalt erre a problémára, 1988 őszén pedig 27 százaléka.

A munkanélküliség után *a gazdasági helyzetet, a gazdasági válságot* hozták a leggyakrabban szóba az emberek: ezt a problémát 1983 őszén 26 százaléka említette, 1988 őszén pedig 7 százaléka. *Az inflációról, a drágaságról* 1983 tavaszán 11 százaléka beszélt, 1988 őszén pedig 2 százaléka. *A fegyverkezési terhekre* az összes felmérést tekintve 3–11 százaléka utalt, *az elmaradottságra, a szegénységre, az alacsony élet-színvonalra* pedig 1–7 százaléka.

A munkanélküliséget 1988 őszén elsősorban az NSZK-val kapcsolatban hozták szóba az emberek, másodsorban pedig Angliával és Franciaországgal kapcsolatban. A gazdasági helyzetről és az inflációról főleg Olaszországgal kapcsolatban beszéltek.

A társadalmi-politikai problémák említése a gazdasági problémák említésénél is nagyobb ingadozásokat mutatott.

A terrorizmusra a megkérdezettek 3–23 százaléka utalt, *a sztrájkokra* 1–16 százaléka, *a kormányválságokra, a választási harcokra* 2–13 százaléka, *a faji-nemzetiségi konfliktusokra, a vendégmunkások problémájára* 2–7 százaléka, *a bűnözésre, a korrupcióra* 2–5 százaléka, *a politikai helyzetre, a politikai válságra, a viszályra, a széthúzásra, az anarchiára* 2–4 százaléka, *a tüntetésekre, a zavargásokra* pedig 1–4 százaléka.

A faji-nemzetiségi konfliktusokat és a terrorizmust 1988 őszén főleg Angliával, az NSZK-val és Spanyolországgal kapcsolták össze az emberek. A bűnözést, a korrupciót, a kormányválságokat és a politikai válságot főleg Olaszországgal hozták összefüggésbe, a sztrájkokat pedig Angliával.

Két újabb ország

A szocialista országokat sújtó nehézségekről jóval határozottabb kép alakult ki a közvéleményben, mint a nyugati országok gondjairól.

1982 tavaszán a megkérdezettek 82 százaléka mondta azt, hogy *vannak olyan szocialista országok, amelyek komoly gondokkal küszködnek*. Ezeknek az embereknek az aránya a következő négy évben nem változott lényegesen (84, 82, 83, 78, illetve 80 százalék), és az utolsó két évben emelkedett (85, illetve 89 százalék).

Az iskolázatlan kérdezettek ebben az esetben is jóval nagyobb arányban adtak „nem tudom” választ, mint az iskolázottak (30, illetve 4 százalék).

Annak, hogy a felmérések során nem változott lényegesen az igenlő választ adó kérdezettek aránya, az volt az oka, hogy az emberek mindig tudtak egy vagy több olyan szocialista országról, amely kisebb-nagyobb megrázkódtatásokon ment keresztül, és az egyik ország helyzetének javulását más országok helyzetének romlása ellensúlyozta.

1982 őszén a megkérdezettek elsősorban *Lengyelországot* említették komoly gondokkal küszködő szocialista országgént (76 százalék), másodsorban pedig *Romániát* (37 százalék). A következő években a Lengyelországot említők aránya folyamatosan csökkent, míg a Romániát említőké fokozatosan emelkedett. 1986 őszén a válaszadók már gyakorlatilag ugyanolyan arányban nevezték meg mindkét országot (56, illetve 55 százalék), és ez az arány azóta gyakorlatilag nem változott.

Ugyanakkor az utolsó két évben az emberek tudatában két újabb ország kopogtatott a bajba jutott országok klubjának ajtaján: *Magyarország* és *a Szovjetunió*. A két ország közül Magyarország zörgetett hangosabban: 1987 őszén a megkérdezettek 33 százaléka említette, 1988 őszén pedig 46 százaléka. A Szovjetunió esetében ezek az arányok 17, illetve 29 százalékot tettek ki.

E négy országon kívül két másikat is elég gyakran szóba hoztak az emberek, de ezeknek az országoknak az említésében nem érvényesültek ilyen egyértelmű tendenciák.

Jugoszláviát 1983 tavasza és 1986 ősze között a megkérdezettek 13–16 százaléka minősítette komoly gondokkal küszködő országnak, 1987 őszen 33 százaléuk, 1988 őszen pedig ismét 16 százaléuk. *Csehszlovákiát* 1982 tavasza és 1986 ősze között a válaszadók 4–7 százaléka említette, 1987 őszen 17 százaléuk, 1988 őszen pedig 11 százaléuk.

A többi európai szocialista országra — az összes felmérést tekintve — a válaszadók 2–7 százaléka utalt, az ázsiai szocialista országokra, Kubára és a harmadik világ szocialista orientációjú országaira 0–3 százaléuk.

A szocialista országok gondjairól szólva az emberek szintén sokkal nagyobb arányban említették a gazdasági nehézségeket, mint a társadalmi-politikai problémákat, de ebben az esetben a gazdasági nehézségek nagy része egészen más természetű volt, mint a nyugati országok esetében.

A megkérdezettek úgy látták, hogy a szocialista országoknak elsősorban két gazdasági problémával kell megküzdeniük: *az ellátási gondokkal és általában a gazdasági helyzettel, a gazdasági válsággal*. A két probléma közül 1982 tavaszán még az elsőre figyeltek fel jobban az emberek: ekkor 58 százaléuk beszélt az ellátási gondokról és 41 százaléuk a gazdasági helyzetről. A következő öt évben a két probléma egymás mellé került a köztudatban: az elsőt a megkérdezettek 45–55 százaléka említette, a másodikat pedig 44–52 százaléuk. Végül 1988 őszen már egyértelműen a gazdasági helyzet került az első helyre (73 százalék), miközben az ellátási gondok a negyedik helyre csúsztak vissza (23 százalék).

Az ellátási gondok és a gazdasági helyzet után — az összes felmérést tekintve — az *alacsony életszínvonalat, a szegénységet, az elmaradottságot* hozták a legtöbbet szóba az emberek. Ennek a problémának az említési aránya az első hat évben lassan, de biztosan nőtt: 1982 tavaszán a megkérdezettek 12 százaléka utalt rá, 1987 őszen pedig 30 szá-

zaléuk. 1988 őszen már az emberek 39 százaléka beszélt a megélhetési gondokról, így ez a probléma a második helyre került.

Az alacsony életszínvonal után — szintén az összes felmérést tekintve — az *eladósodás* szerepelt a leggyakrabban: ezt 1982 tavaszán a megkérdezettek 10 százaléka említette, 1983 tavasza és 1986 ősze között 17–20 százaléuk, 1987 őszen 31 százaléuk, 1988 őszen pedig már megint csak 9 százaléuk.

Végül az eladósodás után az *infláció, a drágaság* került a legtöbbször terítékre: erre az első évben az emberek 4 százaléka utalt, a következő négy évben pedig 9–11 százaléuk. Az utolsó két évben a válaszadók 28–31 százaléka beszélt az inflációról, s ezzel ez a probléma a harmadik helyre került.

Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a *munkanélküliséggel, a létbizonytalansággal* kapcsolatban: ezt az első hat évben az emberek 2–7 százaléka említette, a hetedik évben pedig 12 százaléuk.

A többi probléma közül a megkérdezettek 1985 őszen 21 százalékos arányban említették az *energia-, az üzemanyag- és a fűtőanyaghiányt*; ez máskor 3–7 százalékos arányban szerepelt. Az *ipari termelés alacsony szintjére* a nyolc felmérés során az emberek 5–13 százaléka utalt, a *mezőgazdasági termelés alacsony szintjére* 2–7 százaléuk, a *fegyverkezés, a katonai segítségnyújtás terheire* pedig 1–4 százaléuk. A *gazdaságirányítási rendszert, a gazdasági reformok szükségét* az utolsó két vizsgálat során 6–7 százaléuk hozta szóba (ezt a problémát korábban nem vizsgáltuk külön).

Nálunk a legrosszabb?

A gazdasági helyzetet 1988 őszen elsősorban Lengyelországgal és Magyarországgal kapcsolatban említették a megkérdezettek (20, illetve 19 százalék), másodsorban Romániával (14 százalék), harmadsorban pedig a Szovjetunióval kapcsolatban (9 százalék). Az alacsony életszínvonalat főleg Romániával, Lengyelországgal és Magyarországgal

- Az első helyet tehát 1988 őszen a gazdasági helyzet foglalta el (73 százalék), a másodikat — sokkal kisebb említési aránnyal — az alacsony életszínvonal (39 százalék), a harmadikat az infláció (31 százalék), a negyediket az ellátás (23 százalék), az ötödiket a munkanélküliség (12 százalék), a hatodikat pedig az eladósodás (9 százalék).

kötötték össze (11, illetve 10-10 százalék). Az inflációra elsősorban Magyarországgal kapcsolatban utaltak (13 százalék), másodszorban pedig Jugoszláviával és Lengyelországgal kapcsolatban (8, illetve 6 százalék). Az ellátási gondokat elsősorban Romániával hozzák összefüggésbe (12 százalék), másodszorban pedig Lengyelországgal (6 százalék). A munkanélküliséget főleg Lengyelországgal és Magyarországgal kapcsolatban hozták szóba (5, illetve 4 százalék). Végül az eladósodás elsősorban Magyarországról jutott eszükbe (10 százalék), másodszorban pedig Lengyelországról (4 százalék).

Ebből a felsorolásból azt is megállapíthatjuk, hogy az ellátás kivételével Magyarország mindenütt az első helyen, vagy az első helyek egyikén szerepelt. Vagyis az emberek úgy látták: a gazdasági helyzet és a munkanélküliség Lengyelországgal rokonít bennünket, az életszínvonal Lengyelországgal és Romániával, míg az eladósodás és az infláció szempontjából nálunk a legrosszabb a helyzet.

A szocialista országokban jelentkező társadalmi-politikai problémák közül — az összes felmérést tekintve — általában a politikai helyzetet, a politikai válságot vagy ennek egyes megnyilvánulásait: az elégedetlenséget, a nyugtalanságot, a vizsályt, a széthúzást, az anarchiát, a konszolidáció sikertelenségét, a nemzeti megegyezés szükségességét említették a leggyakrabban a megkérdezettek (16—28 százalék). A sztrájkokra 6—20 százalékuk utalt, a tüntetésekre, a zavargásokra pedig 1—6 százalékuk. Ezek a motívumok 1983-ban és 1988-ban fordultak elő a legtöbbször. A rendszer megdöntésére irányuló kísérlet, a nyugati felforgatás a nyolcvanas évek elején szerepelt a leggyakrabban (1—8 százalék).

A nemzetiségi konfliktusokat 1982 és 1986 között az emberek 5—9 százaléka említette. Ez az arány 1987-re 14 százalékra emelkedett, 1988-ra pedig 41 (!) százalékra ugrott. Ugyanebben az évben a megkérdezettek 12 százaléka utalt a falurombolásra. A politikai elnyomásról, a személyi kultuszról és a vezetésen belüli ellentétekről szintén az évtized végén beszéltek gyakrabban az emberek (3—8, illetve 1—10 százalék).

A politikai helyzetet 1988-ban elsősorban

Lengyelországgal kapcsolatban említették a megkérdezettek (11 százalék), másodszorban pedig Romániával, Magyarországgal és a Szovjetunióval kapcsolatban (5—5 százalék). A sztrájkokat főleg Lengyelországgal kötötték össze (17 százalék), de a Szovjetunióval is összefüggésbe hozták (2 százalék). A tüntetések, a zavargások szintén ezzel a két országgal kapcsolatban fordultak elő a leggyakrabban (2, illetve 3 százalék).

A nemzetiségi konfliktusokra elsősorban Romániával kapcsolatban utaltak az emberek (28 százalék), másodszorban a Szovjetunióval (10 százalék), harmadszorban pedig Jugoszláviával kapcsolatban (3 százalék). A falurombolás természetesen Romániával kapcsolatban szerepelt. A politikai elnyomást csak Romániával kötötték össze számottevő arányban a megkérdezettek (7 százalék), a vezetésen belüli ellentéteket pedig csak Lengyelországgal (5 százalék).

Az eddigi adatok tehát azt mutatják, hogy a nyolcvanas években szinte teljesen megváltozott, már-már önmegegyező ellentétbe fordult át a közvéleménynek a nyugati és a szocialista országok helyzetéről alkotott képe: az emberek tudatában egyre jobban felbomlott a megoldhatatlan ellentmondásokkal küszködő, állandóan válságban lévő kapitalizmus ideológiai konstrukciója, és ezzel egy időben egyre jobban kirajzolódott az európai szocialista országoknak mint „a föld legkiterjedtebb válságövezetének” — és talán magának a szocializmusnak mint válságba jutott rendszernek — a képe. Ezt támasztja alá azoknak az adatoknak az összehasonlítása, amelyeket az elmúlt években arról szereztünk, hogy az emberek hogyan ítélték meg a két világrendszer teljesítményét és problémamegoldó képességét.

Elmerülnek a válságban

1982 tavaszán a megkérdezettek többsége, 62 százaléka még úgy ítélte meg, hogy az elmúlt években a nyugati országok életét inkább a gondok jellemezték; 12 százalékuk úgy látta, hogy a gondok és az eredmények kiegyensúlyozták egymást, és csak 11 százalékuk gondolta azt, hogy az eredmények voltak a jellemzőbbek.

A következő években folyamatosan csök-

kent azoknak az embereknek az aránya, akik a gondot emelték ki, és ezzel egy időben egyaránt emelkedett azoké, akik mind a gondokat, mind az eredményeket említették, és azoké, akik az eredményeket hangsúlyozták.

Ennek következtében 1988 őszén a megkérdezettek már sokkal kedvezőbben nyilatkoztak a tőkés országok teljesítményéről, mint hét évvel korábban: 35 százalékuk beszélt az eredményekről, 26 százalékuk adott „is-is” választ, és 23 százalékuk szólt a gondokról.

Ezzel ellentétes változások következtek be a szocialista országok teljesítményének a megítélésében. Az első felmérés idején az emberek még teljesen megoszlottak abban a kérdésben, hogy az elmúlt években ezeknek az országoknak az életét a gondok vagy az eredmények jellemezték-e inkább: 36 százalékuk az előbbieket említette, 34 százalékuk az utóbbiakat, 21 százalékuk pedig mindkettőt. Ezzel szemben az utolsó felmérés idején 73 százalékuk utalt a gondokra, 14 százalékuk a gondok és az eredmények együttesére, és 4 százalékuk az eredményekre.

Ezek az adatok egyben azt is jelentik, hogy amíg 1982-ben a megkérdezettek még mindig jobbnak tartották a szocialista országok helyzetét, mint a nyugatiakét (index: -4 , illetve -70^{\bullet}), 1988-ban már sokkal jobbnak ítélték a tőkés országok teljesítményét, mint a szocialistákét (index: $+21$, illetve -90). Az emberek tehát úgy látták, hogy amíg a nyugati országok egyre jobban kilábalnak a válságból, a szocialisták teljesen elmerülnek benne.

1988 őszén a nyolc osztálynál kevesebbet végzett emberek 43 százaléka nem tudta megmondani, hogy a nyugati országok életét az eredmények vagy a gondok jellemezték-e inkább. A szocialista országok esetében ez az arány 30 százalék volt.

A nyugati országok helyzetének a megítélése erősen megosztotta a közvéleményt.

Azok a nyolc osztálynál kevesebbet végzett emberek, akik állást foglaltak ebben a kérdésben, azt mondták a leggyakrabban,

hogy ezeknek az országoknak az életét a gondok jellemezték inkább (47 százalék); ritkábban említették a gondok és az eredmények együttesét (28 százalék), és még ritkábban utaltak a gondokra (23 százalék). Így ezek az emberek egészében véve inkább negatívan ítélték meg a tőkés országok teljesítményét (index: -34).

Az általános iskolát végzett megkérdezettek már jóval gyakrabban emelték ki az eredményeket, mint az iskolázatlanok (38 százalék), és jóval ritkábban hangsúlyozták a gondokat (30 százalék). Így egészében véve inkább pozitívan, mint negatívan nyilatkoztak (index: $+12$).

A középiskolát végzett válaszadók minden más végzettségi csoportnál nagyobb arányban beszéltek az eredményekről (55 százalék), és még kisebb arányban szóltak a gondokról (18 százalék). Így egészében véve egyértelműen kedvező képet festettek a nyugati országok életéről (index: $+51$).

Végül az egyetemet, főiskolát végzett emberek kevésbé emelték ki az eredményeket, mint a középiskolát végzetek (46 százalék), és minden más végzettségi csoportnál nagyobb arányban adtak közbülső — az eredmények és a gondok együttesére utaló vagy egyéb — választ ($39+4=43$ százalék). Ugyanakkor mindenki másnál kisebb arányban hangsúlyozták a gondokat (11 százalék), és így egészében véve ők ítélték meg a legkedvezőbben a tőkés országok teljesítményét (index: $+61$).

Elsősorban a párttagok és a pártonkívüliek iskolázottságában meglévő különbségekkel magyarázhatjuk azt, hogy az előbbiek jóval kedvezőbb képet festettek a nyugati országok életéről, mint az utóbbiak (index: $+51$, illetve $+19$).

A szocialista országok helyzetét sokkal egységesebben ítélték meg az emberek, mint a nyugati országokét, de ezen a téren is megfigyelhetünk bizonyos különbségeket a különböző társadalmi csoportok véleménye között: a magasabb végzettségű kérdezettek és a párttagok az átlagosnál is kedvezőtle-

● Az indexet úgy számoltuk ki, hogy az eredményekre és a gondokra utaló válaszok arányának a különbségét $(a - b)$ elosztottuk az arányok összegével $(a + b)$, és a hányadost megszoroztuk 100-zal. Így egy $+100$ -tól -100 -ig terjedő skálát kaptunk.

nebbül ítélték meg ezeknek az országoknak a teljesítményét (index: —99, illetve —98).

Egyre bizonytalanabb jövő

Az elmúlt években nemcsak a nyugati és a szocialista országok helyzetéről, teljesítményéről változott meg az emberek véleménye, hanem a két országcsoporthoz (vagy a két társadalmi rendszer?) problémamegoldó képességéről, jövőjéről is.

1982-ben a megkérdezettek kedvezőbben ítélték meg a szocialista országok problémamegoldó képességét, mint a nyugatiakét: az előbbi országokról 80 százalékuk mondta azt, hogy *meg tudják oldani gondjaikat*, az utóbbiakról pedig 62 százalékuk.

A következő öt évben a tőkés országok jövőjének a megítélése nem változott lényegesen: ebben az időszakban az emberek 54—63 százaléka gondolta azt, hogy ezek az országok leküzdik a nehézségeket. Ezzel szemben a szocialista országok sorsának a megítélése egyre bizonytalanabbá vált: 1983—84-ben a megkérdezettek 74-76 százaléka vélekedett úgy, hogy ezek az országok kilábalnak a válságból, 1985—86-ban pedig 64-68 százalékuk. Ezek a tendenciák azonban még nem változtattak azon, hogy az emberek kedvezőbben ítélték meg a szocialista országok problémamegoldó képességét, mint a nyugatiakét.

Az utolsó két évben viszont ezen a téren is döntő változás következett be: 1988-ra 69

százalékra emelkedett azoknak a válaszadóknak az aránya, akik arra számítottak, hogy a tőkés országok megoldják gondjait, és 49 százalékra csökkent azoké, akik a szocialista országokról feltételezték ezt.

1988-ban az iskolázottsági szint emelkedésével a középiskolát végzettekig emelkedett azoknak az embereknek az aránya, akik derűlátóan ítélték meg a nyugati országok jövőjét: a nyolc osztálynál kevesebbet végzett kérdezettek 54 százalékával szemben az érettségizettek 75 százaléka foglalt így állást. A diplomások már megint kisebb arányban mondták azt, hogy a tőkés országok leküzdik a nehézségeket (70 százalék), és nagyobb arányban adtak egyéb választ (26 százalék).

Ugyanakkor az iskolázottsági szint emelkedésével az egyetemet, főiskolát végzettekig csökkent azoknak az embereknek az aránya, akik bíztak a szocialista országok megújulásában: a nyolc osztálynál kevesebbet végzett válaszadók 63 százalékával szemben a diplomások 38 százaléka tartozott ebbe a csoportba. Az utóbbiak 29 százaléka azt mondta, hogy ezek az országok nem lábalnak ki a válságból, 21 százalékuk pedig egyéb választ adott.

Ezek az eredmények természetesen azt is jelentik, hogy amíg az iskolázatlan emberek gyakorlatilag egyformán ítélték meg a nyugati és a szocialista országok problémamegoldó képességét (index: +66, illetve +68[●]), a diplomások sokkal biztosabbnak látták a tőkés országok jövőjét, mint a szocialistákét (index: +100, illetve +13).

● Az indexet ebben az esetben is úgy számoltuk ki, hogy a kedvező és a kedvezőtlen válaszok arányának a különbségét elosztottuk az arányok összegével, és a hányadost megszoroztuk 100-zal.

Tardos Róbert

A családok összébb húzzák magukat

*Hogyan alkalmazkodnak az emberek a gazdasági válsághoz?
A közvélemény-kutatási adatok az igényszintek számottevő csökkenését
jelzik. Korábban természetesnek tekintett tárgyak, szolgáltatások
válnak ismét luxussá.*

A családok gazdasági alkalmazkodásáról közvélemény-kutatási módszerrel végzett vizsgálatok már a nyolcvanas évek közepén trendváltást jeleztek: az igény szerkezetek átrendeződése mellett megtorpant az általános igényszint-emelkedés korábbi folyamata. Ezzel párhuzamosan alábbhagyott az a tendencia, mely a nyolcvanas évek elején a fogyasztáskorlátozással szemben a jövedelemnövelő alkalmazkodás térhódításában nyilvánult meg. Az 1988 végén a Magyar Közvéleménykutató Intézet által (1000 fős országos reprezentatív mintán) végzett felvétel ismét tartalmazta a témakörben rendszeresen feltett kérdéseket. A felgyorsult infláció, a személyi jövedelemadó bevezetésével párosuló reáljövedelem-csökkenés időszakában, s az 1989 elejére már beharangozott újabb húsbavágó áremelések előtt lefolyt vizsgálat eredményeiből markáns változások rajzolódnak ki az igényszintek terén: immár az általános igényszegényedés irányában.

Az alapul szolgáló kérdés tizenkilenc tárgyra (és szolgáltatásra) vonatkozóan kér válaszokat arról, hogy megleltük „luxusnak” vagy „természetesnek” tekinthető-e. A tételek — mint a szerkezetfeltáró elemzések is jelezték — három csoportra oszlanak: lakáskomfort-tartozékok (fürdőszoba, korszerű fűtés stb.), tartós fogyasztási javak (autó, színes tévé stb.), szabadidős javak, szolgáltatások (nyaralás, étterembe járás stb.).

A lakáskomfort-tartozékok már a nyolcvanas évek elejére gyakorlatilag minden rétegben bekerültek az általános élet standard körébe, s ez a státusuk azóta kevésbé módosult. A tartós fogyasztási javak terén a nyolcvanas években — az ellátottság bővülésével párhuzamosan — igénybővülés ment végbe; ennek leglátványosabb esete a színes tévé, mely az évtized eleji domináns „luxus” minősítésről 1986—87-re a „természetes” javak zónájába lendült át. 1988-ra — az utóbbi tárgytól eltekintve — megszűnt az igények felfelé tolódása, sőt, a „luxus — természetes” minősítések egyenlege a nyolcvanas évek közepének szintjére esett vissza. A tartós javakkal szemben a szabadidős javak, szolgáltatások iránti igények már korábban zsugorodni kezdtek, s ez lényegében végig tartott a nyolcvanas évek folyamán. E visszaesés 1988-ra felgyorsult. Valamennyi igénytípust tekintve 1988-ban magasabbra szökött a „luxus” minősítések aránya mint 1984 óta, és jobban megcsappant a „természeteseké”, mint 1980 óta bármikor. A „természetes” és „luxus” minősítések egyenlege pedig olyan szintre esett vissza, mint a nyolcvanas évtized elején — vizsgálatunk kezdetén — volt.

A fenti adatok azt is érzékeltetik, hogy egyelőre nagyobb mértékű a „természetes” minősítések visszaesése, mint a „luxushoz” sorolások emelkedése. Az utóbbiakat az elmúlt években — így 1988-ban is — megelőzi

a bizonytalanságra, értékeléssbeli zavarra utaló „se luxus, se természetes” választípus térhódítása. Kétségtelen, sokan haboznak „luxussá” visszaminősíteni olyan javakat, amelyek korábban már bekerültek a mindennapi szükségletek, a „standard fogyasztás” körébe.

Néhány konkrét példa a fentiekre. 1987-ben az autónál még 44 százalék volt a „természetes”, 32 százalék a „luxus” értékelés aránya; 1988-ra az előbbi 38 százalékra csökkent, az utóbbi 34 százalékra nőtt. Az automata mosógép korábbi 59 százalékos, a lemezjátszó 60 százalékos „természetes” minősítése — mely az autohoz hasonlóan a nyolcvanas években végig emelkedett — 1988-ra 52, illetve 54 százalékra esett vissza. A telefon pedig, amely a nyolcvanas évek közepére lassan-lassan kezdett átlendülni az általánosan igényelt tárgyak zónájába, már 1986—87-től „visszarendeződőben” van, 1988-ban ismét a „luxus” a többségi vélemény a „természetessel” szemben (40, illetve 32 százalék). Elgondolkodtató, hogy évtizednyire az ezredfordulótól — nemhogy a falun élők, de a vidéki városok lakói közül is többen jelölték meg ezt az alapvető, de számukra elérhetetlennek tűnő kommunikációs eszközt „luxusként”, mint „természetesként”.

A szabadidős javak, szolgáltatások esetében az összehasonlítás céljából a nyolcvanas évek elejéig érdemes visszatekinteni. 1982-ben a nyaralást még szinte mindenki magától értetődőnek tartotta (68-16 százalék volt a „természetes” — „luxus” arány). 1988-ban már csak a viszonylagos többség vélekedett így (45 és 25 százalék a fenti két érték). A külföldi utazás esetében korábban is a „luxus” minősítés dominált (1982-ben 56 százalék volt a „természetes” 26 százalékával szemben), s azóta ez a rés tovább nőtt (1988-ban 64, illetve 14 százalék). Érdemes megjegyezni, hogy a szóban forgó tendencia 1987-ről 1988-ra is érvényesült, tehát a külföldi utazást a lakosság jelentős része számára nemigen hozta közelebb az adminisztratív korlátok tavalyi oldása sem. Még erőteljesebb az elmozdulás az étterembe járás esetében, amelyet tavaly már a megkérdezettek 72 százaléka sorolt a „luxus” kategóriába. S különösen pregnáns a változás a „divatos

öltözködés” tételénél. Az évtized elején ez még természetes igénynek számított (56 százalék a „luxus” 25 százalékaival szemben), 1988-ra már-már inkább luxussá vált (35, illetve 36 százalék; itt is számottevő az elmozdulás 1987-ről 1988-ra).

Az igényszintek általános csökkenése a társadalom alsó és középső régióiban a legszembetűnőbb. A nyugdíjaskorúaknál, sőt már ötven éven felül erőteljes igényszegényedés érhető tetten az elmúlt egy-két évben. Számottevő a visszaesés azoknál a közép- és felső középrétegeknél — nem diplomás beosztott szellemieknél, szakmunkásoknál — is, akiknek a körében a nyolcvanas években még bizonyos felzárkózás ment végbe az értelmiségiek, vezető állásúak igény szintjéhez. (Utóbbiaknál már korábban leállt az igények felfelé tolódása, s tavaly viszonylag kisebb mértékű volt a csökkenés.) Említést érdemel az is, hogy a tavalyi igénycsökkenés számottevőbb volt vidéken — mind a vidéki városokban, mind a községekben —, mint a fővárosban. Egészében véve, a fenti adatok egybeesnek azokkal a tapasztalatokkal, amelyek szerint a növekvő infláció az alsóközép, illetve középrétegek egy részét is leszakítja, s a veszélyeztetett zóna felé sodorja.

Akár az igényszintek alakulása, a családok gazdasági alkalmazkodásának egy másik vetületében a gazdasági aktivitásra vonatkozó vélemények is az „összebb húzódás” előtérbe kerülését jelzik. A jövedelem-növelés vagy fogyasztáskorlátozás alternatívája közül — szemben a nyolcvanas évek első felét jellemző tendenciával — 1987 óta az utóbbi dominál. Ha közvetlen megfelelést nem tételezhetünk is fel, az általános igényszegényedés — mely a gazdasági apátia terjedését is felidézi — minden bizonnyal lényeges motívum a jövedelemnövelő stratégia háttérbe szorulásában. Természetesen itt sem feledkezhetünk meg az új adórendszer bevezetésének vaskos tényéről, ma már közhelyszámba menő teljesítmény-visszafogó hatásáról.

Bár kétségtelen, hogy a személyi jövedelemadó bevezetése a pluszmunkavégzés gyakorlatáról való kérdéseket ismét a kényes témák felé mozdította el, figyelmet érdemelnek itt előző, 1988 őszi felvételünk tapasztalatai is. 1986-hoz viszonyítva mind a mun-

kahelyi, mind a munkahelyen kívüli pluszmunkavégzést tekintve csökkenés tapasztalható. Valóságos tendenciákról lehet itt szó, mivel a csökkenés még jelentősebb a kevésbé „leplezhető” munkahelyi többletmunka esetében (1986 és 1988 között 34-ről 27 százalékra csökkent az erről beszámolóik hányada, ami egybecseng a vgm-ek tavalyi nagyarányú feloszlásáról szóló adalékokkal), míg a munkahelyen kívüli pluszmunkavégzésről nyilatkozók aránya 35-ről 30 százalékra esett vissza.

1984-ben még a megkérdezetteknek csak 36 százaléka választotta a fogyasztáskorlátozás—kiadáscsökkentés, és 40 százaléka a többletmunka—jövedelemnövelés alternatíváját (az anyagi helyzet nehezédését feltételezve), 1987-ben az előbbi már 47, az utóbbi csak 32 százalékot ért el. 1988-ra kismértékben csökkent (47-ről 43 százalékra) a restriktív stratégia előnyben részesítése (a jövedelemnövelőe kevésbé változott: 32, illetve 33 százalék volt, a kényszerű „kettős” alkalmazkodásé pedig 18-ről 20 százalékra nőtt).

Bár stabil tendenciáról e kis elmozdulás alapján még nem beszélhetünk, alighanem arról van szó, hogy egyes rétegek egyszerűen már „nem húzhatják jobban össze magukat”. Erre utal, hogy a fogyasztáskorlátozó alternatíva választása 1987-től 1988-ra elsősorban a szakképzetlen fizikai dolgozóknál csökkent (a többi rétegnél alig változott). S ide kívánczik az az — ugyancsak a tavaly év végi felvételtől való — adat is, mely szerint minden eddiginél kevesebben vannak, akik elfogadhatónak tartanák, ha négy-öt év múlva ugyanolyan lenne családjuk anyagi helyzete, mint most. Illuzórikus-e ez a várakozás vagy sem, a megkérdezettek 58 százaléka lenne csalódott emiatt, sőt ezen belül 30 százalék számára ez nagy csalódás lenne. Feltűnő módon nőtt meg az ilyen típusú válasz a szegényebb — s korábban jellemző módon beletörődőbb — rétegekben. 1988 végén már a szakképzetlen fizikaiak, nyugdíjasok, községekben élők többsége sem tudott megbékélni az adott szinten maradás perspektívájával.

Az elemzésben szereplő kérdések válaszmegoszlása 1988 novemberében (százalék)

a) *Kártyacsomag*: Véleménye szerint vannak-e ezek között olyan dolgok, amelyek ma még luxusnak tűnnek?

b) *A fennmaradók közül*: És ezek között olyanok, amik ma már szinte természetesnek tűnnek, hogy meglegyenek?

	luxus	természetes	egyik sem	nem tudja, válaszhiány
fürdőszoba	2	93	3	3
vízvezeték	2	92	3	3
meleg víz	2	91	4	3
vízöblítéses WC	4	87	6	3
központi vagy etázsűtés	8	67	22	3
telefon	40	32	25	3
hűtőszekrény	1	93	3	3
automata mosógép	20	52	25	3
sztereómagetofon	31	38	28	3
lemezjátszó	15	54	29	3
sztereórádió	20	50	27	3
színes tévé	25	45	28	3
autó	34	38	25	3
üdülőtelek	66	11	20	3
víkendház	71	9	17	3
étterembe járás	73	9	16	3
nyaralás	25	45	27	3
külföldi utazás	64	14	19	3
dívtos öltözködés	36	35	26	3

Ha Önök egy időre nehezebb anyagi helyzetbe kerülnének, mit gondol, hogyan próbálnák a családi költségvetést egyensúlyba hozni?

Elsősorban

<i>többletmunkával pótolnák a kiesést</i>	33
<i>vagy inkább egy időre összebb húznák magukat</i>	43
<i>mindkettővel</i>	20
<i>nem tudja, válaszhány</i>	3

Igényszintek 1982 és 1988 között

	1982	1984	1986	1987	1988
a „luxus” minősítések összátlag	30,3	29,4	25,3	27,5	29,2
a „természetes” minősítések összátlag	56,7	54,0	54,3	56,6	51,7
az „egyik sem” minősítések összátlag	12,9	16,9	20,4	15,9	19,0
„természetes” mínusz „luxus”	26,4	24,6	29,0	29,1	22,5

Alkalmazkodási tendencia

	1982	1984	1986	1987	1988
kiadáscsökkentés	40	35	42	47	43
többletmunkavégzés	39	40	41	32	33
mindkettő	17	21	15	18	20
nem tudja, válaszhány	3	3	2	3	3

Banyár Magdolna

A mozipiac közgazdasági modelljének vázlata

Napjaink mozipiaca több kérdőjelet tár elénk. A szerző ezek közül egyet próbál, ha nem is megoldani, de legalább megvilágítani.

A budapesti mozik látogatottsága 1986-ról 1987-re egymillió 650 ezerrel csökkent, majd 1987-ről 1988-ra újabb egymillió 680 ezer fővel lett kevesebb. Ez nagy visszaesést jelent a nyolcvanas években stabilizálódni látszó éves nézőszámokhoz képest.¹ Az érintettek — a szakemberek és a moziba járók — minden bizonnyal tudnának valamilyen magyarázatot adni e jelenségre. Úgy gondolom, ezen oknyomozások többsége az életmód változásának a mozik nézőszámait is érintő vonatkozásait emelné ki, mert talán ez a közelítés a legkézenfekvőbb. S bár az életmód változásának mozgatói részben a gazdaságból erednek, ha a látogatószám csökkenésének gazdasági okait akarjuk elemezni, mégis el kell tekintenünk a makrogazdasági folyamatok számbavételétől. El kell tekintenünk, mert a gazdaságban végbe menő mozgások a társadalomra mint egészre vannak közvetlen hatással. A társadalom alakulásával változik tagjainak életmódja is, s itt a nézőszám mindössze a moziba járásnak mint szabadidős-kulturális tevékenységnek az egyik mutatója. Egy ilyen elemzés pedig inkább a szociológia feladata.

Gazdasági elemzésként e munka arra vállalkozik, hogy röviden felvázolja a moziüzemeltetés — és részben a filmforgalmazás — mikrogazdasági és piaci modelljét, Budapestre koncentrálva. Így megkísérli közgazdasági fogalmakkal leírni azokat a tényezőket és erőket, amelyek napjainkban jellemzik és alakítják e sajátos gazdasági területet.²

E munka kísérleti jellege abból is fakad, hogy a magyar közgazdasági irodalomban a piac modellezésének nincs igazán hagyománya. S különösen nincs a címben feltüntetett részpiacnak. A nyugati közgazdaságtannak ugyan központi vizsgálódási területe a piac (hiszen a gazdaság alapvetően arra épül), de elméletei csak szelektíven alkalmazhatók a honi viszonyokra. Ilyen feltételek mellett azt tartom a magam számára járható útnak, ha a modern közgazdasági-piaci elméletekkel és azok fogalmi készletével³ dolgozom, úgy hogy számításba veszem azokat a körülményeket, amelyek a magyar viszonyok között korlátozzák, a filmforgalmazás és moziüzemeltetés sajátosságaiból adódóan pedig torzítják ezen elméletek alkalmazhatóságát. E megoldás sikerrel kecsegtet, mert úgy tűnik, hogy a filmterjesztés „szkizofrén modellje” — a tervutasításos logika jegyében létrejött szervezeti rendszer és a növekvő piaci kényszerek közötti ismétlődő és mélyülő konfliktus (Marschall Miklós)⁴ — kezd feloldódni az utóbbi két évben hozott intézkedések nyomán, nagyobb teret engedve a piaci viszonyok érvényesülésének.

A mozipiac elemei

Feltételezzük, hogy a budapesti moziüzemeltetők egy olyan részpiacon mozognak, melynek áruja egy film megtekintése. De könnyen belátható, hogy szűkíteni kell az így kijelölt kört, mert e részpiacon megjelennek a televízióban vetített és a videón látha-

tó filmek, valamint más lehetőségek is, amelyekért — ellentétben a mozival — általában nem alkalmanként fizet a vevő. Ezek az árúk tehát nem tekinthetők a mozipiac részének, hiszen az adás-vétel folyamata nem itt bonyolódik le. Mégis számottevően meghatározzák a piac keresletét és kínálatát is, mivel *helyettesítő termékek*. Vagyis csak egyfajta áru van e piacon, amelynek alapegysége, hogy *egy fő moziban meglekint egy filmet*.

A *kínálat* mennyiségét egy évben,⁵ első megközelítésben, az összes kínált mozijegy számával adhatjuk meg:

$$\begin{array}{ccccccc} & & & & \text{évi átlagos} & & \\ & & & & \text{előadásszá-} & & \\ & & & & \text{muk (a mo-} & & \\ \text{egész évben} & & \text{e mozik át-} & & \text{zik befoga-} & & \\ \text{üzemelő} & & \text{lagos befo-} & & \text{dóképessé-} & & \\ \text{mozik átlag-} & & \text{gadóképessé-} & & \text{gével sú-} & & \\ \text{gos száma} & & \text{sege} & & \text{lyozva)} & & \\ \bar{M} & \times & \bar{b} & \times & \bar{ea} & & \end{array}$$

A *kereslet* mennyisége az éves látogatószám (L), *pénzértéke* pedig az éves tényleges jegybevétel (J).

Az *ár* az éves átlaghelyárral egyenlő (\bar{a}), amelyet így számíthatunk ki:

$$\bar{a} = \frac{\text{éves tényleges jegybevétel (J)}}{\text{éves tényleges látogatószám (L)}}$$

Tökéletesen versenyző árupiac esetén — ahol sok eladó áll szemben sok vevővel, és egyik eladónak sincs semmiféle befolyása az árra, így az kínálatuktól független adottság számukra — az ár létrehozná a kereslet és kínálat egyenlőségét. Könnyen belátható, hogy ez a mechanizmus a budapesti mozipiacon nem érvényesül. De nem is nagyon érvényesülhet, hiszen:

1. Áruoldalról szemlélve a kérdést, azt látjuk, hogy a filmforgalmazás és moziüzemeltetés az utóbbi negyven évben Magyarországon nem üzlet volt, hanem az államilag „adagolt” kultúra része, s mint ilyet nem gazdaságossági-piaci, hanem kultúrpolitikai-ideológiai szempontok szerint működtették. Ezért az áruban és piacon való gondolkodásnak csak csirái tapasztalhatók e területen, éppen az utóbbi két évben, a gazdasági helyzet által kikényszerített liberalizációs törekvéseknek köszönhetően.

2. Szervezetileg az egész filmszakma még mindig a tervutasításos rendszer jellegzetességeit mutatja: a termelés—értékesítés—fogyasztás folyamata egymástól elszigetelt fázisokra van szabdalva. Az egyes fázisok gazdasági monopolhelyzetben lévő, „profitliszta”, félvállalati, félhatósági szervezetek, melyek kapcsolatát a „bürokratikus koordináció”, a felülről történő beavatkozások állandó kényszere jellemzi (Marschall Miklós).

3. A verseny egyáltalán nem tökéletes, hiszen a mozipiac kínálatát egyetlen nagy eladó bocsátja ki, s ezáltal ellenőrzést gyakorol az árak felett is.

A budapesti mozipiacon működő tökéletlen verseny, vagyis a monopólium léte, nem gazdaságossági megfontolásokból ered — gondoljunk csak a magyar moziás hőskorára —, hanem a fentebb leírtakból következő állami korlátozásokból, amely lehetetlenné tette más eladók belépését e piacra. Így tehát a monopolhelyzetben lévő moziüzemeltető számára *egy* olyan külső piaci adottság van, amelyre csekély befolyással bír: *a mozijegy iránti kereslet* (eltekintve itt a későbbiekben tárgyalandó, a vállalat gazdálkodását befolyásoló állami szabályozástól).

A keresletről

A piac témájában jártas modern nyugati közgazdászoktól tudjuk, hogy egy adott időpontban meghatározott összefüggés áll fenn egy áru ára és kereslete között. Ezt a *keresleti görbe* mutatja, melynek ereszkedő jellege, vagyis a csökkenő kereslet, a mozipiacra is érvényes törvény. E szerint, ha felemelik egy áru árát — miközben minden egyéb tényező változatlan marad —, kevesebbet keresnek belőle, viszont ha csökkentik az árát, kelendőbb a termék. Az árnövekedés azért ösztönöz kevesebb vásárlásra, mert:

— megpróbálják mással helyettesíteni a drágább terméket, illetve

— az emberek úgy érzik, szegényebbek lettek (csökkent a reáljövedelmük), így korlátozzák fogyasztásukat a legtöbb szokásos áruból.

A keresleti görbe eltolódásának — az összkereslet (jelen esetben az éves jegybevétel)

tel) változásának — pedig négy fontos tényezője van:

— a fogyasztók átlagjövedelme (tehetősebb emberek mindenképp többet tudnak vásárolni, a szegényebbek pedig kevesebbet);

— a piac mérete, a vevőként fellépők száma;

— a helyettesítő javak ára és elérhetősége;

— az ízlés és a preferenciák mint szubjektív tényezők (reklám, szokások stb.) hatása.

Ezekon kívül még sok egyedi elem is számba jöhet az összkereslet alakulásánál.

Hogy milyen arányú a kereslet változása az ár változásához képest, azt az áru *keresletrugalmassága* mutatja meg:

$$\text{kereslet-rugalmasság} = \frac{\text{a keresett mennyiség százalékos csökkenése (növekedése)}}{\text{az ár százalékos növekedése (csökkenése)}}$$

Árnövekedéskor az összkereslet (jegybevétel) csak akkor nőhet, ha a termék kereslete rugalmatlan (azaz a fenti mutató értéke kisebb, mint 1), vagyis az ár nagyobb arányban nőtt, mint amilyenben a kereslet csökkent.

E rövid elméleti összegzés után nézzük meg, hogy a mozijegynek — mint a mozi piac árujának — kereslete, vagyis a tényleges látogatószám, miként alakult 1988-ban.⁶ Míg 1987-ben a jegybevétel 22,3 százalékkal nőtt 1986-hoz képest, és a kereslet rugalmatlan (0,29) volt, a helyzet 1988-ban némileg módosult:

— a látogatószám — a *keresett mennyiség* — csökken 1987-hez képest 12,3 százalékkal;

— az átlaghelyár — az *ár* — nőtt 1987-hez képest 23,0 százalékkal;

— a jegybevétel — az *összkereslet* — nőtt 1987-hez képest 7,9 százalékkal;

— a *keresletrugalmasság* tehát 0,53 volt.

A mozijegy kereslete 1988-ban (1987-hez képest kisebb mértékben) még *rugalmatlan* volt, azaz a látogatószám nem reagált érzékenyen a helyár növekedésére. De a keresett mennyiség csökkent, vagyis az átlaghelyár-növekedés kevesebb moziba járásra ösztönzött, mert:

— egyre többféle a helyettesítő termék — televízió, video, kábeltévé, műholdas adások stb. —, melyek elérhetősége gyorsabb, kényelmesebb, s nem egy esetben olcsóbb is, mint a mozi;

— nemcsak úgy érezték, hanem valóban csökkent az emberek reáljövedelme, s nem valószínű, hogy régi szokásaik közül éppen a mozihoz ragaszkodnak körömszakadtáig.

Hogy mindez a jegybevétel növekedése mellett következett be, azt jelenti, hogy a mozijegy keresleti görbéje még nem tolódott el egyértelműen balra, így az ár- és látogatószám-mozgások nem egy új, kisebb jegybevétellel bíró görbe mentén zajlottak le. A jövőben viszont valószínű e változás, hiszen:

— a fogyasztók átlagjövedelme 1989-ben tovább fog csökkenni, ezért mindenképp, így mozijegyből is csak kevesebbet tudnak vásárolni;

— a mozijegypiac a bérbe adásból (amely már nem a monopolvállalat kínálata) és az előadásszámok „racionalizálásából” következően összeeszik;

— a helyettesítő javak ára és elérhetősége várhatóan egyre kedvezőbben alakul;

— a filmbefogadói ízlés és a preferenciák is átalakulóban vannak, hisz a televízióban — a műholdas adások keretében — és videón olyan, a magyar közönség számára eddig jórészt ismeretlen filmtípusok és filmműfajok jelentek meg, amelyek óhatatlanul átrendezik a mozival mint filmvetítő helyvel kapcsolatban támasztott igényeket is.

Amennyiben a mozi nem tud alkalmazkodni a megváltozott helyzethez, úgy piaca — a helyettesítő javak kedvezőbb alakulásával egyenes arányban — szűkülni fog, és kereslete egyre rugalmasabban reagál majd. Ebben az esetben pedig a látogatószám katasztrofális csökkenését semmilyen jegyárnövekedés nem tudná úgy ellensúlyozni, hogy a moziüzemeltető vállalat talpon tudjon maradni. A helyzet azonban még nem ilyen drámai, hiszen a képhez az is hozzátartozik, hogy ugyanannak az árunak, bizonyos áránál, fogyasztói rétegenként — azok vagyoni helyzete, jövedelmének nagysága szerint — más és más lesz a keresleti rugalmassága. A nagyobb jövedelműeknél a mozijegy iránti kereslet az árnövekedés miatt nem fog csökkenni, vagyis az ő fogyasztásuk rugalmatlan maradhat. A szegényeknél már más a helyzet. A növekvő mozijegy-

ár őket sokkal érzékenyebben fogja érinteni, fogyasztásuk kénytelen rugalmasan reagálni.

S hogy még tovább menjünk: a budapesti moziba járókra vonatkozó szociológiai felmérések⁷ — mert mint sok más esetben, itt is „kénytelenek” vagyunk a szociológia vizsgálati módszerét és eredményeit segítségül hívni — azt mutatják, hogy a látogatószám nagy részét — körülbelül 60 százalékát — a 0–29 éves fiatalok képviselik. És igaz ugyan, hogy az ő életkörülményeik romlának a leggyorsabban, de mégis ők ragaszkodnak a legerősebben a mozihoz. Érdekes például az a polarizáció, hogy a leggyakrabban mozizók hajlandók a legtöbbet fizetni egy úgynevezett jó film megtekintéséért. Így megkockáztatható az a kijelentés, hogy a mozizás a fiatalok széles rétegeinél a fiatalkori életmódban gyökerező, a moziélmény iránti fontos szükségletet elégíti ki, úgy mint mondjuk a zenehallgatás. S ha ez így van, a mozijegynek — mint nagyrészt fiatalok által fogyasztott árunak — a kereslete jelentősebb árnövekedés esetén is rugalmatlan maradhat. Ezt megerősíteni látszanak a következő tények és tendenciák:

— a videózás a fiatalabb korcsoportoknál nem helyettesíti a mozizást, hanem együtt mozog vele.⁸

— a várhatóan megnövekvő ifjúsági munkanélküliség miatt erősödhet a mozi időöltő funkciója:

— szinte biztos, hogy a kulturális-szórakoztató javak általános áremelkedése közepette még mindig a mozi marad viszonylag az egyik legolcsóbb lehetőség, amely — nem nagy arányú drágulás esetén — az életmódban való mélyebb beépülés miatt, a többiekénél nagyobb eséllyel tudja fogyasztóit megtartani.

Ezért arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a mozijegy ma még olyan áru, amelynek kereslete a mai ár viszonylag széles környezetében rugalmatlan. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy erőteljes áremelkedés esetén nem tudna rugalmasan reagálni! Úgy vélem, a moziüzemeltetőknek az ár megállapítása során még meglehetősen nagy játéktérük van, de — éppen a mozipiac kiforratlansága miatt — meggondolatlan döntésekkel nagyon sokat veszíthetnek.

A kínálatról

Ha a mozipiac versenypiac lenne — ahol sok eladó áll szemben sok vevővel, és egyiknek sem áll érdekében előnyben részesítenie semelyik másik felet, kirajzolódna egy *kínálati görbe*, amely az áru piaci ára és a termelők által kínált összes mennyiség közötti összefüggést mutatná. Eszerint, ha a termék ára nő, akkor kibocsátása, kínálata is nő, illetve ha az ár csökken, akkor a kínálat is szűkül. A kereslet és kínálat egyensúlya egy olyan árnál — kompetitív piaci árnál — alakulna ki, ahol az önként kínált mennyiség egyenlő az önként keresett mennyiséggel, vagyis ahol a keresleti görbe metszené a kínálati görbét.

De a budapesti mozipiac monopolpiac, ezért nincs kínálati görbéje, s így nincs a kibocsátótól függetlenül létező kompetitív piaci ára sem. Mindezeket saját maga alakítja. Azaz csak alakítaná, ha érvényesíthetné a monopólium voltából adódó profitmaximalizálási törekvéseit.

Egy valódi monopólium profitja annál a saját maga által meghatározott árnál és kibocsátásnál maximális, ahol a határbevétele egyenlő a határköltségével. A határbevétel az egy egységnyi többleteladásból származó többletbevétel, a határköltség pedig az egy egységnyi többletkibocsátásból eredő többletköltség.

A profit képlete a monopóliumnál:

$$\text{eredmény} = (\text{eladott mennyiség} \times \text{ár}) - \text{önköltség} \\ (\text{profit}) \qquad \qquad (\text{árbevétel}) \qquad \qquad \text{ség}$$

A keresleti görbe természetesen behatárolja bizonyos mértékig a monopólium mozgásterét, de amíg az rugalmatlan — s ez minden eladó álma —, addig különösebben kemény korlátja nincsen. A klasszikus modell így működik. A budapesti mozipiacon tevékenykedő monopólium (ha eltekintünk itt az általa bérbe adott moziktól) eredménye egy szempontból (leszámítva a különböző járulékokat és kölcsönzési díjakat) feltétlenül eltér a klasszikus sémától, ez pedig az *állami támogatás*. A profit képlete ebben az esetben így módosul:

eredmény = (átlaghelyár \times látogatószám) +
 (profit) (tényleges jegybevétel)
 + állami támogatás – költségek

Milyen tendenciák várhatóak e képletben?
 — mint a keresletről szóló részben láttuk, a tényleges jegybevétel várhatóan csökkenni fog a jövőben;

— egyre szorongatóbb követelmény, hogy rugalmatlan költséggazdálkodásnál e terület is változhasson. Ha a jegybevétel nem növelhető, az állami támogatás elvonásával kieső bevételt csak a tevékenység racionalizálásával, költségtakarékossággal, új bevételi lehetőségek felkutatásával lehet pótolni;

— az állami támogatás előreláthatóan még évekig szerepelni fog e képletben, ám a gyártásba való átáramoltatása miatt árnyának csökkennie kell.

De maradjunk csak az állami támogatásnál, mert mint az a bizonyos „állatorvosi ló”, ez is magában hordja a rendszer összes negatívumát. Miért van ugyanis szükség rá? Azért, mert létezik Magyarországon, így Budapesten is, egy bizonyos kulturális ellátási kötelezettség, amelyet a kultúrpolitika szab meg, s melynek jegyében a moziknak meghatározott kínálatot kell biztosítaniuk. Ez az ellátási kötelezettség minden körülmények között túlkínálatot, és a meg nem térülő többletköltségekből eredően olyan veszteséget okoz a moziüzemeltetőnek, amelyért az állam kárpótlást fizet állami támogatás formájában. Így a monopólium profitmaximalizálási törekvéseinek két pillére — a szabad kínálat- és áralakítás — a budapesti moziüzemeltető alól máris „ki van löve”, hisz krónikus túlkínálatot kell „termelnie” a legutóbbi időkig is alacsony hatósági árak mellett.

Jelen pillanatban a helyzet már nem egészen ilyen, hisz a hatósági árszabályozás feloldódott, s a jegyárak kezdtek a piac felé mozdulni. A kérdés már csak az, hogy az állami támogatás elvonásával párhuzamosan az ellátási kötelezettség is lazult-e, vagyis a szabadabb áralakítás párosulhat-e szabadabb kínálatalakítással. Mert ha ez nem valósul(t) meg, az átlaghelyár-emelkedés nem tudja ellensúlyozni az állami támogatás elvonásából és a túlkínálat többlet-

költségeiből eredő veszteséget. Vagyis, a kultúrpolitikai irányítás áttér-e a „kézi” szabályozásról — melynek örvén mindenbe beleszólt — a normatív gazdasági szabályozásra. A kezdetek biztatóak, de biztosak még nem lehetünk a dologban. Abban viszont igen, hogy jelenleg pusztán közgazdasági eszközökkel nem lehet elemezni a budapesti mozipiacot.

A mozipiac — mint monopolpiac — gazdasági elemzésének más nehézségei is vannak. Ahhoz ugyanis, hogy a határbevétel és a határköltséget ki tudjuk számolni, tudnunk kell, pontosan mit takar a „kibocsátás (eladott áru) egy egysége” kifejezés. Klasszikus áru esetén nincs különösebb probléma, hiszen annak egysége mind az eladó, mind a vevő számára nyilvánvaló, például egy darab esernyő. A mozizásnál a helyzet nem ilyen egyszerű. Igaz ugyan, hogy cikkünk legelején e piac egységnyi árujaként azt tekintettük, ha egy fő moziban megtekint egy filmet. A kereslet oldaláról nincs is baj, hiszen az egy fő tényleges látogató fedi e meghatározást. De az összkínálat valóban anynyi-e, mint azt az első lépésben meghatároztuk ($M \times B \times \overline{ea}$)? Vajon a moziüzemeltető minden egyes előadáson minden egyes mozit százszázalékosan kínál? Elképzelhető-e, hogy a budapesti mozik jelen állapotukban — mind a tárgyi, mind a személyi feltételek tekintetében — kibírnák a tartós, százszázalékos kihasználtságot? Véleményem szerint nem. Ahhoz, hogy egy moizni szándékozó ember vegyen is mozijegyet, nem elég egy filmet egy ülőhellyel kínálni. Mert ő esetleg nem éppen azt a filmet, nem pont azon az ülőhelyen akarja végignézni. A mozihoz elengedhetetlenül hozzátartozik a differenciált nézői igények megkülönböztetett kielégítésének lehetősége. Ezért a kínálatot sem az egységnyi áru oldaláról kell megközelíteni. Hanem afelől, hogy optimális esetben mennyi és milyen filmet, mennyi és milyen moziban, milyen időpontokban és időtartammal, mekkora árak mellett kell játszani ahhoz, hogy a moziüzemeltető profitja maximális legyen. Az így behatárolt összkínálat valódi piaci monopóliumnál a valódi kibocsátással lenne egyenlő. A budapesti mozipiacon ennek kiszámolásához azonban hossz- szas kutatómunkára lenne szükség, amelyre

e dolgozat nem vállalkozhat. Annyi azonban már most is világos, hogy egy fő tényleges látogatóhoz (a kereslet egy egysége) nem egy darab mozijegy tartozik mint egységnyi kínálat, hanem például ötvenszázalékos optimális kihasználtság esetén — kettő.

Az egzakt gazdasági elemzést nagyban nehezíti az a tény is, hogy a kínálat nem homogén. A közerthető filmet ugyanis nem lenne sikeres lépés egy kalap alá venni a filmnyelvet megújítani akaró alkotással. Továbbmenve: ahány film, annyi különböző fajta kínálat. A helyzet azonban nem olyan reménytelen, mint az első pillanatban látszik, mert ha tudományosan nem is, de tapasztalatilag tudunk filmtipológiát készíteni. Ráadásul a közönség, saját ízlése alapján, nagy biztonsággal be tudja sorolni magát egy vagy több filmtípus kedvelőinek táborába. Amennyire a kereslet homogén, legalább annyira a kínálat is az, ezért az összkínálatot nagyjából homogén részkínálatokra lehet bontani, amelyek gazdasági elemzése egzakt módon is elvégezhető. Azaz csak elvégezhető lenne, ha a moziüzemeltető rendelkezne egy olyan, a piaci gyakorlatból származó szempontrendszerrel, amellyel a részpiacokat el tudná határolni. Ezzel a szempontrendszerrel azonban ma még, „történelméből” adódóan, nem rendelkezhet. Emiatt kénytelen elfogadni a kultúrpolitikától készen kapott szempontokat.

Ezek szerint az elválasztás nemzetiség alapján történik. Négy kategória van: a magyar, a szovjet, az egyéb szocialista és a tőkés országok filmjei. (Ez aligha a glasznoszty terméke!) Mivel a magyar filmek forgalmazását a kultúrpolitika érthető okokból

előnyben részesíti — húszszázalékos részarányához kötve az állami támogatás hetven százalékát —, szabad piaci mozgásról itt nem beszélhetünk. Bár a szovjet filmek esetében megszűnt a kötelező látogatószámkimutatás — s ezáltal produkálás —, a különböző politikai és udvariassági megfontolások, amelyek vonatkoznak a „népi demokratikus” országok filmjeire is, még mindig „ajánlatossá” teszik forgalmazásukat. Ezt az állami irányítás azzal is kifejezi, hogy nagy részüket támogatott kategóriába helyezi, magára vállalva ezzel a forgalmazásukkal járó veszteség egy részét. (De — ahogy a kapitalisták mondják — a meghiúsult üzlet is veszteség!) Hogy a kultúrpolitikai irányításnak is van piaci „venája”, azt a látványos, közönségszalagató, s ezért tisztes nyereséggel kecsegtető, javarészt tőkés országokból származó filmek járulékkoltatott kategóriába helyezése mutatja. E filmek részpiaca az, amelynek kínálata szabadon alakítható. S egyben ezek azok a filmek is, amelyek leginkább áru módjára viselkednek.

Úgy gondolom, hogy ennek és az ehhez hasonló kísérleti munkáknak a legfőbb tanulsága: tisztázni kellene a viszonyokat. Tisztázni, hogy a film, a mozizás mennyiben tekinthető árunak, és mennyiben támogatásra szoruló művészeti és kulturálódási formának. Mikor pusztán szórakoztató árucikk, és mikor a művelődés, az esztétikai élményszerzés eszköze. Ha áru, kell-e neki „kultúrpolitika”, ha viszont nem áru, muszáj-e eleve vesztesékként piacra dobni? Ne reménykedjünk az abszolút igazság megelégedésében, de legalább kísérletezzünk. És ne csak elméletben.

Jegyzetek

1. A budapesti mozik látogatószámai a FÖMO, illetve a Budapest Film statisztikái alapján:

1980	15 858 568
1981	17 220 164
1982	17 222 188
1983	16 060 460
1984	17 054 768
1985	16 883 224
1986	15 311 812
1987	13 657 792
1988	11 979 512

2. E cikk alapja a Budapest Film elméleti és módszertani osztályán készült tanulmány.
3. Paul A. Samuelson—William D. Nordhaus: Közgazdaságtan. I. Alapfogalmak és makroökológia, II. Mikroökonómia című műve alapján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
4. Marschall Miklósnak a Népművészeti Intézet számára 1987-ben készített, kéziratban maradt tanulmányából.
5. Igaz, hogy piaci elemzést csak rövid távra érdemes készíteni, de az egyéves időtartamot is nyugodtan tekinthetjük annak, hiszen egy év alatt a termelési tényezők — állóeszköz, forgóeszköz, munkaerő — nagyságában és összetételében általában nem következik be jelentős változás.
6. A Budapest Film 1987-re és 1988-ra vonatkozó statisztikai adatai alapján.
7. Lásd a Budapest Film elméleti és módszertani osztályának különféle szociológiai felméréseit és tanulmányait, melyek a Magyar Filmintézet nyilvános könyvtárában megtalálhatók.
8. Lásd: Valkó Emőke—Rosner Imre: A videózás jellemzői Magyarországon. Jel-Kép, 1987/4.

This article tries to outline, focussing on Budapest, a microeconomic model of the operation of cinemas — and partly of film distribution. Its main conclusion: it should be made clear to what extent the film and the cinema are considered to be “commodities” and to what extent they are a form of cultural and artistic expression needing financial support.

Szekeres Péter

A film előtörténete

Mikor kezdődött a filmtörténet? Több évszázaddal ezelőtt, amikor a mozgókép első eszközei megjelentek; a múlt század közepén az amerikai melodrámaival; a múlt század végén, amikor a filmszalagot feltalálták; századunk hatvanas éveiben vagy mostanában...? Lehetséges, hogy a filmtörténet első évszázada csupán az audiovizuális kommunikáció előtörténete?

A legtöbb filmtörténeti mű, s mára van már sok tízezer, a filmtörténet kezdetének bizonyos kezdetleges eszközök feltalálását, de legkésőbb a múlt század végét tekint, amikor a filmfelvétel és -vetítés megjelent. Akik a technikai eszközöket hangsúlyozzák, rámutatnak arra, hogy mechanikus módon (például rajzolt ábrák forgatásával) már évszázadokkal azelőtt létezett a „film”. Mások szerint a film mint művészi kifejezési forma általánossá válása — néhány évtizeddel a technika feltalálása után — volna a filmtörténet kezdete. Az utóbbi évtizedek alapvető technológiai, tömegkommunikációs változásai, elsősorban a mikroelektronika, a televízió, a video és társaik terjedése sokakban felveti, hogy hátha a filmtörténet első évszázada csupán előtörténete volt a Gutenberg galaxis után következő új globális kommunikációs történelemnek.

Egy átmeneti korszak kellős közepén, a találgatások és túlzások közepette nem árt olyan koncepciókat és tényeket felidézünk, amelyek a sokféle elképzeléshez még egy egészen újat tesznek hozzá, és ezzel nem a zavart fokozzák, hanem egy történelmi, tömegkommunikációs folyamat mélyebb megértését segítik. Ilyen a hetvenes évek néhány amerikai kutatójának és a világhírű svéd filmtudósnak, Rune Waldekranznak az elemzése. Ezek a tanulmányok valahogy nem kerültek bele a nemzetközi vitába, egyrészt mert éppen az új médiumokról folyt a

vita (pedig ezek megértését is segíti a filmtörténet), másrészt mert a máskülönben sok nyelven író Waldekranz ezúttal csak svédül publikálta tanulmányát. Ezek az elemzések egy funkcionális, „alternatív médiumok = hasonló társadalmi funkciók” koncepciót erősítenek meg, amely közel áll Merton egykori szociológiai elemzéseéhez. Úgy tűnik, hogy ugyanazon társadalmi funkciókra sokféle médium alkalmas, s ez a funkcionális megközelítés fontos érv a technicista, mindig a legújabb médiumot hozsannázó felszínes társadalomelmélettel szemben.

Mozi a színházban

John Fell és Rune Waldekranz tényfeltáró tanulmányai egészen meglepő dokumentumokat (sőt rajzokat, fényképeket is) tártak előnk. Kiderült, hogy a „hollywoodi film” jóval Hollywood, sőt jóval a film megjelenése előtt széles körű tömegszórakoztató műfajként, csatornaként, intézményként volt jelen a múlt század közepe táján az Egyesült Államokban, sőt évtizedekig konkurált a mozikkal, mígnem a film végül teljesen átvette funkcióit (és formuláit). Ez pedig a múlt századi melldráma és a sokezer nézőt befogadó, már szinte mozinak is nevezhető, de filmvászon és vetítés nélküli, szuperteknikával felszerelt színház volt. Mind dramaturgiai, mind technikai értelemben tehát megszületett a „film” a technika feltalálása

előtt. (Zárójelben érdemes megjegyeznünk ennek az ellenkezőjét is: amikor a profit maximalizálása érdekében nem vezették be a régen feltalált új technikai eszközöket vagy csak akkor, amikor a mozi a konkurencia fenyegette. Ilyen a szélesvászon, a szín és a hang.)

Sok filmtörténész tévesen a nagyváros, az emigránsok, a proletariátus, a nyelvtudás hiánya, a koncentrálódo tömegek olcsó szórakozási igénye kielégítésének tulajdonítja a mozi sikerét az amerikai városokban. A valóságban fél évszázaddal a mozi megjelenése előtt a melodráma is maradéktalanul kielégítette ezeket az igényeket, sőt a mozinak egy ideig kemény konkurenciaharcot kellett folytatnia vele. Feltehetően a „győzelem” egyik oka az alacsonyabb költség volt, amiképpen a nagy felbontóképességű video is érdekes módon először a mozisok (a „konkurensok”) köreiben terjedt el az Egyesült Államokban, ahol így több teremben magas munkabér-megtakarítással vetíthettek lényegileg a hagyományos moziban. A mozi és a filmet megelőző melodráma és színház ugyanis igen költséges volt, amit ellensúlyozott, hogy egy-egy teremben sok ezer néző fért el. Ezek az „ösmozik” egészen rafinált technikákat alkalmaztak, a háttérvetítéstől kezdve a speciális hangeffektusokig, a fényárnyék hatás megtervezésétől a vetítésig, a hollywoodi szuperprodukciók elődjének tekinthető díszletektől a sülyesztők és emelők, forgószínpadok hihetetlenül rugalmas technikáin keresztül a majdhogynem filmes trükkökig. Tévedés tehát, hogy a század elején Méliés találta volna fel mindazt, ami filmtrükk volt; ő valójában egy már meglevő kulturális, formanyelvi hagyományt folytatta. Egy ideig a film mint vásári mutatvány alatta is maradt a fél évszázaddal előtte tökélyre fejlesztett melodrámanak és szuper-színházaknak.

Érdekes a múlt századi amerikai melodráma skizorija, dramaturgiája. A szó szoros értelmében és szinte mai szemmel is „elkészült” (csak nem maradt fenn, mivel „élőadás” volt, rögzítés nélkül) egy sor hollywoodi film, s elterjedtek a tipikus hollywoodi műfajok: western valódi lovakkal és nagy dérrel-dúrral a színpadon; vonatrablás, bankrablás, lányszöktetés lovon és lovasko-

cisval, tömegjelenet, történelmi tabló. Az első hollywoodi szuperprodukciók díszletei talán azért olyan primitívek, mert egyenesen a színpadról jöttek a filmvászonra, ahol viszont ma már a néző nagyobb fokú realitást vár. Waldekranz és Fell számos történetet ismertet, melyek egészükben és részleteikben is megfelelnek a későbbi hollywoodi filmeknek. A múlt század közepén tehát az Egyesült Államokban kialakultak a „hollywoodi” műfajok: a western, a burleszk, a bűnügyi filmek, a romantikus történelemhamisító filmek, a melodráma = szappanopera — talán a dokumentarista irányzat kivételével minden.

A való és annak mása

A technicista elmélet és gyakorlat hirdetői (akik különösen sokan vannak a tömegkommunikáció szakterületein, s még többen ezen belül a hiánygazdasággal küszködő országokban, ahol remélik, hogy a technika, a technológia önmagában megoldja a társadalmi problémákat) mindig hajlamosak elfeledni a tömegkommunikáció közelmúltját, s „új eszköz, új lap” módon nulláról indítani a történelmet. Amit a filmtörténet kezdeteiről és az előtörténetről idéztam, megismétlődött a film kontra video vitában: mostanában még a Magyar Televízió néhány igen felszínes megnyilvánulásában is úgy tüntet fel a videoklipet, mintha nem is létezett volna (a húszas évektől, s különösen Nyugat-Európában és Észak-Amerikában) igen magas szintű filmművészeti avantgárd, amely a mikroszámítógép és a video megjelenése előtt az alkotók hosszadalmas, aprólékos, kinkeserves munkájával produkálta mindazt, amit ma sokkal könnyebb létrehozni. Alternatív médiumokban gondolkodva a múlt század második felében lényegében a film megjelenése előtt kialakult a fotográfia, a film realista, valóságfeltáró, -elemző és eszkélista, tömegszórakoztató irányzata. A tömegszórakoztató irányzatot a nagy amerikai színházak melodramái, a realista vonulatot a fotográfia képviselte.

Ha a filmet, a fotót, a színházat, a televíziót, az irodalmat, a videót stb. az élet iskolájának tekintjük, akkor láthatjuk, hogy a valóságfeltáró, elemző vonulat — médiumon-

ként és intézményenként funkcióeltolódást, alternatívákat mutatva — hogyan vonul végig az audiovizuális kommunikáció történetének elmúlt másfél századán. De ugyanígy feltárhatjuk az eszképiista irányzat máig élő jegyeit: tömegesség, profitmaximalizálás, piaci törekvések, másfélszázados dramaturgiai és sztorireceptek, mítoszok, eltérő médiumoknál ismétlődő olcsó fogások. Minderre jó magyar szó nincs, de van egy jó amerikai kifejezés: „show business”.

Funkció és intézmény

E folyamatot tanulmányozva feltűnik, hogy a film nagykorúságát csak nemrég érte el, s nyelvileg, intézményrendszerében csak valamikor a televízió megjelenésekor vált felnőtt művészetté. A némafilm önmagában kifejezte a hangosfilm igényét, amennyiben zenekísérettel és feliratokkal mutatták be, ami nem más, mint egy hiány ideiglenes betöltése. A hangosfilm csak valamikor a második világháború után (hogy mikor, azt nem tudom, de talán a hatvanas évek felé) érte el érettségét; kivételt képez néhány európai és amerikai alkotás. Intézményrendszerében csak a hatvanas években vált konszolidált társadalmi intézménnyé, minthogy ekkorra vált külön a tömegszórakoztatástól a film területén az oktatás, a „magas művészet”, a kutatás, — tehát mindaz, ami más művészeteknél az évszázadok során lassan játszódott le. Ekkorra alakult ki valamiféle nemzetközi értékszelektációs intézményrendszer és a felsőfokú filmoktatás komoly hálózata (először és legnagyobb mértékben az Egyesült Államokban, ahol közel négyezer felsőoktatási intézményben folyt filmoktatás a hatvanas években).

E folyamat látszólag és átmenetileg keresztelte a televízió és a video gyors terjedése, illetve a kábel/műhold, mikroszámítógép stb., tehát általában az új elektronikai médiumok széles körű, nemzetközi elterjedése. Azért mondom, hogy látszólag, mert néhány év, vagy néhány évtized gyakorlata, az a gyors ütemű változás, amelynek a kellős közepén vagyunk, nem elegendő e történelmi folyamat megítéléséhez, különösen nem belülről és menet közben. Körülbelül két évtized alatt nem sok jelét láttuk, hogy a

televízió, vagy a video kifejezési eszközként, formanyelvként felülmúlta volna a filmet, vagy alapvetően más volna (míg a film az irodalomtól valóban lényegesen különböző médium). Funkcionális, intézményi szempontból nézve azonban jelzi, hogy a tradicionális médiumokhoz képest nem a film önmagában, hanem a film és az elektronikai audiovizuális kommunikáció *együtt* ad történelmileg újat, s így feltételezhetjük, hogy a filmtörténet első száz éve csak előtörténet volt. A kifejezési forma, a technika mai lehetőségei még nem mülkák felül mindenben a filmet, de intézményi, funkcionális szempontból a moziforma háttérbe szorult.

Elgondolkodtató az is, hogy a „kamera-töltőtoll” elképzelést már régen megfogalmazták, s már a húszas években is sokan álmodoztak arról az eljövendő korról, amikor bárkiből filmalkotó válhat, amiképpen bárki írhat, próbálkozhat a verbális nyelven kifejezett sokféle művészettel. A valóságban azonban csak mostanában, a video elterjedésével vált tömegessé a „filmkészítés” lehetősége. Amennyiben tehát egy művészeti ágazat történetét nem pusztán a műtárgyak történetének tekintjük, hanem ugyanilyen fontosnak tartjuk az adott művészeti ágazat társadalmi emancipációját, konszolidált intézményrendszerének kiépülését, akkor úgy tűnik, hogy a film éppen csak megközelítette érett állapotát, ugyanakkor az új médiumoknak ilyen átfogóan, ilyen agresszívan és ennyire haszonszerzésre törekvő alkalmazása átmenetileg egy degenerálódott korszakot alakított ki. Az új médiumok átmenetileg elsöpörték a filmművészetnek a hatvanas évekbe elért kifejezési eszköz- és intézménybeli eredményeit, miközben ők nem vették át a funkciókat. Helyesebben a sokféle funkció közül bizonyos egyoldalúsággal előtérbe került a háttértelevíziózás és -videózás, továbbá megtörték a cenzúra bástyái (különösen a szex terén), de háttérbe szorult a régebbi filmoktatási, filmművészeti, valóságfeltáró, formanyelvi kísérletező, más népeket megismertető s egyéb információs funkció, egyszerűen a differenciált kínálat.

És vajon a hazai terepen milyen hiátusok keletkeztek? Hogyan változott az audiovizuális tömegkommunikációban a funkcionális, az intézményi és az alternatív médiumok

megoszlása? A film, s különösen a hazai filmművészet, elveszítette tömegbázisát politikai, társadalomkritikai vonatkozásban. Ennek fő oka az, hogy a rádió, a televízió és a nyomtatott sajtó, az ismeretterjesztő könyvek vették át e funkcióját. Ez öröndetes, mert egyrészt túl sok középszerű filmet emeltek túl magas piedesztálra politikai és nem esztétikai okokból, másrészt ez annak a jele, hogy demokratizálódik a tömegkommunikáció: nyíltabban és a megfelelő fórumokon mondják ki a dolgokat.

Másrészt aggasztó is a főirány: azt az értéket, amit a filmművészet klasszikus és kortársi alkotásai, illetve különösen a legnagyobb művek képviseltek, teljesen perifériára szorították nálunk az új médiumok. A mozi piacosítása során, amikor ugyan fennmaradtak a hihetetlenül felduzzasztott bürokratikus intézmények (továbbra is igényelve a dotációt), a valóságban a moziból teljesen száműzték mindazt, amire állítólag a dotáció jár. Így vetődik fel az a kérdés, hogy nem lett volna-e jobb meghagyni a negyvenes évek végén a maszek mozisokat (mindenféle apparátus nélkül)? A mozi (autószozi, szuperprodukciók) ugyan fejlődött a látványosság irányában (egy Spielberg-film például sokban hasonlít a klasszikus némafilmhez, azaz a kommersz nagy mesterei a látvány, a show-business mesterei), a látványos és drága esemény nagyrítván látogatott színhelyévé vált; vagyis inkább a színházhoz hasonlít, miközben a fő, vagy kizárólagos közvetítő a televízió (kábel, műhold, video) lett nálunk is. E téren azonban az azonos funkciót betöltő, de másfajta médiumra való váltás csak kényelmes, de nem kedvező, nem jobbitó, nevelő, segítő és még csak nem is olcsó, mert alacsonyabb színvonalú (ugyanazon film esetében is), mint a mozi, a vetítés.

Ugyanakkor olyan életerős tömegkommunikációs tendenciák virágoznak hazánkban, amelyek azt mutatják, hogy nem minden érték szorult úgy háttérbe, mint a filmművészet. Az a rendkívüli érdeklődés, ami az új lapokat és általában a politikai kommunikációkat kíséri, azt jelzi, hogy nemcsak a video és a televízió, hanem legalább ennyire az alapvető egzisztenciális és politikai gondok miatt került a filmművészet ennyire

a perifériára. Politikai funkcióit részben átvették más médiumok; a feszített életformába nem fér bele egyetlen művészetben való elmélyedés sem; a tömegszórakoztatás „háttérzene és zsigeri bizsergetés” szintjét pedig a video, a tévé, a magnó és a rádió kínálja a fáradt tömegeknek.

A múlt századi tömegszórakoztató színház és a film között feltárt folyamatosság most tehát megtört. Akkor, s körülbelül száz évig a profitszerzési funkciót a néző becsalogatása biztosította, beleértve a nemzetközi piacok bármilyen úton történő megszerzését. Manapság ugyanezt a funkciót nem elsősorban a „kommunikációs termék”, hanem sokkal inkább maga az eszköz (készülék, szalag, kábel elektronika) jelenti, ami összekapcsolódik a középosztálybeli család otthoni életével. Funkcionális szempontból tehát a video legalább olyan közel áll a magnetofonhoz, mint a filmhez és a mozihoz. Ez a törés feltehetően csak néhány évtizedig tart, ameddig a mostani robbanásszerű eszközeladás kifutja magát, és ismét előtérbe kerül maga a kommunikációs termék. Ma egyébként a mozikban is fontosabb lett az eladás, amint azt egy hosszú időt megbízhatóan feldolgozó amerikai tanulmány elemezte: az évtizedek során, s különösen az utóbbi időben egyre inkább „minden másból” jön a mozisok bevétele — a moziigyebevétel kárára.

A filmművészet jövője

A közel másfél évszázad példái alapján azt állítottam, hogy valahol a hatvanas évek táján már majdnem konszolidálódott a filmművészet (formanyelvében, intézményrendszerében) emancipálódott a többi művészeti ágazat között, és akkor bekövetkezett egy drasztikus törés. E drasztikus törést én nem elsősorban az új audiovizuális médiumokkal való találkozásában, hanem azok intenzív és globális profitszerzésre való felhasználásában látom. A filmművészetet tehát nem fenyegetné önmagában a televízió és a video — jószerivel még utol sem érték formanyelvi, technikai lehetőségeit —, sőt segíthetné, azonban a társadalmi felhasználás domináns tendenciái általában művészetellenesek, általában redukálják az alternatívákat,

a sokszínűséget, a kísérletezést, az aprólékos valóságelemzést, tehát mindazt, amit a *film-művészet* jelent általában az audiovizuális kommunikációval szemben és azon belül.

A filmművészet jövője nem az audiovizuális médiumok közötti bármiféle konkurenciában képzelhető el, hiszen a televízió, a video és a filmszalag egyaránt hordozhat film-művészeti értékeket, hanem valamennyi audiovizuális kommunikációs csatornán és intézményen belül. Mivel átmenetileg a film és a mozi kevésbé fontos az előbb jelzett profitorientációs világtendenciában, átmenetileg, de immár közönség és bemutatási csatornák nélkül még prosperál is; mint a magyar film-művészet, amely lassanként a Kongresszusi Központ egyszeri közönségére támaszkodhat, ugyanakkor bátor, értékes, szép műveket produkál. A periférián és közönség nélkül.

A filmművészet jövője nem képzelhető el a hatvanas években félbeszakadt intézményi folyamat feléledése nélkül (s itt most nem lényeges, hogy filmszalag vagy video-e az érték hordozója és terjesztője). Ennek a folyamatnak az a lényege, hogy nemzetközi hálózatban ismét erősödne a filmművészet létrehozó, pártoló, dotáló, terjesztő, tanító, kutató intézményrendszer, mert máskülönben a filmművészet (klasszikus és kortársi) közönség nélkül marad. Jellegénél fogva ez a halálát jelenti. Az életmódjában (viszonylag jól élő, és éppen ezért otthon ülő középosztály szerte a világon, még nálunk is, bár itt nem „ül”, hanem dolgozik) és az általános tömegkommunikációs környezetben (ezzel adekvát módon) megváltozott embertömegekhez csak úgy juthat el a filmművészet a jövőben, ha a helyükbe megy, és ha az emberek rendelkeznek az eszközökkel, melyek révén az audiovizuális kommunikáció

fogyasztható. Én sem voltam fél éve mozi-ban, pedig ez volna a szakmám, mivel hullára dolgoztam magam — később meg fáradt leszek és öreg. Olvasni, filmet nézni az emberek otthon szeretnek. Így tehát az a folyamatosság, amely a múlt században a színház és a mozi között volt, manapság inkább az olvasás, zenehallgatás és televíziónézés között áll fenn, s a filmnek is be kell lépnie ebbe az otthoni körbe. Nem technikai, hanem funkcionális megközelítésből nézve tehát a nagy történelmi váltás nem a színház és a mozi között volt, hanem mindennel, így velük szemben is: a hatvanas évekig uralkodó kommunikációs eszközök és a mostaniak között. Minden jóslat ellenére az olvasás és általában a verbális kommunikáció nem szorult háttérbe, inkább minden olyan tömegkommunikációs eszköz szorult háttérbe, amely nem a családi otthonba van bekötve. E történelmi korszakváltásnak (amelyre, hangsúlyozom, a film és a mozi megjelenésével nem került sor!) a fő oka nem a tömegkommunikációs médiumok változása, hanem az életmód változása; az a tény, hogy a világ sok országában a lakosság jelentős hányada a történelem során először nem szegény. Ily módon mindenféle tömegszórakoztató kommunikáció (művészet) fogyasztásának színtere az otthon.

Továbbra is fennmaradnak a kivételes, alkalmasszerű rendezvénylátogatások (Forma—I, tűzijáték, légiparádé, kirakodóvásár, politikai nagygyűlés stb.), amelyek a mi kultúrkörünkben immár több ezer évesek, de a film és a mozi ilyen irányú intézményesülése és fogyasztása, úgy tűnik, csak „előtörténet” volt, s a hatvanas évek ígéretes korszaka után a közeljövőben „kezdődik” a filmművészet igazi társadalomtörténete, amikor a film a könyvhöz fog hasonlítani.

Irodalom

Rune Waldekrantz: *Filmens Historia: De Första Hundra Åren*, I. kötet Stockholm: P. A. Norstedt och Söners Förlag, 1985—1990.

John L. Fell: *Dissolves by Gaslight. Antecedents to the motion picture in nineteenth-century melodrama*. In: *Film Quarterly*, 1970 Spring.

 It is not reading and verbal communication in general which has lost importance today, but those mass media which are not linked to the home. The real social history of cinematographic art will begin in the future, when the film will be similar to the book.

Rubovszky Kálmán

Nils Holgersson csodálatos utazása a tömegkultúrában

A nagyközönség tulajdonképpen csak egy éve ismerkedett meg a vadludak barátjával. De az ő kalandjai ennél sokkal régebben kezdődtek. Adaptációról van szó ugyanis. Az alábbi tanulmány írójának pedig régi kutatási területe az adaptációk sorsának vizsgálata.

Vizsgálati módszerem azonos azzal, melyet még a hetvenes évek végén dolgoztam ki. Az adaptációkutatás összehasonlító-elemző munkáját ott a szemiotikai indítatású szövegelméletre alapoztam, és munkám lényegét a filológiai jellegű tevékenység képezte. Természetesen ezt ki kellett egészíteni némi szociológiai arculatú gyűjtőmunkával is (Rubovszky K. 1981, 1985). E módszert később több, egyéb munkám során is hasznosítottam. Így képregényelemzésekben (Rubovszky K. 1979) és irodalmi művek tömegkulturális továbbélését vizsgálva (Rubovszky K. 1982). Különösen tanulságos volt Fekete István Vuk című regényének sorsát nyomon követni.

Az adaptációkutatás előbb említett módszerbeli hipotézise az, hogy az irodalmi mű olyan koherens jel, amely maga is jelek szövevényéből áll. Ám ez az új jel — amit szövegműnek neveztem el — más minőségű, mint összetevő jelei. Amikor a szépirodalmi szövegművet adaptáljuk, akkor az „eredeti” mű mint elő szövegmű kerül kapcsolatba — az őt közvetítő alkotón keresztül — az új alkotással, az utószövegművel. Megjegyzem, hogy ez utóbbi nemcsak irodalmi alkotás lehet, hanem például színpadi mű, film, képregény is. Az így létrejött új szövegmű sohasem azonos azzal, amelyből javarészt merített, az előbbi ez utóbbinak csupán a jeleleme. Feltehető, hogy korunkban — a

kulturális környezetszennyezés terjedésének idején — az adaptálások a véres komolysággal megszenvedett értékek (könyvek) torzításához vezetnek. Kíváncsús tehát, hogy konkrétan megvizsgáljuk ezeket az irányzatokat, és a tényfeltárás után megoldási javaslatokat tegyünk.

Módszerem tökéletesítése érdekében nagymértékben támaszkodom a cseh strukturalista iskola (Bojtár E. 1988) hagyományait továbbvivő nyitrai irodalomelméleti (kommunikációkutató) iskola eredményeire (Popovič, A. 1980, Zsilka T. 1973, Dénes I. 1980, Liba, P. 1981). Alapoztam Kintsch-Van Dijk (1975) és Kanyó—Siklaci (1988) narratívikai vizsgálódásaira és emlékezetpszichológiai kutatásokra is (Pléh Cs.—Terestyéni T. 1987, Czigler I. 1987). Kutatásom irodalomelméleti indíttatású, a tömegkultúra jellegzetességeit feltáró tevékenység.

Eddigi vizsgálataim nem minden esetben igazolták az adaptálás értékromboló hatását, azonban a tömegkultúra egyik legutóbbi kampánya (a Vuk) esetében általában erről volt szó. Kérdés, hogy ez a megállapítás igaz-e a Nils Holgersson csodálatos utazására is. Erre kerestem a választ, figyelve Kányádi Sándor intésére, miszerint „A gyerekeknek minden javakból a legjobbat szoktuk juttatni — a versekből, az irodalomból is azt kellene” (Kányádi S. 1988.).

Fél évszázad kritikái

Egyáltalán, értékes-e a szó nemes értelmében a Lagerlöf által megírt Nils Holgersson csodálatos utazása vagy sem (Lagerlöf, S. 1907, 1939, 1957). Hogy e kérdésre választ kapjak, külföldi és hazai szakirodalom után nyomoztam.

Alrik Gustafson így ír erről: „Az író a Nils csodálatos kalandjaiban Värmlandot tananyagszerűen mutatja be, habár nem foglalkozik vele többen, mint más vidékkel. Ennek az elbűvölő gyermektörténetnek tulajdonképpen az a célja, hogy bemutassa az iskolásoknak Svédország földrajzát, növény- és állatvilágát”. (Gustafson, A. 1940:216). A svéd, de Amerikában publikáló irodalmár ugyan fontosabbnak tartja Lagerlöf Gösta Berling című regényét, de nem fukarkodik odatenni a Nilshez sem az „elbűvölő” jelzőt. Itt kell megemlíteni, hogy a svéd szakirodalmat leszámítva (Arzelius, N. 1975) a külföldi irodalom keveset foglalkozik a Nilsszel, az a Gösta Berling vagy a Jeruzsálem és az Antikrisztus csodái mellett periférikusan jelenik meg (Bernáth J. 1979). Ez a tény jelzi a gyermekirodalom általános megítélését is, azonban kétségtelen, hogy e könyvről mindig mint a műfaj gyöngyszeméről esik szó.

Benedek Marcell ismeretterjesztő könyvében, amely közvetlenül az első világháború után jelent meg, Dánielné Lengyel Laura (a Budapesti Hírlap rangos és népszerű kritika) foglalkozik elsőként a hazai szakirodalomban a Nilsszel: „Egyik legszebb munkájában (A kis Nils Holgersson csodálatos utazása) állatmese alakjában mondja el, mit gondol az emberek társadalmi egyesüléseiről, szokásairól, törvényeiről. A forma nem egészen új, de amit Lagerlöf Zelma mond, az egy igazi poéta és egy sokat gondolkodó ember tünődése az élet különös rejtelmek és összevisszaságai felett. Nem olyan rettenetes és kegyetlen, minő Swift volt, amikor az 'emberfejú'-t a lovak kitűnően berendezett, igazságos, bölcs és humánus, tökéletes társadalmába bevezette. De van könyvének néhány fejezete, mely úgy fog megmaradni, mint a legőszintébb emberi írások egyike. Így fog megmaradni és élni köztünk, míg csak nyomtatott betűivel rontjuk és építjük

lelkünket. Nils Holgersson utazása különben a legszebb és legvonzóbb gyermekregények egyike, és őszintén sajnáljuk, hogy nem fordították le még magyarra, a mi ifjúságunk számára.” (Dánielné Lengyel L. én.: 94.) Így ítéli meg tehát a regényt az igényes Benedek Marcell és köre.

Leffler Béla egyetemi magántanár a jelenlegi debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem elődjében, a Tisza István Tudományegyetemen az 1925–26-os tanévben tartott féléves előadás-sorozatot Lagerlöfről, melynek rövidített változatát 1926-ban Stockholmban vetette papírra, s az a debreceni Tisza István Társaság kiadványaként 1927-ben jelent meg: „'Jerusalem' regényével tulajdonképpen Lagerlöf befejezte monumentális műveinek sorozatát, és a svéd kritika már-már azt hitte, hogy alkotóereje kimerült, hogy nem akar nagyobb kompozícióba fogni. Tényleg, mintha a regényíró maga is érezte volna, hogy pihenésre van szüksége, azonban ezt a pihenőt felhasználta arra, hogy megírja a svéd gyermekirodalom legértékesebb olvasókönyvét: Nils Holgersson csodálatos utazását a vadlibákkal Svédországon keresztül. (Nils Holgersson underbara resa genom Sverige, 2 köt. 1906–7.) Ebben a kétkötetes munkájában ritka szerencsés harmóniában egyesül a tanítványinak lelkületét ismerő tanító a szelíd és mindig érdekes mesemondóval. A keret egyszerű, talán nem is nagyon eredeti, de mégis megkapó. Vallásos földműves szülők gyermeke nem akar vasárnap az anyjával megapjával templomba menni. Büntetésül elébe teszik az öreg prédikációs könyvet, hogy legalább abból olvasgasson szorgalmasan, míg ők a templomban imádkoznak. A makacs fiúcska komor arccal fog hozzá az olvasáshoz, de csakhamar lehanyatlik a feje és elszunnyad. Mikor fölébred, egy kis manót lát maga előtt táncolni az asztal közepén. Első dolga, hogy lepkehálójával megfogja, és csak nagy könyörgésre bocsátja szabaddon. A manó erre hirtelen pofonnal Hüvelyk Matyivá varázsolja a gonosz fiúcskát, aki kétségbeesve rohan ki az udvarra. Most kezdődik Nils Holgersson csodálatos kalandjainak sorozata. A gazdasági udvaron minden háziállat megkergeti, megcsipkedi, mert valamennyi visszagondol arra a sok

csínytevéseire, amit Nils velük szemben annak idején, amikor még fiú volt, elkövetett. Szinte szabadulás volt számára, mikor a tanyán átrepülő vadlibák egyike felemelte csőrével és a hátára ültette. A vándor vadludak társaságában járja be kényelmesen a svéd Hüvelyk Matyi az egész nagy országot legdélibb csúcsától kezdve a hideg, havas Lapporszáig. Minden vidékről tud Lagerlöf Zelma egy-egy jellemző mondást, egy-egy jellemző történetet. Így, ha valaki elől-vassa Nils Holgersson utazását, megismeri az egész Svédországot, megszereti a svéd természetet, a svéd lelkületet.

A világirodalomban több ilyen hasonló természetű gyermekkönyvet írtak, amelyben az író saját országa történetét vagy földrajzát akarja játékos módon bemutatni a fiatal olvasónak. A magyar irodalom büszke lehet a kiváló ifjúsági írónak, Sebők Zsigmondnak Mackó úr utazásaira, melyekben oly kedves, közvetlen módon mutatja be Magyarországot egyes vidékeit. Lagerlöf Zelma ifjúsági könyvének jelentőségét Sebők Zsigmond könyveihez hasonlíthatjuk. Mindkét író a maga országának ifjúságához akart szólni, de mind Nils Holgersson úti kalandjait, mind Mackó bácsi kedves humorú élményeit bármily nemzeti-ségű felnőtt is érdeklődéssel olvashatja.” (Leffler B. 1927. 30—31.)

Forráskritikai szempontból fontos megemlíteni, hogy a maga idejében Leffler az irodalomtudomány elismert alakja volt, akiről az 1965-ös Irodalmi Lexikon is megemlékezett: 1887-től 1936-ig élt, 1919-től haláláig Stockholmban. Svéd felesége segítségével nagy szerepe volt a magyar irodalom svédországi megismertetésében. Gulyás Pál 1937-ben meleg hangon emlékezik meg róla (Gulyás P. 1937).

A legutóbbi, 1977-es harmadik kiadás fordítója, több gyermekkönyv szerzője és tolmácsolója, a nemrég elhunyt Göröghné Beke Margit ekként értékeli a Nilset : „Az 1900-as évek elején megbízást kapott egy iskolai földrajzkiadvány írására. Lagerlöf lelkesedéssel fogott hozzá, s bízott benne, hogy szebbet, jobbat adhat a gyerekeknek, mint az átlagos tankönyvírók, és megszeretteti velük szülőföldjüket. Így született meg Nils Holgersson csodálatos utazása.

A könyv hőse mesealak, törpe, de ebben az arasznyi emberben Lagerlöf az igazi embert mutatja meg. Svédországban talán még ma is sokkal mélyebben él a mese, az egyszerű emberek hite a természetfeletti lényekben — sokan hiszik, és kivált hitték Lagerlöf idejében, hogy vannak a mi világunkon kívüli, számunkra megfoghatatlan, titokzatos erejű lények. Így könnyen érthető, hogy bár az író a valóságot kívánta ábrázolni, ismereteket közölni, mégis egy elvarázsolt kisfiút választott hősének. Nils, a törpe, feljuthat a magasba, ahonnan már kockás kendőnek látja a földet, leszállhat a föld mélyébe, ahol megismeri a munkások nehéz életét. Beláthat az emberek szívébe és az állatok lelkébe is. Ahogy ő látja, elválaszthatatlan egységben a földet és az embert, az több, mint földrajz, az igazi hazaszeretet. Nils Holgersson vásott, unatkozó kölyökből előbb arasznyi csodalény lesz, és a vadludakkal bejárja a világot, megtanul a tó jegén aludni, nélkülözni és félni, közelről megismeri és megszereti az állatokat és az emberek mindenféle fajtáját, és ennek köszönheti, hogy végül talpig ember válik belőle. Az író ezzel a mesével érezteti, mekkora utat kell megtennie az emnernek ahhoz, hogy igazi emberségig eljusson. A Nils Holgersson kívül, mely először 1907-ben jelent meg, még sok könyvet írt Selma Lagerlöf. Több műve felnőtteknek szól, de mindegyikben megtaláljuk más-más formában azt, amit a Nils Holgerssonban: a svéd táj festői ábrázolását, a szülőháza mérhetetlen szeretetét, a hagyományok ápolását és az országhatáron túl nyúló emberiség eszméjét” (Lagerlöf, S. 1977).

Hogy a Nils lényegéhez még közelebb férközzünk, magára az írónőre is kell vetnünk egy pillantást.

Selma Lagerlöf

Svédország déli részének hegyes-völgyes tartományában, Värmlandban született 1858-ban, és szülőházában halt meg 1941-ben. Gyermekkorában gyermekbénulás következtében lábára rokkant lett, s ez csak megnövelte érzékenységét. Természet iránti szeretét pedig az a tény nyomorította meg, hogy a családnak — mely a Nilséhez hason-

lóan tönkrement — a város egyik szűk bérházába kellett költöznie. Tanítónőként dolgozott mindaddig, míg 1890-ben el nem nyerte Gösta Berling mondája című regényével egy lap irodalmi díját. Ettől kezdve írói pályája felfelé ivelt, és kivívott minden elismerést. 1909-ben megkapta az irodalmi Nobel-díjat. Az indoklás úgy szólt, hogy költészetében a legtisztább formában van jelen az az idealizmus, amely Nobel végrendelete szerint az egyik főkövetelménye a díj elnyerésének. Hogy ezt az idealizmust miként kell érteni, arra Lutter Tibor irodalomtörténész világít rá (tulajdonképpen itt nem egyszerűen csak a vallásos, hanem az ezen is túlmutató remény és hit óhajáról van szó):

„Selma Lagerlöf alapvonása mély humanista hit az emberben, derülátó bizakodás a jószág végső győzelmében. Ily általános fogalmazásban megegyezik az újromantikuskóval, akik visszarettenve a nagy északi realisták komor igazmondásától — rózsaszínbent akarták látni a világot. De míg az újromantikuskok zöménél ez alig több kispolgári megalkuvásnál és sekélyes érzélgősségnél, addig Lagerlöf romanticizmusa mélyebb, átfogóbb, igazibb tartalmú és ezt éppen az a Georg Brandes vette észre, aki a század közepén romantikaellenes nézeteivel a legerősebb hatást tette a skandináv irodalmak realista irányzataira. Brandes bírálata nyomán már a kilencvenes évek elején felfigyeltek Lagerlöf művészetére. (. . .), ha választanunk kell Strindberg mély szomorúsága és Lagerlöf humanista hite közt, az utóbbit, mint a tiszta emberségre sóvár vágyódást, igazabbnak érezzük. A lemondó szomorúság tetté sohasem válhatik, viszont Lagerlöf hite, ha egyszer igaz tartalommal tölti meg, a cselekvés erkölcsi fundamentumává lehet. Márpedig az igaz tartalom ott van Lagerlöf egész szemléletében: népi hagyománytisztelőben, emberi gyöngédségében, az elnyomottak iránti mély rokonszenvében s a hatalmaskodókat ostorozó heves szenvedélyében.” (Lutter T. 1959: 92-93.).

1910-ben Kaffka Margit is ugyanezt emeli ki: „E szelíd, de puritán rejtőzködés függőnye megöl csakugyan nem kényszerülünk meglátni egyebet egy gyönyörködésben úszó szempárnál, mely egyforma, istenadta világossággal tekint el mindenben, s naiv öröm-

mel biztat a gyönyörködésre. És — holott tán más mélységűek, látásunk más recéződésű — kedvtelve haladunk vele a könyvön át, mert az új látványosságok mindig frissítők, s mert a fájdalomtalan szenzációk számunkra a játék üdülése, épp tán felszínes voltukért jótékonyak és szabadítók. (. . .) Tagadhatatlanul a legérdekesebb dolgok közül való dolog a néprajz és geográfia, ha a tanító így érti és szereti a mesterségét” (Kaffka M. 1913: 221-224.).

És Lutter Tibor így fejezte be az író nő születésének századik évfordulóján, az Országos Béketanács Lagerlöf-ünnepségén elmondott beszédét: „Így született meg a csodálatos emberke, a törpévé varázsolt fiú, aki vadludak hátán utazva járja be Svédország nyájas völgyeit, égbe nyúló hegyeit, érti az állatok beszédét, belelát az emberek szívébe, megismeri a munkások nehéz életét, s mire a varázslat elmúlik, és ő régi alakjában visszatérhet a szülői házba, maga is megjavul, mert a csodálatos utazás során megtanult a mások bajával törődni. A Nils Holgersson páratlan remekmű, s mint minden nagy gyermekmese, kicsit felnőttekhez is szól” (Lutter T. 1959: 23.).

A Nils értékei

Igaz, hogy Lagerlöf könyve az autonómítás és az alkalmazottság, a szándékolttság és a szándékolatlanság határán mozogva (Mukařovsky, J. 1936, 1988: 54—108.) inkább szándékolt, de ilyen értelemben hasznossága vitathatatlan. Egy ország természeti világát és népét, történelmi, néprajzi múltját és jelenét érzékelteti harmonikus egységben a költészet segítségével, a legfontosabb korosztály, a gyerekek nyelvére lefordítva, játékos formában. Úgy teszi ezt, hogy közben türelemre, békességre, egymás iránti figyelemre, egyszóval erkölcsösségre nevel.

Mielőtt rátérnénk a tömegkultúrában előforduló különböző változatok összevetésére, válasszunk ki néhány, az előbbieket szemléletesebbé tevő szakaszt a Niels svéd kiadásából (Lagerlöf, S. 1957, a továbbiakban Nils-1.).

földrajzi múlt:

„Képzeltétek úgy, hogy Småland egy nagy,

magas ház, kezdte a tanító —, fenyves erdőből van a teteje, és előtte széles, háromfokú lépcső nyúlik — ez a lépcső Blekinge. Jó nagyra szabták, annyi szent, nyolc mérföld előrefelé, és ha a Keleti-tengerhez akarnak menni a házbéliek, nyolc mérföldet kell sétálniuk. No meg öreg is, régen épült, sokszor fordult az esztendő, mióta az első fokot a gránitkőbe vágták, és aztán olyan simára egyengetődött, hogy kényelmesen közlekedni lehessen rajta Småland és a Keleti-tenger között” (Nils-1: 115.).

történelem:

„Szerencsére egy árva lelket se látott a téren, hacsak a magas talpazaton álló, természetes, marcona bronzembert nem számítjuk. Babszem megállt előtte, és sokáig nézte a háromszögletű kalapját, hosszú szárnyú kabátját, térdnadrágját, otromba nagy cipőjét, meg a botot a kezében. Szerette volna tudni, ki ez a harapós ember, hiszen úgy néz, mint ha ütni akarna! Az orra horgas, a szája csúf, vastag. (...) Babszem összeresztette, mikor a faember ezt a szót kimondta 'felséged'. Most már sejtette, hogy akivel ujjat húzott, nem más, mint a város alapítója, XI. Károly király” (Nils-1: 131, 133.).

bibliai eredetű erkölcsi intelem:

„... a legtudósabb közöttünk, madarak között mesélt nekem valami Vineta nevű városról, amely éppen ezen a parton állt hajdanában. Azt mondta, csodálatosan gazdag és boldog város volt, az egész világon nem akadt párja, de lakói felfuvalkodottak, mértéktelenül fényűzők lettek, és ezért bűnhődniük kellett. A tenger kiöntött, és Vineta a tenger fenekére süllyedt, azóta is ott van, nem dől össze, lakói sem halhatnak meg.” (Nils-1: 182.)

Nem hiszük, hogy Lagerlöfnél (akárcsak Ibsennél is) a *törpe* motívum alkalmazása mélyen tudatos lenne, de az biztos, hogy nem egészen véletlen, hiszen hozzátartozik a skandináv lélekhez. A skandináv mitológiában a törpék (állok, vagy dvergek) a természet alacsonyabb rendű szellemei, akik azonban a bölcsességet hozó költészet mézét készítenek és őrzik (Hoppál M. 1988. I. 573, 574, 581, 590.). Nils is alighanem ilyen alapon hoz bűnhődött létében bölcs költői vigaszt.

Ugyanúgy a ludak is a svéd táj jellegzetes tartozékai. Erre bizonyítékként hozhatjuk az egyik Skåne útikönyv címlapját. A Nils illusztrációi tökéletes összhangban vannak a szöveggel. Így nem csupán a mese játékosságát emelik ki, hanem a történet földrajzi, történelmi és erkölcsi vonatkozásait is.

A kivonatolás szabályai szerint

Hogy mennyire méltóak a Nils későbbi változatai az eredetihez? Erre keressük a továbbiakban a választ.

Természetesen nem tudtam valamennyi kiadáshoz hozzáférni. Itt csupán két nem svéd, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában fellelhető idegen nyelvű változatra utalok röviden.

A német nyelvű változat hűséges mása az eredetinek. (Lagerlöf, S. 1913, a továbbiakban Nils-2.) Számítván a német gyerekek hiányos földrajzi ismereteire, a tárgyszerűséget, az ismeretközlő szerepet hangsúlyozó térképet is közöl. Illusztrációi is tankönyvszerűek, de azért a fantáziát is megmozgatják (svéd ház udvara, stockholmi képek, lappföldi barakkok, rénszarvas lappokkal). Sőt a társadalmi gondokat is érzékelteti (apa bánkodik, öreg néni rőzsét hord, diákok felvonulása Uppsalában).

A francia nyelvű változat ugyanezen a nyomon jár. (Lagerlöf, S. 1924, a továbbiakban Nils-3.)

Az első magyar nyelvű változat, Tábori Piroska fordításában, rendkívül érdekes számunkra (Lagerlöf, S. 1921, a továbbiakban Nils-4), minthogy valódi tömegkulturális változat. Szövegtípusát tekintve *tömörmény*, s ha ez utóbbi típus nem is csak kizárólag e területen fordul elő — hanem mint arra Dénes Imre nyitrai kutató rámutatott, a nyelvtanításban is (Dénes, I. 1980: 193—207) —, mégis főleg a tömegkultúrában jelenik meg e formában. Egy idő óta a pszicholingvisztika sokat foglalkozik a tömörményekkel, a történetek felidézésével. Például Kintsch és Van Dijk témája a szövegkivonatolás. Feltételezéseik szerint a tömörmény, vagyis a szövegkivonatolás során egy sajátos szöveg-makroszerkezetet hozunk létre sajátos szabályok szerint: „A kiegészítő formális és empirikus részletekbe való belemenés nél-

kül a fentebb informálisan vázolt három elméletből következik, hogy a következő kijelentések hagyódnak el, foglalódnak össze, vagy illeszkednek máshova a makroszerkezet kialakulásakor:

1. Az akció indokainak, a szándékoknak a leírása, valamint az akció belső következményeinek leírása;

2. A lehetséges alternatívákat alkotó esemény- és akciósorok leírása;

3. Az olyan másodlagos akciók leírásai, melyek a fő akciók feltételei és követelményei;

4. Az olyan hely-, idő- és körülményleírások, melyek nem feltételei az akciónak, s nem valószínű következményei;

5. A személyek és tárgyak leírása, ha ezek nem feltételei a speciális akcióknak;

6. Meta-leírások: azok a kijelentések, melyek ismételnék, kommentálnak, kizárnak, összefoglalnak a szövegben jelenlévő más proposicionális információkat;

7. A dialógus leírása. (Kintsch—Van Dijk, 1975: 98—116.)

A Nils-4-ről első olvasásra megállapíthatjuk, hogy általánosságban e szabályok szerint hoz létre makroszerkezetet (az eredeti mű mikroszerkezeti elemeinek elhagyása, illetve transzformálása révén), azonban ezt nem egyszerűen a spontán szövegfeldolgozás pszichikai szabályai segítségével teszi, hanem a nem tudatos és tudatos kivonatolás mechanizmusa szerint. Ezt bizonyítja, hogy e szöveg kivonatolása közben az adaptátor „kifulladás”, és munkáját tudatosan megkuratálja, minek lényege, hogy a történet fő keretének (Nils bűne—bűnhődése—hazatalálása) megtartása mellett főként a könyv elején található és hátrányosnak tűnő patkányháborúra épít. A harminckét oldalnyi szövegből húsz erről szól. Ezt követi az erkölcsi tanulságokat, bölcselkedést sugalló elsúlylyedti és élő város kontrasztját bemutató fejezet, majd a harminckettedik oldalon fél lapon összefoglalja a történet többi részét:

„A vadludak egész nyáron át úton voltak. Bejárták Svédországot minden részét, föl, egészen, ahol a lappok népe lakik. Araszos mindenütt velük tartott, nagyon sok kalandot élt át, emberi eszével és szívével sok állat

életét mentette meg, segített a bajbajutottakon, megszerette, megismerte őket. De amint közeledett az ősz, egyre jobban elfogta a honvágy. Szerencse, hogy a vadludak is dél felé vették az útjukat, s még mielőtt a tél beállt, megérkeztek Vernmenhägbe. S mert Nils lélekben megjavulva tért haza, amint az otthon küszöbére lépett, megszűnt a varázs, s ő régi alakjában, de még megerősödve ölelhette át szüleit, akiket az érte való aggodás nagyon megtört. Fájó szívvel vett búcsút a vadludaitól, akik hosszú tengeri útjukra készültek, hogy a tél beállta előtt délvidékre jussanak.”

A Nils-4, ponyvakiadás lévén, az érdekes, látványos mozzanatokat emelte ki, némi képp megőrizve az eredeti mű erkölcsi példabeszédeit is. Hiányoznak azonban belőle a földrajzi, néprajzi, természeti leírások, a lelki folyamatokat érzékeltető ismétlések, és igen szegényesen vannak jelen a belső lelki folyamatokat érzékeltető dialógusok. A harminckét oldalas füzetecske a Tarka könyvek az ifjúságnak sorozatban jelent meg, s előfizethető volt többek között Homérosz „Odysseus”-ának ugyanilyen jellegű változatával együtt. „A Tarka könyvek minden kötete önálló munka. A legkiválóbb magyar és külföldi írók legjava alkotásai. Minden kötetben egész sereg művészi illusztráció” (Nils-4, reklámszöveg). Az illusztrációról szólva elmondható (s ez Mihályi Rezső tájékoztatására jellemző), hogy Nilset nem a hiteles fapapucsban, hanem egy hazai papucsban ábrázolja. Összegezve a „Nils Holgersson” (azaz Araszos) csodálatos utazását, ez csupán vérszegény ponyva, melyet a napjaink tömegkiadásaira jellemző ismeretterjesztő kérdések is kiegészítenek a füzet belső borítóján.

A Magyar Könyvészet tanúsága szerint (Magyar Könyvészet, 1981) 1921 és 1944 között egyetlen kiadás sem jelent meg a Nils-ből. A következő csupán 1949-ben látott napvilágot, Csodálatos utazás címmel, Kállay Miklós fordításában, az Athenaeum Könyvkiadónál. E Nils-5-höz nem tudtam hozzáférni, csak a későbbi, 1958-as, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó által publikált változathoz, melyet Göröghné Beke Margit fordított és dolgozott át. E Nils-6 (Lagerlöf, S. 1958) az 1934-es Albert Bonniers Förlag

által kiadott stockholmi változat alapján készült, és szövege megismétlődik valamennyi későbbi magyar nyelvű regényváltozatban, csupán azok illusztrációinak hangulata, értelme változik. A Nils-1-hez képest a Nils-6 adaptált, átdolgozott kiadás. Ez utóbbi általában szövegű, de megfigyelhetők a tömegkultúra irányába mutató változásai. Az átdolgozó Beke Margit feltételezi, hogy a magyar olvasót nem szükségképpen érdekli maga a svéd táj, emiatt bizonyos mértékig a mese kalandosságával helyettesíti már a fejezetek fő címeit is. Nézzünk néhány példát erre (elől a Nils-1 megfelelő fejezetcíme és számozása):

8. Vid Ronneby = Ronnebynél a Ravaszdi még mindig nem nyughat; 9. Karlskrona = Karlskrona, Svédország hadikikötője; 13. Lilla Karlsön = Kis Károly-sziget a viharban; 15. Sagan om Småland = Mese Smalandról. Mikor Szent Péter az Úristen dögába avatkozott; 18. Från Taberg till Huskvarna = Tabergtől Huskvarnáig. Tovább észak felé.

Ugyanezt az adaptációs elképzelést mozdítják elő Kass János illusztrációi is. Kutatásom elején elhatároztam, hogy nemcsak az ifjúsági művek tartalmát fogom szemügyre venni, hanem magát a könyvet is, mint komplex közvetítőeszközt. Tehát a szemléltető anyagot is. „Az illusztráció domináns része a könyvnek, fő hordozója tartalmi töltetének, az illusztráció formája itt a közlés igényét elégíti ki, mivel az értelmet szöveg segítségével nélkül kell megérteni. Általa történik az első találkozás a könyvvel mint tárggyal, amelynek feladata a gyermekpsziché befolyásolása...” (Hegar, M. 1978: 115-116.).

Bizonyos fókig megkönnyítette összehasonlító munkámat, hogy a Nils-6-tól kezdve Kass János készítette valamennyi magyar kiadás illusztrációit. Nos, ha a Nils-6, a Nils-7 (Lagerlöf, S. 1962) és a legutóbbi Nils-8 (Lagerlöf, S. 1977) grafikáit összevetjük a Nils-1-ével, tapasztalhatjuk, hogy az újabb kiadások a tárgyilagosságtól eltávolodva egyre inkább a kalandosságot részesítik előnyben, a legutóbbi kiadás pedig főleg a játékoságra helyezi a hangsúlyt.

Tömörítés bővítéssel

A Nils Holgersson című német nyelvű képregényváltozat (Nils Holgersson, 1981), a továbbiakban Nils-9, melyet a kölni Bastei kiadó jelentetett meg, a Lagerlöf álmodta téma tipikus átalakulása a tömegkultúra gépezetében. Itt nincs arra terem, hogy elismerteljem mindazokat a gondolatokat, melyeket egyik legutóbbi könyvemben a képregény, az áruesztétika és a tömegkultúra kapcsolatáról már leírtam (Rubovszky K. 1988). Csupán azt emelem ki, hogy Lagerlöf hírneve — mely mint embléma, egy kiadásnak még ma is rangot biztosít jelentős rétegek között —, valamint az eredeti regényváltozat kulturális értékképzete, illetve hogy állatok és gyermekszereplők jelennek meg a lapon, fél győzelmet jelent a tömegkultúra csataterén. (Gondoljunk a Vuk vagy a Sebastien sikerére a televízióban és egyebütt.) Ráadásul a szerkesztők ehhez még beveszik a magányos gyerekek egyik leggyakoribb társát, a regényváltozatban még nem is létező aranyhőrcsögöt, a Pockot. A siker szinte biztosra vehető, s csak az a kérdés, miként lehet azt még fokozni. Egy recept erre is van: a kommersz képregények esésekre, puffanásokra építő játékos komikumával, a mozgalmasság adagolása révén és a karikatúraszűrűséggel. S egyszersmind azzal, hogy e kiadással egy időben mutatták be a rangos nemzetközi alkotógárdát felvonultató televíziós rajzfilmsorozatot (mely később, 1988-ban a magyar televízióban is látható volt).

A Nils-9 alcíme: Hazatalálás (Rückkehr in die Heimat), és ugyanazokat az elveket követi, melyeket a magyar ponyvakiadásnál s a tömörítményeknél elmondtam. Nils rossz fiú — elvarázsolja a törpe — kalandos utazás a vadludakkal — megjavulás — megtérés a szüleihez. Szertefoszlott viszont minden, amit Lagerlöf e makrostruktúra segítségével el akart érni: a svéd táj s általában a természet, a történelem és a kultúra közelítése az olvasóhoz, töprengés létünkről, kapcsolatainkról, sorsunkról. Igaz, hogy a kedves állatfigurák az egész regényt tömörítő ötven oldalon az olvasó gyereken valamelyest helyes irányban keltik fel az állatvilág, a természet iránti rokonszenvet, és a képes történet tartalmazza az eredeti változatban

is fontos erkölcsi tanulságot, a megjavulás igényét, azonban ez a regényváltozatok gazdagságához képest csupán töredék, szórakoztató „morzsa”.

Lagerlöf regényéből 1956-ban készült egy *szovjet filmváltozat* is (Bernáth I. 1979:860), de a Magyar Filmintézetben, ahol a hazánkban bemutatott összes filmet nyilvántartják, nincs nyoma, feltételezhető, hogy ezt a tömegkultúráis szempontból érdekes változatot (Nils-10) mozijaink nem vetítették.

A regény ötvenkét részes NSZK-beli *rajz-filmváltozatát* 1988. január 5-én kezdte meg sugározni a televízió, és december 28-án fejezte be (Nils-11). Címe: Nils Holgersson csodálatos utazása a vadludakkal. A beköszöntőben a műsorújság ezt írja: „A regényből nemzetközi alkotógárda készített rajzfilmsorozatot. Az eredeti mű cselekményét tiszteletben tartva nagy »találmányuk« egy újabb szereplő, a kis aranyhórcsög megte-remtése. Ő az, aki Márton lúd mellett a semmirekellő Nilset igaz emberré válásának útjára jóban-rosszban követi.”

A nyitrai irodalomelméleti kommunikációkutató iskola számos képviselője (Popović, A. 1980, Dénes, I. 1986) rámutatott, hogy az adaptáció a tömörítést és a bővítést akár egyszerre alkalmazhatja. Nos, e filmsorozatban is ez történik. Megmarad a már sokat emlegetett makrostruktúra, de a mikroelemekből is nagyon sok. Igaz ugyan, hogy a rajzfilmi stilizáció csökkenti Lagerlöf ismeretterjesztő szándékát, mégis megjelenik előttünk, még ha csak a cselekmény színhelyeként is, Vitsklöve kastélya és a Glimmingehus, a kalmardeni erdő, Uppsala, a Ronneby folyó, Karlskrona kikötője, Dalarna és a Lappföld. Részesei vagyunk az állatkákkal és Nilssel együtt a Walpurgis-éji tűzugratásnak, találkozunk gondterhelt svéd parasztokkal és a svéd táj jellegzetes állataival is. Meg kell jegyeznem, hogy mindezek az ismereti elemek Lagerlöf könyvében is gyakran inkább csak a szárnyaló mese díszletét jelentik. A filmváltozatban még inkább. Így aztán megszaporodik ez a széles kedvű hancúrozás az olyan című fejezetekben, mint A hattyúkirály, Boci-Barna, Sükebóka, Csapdában a Holló stb.

Mindezek mellett kétségkívül igaz, hogy a filmváltozatban is teret kap az az erkölcsi

értékeken való tünődés, melyet Lagerlöf eredetileg a történetbe álmódott, bár ez sokkal inkább Nils időnkénti heves akciói, mintsem a könyv leíró jellegű részleteinek felidézése révén történik, melyek beiktatása esetleg unalmassá változtathatná a tömegközönség kedvelt sorozatát.

Összehangolt üzleti akció

Éppen félidejénél tartott a rajzfilmsorozat (Nils-11) sugárzása, amikor a hazai kioszkokban is megjelent az a képregénysorozat, amely a rajzfilmmel és a már említett képregénnyel (Nils-9) azonos kulcsfigurákkal dolgozik. Ez a képregénysorozat (Nils-12) így kezd: „A világhírű svéd író, Selma Lagerlöf írta ezt a történetet sok-sok kisgyerek nagy öröme. Ezt a mesét éppen most láthatjátok a televízióban is. Képregényeinkben havonta olvashattok Nils Holgersson újabb és újabb kalandjairól.” A havonta eddig megjelent füzetek címei például: Nils a pácban, Egy titokzatos találkozás, Sok a baj Pocokkal, Veszélyben a két jó pajtás, A nagy fa kincse, A varázsgolyó titka, Pocok a hordóban. Ezek a címek már önmagukban is sokat elárulnak a sorozat jellegéről.

A rajzfilm és a képregénysorozat forgalmazási jogát az Apollo Film, Wien párhuzamosan adta el a Magyar Televíziónak, illetve a Zrínyi Nyomdának, valamint az Interprint Kft.-nek. Utóbbi nemrég függetlenedett a Zrínyi Nyomdától, s ő készíti a svéd eredetű *Bobo és a Góliáton* kívül a *Pejkó, a Tumak*, illetve a *Rózsaszín Párduc* című sorozatokat is. A televíziós program és a képregénysorozat egyidejű szerepeltetése kétségkívül mindkettő fogyasztását erősíti, noha anyagi érdeke ehhez bizonyára főleg az Interprintnek fűződik, s az Interprint maga is kíváncsian várja, milyen nagyságrendű lesz a tévésorozat megszűnését követően füzeteknek jelenlegi igen jó kelendősége.

Adatokhoz nem sikerült hozzájutnom, de hogy a képregénykiadás hazánkban jó üzlet, mutatják a Táltos Kiadásszervezési Gmk körül kipattant botrány során kiszivárgott adatok (Magyar Rádió, december 17.; Népszabadság, december 17.), melyek szerint évi százmillió forintnál is több volt e cég éves

bevétele. Feltűnő viszont, hogy a Nils tömeges közlését nem kíséri tárgyakkal, kitűzőkkel, levonókkal, egyebekkel való üzletelés, ellentétben a Vukkal, amelynek gumifigurája még mindig ott fakul a bazárok polcain (Rubovszky K., 1982). Ennek oka az, hogy az utóbbiak forgalmazásának jogát egyik hazai cégnek sem sikerült megvásárolnia. Bizonyos tárgyak csak olyan jutalomként jöhetnek számításba, melyeket a kiadó postáz olvasóinak. Ennek ellenére „feketén” azért a bazároknak is feltűnedezik néhány Nils-figura.

A sorozat nem tartozik az előfizethető kiadványok kategóriájába, emiatt kellett megszervezni a szerkesztőségnek a Nils Holgersson-klubot. Ebből a célból az első füzetbe, nyomdai nyelven szólva, a következő szövegű válasz-levelezőlapot „lővették” be:

„Csatlakozz a Nils Holgersson-klubhoz! Ha belépsz, 10 füzet árértékért megkapod a Nils Holgersson képregény 11. folytatását. Tagsági igazolványt küldünk.

A tagok között minden hónapban ajándékot sorsolunk ki. Nyáron pólóingről integet Nils Holgersson, télen kötött sásapkáról Pocok köszönt rátok. A vadludak veletek lehetnek tollon, jegyzetfüzeten, jelvényen. A klubtagoknak meglepetés! A tagdíj egy évre 380,— Ft. Várom válaszod. Pontosan add meg a címedet. Ha van kedved, rajzolj az üres oldalra! Figyeld a tévét minden kedden! Pocok.”

A válasz-levelezőlapon a cím mellett az életkor feltüntetését is várják a szerkesztők.

Most tekintsünk bele a klub levelezésébe. Először nézzünk egy szerkesztőségi választ:

„Megkaptuk jelentkezésedet a Nils Holgersson-klubba. Kérjük, hogy a mellékelt csekken fizesd be a 380,— Ft tagdíjat, vagy kérd meg szüleidet, hogy tegyék ezt meg helyetted a nevedben. Ezért a pénzért minden hónapban postázzuk Neked a sorozat legújabb számát, és elküldjük a klubigazolványodat is. Ne haragudj, ha csak attól a számtól küldjük Neked az újságot (a 11-et), amikortól a pénzedet kézhez kaptuk. Jó szórakozást és olvasást kíván Nils és Pocok.”

A szerkesztőség különben rengeteg levelet kap a hazai és a határainkon túli gyerekektől. Ezek általában az egyes füzetek rejtvényeire küldött válaszok, de a gyerekek a

válaszok mellé mindig odaszúrnak Nilsnek vagy Pocoknak címezve néhány személyes mondatot. Ez is bizonyítja, hogy milyen óriási, kiaknázásra váró pszichikai erő rejlik egy ilyen tömegkulturális akcióban. Idézzünk itt néhány levelet, a név megjelölése nélkül!

„Kedves Pocok! Mindig nézlek a tévében, és rendszeresen olvasom a képregényt rólad és a vadlúdcsapatról. Mikor olvastam a képregényben a rejtvényt, akkor azt gondoltam, hogy írok neked, és egy keveset kérnék. Nagyon szeretnék rólatok egy fényképet, aláírva. Előre köszönöm. Üdvözlöm: Nilset, Akkát, Mártont, Sziszt, Lasszét, Guszttert, Gorgót és nem utolsósorban téged és a kicsiket. Jó utat dél felé.” V. V. Veszprém.

„Kedves Nils! (. . .) Mivel Turán lakom, és a klub tagja vagyok, de mivel nem tudok részt venni az összejöveteleken, a tanácsukat kérem. MIT TEGYEK!” S. Z. Tura.

„Tisztelt Szerkesztőség! Szeretném, ha fiam belépne mint levelező a Nils Holgersson-klubba, és szeretnének, ha megkapná a lapokat is. Legyenek szívesek megírni, hogy milyen formában lehet előfizetni, hogy a fiam megkaphassa a lapokat Nyugat-Németországban, és a klubtagsági igazolványt. Várjuk válaszukat! Tisztelettel Z. L. NSZK, Regensburg.”

A szerkesztőség a klubtagoknak izléses, az átlagosnál nagyobb méretű, a klubtagságot igazoló rajzos kitűzőjelvényt küld, ezenkívül azt tervezi, hogy a klubtagokat műsoros klubrendezvényre hívja össze a Petőfi csarnokba. A rejtvények megfejtői között Nils-tollat és egyéb apróságokat sorsolnak ki. Mint már jeleztem, a Nilssel kapcsolatos tárgyak nem hozhatók kereskedelmi forgalomba. Ennek ellenére egy kereskedőnél mégis rábukkantam egy ilyen illegálisan árusított Nils-jelvényre, mely nem azonos a klubtagságot igazoló másával.

Az egyik Romániából (Nagyváradról) küldött levél alaposan el kell, hogy gondolkoztassa akár a szerkesztőséget, akár kulturális életünk irányítóit. Persze ez az írás jöhetett volna bármely hazai településünkről is:

”Kedves Nils Holgersson és Kedves Pocok! Kedves Nils Holgersson, én Téged csak a rajzfilmből ismerlek, de amikor írtam a

levelemet szintén neked, azt válaszoltad, hogy a rajzfilmről könyv *nem* jelent meg. De azért ne legyen félreértés, mert én Tőled nem könyvet kérnék, hanem egy *füzetet*. Ezért kérlek szépen, küldj nekem egy Nils Holgersson- *füzetet*! Köszönettel Zsolt. Boldog karácsonyi ünnepeket!” (Egy fenyőfa rajza. Alatta egy kis csomag Nilsnek és Pocoknak. — A kiemelés Zsolttól származik.) B. Zs. Nagyvárad (Oradea), Románia.

Vajon miért írta a szerkesztő Zsoltnak, hogy a filmből nem jelent meg könyv? A filmből igaz, hogy nem, de miért nem ragadta meg az alkalmat arra, hogy a gyerek figyelmét Lagerlöf regényére is ráirányítsa.

Azt hallottam, hogy a képregény-szerkesztőség kíváncsúnak találta volna, ha tíz év után most, amikor a figyelem a témára

irányult, a regény ismét megjelenne. A jogot azonban a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó birtokolja, amely ki tudja, miért, 1988-ban nem használta ki az alkalmat, hogy újabb kiadást dobjon piacra. Aki a Nils Holgersson-láz idején bement a könyvesboltba, hiába kérte a művet, pedig azt a gyerekek a könyvtárakban egymás kezéből kapkodták.

Eközben egy generáció számára Lagerlöf csodálatos meséje csupán rajzfilm- és képregénytörténet marad. Nem az a baj, hogy ez utóbbiak megszülettek, és sokszor erkölcsi tanulságokat is adva szórakoztatják a gyerekeket, hanem, hogy közben senkinek sincs gondja arra, hogy a lehetőséget kihasználva, visszavezesse őket a Nils-téma leggazdagabb forrásához, Lagerlöf regényéhez.

Irodalom

- Almási Miklós: A tömegművészet új státusa. Kultúra és Közösség 1988/5. sz.
- Arzelius, Nils: Selma Lagerlöf bibliografi. Originalskrifter Ferdigställd av Eva Andersson. Stockholm, 1975, Norstadt. 175 p. (Acta Bibliothecae Regiae Stockholmensis 23.)
- Bernáth István: Lagerlöf, Selma (szócikk). Világirodalmi Lexikon. (Király István szerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Bojtár Endre: Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Czigler István: A tanulás és emlékezés pszichológiája. Szöveggyűjtemény II. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
- Dánielné Lengyel Laura: Selma Lagerlöf. Irodalmi miniatűrök. (Benedek Marcell szerk.) Dante Könyvkiadó, Budapest, évszám nélkül.
- Dénes, Imrich: Adaptácia literárnych textov pre detskeho prijemcu. Umenie a najmensi. Bratislava, 1980.
- Gulyás Pál: Lagerlöf, Selma. Irodalmi Lexikon. (Benedek Marcell szerk.) 1937.
- Gustafson, Alrik: Six Scandinavian Novelists. Published for the American—Scandinavian Foundation by the University of Minnesota Press, Minneapolis, 1940.
- Hegar, M.: Az illusztráció szerepe a gyermekkönyvben. I—II. Kézirat. (Fordította: Sípó István) Országos Pedagógiai Könyvtár Adattára, 1978.
- Hoppál Mihály (szerk.): Mitológiai enciklopédia. Gondolat, Budapest, 1988.
- Kaffka Margit: Selma Lagerlöf: Az Antikrisztus csodái. Nyugat, 1910/4. sz.
- Kányádi Sándor—Fogarassi Miklós: Ki kicsoda a mai magyar gyermekirodalomban? Életrajzi kisleksikon kortárs írókról, költőkről. Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Kutatóközpont—Csokonai Könyvkiadó, Budapest—Debrecen, 1988.
- Kanyó Zoltán—Siklaci István (szerk.): Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
- Kintsch, Walter—Van Dijk, A. Teun: Hogyan idézünk fel és kivonatolunk történeteket? In: Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. (Pléh Csaba szerk.) Tankönyvkiadó, 311—333. old. Budapest, 1987.
- Lagerlöf, Selma: Wunderbare Reise des kleinen Nils Holgersson mit den Wildgänsen. Ein Kinderbuch (Übers. v. Pauline Kaiber) München, Laugen, 1913.
- Lagerlöf, Selma: Nils Holgersen csodálatos utazása. (Fordította: Tábori Piroska) Tarka könyvek az ifjúságnak. Tarka Könyvek-kiadás, Budapest, 1921.

- Lagerlöf, Selma: *Le merveilleux voyage de Nils Holgersson a travers la Suede*. (Trad. par T. Hammar. Prof. de Lucien Maury) Paris, Perrin, 1924.
- Lagerlöf, Selma: *Nils Holgersson underbara resa genom Sverige, I—II*. Stockholm Bokförlaget Bonniers, 1957.
- Lagerlöf, Selma: *Nils Holgersson csodálatos utazása*. Az 1934-es svéd kiadás alapján fordította és átdolgozta G. Beke Margit. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1958.
- Lagerlöf, Selma: *Nils Holgersson csodálatos utazása*. Az 1934-es svéd kiadás alapján átdolgozta Beke Margit, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1962.
- Lagerlöf, Selma: *Nils Holgersson csodálatos utazása*. Fordította és átdolgozta G. Beke Margit. Harmadik kiadás. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Leffler Béla: *Lagerlöf Selma. Irodalmi tanulmány*. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai, Debrecen, 1927.
- Liba, Peter: *Kontexty popularnej literatury*. Bratislava, Tatran, 1981.
- Lutter Tibor: *Selma Lagerlöf (1858—1940)*. Nagyvilág 1959/1. sz.
- Magyar Könyvészet: 1921—1944. VI. kötet. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1981.
- Mukařovsky, Jan: *Szándékoltatás és szándékoltatlanság a művészetben*. In: *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban*, (Bojtár Endre szerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Nils Holgersson (képregény). Bastei Verlag, Köln, 1981.
- Pléh Csaba—Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont*, Budapest, 1979.
- Popović, Anton: *A műfordítás elmélete*. Fordította Zsilka Tibor. Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1978.
- Rubovszky Kálmán: *A képregény mint metaszöveg néhány aspektusa*. Kultúra és Közösség 1979/1. sz.
- Rubovszky Kálmán: *Volt egyszer egy regény . . . Fekete István Vuk című regényének továbbélése a tömegkultúrában*. Jel-Kép 1982/4. sz.
- Rubovszky Kálmán: *Szépirodalmi művek adaptálásának kommunikációelméleti megközelítése, különös tekintettel Móricz Zsigmond műveire*. (Kandidátusi értekezés.) Kézirat, Debrecen, 1981.
- Rubovszky Kálmán: *Szépirodalmi művek adaptálása Móricz Zsigmond: Légy jó, mindhalálig című művének tükrében*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1985.
- Rubovszky Kálmán: *Apropó, comics! Művelődéskutató Intézet*, Budapest, 1988.
- Zsilka Tibor: *A stílus hírértéke*. Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1973.

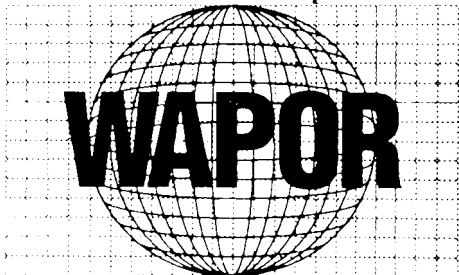

In our days, in the age of the pollution of the cultural environment, the different adaptations result in the falsification of books representing real value. The author demonstrates this by presenting the career and the distortion through the various stages of adaption of the novel "Nils Holgersson". The main problem lies not in the dissemination of popular versions, but in failing to call the audience's attention to the original, valuable work.

A közvélemény-kutatás etikai kódexe és gyakorlati szabályai

A Közvélemény-kutatási Világszövetség (World Association for Public Opinion Research) valóban gyakorlati hasznosítás céljából bocsátotta közre az alábbi dokumentumát. Hajtogatott, könyvjelzőméretű szabálygyűjteménye minden érdeklődő zsebébe befér. Szeretnénk, ha az érintettek hasonló haszonnal forgatnák a magyar változatot is.

World Association for Public Opinion Research

Association Mondiale de Recherches sur l'Opinion Publique

Bevezetés

1. A Közvélemény-kutatási Világszövetség (WAPOR) fő célkitűzése a tudomány alkalmazásának elősegítése a közvélemény-kutatás területén. Ezzel kapcsolatos kötelezettségei tudatában a világszövetség az alábbiakban tagjai számára iránymutatóként előírja azokat az etikai alapelveket és szakmai normatívákat, amelyeket mind a kutatások felhasználói, mind a szélesebb környezet számára követendőnek tekint.

2. Egyre bonyolultabb világunkban a társadalmi és gazdasági tervezés fokozódó mértékben függ a közvéleménytől, annak megbízható tanulmányozásától. A világszövetség tagjai köteleességüknek tartják a közvélemény-kutatáshoz információt nyújtó emberek védelmét, nehogy valamilyen kutatás címén félremagyarázzák és kihasználják

őket. A WAPOR ugyanakkor hangsúlyozza, hogy szoros összefüggés van a szabad egyéni véleménynyilvánítás és a kutatók interjúkészítési szabadsága között.

3. A WAPOR tagjai köteleességüknek tartják — mind saját szakmájuk, mind annak támogatói felé — a tudományos kutatás alapvető normatíváinak betartását.

4. Ez a szabálygyűjtemény a közvélemény-kutatás etikáját és gyakorlatát fogalmazza meg. A WAPOR azért is ítéli szükségesnek e szabályok betartását, mivel ezáltal biztosítható, hogy e terület kutatóit a sok-sok év fejlődésének tapasztalataira támaszkodó, alapvető elvek vezéreljék.

A kutatók és a költségviselők (szponzorok) kapcsolatának gyakorlati szabályai

A) A kutatók kötelezettségei

5. Minden kutatást annak az elvnek kell irányítania, miszerint a tényeket és adatokat objektív módon kell tanulmányozni, mégpedig azzal a maximális pontossággal, amelyet a rendelkezésre álló források és technikák lehetővé tesznek.

6. Feladatainak megvalósítása során a kutatónak minden ésszerű erőfeszítést meg kell tennie annak érdekében, hogy betartsa a szponzor elé terjesztett, majd általa elfogadott előírásokat. Ha a kutató szükségesnek tartja, hogy eltérjen ezektől az előírásoktól,

akkor ehhez a szponzor előzetes jóváhagyását kell kérnie.

7. A tényleges adatokat a kutatónak minden jelentésben meg kell különböztetnie saját megfigyeléseitől, illetve megítélésétől, hiszen ezek esetleg más bizonyítékokon alapulnak.

8. Tudományosságukban nem igazolható következtetések levonásához a kutató még akkor se válasszon adatelemzési módszereket, ha valószínűsíti, hogy ezekkel alátámaszthatná a kívánatos következtetéseket.

9. Ha egy felmérés adatait a kutató egynél több szponzornak adja át, akkor erről minden egyes szponzort tájékoztatnia kell.

10. Szponzorának nevét a felmérés során a kutató nem adhatja ki sem a válaszadónak, sem másnak, kivéve azt az esetet, ha a szponzor erre felhatalmazást ad.

11. A szponzor által a kutatónak átadott valamennyi információ és anyag bizalmasnak számít, kivéve, ha erről másképp állapodnak meg.

12. A szponzor előzetes hozzájárulása nélkül a kutató semmilyen kutatási eredményt nem tehet közzé. Ugyanakkor, ha csak nincs ellentétes értelmű megállapodás, a kutatásnál alkalmazott technikák és módszerek — mint például a mintavételi tervek, a kérdezők névsora, a kérdezési utasítások stb. — a kutató birtokában maradnak, ha ő dolgozta ki azokat.

13. Eltérő közös megállapodás hiányában az adatokat sem a kutató, sem a szponzor nem adhatja el, és nem adhatja tovább olyan harmadik félnek, aki az eredeti szerződésben nem szerepelt.

14. Amennyiben nem születik ellentétes értelmű megállapodás, a kutató tulajdonát képezik a lyukkártyák, a kutatási dokumentumok (például az interjúk és a mintában szereplő háztartások kérdőívei), vagy a munka során használt bármilyen egyéb anyag. A kutatónak ugyanakkor gondoskodnia kell ezeknek az anyagoknak a tárolásáról, mégpedig olyan időtartamra, amely az adott országban szokásos. A kutató azzal már teljesíti ez irányú kötelezettségét, ha az anyagokat egy általánosan elfogadott adattárban elhelyezi, és szükség esetén a korlátozott hozzáférés lehetőségét is biztosítja.

15. A kutatási tanulmány elkészültével, s miután a kutató átadta a végső jelentést, a szponzor — a korábbi közös megállapodás értelmében — másolatot kérhet a kérdőívekről készített lyukkártyákról, feltéve, hogy a másolás valamennyi indokolt költséget viseli, és a válaszadók azonosíthatatlannak maradnak.

16. Lehetséges szponzorai számára a kutatónak korrekt tájékoztatást kell nyújtania saját szakmai gyakorlatáról, képességeiről és az általa képviselt intézményről.

B) A szponzor kötelezettségei

17. Ha egy lehetséges szponzor a kutatótól kutatási javaslatot és tanulmányrészleteket kér, tudatában kell lennie, hogy amennyiben ezekért nem fizet, a kutatási javaslat és az elkért részletek a kutató tulajdonában maradnak. A lehetséges szponzor a kutató javaslatait semmi esetre sem használhatja abból a célból, hogy egy másik kutatónál alacsonyabb árat alkudjon ki.

18. A kutatási jelentést szokásos esetben a szponzor és annak képviselői használhatják fel. A kutatási eredmények egészének vagy részleteinek terjesztését illetően a kutató és a szponzor megállapodására van szükség.

a) A szponzornak és a kutatónak ügyelnie kell arra, hogy a kutatási eredményeket senki se idézze az eredeti szövegkörnyezetből kiragadva, és semmilyen publikálásnál ne kerüljön sor a kutatás tényeinek és megállapításainak eltorzítására.

b) A publikálás formáját illetően a kutató véleményét is meg kell kérdezni, s a kutatónak jogában áll, nevének feltüntetése mellett, megjelölni azokat a részeket, ahol úgy érzi, hogy az a) pont követelményeit megsértették.

C) A kutatási jelentésekkel és a felmérés eredményeivel kapcsolatos gyakorlati szabályok

19. A felmérésről készített valamennyi átfogó jelentésben ki kell térni az alábbi lényegi pontok kifejtésére:

- a) kinek készült a felmérés;
- b) a tanulmány célja;
- c) a felmérés eredményeit a népesség mely körére vonatkoztatják;

d) a mintavétel módszere, beleértve a mintavétel típusát (véletlen, kvótás stb.) és a mintavétel speciális eljárásait;

e) a mintavétel gyakorlati megtervezése és lefolytatása érdekében tett lépések;

f) az előzetes mintavételi terv tényleges megvalósításának mértéke, beleértve a nem válaszolók részarányát, valamint a tervezett és a tényleges minták nagyságának és jellegzetességeinek összehasonlítását;

g) a jelentésbe bekerülő összes eredmény becslési eljárásának teljes körű leírása, beleértve a mintanagyságot és a nyers adatok kiigazításánál alkalmazott súlyozási technikákat;

h) a felmérés módszerének teljes leírása;

i) a felmérés időtartama (ha egyáltalán történt felmérés), és az adatgyűjtés időtartama;

j) a levont következtetések;

k) (ahol azt a kutatás jellege megkívánja) az alkalmazott kérdezők és kódolók jellemzői, valamint felkészítésük és ellenőrzésük módszerei;

l) az interjúvázlat vagy a kérdőív és a kérdései utasítások egy példánya.

20. A kutatási jelentésben használt technikai terminusokat az általánosan elfogadott tudományos szóhasználathoz kell igazítani.

A kutatók és a válaszadók kapcsolatának gyakorlati szabályai

D) Az informátor iránti kötelezettségek

21. Az informátort, illetve a válaszadót a válaszok vagy az interjú következtében semmiféle hátrány nem érheti. A kutató nem alkalmazhat olyan módszert vagy technikát, amely az informátort olyan helyzetbe hozza, hogy ne tudja gyakorolni azt a jogát, hogy válaszait az interjú bármely szakaszában visszavonja, vagy a válaszadást megtagadja.

22. A válaszokat a felmérés során semmilyen azonosítható módon nem szabad összekapcsolni a válaszadóval. Tiszteletben kell

tartani a válaszadók névtelenségét, kivéve azt a ritka esetet, amikor ettől a válaszadó külön engedélyével el lehet térni. Interjúkészítés leple alatt sosem szabad valaminek az eladására törekedni.

23. A kérdezőt érintő kötelezettségek:

a) a kérdezőnek bizalmasan kell kezelnie a kérdés körülményeit, az átvett anyagokat és a válaszadótól kapott információkat, s ezekről kizárólag a kutatást végző szervezetet tájékoztathatja.

b) a kutatás során nyert információkat a kérdező sem közvetlenül, sem közvetve nem használhatja fel arra, hogy — a válaszadókat kihasználva — személyes előnyökhöz jusson.

c) a felmérést az előírások pontos betartásával kell végezni. A kérdezők a válaszadót csak egyszer kereshetik fel, kivéve ha a kutatást irányító szervezet másként nem rendelkezik.

A kutatók egymás közötti kapcsolatait szabályozó elvek

24. Minden kutatónak tartania kell magát a tisztességes verseny általánosan elfogadott elveihez, még akkor is, ha az adott tevékenységet az országban csak egyetlen szervezet végzi.

25. Személyes és üzleti kapcsolataikban a kutatókat az azonos szakmában tevékenkedő kollégáik iránti hagyományos tiszteletnek kell vezérelnie.

26. E szabályok megsértését a kutató, illetve a kutatóintézet semmilyen külső nyomásra hivatkozva nem igazolhatja, legyen az akár politikai, akár gazdasági természetű.

27. Szakmai hozzáértésük bizonyítására vagy igazolására a WAPOR tagjai nem hivatkozhatnak tagsági viszonyukra. A tagsági viszony a szakmai hozzáértést még nem garantálja, viszont megkívánja a kódex követelményeinek betartását.

Fordította: Klement Antal

Thomas A. Sebeok

Mennyiben elsődleges modellező rendszer a nyelv?

A kritikai hangvételű tanulmány szerzője a Magyarországról fiatal korában elszármazott híres nyelvészprofesszor, a bloomingtoni egyetem szemiotikai központjának alapítója. Ezt a dolgozatát a tartui szemiotikai iskola alapításának negyedszázados évfordulója alkalmából rendezett finnországi konferenciára készítette. A nemzetközi jelelméleti kutatások vezető alakja arról elmélkedik, hogy az, amit a szovjet kutatók másodlagos jelrendszernek, vagyis az emberi nyelvre épülő modellálló rendszereknek neveznek (ez a kultúra világának jelrendszere), az egy másik nézőpontból tulajdonképpen az ember harmadik jelvilága. Arról van szó ugyanis, hogy az ember rendelkezik a nem verbális, vagyis az állatvilágban használatos szemiotikai rendszerekkel is, de csak ő rendelkezik a beszélt nyelvvel (ez viselheti akkor a másodlagos elnevezést), és a nyelvre épülő rendszerek (mint például a mitológia, a vallás) harmadlagosak lesznek. Ez lényegében az „igazi kultúra” világa, amelyben igen hatásosan keverednek a korábbi evolúciós szintek jelrendszerei, és kialakítanak egy jól működő, kreatív modellezést. E tanulmány többek között arra tanít, hogy érdemes időről időre újragondolni korábbi dogmáinkat, az elfogadott elgondolásokat.

Az „elsődleges modellező rendszer” fogalma központi jelentőségű a szovjet szemiotika moszkva—tartui iskolájában. Az elnevezés 1962-től került be a szakmai köztudatba A. A. Zaliznyak, V. V. Ivanov és V. N. Toporov javaslatára, és hagyományosan a „másodlagos modellező rendszer” kifejezéssel együtt, annak ellenpontjaként használják. A másodlagos modellező rendszer elnevezés a természetes nyelvhez viszonyított leszármaztatott jelleget hangsúlyozza. Az angol nyelvű szakirodalomban ld.: Lucid 1977: 47—58; Rudy 1986; Shukman (Sebeok szerkesztésében 1986a 166—168, 558—560).

Miután Ivanov professzorral előadást tartottam a tartui egyetemen, és átgondoltam a kérdéses fogalomra vonatkozó addigi elképzeléseimet, 1974-ben az alábbi értelmezést adtam (Sebeok 1985:23, lábjegyzet 38.

o.): „A másodlagos modellező rendszer fogalma tágabb értelemben a világ egyfajta elméleti modelljére utal, amelyben a környezet kölcsönös kapcsolatban áll valamely egyéb rendszerrel, például egy individuummal, közösséggel, számítógéppel stb., s amelyben a környezet visszajelzései e rendszer kommunikációs működésének teljes egészét kontrollálják. A világ e modellje magatartási programot adhat az egyén, a közösség, a gép stb. számára, ugyanis megfogalmazza működésük választási lehetőségeit, valamint a mögöttes szabályokat és a motiváló elemeket. A világ egyes modelljei különféle emberi tevékenységeken és azok eredményein keresztül valósíthatók meg, ide értve a nyelvi szövegeket — a hangsúly itt a verbális művészeteken van —, valamint a társadalmi intézményeket, mozgalmakat, a civilizációt stb.”

Bár Ivanov akkor nagylelkűen elfogadta megfogalmazásomat, visszatekintve mégis úgy érzem, további finomításra van szükség. Az alábbi megjegyzések ennek megfelelően a fogalom gazdagítását és tisztázását szolgálják.

A modellező rendszerek hiteles meghatározása 1967-ből, Ju. M. Lotmantól származik (angol fordítás Lucidnál található 1977: 7): A modellező rendszer „elemek és az őket összekapcsoló szabályok struktúrája, amely analóg módon kapcsolódik a tudás, az érzékelés vagy a szabályozás tárgyának teljes világához. A modellező rendszer ezért nyelvnek tekinthető. Másodlagosnak azok a modellező rendszerek nevezhetők, amelyeknek alapja egy természetes nyelv, melyet szuperstruktúrák egészítenek ki, s ezzel létrejön a nyelv másodlagos szintje”. Tömör megfogalmazásban tehát a természetes nyelv minden egyéb (emberi) jelrendszer elsődleges alapvető infrastruktúráját képezi. Ezeket a jelrendszereket — például a mítoszokat vagy a vallást — a természetes nyelvre épülő lezármaztatott szuperstruktúráknak tekintik. Lotman és Uszpenszkij (ld. angolul 1978) 1971-ben dolgozta ki részletesen elképzelését a kultúra szemiotikai tanulmányozásáról. Rámutattak, hogy elméleti rendszerükben a nyelvet egy speciális kommunikációs funkció hordozójának tekintik, amely a közösség számára a közlés lehetőségét nyújtja.

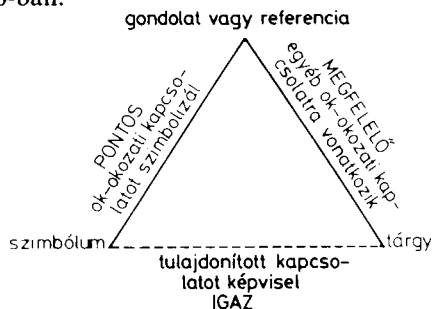
A lényegi kérdés általánosabb értelemben a „modell” fogalmával kapcsolatos — amely lényegében leegyszerűsített analógia, s így végső soron az ikon egy fajtája —, sőt összefügg annak alkalmazásával is, ha azt a nem verbális, de különösen ha a verbális közlésekre vonatkozó szemiotikai technikai terminusként értelmezzük. Magában a tudományban persze divatos dolog modellekre hivatkozni, itt azonban számos másodlagos jelentés rakódott rá. Ezek közül a fontosabbakat érdekfeszítően elemzi Hesse (1967) főként a logika, a matematika és a fizika területén (kivéve a biológiát, amely pedig a továbbiakban sokszor kerül szóba).

Tudomásom szerint eddig egyedül 1960-ban folytattak, illetve jegyezték le vitát a modellek nyelvészeti szerepéről, mégpedig „A tudomány logikája, módszertana és filo-

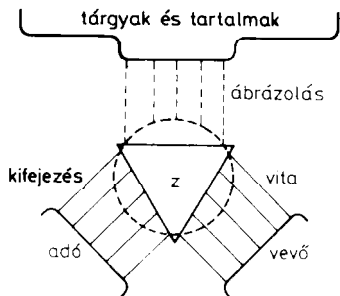
zofája” című nemzetközi kongresszuson, ahol többek között Bar-Hillel és Chomsky is részt vett. Az értekezések között szerepelt Jüen Ren Csao egy kivételesen hasznos, mégis mellőzött tanulmánya, amely helyesen jegyzi meg, hogy bár „a modell kifejezés viszonylag új keletű a nyelvészetben . . . , a modellnek tekinthető rendszerek egészen a nyelv tanulmányozásának kezdetéig nyúlnak vissza” (Csao 1962:558, későbbi hivatkozásként ld. Welte 1974:I:386—387; Stewart 1976; vö. Koch 1986). Csao szerint az (amerikai?) nyelvészetben modellekre elsőként Z. S. Harris hivatkozott, 1944-ben. Ez akkor igen szokatlannak tűnhetett, ezt követően mégis egyre gyakrabban használták a kifejezést, igaz, zavarba ejtően sokféle értelemben: Csao az általa áttekintett tizennégy év irodalmából nem kevesebb, mint harminc szinonimát vagy többé-kevésbé egyenértékű kifejezést sorol fel a „modell”-re. Ezek közül azonban, úgy tűnik, egyik sem fedti a „modell” hagyományos, szélesebb tartalmi skáláját átfogó szövet jelentését.

Az alábbi ábrák néhány XX. századi pre- és post-csaói szemiózis — illetve a szemiózis egyes vetületeit szemléltető — modellt jelenítenek meg. Ez csupán egy szerény minta, amelyet majdnemhogy véletlenszerűen emeltünk ki egy jóval szélesebb választékból (vö. Fiske 1982, 2. fejezet, ahol többek között Gebner, Newcomb, Westley és Mac Lean modelljeiről esik szó). Említést érdemel, hogy ezek a modellek értelmezésüket tekintve többé-kevésbé kapcsolódnak egymáshoz, ami annyit jelent, hogy alkotóik ismerték a korábbi modelleket, és minden egyes újabb modell fényében újra is értelmezték azokat.

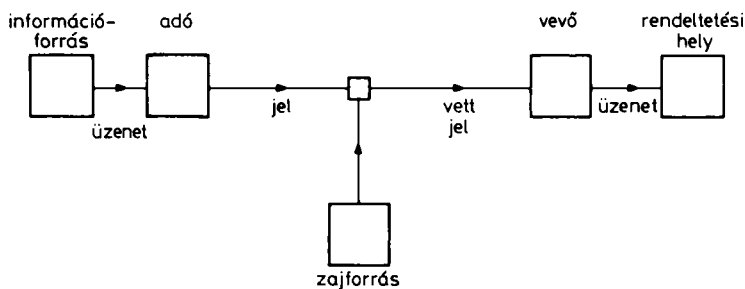
Az alábbi „jól alkalmazható szimbólum, referencia és tárgy elnevezésű diagramot” Ogden és Richards (1938:11) hozták létre 1920-ban.

Európában a harmincas évek közepétől a Brühler (1965:28) által megfogalmazott nyelvi „organon modell” fejtett ki számottevő hatást szakmai körökben.

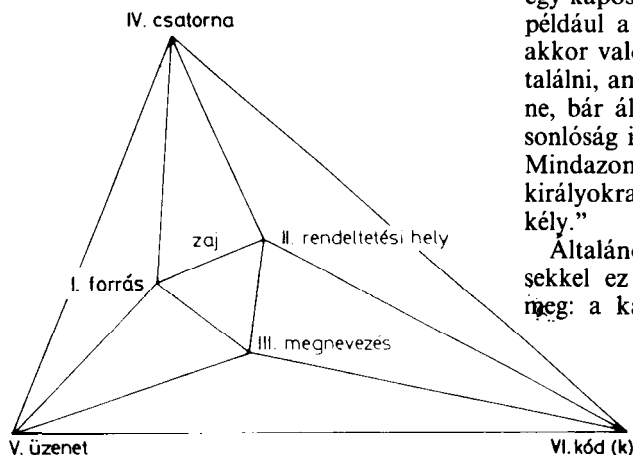

Shannon és Weaver (1949:5) sematikus folyamatábrája, amely egy általános kommunikációs rendszert ábrázol, már az ötvenes évek elején klasszikussá vált. Állandó jelleggel számos változatban használják, mivel igen nagy rávezető értékkel bír, és a benne foglalt elmélet kifejtésére sarkall.

A hatvanas évek elején Sebeok (1972:14) a Morley-féle háromszög segítségével próbálta meg ábrázolni a Bühler és Jakobson (eredetiben ld. 1960:253, 257) modelljei közötti kapcsolódásokat. Az utóbbi modell átfogóbb, hat alkotóelemből felépülő információelméleti séma, amelyben minden alkotóelem a nyelv más és más funkcióját képviseli. E sémát aztán Shannon és Weaver modellje aktualizálta (lásd az ábrát az oldal alján).

Csao nem fejtette ki nézeteit, de az bizonyos, hogy amennyiben ezt megtette volna, akkor azok általános szemiotikai alapelveket tükröztek volna. Azt viszont megtudtuk tőle a modellek modelljéből (1962:564), hogy „vannak a dolgok, és a dolgok modelljei, s az utóbbiak szintén dolgok, de speciális módon használatosak”. Ma inkább azt mondhatnánk, hogy vannak a dolgok és azok jelei, s a tárgyak szintén jelek, de különleges módon használatosak (vö. Sebeok 1986 b).

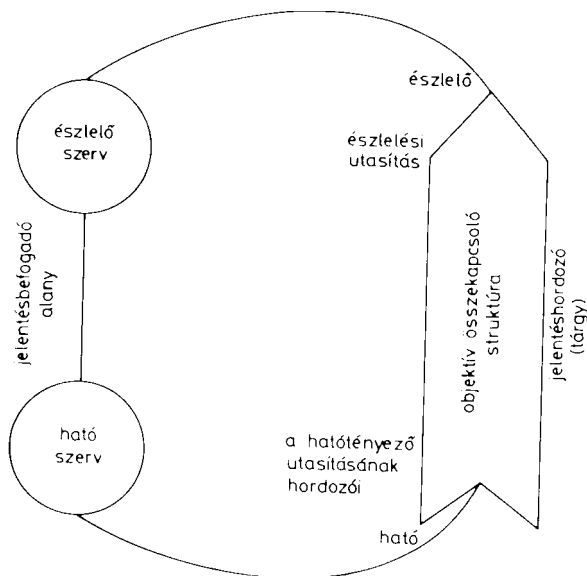
Csao itt a következő példát hozta: „Ha megnéztünk két bármilyen dolgot, mondjuk egy káposztát és egy királyt, és megteesszük például a káposztát a király modelljének, akkor valószínűleg nem sok olyasmit lehet találni, ami egyszerre mindkettőre igaz lenne, bár általában mindig akad valami hasonlóság is. Például mindkettő élőlény stb. Mindazonáltal a káposzta modellértéke a királyokra vonatkozóan meglehetősen csekély.”

Általánosan használt szemiotikai kifejezésekkel ez a következőképp fogalmazható meg: a káposzta (*aliquid*) jelképezi (stat

pro) a királyt (*aliquo*). Ha valószínűsíthető, hogy ami az egyik dologra igaz (például a „káposzta” nevű jelre), az a másakra is áll (vagyis a „királyt” azonosító tárgyra, akkor ez Peirce (2.257) segítségével talán oly módon is kibővíthető, hogy a káposzta decentrikus egyszeri jelként fogható fel, amely „egy az információt megtestesítő ikonikus jelet foglal magába, és egy rématikus index jellegű jelet, amely jelzi azt a tárgyat, amelyre az információ vonatkozik”. Ha viszont nagyon kevés érvényes az egyikre abból, ami igaz a másokra (még ha fellelhető is néhány közös pont), akkor ismét Peirce szellemében (2.261) azt mondhatjuk, hogy a káposzta rématikus szimbólumnak vagy szimbolikus rémának is tekinthető például annyiban, hogy köznév. Jakobson jóval leegyszerűsített szemiótikus megközelítésében (1980: 11, 12) azt mondhatjuk, hogy az M modell (a káposzta) utalhat a T dologra (a királyra), és ez az utalás — a tényleges hasonlóság folytán — ikonikus is lehet; Morris (1971:273) tanítása szerint „Az ikon megjelenési formája ... fokozat kérdése”. Másrészről egy tulajdonított, hagyományos és szokásos összefüggés révén az utalás szimbolikus is lehet. Pavlov kutyája számára a metronóm hangja a szilárd táplálék önkényesen hozzárendelt szimbólumává (azaz feltételes reflexszé) válik.

A szovjet modellek és modellező rendszerek sokat köszönhetnek Jakob von Uexküll jelentélméletének (1982; vö. Gipper 1963, 6. fejezet; Sebeok 1979, 10. fejezet). Ez a nagy biológus, aki éleslátó gondolatok és olykor kritikus megjegyzések egész sorával járult hozzá a szemiotikához, Hamburgban a század első négy évtizede során dolgozta ki fent említett elméletét. Sztjepanov például felhívja a figyelmet arra (1971:27—32), hogy Uexküll nagy gyakorisággal utal a korabeli modern (bio) szemiotika irányzataira.

Uexküll rendkívül eredeti *Umweltforschung*ja — melyet alkotója olyan tudományos elméletnek tekintett, amely Kant *a priori* intuícióiban gyökeredzik — valóban alapvető elméletnek számít, mind a jel folyamatokra (vagy szemiózisra), mind az élettani funkciókra vonatkozóan. Uexküll elmélete egy igen fontos modellt *hasznosít* — a híres „funkcionális ciklust”, ezt az egyszerű, bár nem lineáris diagramot, amelyben, amint azt Lorenz megjegyezte (1971:274), „hatalmas terjedelmű kutatási program foglaltatik”. E modell már pusztán önmagában is olyan alapvető kibernetikai elméletet *alkot*, hogy a nyelv evolúciója — ahogy ezt nemrégiben máshol már kifejtettem (Sebeok 1986 c, d), nem is ragadható meg nélküle. Uexküll funkcionális ciklusa a következőképpen néz ki:

Az *Umwelt* kifejezés eddig makacsul ellenállt minden fordítási próbálkozásnak, noha a „szubjektív univerzum”, a „jelenségek világa” vagy az „én világa” kifejezések közelítenek a szerző elképzeléséhez. A „modell” szó által mélyrehatóbb fordítás adható, különösen ha e nagy tudós szakmai hitvallását tekintjük, miszerint „Minden szubjektum saját *Umweltjének* megalkotója” (Uexküll 1982:87).

Amint azt Francois Jacob később rendkívül világosan kifejtette (1982:55): „Minden szervezet úgy van ellátva érzékszervekkel, hogy bizonyos fókig észlelhesse a külvilágot. Így minden egyes faj az általa érzékelt világban él. Lehetséges, hogy más fajok ebből csak egyes részeket vagy egyáltalán semmit sem érzékelnek. . . . Valamely szervezet saját környezetének mindig csak egy részét észleli, s ez a rész az egyes organizmusok szerint más és más.” Az érzékelt világ alapvetően az egyes szervezetek teljes érzékelési körétől, valamint attól függ, hogyan képes agyával integrálni a szenzoros és a motorikus történéseket. A szervezetben fellelhető magatartási forrásokat ugyanakkor ésszerű módon összhangba kell hozni az organizmus „valóságra” (*Natur*) vonatkozó modelljével, vagyis azzal a jelrendszerrel, melyet saját idegrendszerével észlelni képes. Más különben a szervezet a természetes kiválasztódás következtében minden bizonnyal kihalásra van ítélve.

Schneirla kétfázisú, megközelítés—visszahúzó elmélete (1965) egy olyan *minimális modellt* szolgáltat, mely bizonyára minden állatfaj túlélésének szempontjából döntő jelentőségű volt, a protozoától egészen az emberszabású fajokig (beleértve magát az embert is). Egy ilyen miniatűr modell — vagy ahogy Csao tréfásan nevezte, „modellecske” (1962:55) — nyilvánvalóan ugyanazokat a szerveket kívánja meg, viszont két funkcionálisan ellentétes rendszer alapján működik. Az egyik az élelem és a társ megszerzésére, a másik a veszélyes helyzetek kikerülésére szolgál. E két, teljesen ellentétes párból felépülő megközelítés—visszahúzó elméletnek — amely lehetőséget ad a tapasztalás általi változásra — az a fő posztulátuma, hogy ciklikus kapcsolatba hozza minden egyes szervezet *Innenweltjét*

(vagy belső világát, amely Lorenz értelmezése szerint [1971: 275] „magában foglalja testi struktúráinak és/vagy funkcióinak egészét”), a szervezet jellemző tartózkodási helyével (*Umgebungjával*, illetve a megfigyelő *Umweltjével*; Uexküll 1909 nyomán).

Minden állat *Innenweltje* egy olyan modellt foglal magába — legyen az akár egy megközelítés—visszahúzó típusú minimálmodell, akár egy bonyolultabb típus —, amely nem verbális jelek többféle típusú elemi sorozatából áll. (E jeleket Uexküll [1982: 10—11] változatos formákban dolgozta ki, olyan elnevezések alatt, mint az *Ordnungszeichen*, *Inhaltszeichen*, *Lokalzeichen*, *Rich-tunszeichen*, *Wirkzeichen* stb., melyek tárgyalására itt most nincs mód.) Verbális jelek egyedül az emberi nemnél jelentek meg. Más szóval ez annyit jelent, hogy egyedül az emberi fajoknál található két egymást kölcsönösen fenntartó jelhalmoz: a zooszemiotikus nem verbális és a ráépült antropozemiotikus verbális. Ez utóbbi jelenti azt a modellező rendszert, amelyet a szovjet tudósok elsődlegesnek neveznek, de amely filogenetikailag és ontogenetikusan is másodlagos a nem verbálishoz képest. Így amit ők másodlagosnak neveznek, az lényegében az előbbinek egy további, harmadlagos bővítménye. Nem lehet nem észrevenni, hogy e kiterjesztett paradigma megfelel Karl R. Popper híres 1—2—3 világmodelljének (Eccles 1979, 6. előadás; Sebeok 1979:204—205). A világ —3 a kultúra világának felel meg; a világ —2 az, amely „a másik, egyedül az emberre jellemző világot képviseli” (Eccles 1979:115—116), világosan felöleli a nyelvet, és az előbbivel együtt fejlődik „egyfajta szimbiotikus interakcióban”; a világ—1 a kozmosz anyagi világának egészét jelenti, a szerveset és a szervetlent egyaránt, beleértve a gépeket és a geológia egészét.

Az emberi nem legkorábbi ismert fáját, melyet Louis Leakey *habilisnak* nevezett el, és 1964-ben készített róla leírást, napjainkban általában rövid ideig fennmaradt, átmeneti afrikai változatnak tekintik, amely mintegy kétmillió éve élt, és minden későbbi emberfaj őseinek számít; 600-800 cm³-es térfogatú agyában ez az ősi élőlény már bizonyára rendelkezett egy nyelvi, de nem szavakban kommunikáló eszközzel (Sebeok

1986 a, b), ugyanakkor még nem volt képes artikulált, lineáris beszéd képzésére. A nyelv lényegében már alapvető taxonomikus jegyei között szerepelt (ezt tanítják azok a pattintott kövek és állati csontok, amelyek szándékos vágás és törés jeleit mutatják).

A *habilis* evolúciós sikerét megerősítette az a tény, hogy a rákövetkező faj, a *H. erectus* igen hamar, csupán félmillió évvel később már meg is jelent, 800-1200 cm³-es agytérfogattal. Ez a gyors fejlődés kétségtelvéül a fajok nyelvi képességének köszönhető, ami közvetetten abban is megnyilvánult, hogy egységes kivitelű szerszámaik voltak, használták a tüzet, és gyorsan elterjedtek a földön.

Körülbelül háromszázezer éve indult meg az a folyamat, amelyben az *erectus* fajból a *H. sapiens* egy ősi változata kifejlődött, egészen 1400 cm³-ig terjedő koponyatérfogattal és számos új sajátossággal. Indokoltnak tűnik a következtetés, hogy e pre-modern embernek már megvolt az a képessége, hogy a nyelvet beszédre kódolja, és ezt dekódolni is tudja a kommunikációs hurok másik ágán. A *H. sapiens sapiens* csak negyvenezer éve tűnt fel, a ránk jellemző átlagosan 1500 cm³-es agytérfogattal.

E rövid ismertetésnek kettős súlypontja van: *a nyelv mint adaptáció alakult ki, a beszéd viszont a nyelvből mint leszármaztatott exaptáció fejlődött ki a rákövetkező körülbelül kétmillió év során.* Hogy e kettős állítást érthetővé tegyük, utalnunk kell Gould és Vrba (1982) felvetésére. E két szerző rámutat a történelmi eredet és az aktuális hasznosság közötti különbségtételre, s ezzel arra is, hogy a valamilyen hasznos (vagy akár haszontalan) célra kifejlődött jegyek később valamely újabb aktuális szerephez igazodhatnak hozzá. Az előbbi műveletet *adaptációnak* szokás nevezni, az utóbbira pedig a szerzők egy új elnevezést, az *exaptációt* javasolják.

Ennek alapján a nyelvet, amely a megfelelést elősegítő jellemzők halmazából tevődik össze, úgy célszerű elképzelni, mint amely szelekció révén alakult ki, mégpedig egyáltalán nem a kommunikáció információcsere funkciójára — amint ezt a filozófus Popper és a nyelvész Chomsky egybehangzóan hangsúlyozták (ld. Sebeok 1986d:462. 2.

lábjegyzet) —, hanem a modellezés kognitív funkciója számára. Az előbbit szokásosan nem verbális módon fejtették ki, ahogy ez minden állatfajnál történt, s ami a legtöbb emberi interakciót napjainkig is jellemzi.

Több millió évvel később azonban a nyelv „exaptálódott” a kommunikációhoz, először beszéd formájában (később mint írás stb.). Ez a viszonylag rövid időszak a kódoló és a dekódoló képesség rugalmas és kölcsönös összehangolásához volt szükséges. Mivel azonban a tökéletes mértékű kölcsönös megértés csak távoli cél marad, a rendszer folyamatosan tovább finomodik, és javítgatásokon megy keresztül. Gould és Vrba számos érdekes példát hoz fel összevethető biológiai folyamatokra, és ezzel rámutatnak arra, hogy a pillanatnyi hasznosságból nem lehet automatikus következtetéseket levonni a történelmi eredetre. Végkövetkeztetésüket azzal az empirikus megfigyeléssel foglalják össze, hogy „Amit napjainkban agyunk végez túlélésünk érdekében, annak túlnyomó hányada az exaptáció körébe tartozik” (1982:13). Az evolúciós érvelések többségének általános tévedése — tehát hogy „a történelmi eredetet a pillanatnyi hasznosságból vezetik le” — a XIX. század folyamán tulajdonképpen minden kutatómunkában hihetetlen károkat okozott; sőt ez történt egészen a legutóbbi időkig is a nyelv eredetének problémája terén, amely emiatt szívéssan ellenállt a legtöbb próbálkozásnak, hiszen ezek a biológiának olyannyira ellentmondó elveken alapultak.

Érdekes, hogy az emberi modellezés másik univerzális területén (melynek megvitatására itt most nincs mód), ahol a nem verbális — vagy Bullowa (1979:9—10) szóhasználatával élve, az „extraverbális” — kommunikációnak kizárólagos primátusa van a nyelv fölött, vagyis az ontogenezisben ugyanaz a tévedés „késleltette a legkorábbi emberi kommunikáció tanulmányozását”. Nevezetesen az, hogy „szokásunkká vált a kommunikációt pusztán a nyelvre leszűkítve elképzelni”.

Peirce (1.538) szerint „Minden gondolat egyben jelnek is számít”, de azt is megfogalmazta (5.551), hogy „A gondolat nem egyszerűen csak benne van a szerves világban, hanem ott is alakul ki”. Természetesen min-

den mentális modell egyben jel is, s a modellezés nem csupán az ember világának nélkülözhetetlen jellegzetessége, hanem áthatja az egész szerves világot, melyben lényegében kifejlődött. Az állatok *külső és belső miliójét*, az ezek közti visszacsatolásokat mind ilyen modellek hozzák létre és tartják fenn. Ebben a tágabb értelemben a modell szemiotikai termék, amely mélyértelmű feltevéseket és szabályokat tartalmaz a biológiai és a logikai műveletekhez.

Ez épp úgy érvényes a méhekre (Peirce 5.551), mint ahogy — egy sokkal szélesebb skálán — Isaac Newton és Albert Einstein univerzumra vonatkozó nagyszabású modelljeire. Einstein, akire a továbbiakban még utalni fogunk, modelljét nem verbális, hanem „vizuális, és bizonyos fokig az izomműködést érintő jelekből” alkotta. Csak egy következő, „második fázis” hosszas és kemény munkálkodása során alakította át rendszerét „hagyományos szavakká és egyéb jelekké”, mégpedig abból a célból, hogy másokkal is kommunikálni tudjon róla. Einstein egy Hadamardnak (1945:142—143) írt levelében elmondta, hogy „A szavak vagy a nyelv írott vagy beszélt formájukban, úgy tűnik, semmilyen szerepet sem játszanak gondolkodásom folyamatában. A pszichikai entitások, melyek alkotóelemekként közreműködnek a gondolkodásban, maguk is egyfajta jelek, többé-kevésbé világos képmások, amelyek mintegy saját elhatárolásból reprodukálhatók és kombinálhatók.”

Azok a viszonylag egyszerű nem verbális modellek, amelyek alapján az állatok magukat fenntartják, és amelyeket a normális csecsemők hasonlóképpen alkalmaznak, többé-kevésbé rugalmas megnyilvánulások, amelyeknek, mint láttuk, megfelelő mértékben illeszkedniük kell a „valósághoz”, hogy minél jobban biztosíthassák az alanyok túlélését saját körülhatárolt ökológiai környezetükben. (Ez az etológiai kifejezés a szemiotika szóhasználatában az *Umweltre* vonatkozik, már ahogy azt az alany megfigyelője látja vizsgálódása során.) Az ilyen átfogó,

„top-down” modellezés (hogy egy, napjaink kognitív tudományainak szakzsargonjából kölcsönzött kifejezést használjunk) tartósan bizonyulhat, és igen kifinomulttá is válhat kivételesen tehetséges egyének felnőttkori élete során. Ezt támasztja alá Einstein végrendelete, de az is, amit mindezzel kapcsolatban Mozarról és Picassóról tudunk: megvolt az a képességük, hogy mielőtt papírra vagy festővászonra vitték volna kompozícióikat, előtte gondolataikban alkották meg őket. A nem verbális modellezés e fajtája valóban elsőleges, mind filogenetikai, mind ontogenetikai értelemben.

Maga a nyelv tulajdonképpen egy másodlagos modellező rendszer, mégpedig annál az egyszerű ténynél fogva, hogy egy szintaktikai összetevőt foglal magába (ugyanis, legalábbis eddigi tudomásunk szerint, a zooszemiotikai rendszerekben nem találkozunk ilyen jelenséggel, annak ellenére, hogy az endoszemiotikai rendszerben viszont jellemző; gondoljunk például a genetikai, az immunális, az anyagcsere- vagy az idegi jelzőrendszerre). A szintaxis nemcsak a közvetlen „valóság” bemutatását teszi lehetővé az emberszabású fajok számára (a fent említett értelemben), hanem azt is, hogy — az állatvilágon belül — egyedülálló módon, meghatározatlan számú lehetséges világot alakítsanak ki (Leibniz értelmezése szerint).

Az ember tehát képes olyan harmadlagos modellező rendszerek létrehozására, amelyeket Bonner (1980:186) például „igazi kultúrának” nevez, s amely „olyan rendszert követel meg, amely felmutatja a nyelv minden finomságát”, szemben a „nem humán kultúrával”. Az ember ezáltal egy olyan rendszert hoz létre, amelyet a moszkva-tartui csoport hagyományosan „másodlagos modellező rendszernek” nevez. Ezen a most harmadlagosnak minősített szinten valósul meg az, hogy a nem verbális és a verbális jelegyüttesek a természet által eddig kialakított legkreatívabb modellezés szerint vegyülnek egymással.

Irodalom

- Bonner, John Tyler. 1980. *The Evolution of Culture in Animals* (A kultúra evolúciója az állatvilágban), Princeton: Princeton University Press.
- Bullock, Margaret. 1979. „Prelinguistic communication: a field for scientific research”, *Before Speech: The Beginning of Interpersonal Communication* (A nyelv előtti kommunikáció, mint tudományos kutatási terület; A beszédet megelőző időszak: az interperszonális kommunikáció kezdetei), Margaret Bullock (szerk.) 1–62. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bühler, Karl. 1965. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache* (Nyelvelmélet: A nyelv ábrázoló funkciója), Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- Chao, Yuen Ren. 1962. „Models in linguistics and models in general”, In: *Logic, Methodology and Philosophy of Science: Proceedings of the 1960 International Congress*. (Nyelvészeti és általános modellek. Megtalálható: A tudomány logikája, módszertana és filozófiája: az 1960-as nemzetközi konferencia előadásai.) Ernest Nagel, Patrick Suppes, Alfred Tarski (szerk.) 558–566. Stanford: Stanford University Press.
- Eccles, John C. 1979. *The Human Mystery* (Az emberi misztérium), New York: Springer International.
- Fiske, John. 1982. *Introduction to Communication Studies* (Bevezetés a kommunikáció tanulmányozásához), London: Methuen.
- Gipper, Helmut. 1963. *Bausteine zur Sprachinhaltforschung: Neuere Sprachbetrachtung im Austausch mit Geistes- und Naturwissenschaft* (A tartalomelemzés alkotóelemei: A nyelv elemzésének újfajta megközelítése a természet- és szellemtudományokban), Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann.
- Gould, Stephen J.—Elisabeth S. Vrba. 1982. „Exaptation — a missing term in the science of form” (Exaptáció: egy hiányzó szakszó a formák tudományából), *Paleobiology* 8:1:4–15.
- Hadamard, Jacques. 1945. *An Essay on the Psychology of Invention in the Mathematical Field* (Esszé a matematikai felfedezések pszichológiájáról), Princeton: Princeton University Press.
- Hesse, Mary. 1967. „Models and analogy in science”, In: *The Encyclopedia of Philosophy* (Modellek és analógiák a tudományban. Megtalálható: Filozófiai enciklopédia, 5:354–359.
- Jacob, François. 1982. *The Possible and the Actual* (A lehetséges és a tényleges), Seattle: University of Washington Press.
- Jakobson, Roman. 1960. „Linguistics and poetics”, In: *Style in Language* (Nyelvészet és poétika. Megtalálható: Stílus a nyelvben.) Thomas A. Sebeok (szerk.) 350–377. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Jakobson, Roman. 1980. *The Framework of Language* (A nyelv szerkezete), Ann Arbor: Michigan Studies in the Humanities.
- Koch, Walter. 1986. *Philosophie der Philologie und Semiotik* (A filológia és a szemiotika filozófiája), Bochum: Studienverlag Dr. Norbert Brockmeyer.
- Lotman, Jurij—B. A. Uszpenskij. 1978 (1971). „On the semiotic mechanism of culture” (A kultúra szemiotikai mechanizmusáról), *New Literary History* 9:211–232.
- Lucid, Daniel P. (szerk.) 1977. *Soviet Semiotics: An Anthology* (Szovjet szemiotikai antológia), Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Morris, Charles. 1971. *Writings on the General Theory of Signs* (Értekezések a jelek általános elméletéről), The Hague: Mouton.
- Ogden, C. K.—I. A. Richards. 1938. *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism* (A jelentés jelentése: Tanulmány a nyelv gondolatra kifejtett hatásáról és a szimbolikus ábrázolás tudományáról), New York: Harcourt, Brace and Company.
- Peirce, Charles S. 1935–1966. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (Charles Sanders Peirce összegyűjtött tanulmányai), Charles Hartshorne, Paul Weiss, Arthur Burks (szerk.) Cambridge: Harvard University Press. (A hivatkozás a kötet- és fejezetszámra vonatkozik.)
- Rudy, Stephen. 1986. „Semiotics in the U. S. S. R.”, In: *The Semiotic Sphere* (Szemiotika a Szovjetunióban. Megtalálható: A szemiotika világa), Thomas A. Sebeok and Jean Umiker — Sebeok (szerk.) 25. fejezet, New York: Plenum Press.
- Schneirla, T. C. 1965. „Aspects of stimulation and organization in approach/withdrawal processes underlying vertebrate behavioral development”, *Advances in the Study of Behavior*, A stimuláció és a szervezés aspektusai a megközelítés-visszahúzás folyamatainál a gerincesek viselkedésének alakulásában. Új eredmények a magatartás tanulmányozásában), Daniel S. Lehrman, Robert A. Hinde, —Evelyn Shaw (szerk.), New York: Academic Press.

- Sebeok, Thomas A. 1972. *Perspectives in Zoosemiotics* (A zooszemiotika perspektívái), The Hague: Mouton.
- Sebeok, Thomas A. 1979. *The Sign and Its Masters* (A jel és annak virtuózai), Austin: University of Texas Press.
- Sebeok, Thomas A. (szerk.) 1986/a. *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* (A szemiotika enciklopédikus szótára), Tomes I—III. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Sebeok, Thomas A. 1986/b. The doctrine of signs (A jelek elmélete), *Journal of Social and Biological Structures* 9:4:345—352.
- Sebeok, Thomas A. 1986/c. The problem of the origin of language in an evolutionary frame (A nyelv eredetének problémája az evolúció nézőpontjából), *Language Sciences* 8:169—176.
- Sebeok, Thomas A. 1986/d. Toward a natural history of language (Gondolatok a nyelv természetes kialakulásának történetéhez), *The World and I*, October, 462—469.
- Shannon, Claude E.—Warren Weaver. 1949. *The Mathematical Theory of Communication* (A kommunikáció matematikai elmélete), Urbana: The University of Illinois Press.
- Sztyepanov, Ju. S. *Szemiotika*, Moszkva: Nauka.
- Stewart, Ann Harleman. 1976. *Graphic Representation of Models in Linguistic Theory* (A modellek grafikus megjelenítése a nyelvelméletben), Bloomington: Indiana University Press.
- Uexküll, Jakob von. 1909. *Umwelt und Innenwelt der Tiere* (Az állatok által érzékelt külvilág és az állatok belső világa), *Semiotica* 42:1:1—87.
- Welte, Werner. 1974. *Moderne Linguistik: Terminologie/Bibliographie: Ein Handbuch und Nachschlagewerk auf der Basis der generativ-transformationellen Sprachtheorie* (Modern nyelvészet: Terminológia/bibliográfia: Kézikönyv és útmutató a generatív-transzformációs nyelvelmélet alapján), München Max Hueber Verlag. (Megjelent: In what sense is language a „primary modeling system? In: Bross, H.—Kaufmann, R. [eds.] *Semiotics of Culture* 67—80. Helsinki: Arator)

Fordította: Klement Antal

Tölgyesi János

Középpontban a szellemi munka

1989. április 25. és 29. között rendezték meg Bécsben a huszadik nemzetközi IFABO (Internationale Fachmesse für Büromaschinen und Organisation) kiállítást. Erről számolunk be az alábbiakban.

Az elmúlt húsz év alatt előkelő helyet vívott ki magának ez az Európában egyedülálló szakkiállítás, amely az irodaberendezések, gépek, szervezési módszerek és megoldások éves nemzetközi seregszemléje. Egy egyébként évek óta összekapcsolódik a *programma* elnevezésű, egyre terjedelmesebb szoftverkiállítással és -vásárral is.

Az idei kiállítás amolyan jubileumféle volt, a korábbiaknál gazdagabb, sokszínűbb, legalábbis a kiállítók listáját s a kiállítási terület nagyságát tekintve. A *programma* vásáron tizenegy országból 576 résztvevő közel ezerötyszáz négyzetméteren mutatkozott be. A kiállítás nagyobb részén az irodai munkával összefüggő számítástechnikát, irodaberendezéseket és szervezési megoldásokat felvonultató cégek mutatkoztak be.

Ez alkalommal összesen harmincegy országból mintegy negyvenhatezer négyzetméter területen 1460 kiállító kapott helyet. Ezek az impozáns számok jelentős növekedést mutatnak az előző évekhez képest. Egy ilyen nagy nemzetközi kiállítás sikerét persze nem csak az elfoglalt terület nagysága s a részt vevő cégek száma mérheti. Az érdeklődésnek, az üzleti sikereknek sokkal inkább fokmérője lehet a látogatók száma, a sajtóvisszhang vagy a bemutatott újdonságok mennyisége.

Ottjártunkkor ez utóbbiakról még nem alakult ki végleges kép, de a nyitást követő napokban meglehetősen szerény volt az ér-

deklődés. A kiállítás sajtóvisszhangja viszont nagyszabású és szervezett volt; számos, a szakterülettel érintkező osztrák lap ingyen osztogatott különszámot jelentetett meg. De amelyik lap ezt nem vállalta, az is jelentős terjedelemben beszámolt a kiállításon látható újdonságokról. A látogatót, a nyomasztóan gazdag látnivaló mellett, ezek az igényes kivitelű különkiadások, szórólapok, cégeket, termékeket bemutató kiadványok gazdag választéka fogadta. A — nem épp olcsó — belépő ára így többnyire visszatért ezekben a szabadon összegyűjthető különszámokban s a máshol nem megszerzhető kiadványokban.

A számítógépekkel összefüggő területeken évről évre gyorsuló ütemű változásokat tapasztalunk. Talán a legdinamikusabb ez a szellemi munka helyszínein, a széles értelemben vett információtermelő és -kezelő folyamatokban. Az IFABO húszéves története is példázza azokat a mérföldes lépteket, amelyekkel a változások bekövetkeztek.

1970-ben hetven kiállító mutatta be irodagépeit és különféle irodabútorait, segédeszközeit a bécsi Práterben, a vásárcsopontban. Ezek az eszközök mára egy letűnt korszak emlékei lettek. Alig negyedszázadosak voltak azok az irodai eszközök, amelyek a mostani, jubileumi kiállításra mint „múzeumi darabok” kerültek: mechanikus írógépek, hagyományos rendszerű telefonok, rendezők, lyukkártyagépek és hasonlók.

Elébe menni az igényeknek

A mai kiállításon és a mai irodákban természetes munkaeszközök a számítógépek. Talán nem véletlen az sem, hogy a személyi számítógépek egyik első és jól körvonalazott alkalmazási területe volt a mindennapi irodai munka egyik központi feladata, a szövegszerkesztés. Mára ezek a rendszerek áttekinthetetlen kínálattal állnak rendelkezésre, és az állandó specializálódás útján haladnak előre. A látványos reklámokat és hangzatos jelmondatokat (amelyek a papír nélküli irodát vagy a mindent átszövő integrált hálózatokat hirdették) felváltotta a szellemi munka irodai szakterületeinek feldolgozása, számítógépes eszközökkel való birtokbavétele.

Egy ma sikerre törekvő — többnyire kicsiny — fejlesztő cég számára az jelenti a lehetséges utat, ha valamely szakterület képviselőivel szoros együttműködésben azok igényeinek legjobb kielégítésére törekszik, és létrehozza speciális rendszerét. A tömeges igényeket kielégítő általános célú rendszerek helyett vagy mellett, úgy tűnik, a szűk körű használatra szánt, de szinte minden igényt kielégíteni képes rendszerek irányában haladnak a fejlesztések.

Példaként álljon itt egy ismeretlen (valószínűleg kicsiny osztrák) cég fejlesztése, amely igényes hardver-konfigurációra dolgozott ki komplett tervező rendszert egy építészeti tervezőiroda számára. A nagy felbontású színes monitor felülete átalakult a mérnöki tervezőasztal leképezett felületévé. Az így kialakított tervezőfelület szélén apró, diszkrét jelek szinte áttekinthetetlen sorozata található: ezek a körülbelül kétszázféle tervezői „eszköz” szoftver megfelelői. A rendszert használó építésznek csak szamai feladatával kell törődnie. Ha szüksége van például egy háromdimenziós rajzra, a gép a lehető legtöbb eszközzel támogatja ennek elkészítését. Egy falazat sarokrészének megjelenítéséhez csak ki kell választania a „szerszámkészletből” a megfelelő modult, és máris mozgathatja az épület megfelelő részletét a displaymező felületén. A különböző munkafázisok átgondolt, tagolt eszközkészlettel formálása természetes módon alkalmazhatóvá teszi az ilyen rendszert.

Az igazi előnyök azonban akkor kezd-

nek előjönni, ha valaki hosszabb ideje használ egy ilyen rendszert. Ekkor ugyanis a szakember rutinja és gyakorlata mellett a gépben is összegyűlik egy gazdag dokumentumanyag, amelynek bármely részlete hasznosítható egy új munkához. Nemcsak a tárolás és dokumentálás jelentős részét veszi át a gép, hanem a fásztó és mechanikus rajzolás, méretezés részleteit is. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy több nagyságrenddel képes megnövelni a munka hatékony végzését. Persze egy ilyen rendszer nem olcsó dolog, igénytelen gépre nem lehet „megszerezni”. A nyugati társadalmakban a szellemi munka felértékelődését talán éppen az bizonyítja a legegértelműbben, hogy megjelennek az ilyen specializált, viszonylag szűk piacra számító termékek, amelyek mind a fejlesztésben, mind az üzembe állításban tökéletesek, és nyilván versenyképesek, gazdaságosak lesznek vagy lehetnek.

Ha a 89-es IFABO kiállításról valamilyen általános benyomást szeretnénk megfogalmazni, akkor talán a specializálódást kellene elsősorban kiemelni.

Új generációs irodai gépek

A számítógépek alapvetően kétféle formában kezdtek behatolni a szellemi munka színtereire. A nagy teljesítményű mikrogépek megjelenésével az irodákban helyet kaptak azok a konfigurációk, amelyek már ki tudtak elégíteni egy általánosnak mondható adatkezelési igényt. Ezek a gépek folyamatos gépirói munkára alkalmas billentyűzettel, jó minőségű displayjel, elég nagy kapacitású háttértárral, nyomtatóval ellátva elegendők egy sor irodai információs folyamat megoldására vagy segítésére. Azt mondhatjuk, hogy ezek tulajdonképpen jobban kiépített IBM XT AT gépek voltak, felszerelve táblázatkezelő, szövegszerkesztő, adatbáziskezelő szoftverekkel.

A másik irányt az képviseli, hogy a mikrogépek beköltöztek a hagyományos irodai gépek belsejébe, és új, nagy kapacitású, univerzális eszközökké váltak. Ezeknek az új generációs irodai berendezéseknek a fejlesztése jelenleg is figyelemre méltó ütemben halad előre. Talán az elsők között az írógép alakult így át: saját belső számítógéppel ve-

Az átalakult telefon a modern iroda elmaradhatatlan kelléke

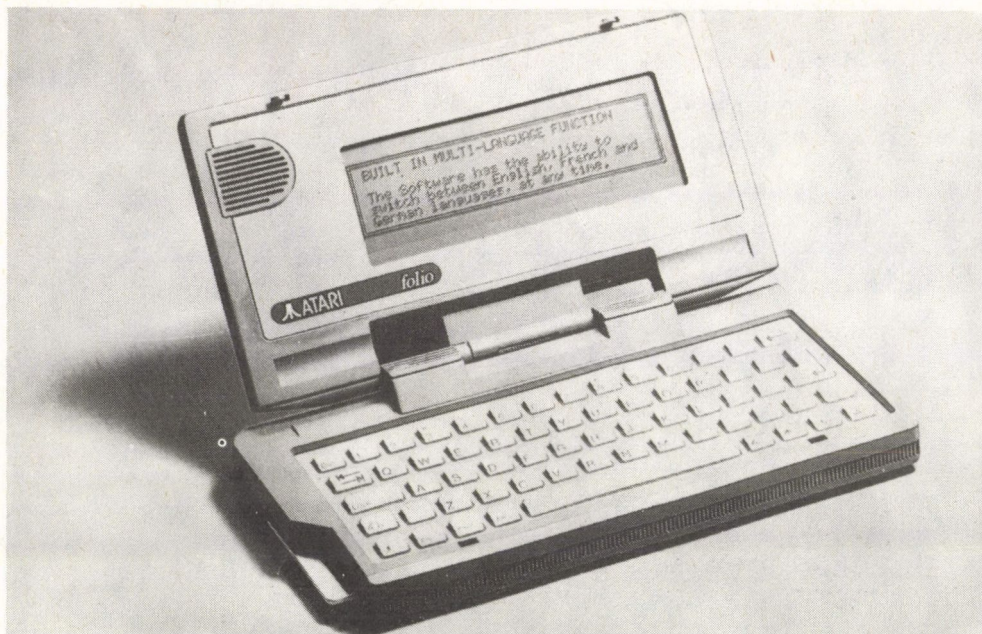
zérelve intelligens írógépként és „levél minőségű” nyomtatóként is működött. Újabb változataiban pedig egyrészt hordozható, nem felejtő memóriával felszerelt eszközzé vált, másrészt pedig szövegszerkesztő célgéppé, önálló kijelzővel, háttértárral. Ezek az eszközök alig különböznek a telexgépek hasonló módon átalakult utódaitól, csak itt a hangsúly a kommunikáción van. A kommunikációnak ez a módja magában foglalja a szöveg-előkészítés, -kezelés, -tárolás széles lehetőségeit is.

Egy másik gyorsan átalakuló eszköz a hagyományos telefon. Az ebbe beleépített számítógép sokcélú adat- és beszédterminálávatja az új eszközt.

Nem túlságosan régóta részei a modern irodának a gyors másológépek. Új generációjukban a számítógépes vezérlés lehetőséget teremt a képek tárolására, módosítására, sőt továbbítására is. Egyre inkább előtérbe kerül a színes másolás. A másológépek kommunikációs változatának is tekinthetjük a gyors ütemben terjedő telefax, fakszimile gépeket. A hagyományos nyomtatók is fejlődnek, egyre „többet tudnak”, s a gépekbe épített elektronika egyre bonyolultabb —

bár lehet, hogy egyre kisebb és egyre kevesebb alkatrészből áll. A tűmátrixok precíziós mozgatása levél minőségű nyomtatásra teszi alkalmassá az újabb változatokat. Előtérben vannak a különböző új elveken működő nyomtatók is. A leglátványosabb talán a színes lézernyomtatók megjelenése. Ezek nyomdai minőségű színes kópiát képesek előállítani a gépben tárolt képekről.

A szerkesztőségi íróasztalon elkészíthető nyomdakész termékek előállításának vágya volt a DTP (a desk top publishing) rendszerek megjelenésének mozgatója. A mai, elérhető árú hardverek jelentik az alapot azokhoz a rendszerekhez, amelyek különböző kiépítésben, igényes szinten tudják megvalósítani ezt a fajta kiadványszerkesztést. Az Apple cég Mac gépein most is impozáns együttest láthattunk. De a DTP profi igényeket kielégítő megoldásai léteznek Atari és IBM gépekre is. Érdekes volt megfigyelni az utóbbi egy-két évben, hogyan jelentek meg az általános célú kiadványszerkesztésre alkalmas eszközök mellett speciális (például reklámigényeket) kielégítő célgépek. Tavaly általános célú számítógéppel összekapcsolt reklámszórólap-nyomtatót láthattunk, most

Új lehetőségeket nyújtanak a hordozható eszközök

pedig olyan perifériát, ami leginkább a plotterekre emlékeztet. Ez a megtervezett rajzolatot miniatűr késsel vágja ki a kétrétegű, színes papírból, olyan módon, hogy a kivágott mintázat önállóan felragasztható, vagy maga az alap válik reklámgrafikává, kétszínű kivitelben.

Informatikai hálózatok

Külön beszámolót lehetne írni a kiállítás elsősorban számítógépeket felvonultató részéről. Az informatikai hálózatokban érdekelt nagy cégek — a Siemens, a Philips, a Nixdorf, a DEC és a Bull — szinte mindegyike kiállított olyan közepes vagy nagy teljesítményű gépre alapozott hálózatot, amely irodákban alkalmazható.

Az átlagnéző számára ezek a bemutatók zavarbaejtőek több szempontból is. Az érdekességek csak nehezen fedezhetők fel, és a beavatottak szűk körű csoportjai veszik körül őket. A hálózat magját alkotó gépek gyakran nem is láthatóak, nem igazán lehet tudni, hogy a demonstráció célja csupán a cég jelenléte, illetve egy létező hálózat kicsi-

nyített bemutatása, esetleg újszerű alkalmazása vagy csak munkaállomás. A megtekintett bemutatók mintha kevésbé törekedtek volna reklámjelmondatok alátámasztására. Úgy tűnik, a sokat emlegetett ISDN koncepció egyelőre csak részlegesen, de szívós munkával s határozott ütemben épül ki Nyugat-Európában. A rendszer elemei, a különböző felhasználói eszközök több helyen is láthatóak voltak. Az információtechnika távközlési oldalát tekintve a kiállítás bizonyította a hálózatok folyamatos terjedését s az egyre szélesebb körű használati módokat.

A videotext rendszerek a célgépként használható terminálok mellett elérhetőek kártyaként, sőt bővítményként csatlakoztatható kiegészítőkkel is. Gazdag választékot mutattak be önálló eszközként megépített modemekből, illetve kártyaként használható változatokból is. A lokális hálózatok lehetőségeit a kiállításra összeállított demonstrációs hálózatok szemléltették. A Radio Austria — a legismertebb osztrák számítógépes hálózati szolgáltatásokat kínáló cég — külön pavilonban, sokféle katalógussal népszerűsítette munkáját, szolgáltatásait.

Adatbázisok egyetlen lemezen

Az utóbbi években már megszokhattuk, hogy a számítógép-memóriák teljesítménye gyors ütemben megduplázódik. Ez a tendencia továbbra is érvényes, s megjelent a kereskedelemben a memóriachipek új generációja. Talán még látványosabb a háttértárak kapacitásának növekedése. Amerikai és japán cégektől eddig szokatlanul nagy teljesítményű merev lemezes tárat (Winchester, hard disc) láttunk.

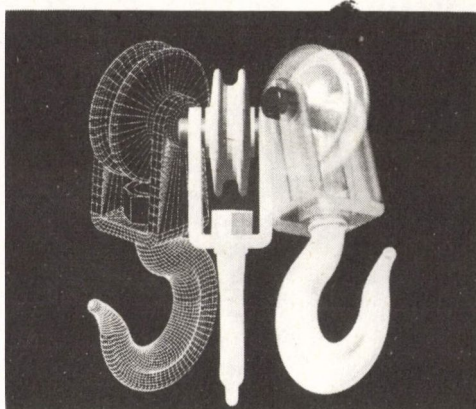
Ugyancsak figyelemre méltó a CD lemezekes gépeknek mint számítógép-háttértáraknak a gyors ütemű terjedése. Egy-egy CD-lemezen tekintélyes méretű kézikönyveket, enciklopédiákat lehet tárolni, és ezek a lemezek a számítógépen kényelmes keresési lehetőséget biztosítanak. A meglévő hatalmas méretű elektronikus információkínálat új hasznosítási lehetőségét teremtik meg ezek az új eszközök. A nagygépes hálózaton körülményesen és drágán elérhető adatbázisok újrahasznosításának lehetőségét ígéri a közeljövőben a CD-egységek. Egy-egy tematikus „kötetté” szervezett adatbázis, évenként megjelenő újabb lemezzel, képes kiváltani a távközlési hálózat költségeivel megterhelt adatbázis-használatot. Úgy tűnik, ez a technika a közeljövő várható sikereszköze lehet.

Ez annál is inkább figyelemre méltó számunkra, mert a hazai telefon- és távközlési lehetőségek és költségek a közeljövőben nem ígéri a számítógépes adatbázisok használatának gyors ütemű bővülését. Az információk másodhasznosítása mellett számunkra ez a technika egyfajta információ-ellenőrzést, -válogatást, esetleg -visszatarthatást is jelenthet. A CD adatbázisokat előre körvonalazott tömeges igényeknek megfelelően fogják forgalmazni, s a használatnak le kell mondanunk a teljes kínálatról a helyben használat előnye miatt. Mindamellett jelenleg úgy tetszik, számunkra nincs más alternatíva, mint elfogadni és birtokba venni ezt a kínáló új információkezelő lehetőséget.

Szembetűnő fejlődési irányt képviselt a kiállításon a hordozható, mobil eszközök előretörése. Mobil telefonok, hordozható írógépek, számítógépek gazdag választéka bizonyította ezt a tendenciát. A nagy japán

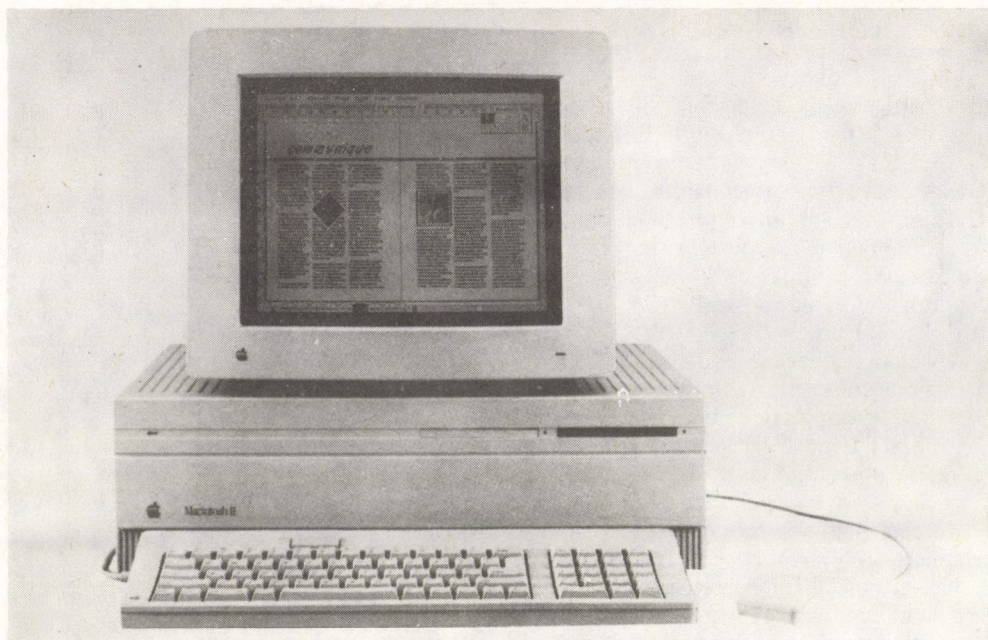
Kiadványszerkesztés számítógéppel: DTP

Kidolgozott szoftver eszközök segítik a mérnöki tervezést

cégeknél már hagyományosnak tűnik ezeknek az eszközöknek a fejlesztése a kalkulátoroktól s az elektronikus írógépektől kezdve a videokamerákig. A hordozható PC-k területén is talán a japánok járnak az élen, versenyben néhány amerikai céggel. Az Atari például kihozta „zseb” változatú PC-jét, ami egy asztali gép teljesítményével vetekszik.

Az év figyelemre méltó újdonságaiként az osztrák szaklapok a japán CD ROM fejlesztéseket emelték ki, valamint a lézernyomta-

Az Apple cég Macintosh II. típusú gépe kiadványszerkesztő munkaállomás

tókat, a koreai Samsung igényes gépeit, a Hitachi laptop gépét, a Tektronix nyomtatórendszerét és az Apple moduláris termékvonalának új, Macintosh II cx típusú gépét. Ez utóbbinak központi szerepet szánnak az irodai, könyvkiadói, ipari és tudományos területeken, valamint a magas szintű oktatás területén.

Irodabútorok: esztétikum és célszerűség

Az irodabútorok és segédeszközök bemutatója legalább olyan szerteágazó és lenyűgöző, mint az irodai munkát segítő számítógépes eszközöké. A bútortervezés az esztétikum és a célszerűség harmóniájában valósul meg. Az irodai bútorok új generációjáról beszélnek, amelyek a munkahelyek és munkafelületek szerepének, használatának átgondolásán alapulnak, biztosítják a gépek és eszközök célszerű elhelyezését, és részleges mobilitást tudnak nyújtani például a telefon, a display és a billentyűzet számára. Egységes szempontok és esztétikum alapján kerülnek megtervezésre egész irodabelsők.

Ezek mellett szinte áttekinthetetlen bőségben állnak rendelkezésre a különböző típusú, funkciójú kiegészítők, mint amilyenek a speciális asztalok, székek, állványok, tartók. Új megoldásúnak számítanak a konténer jellegű papírtárolók és -osztályozók. A nagy gonddal és szakismerettel megtervezett irodai ülőbútoroktól a legkisebb kapocsig vagy dossziéig valamennyi terméken érezhető, hogy a szellemi munka kiszolgálására, hatékonyabbá tételére készült.

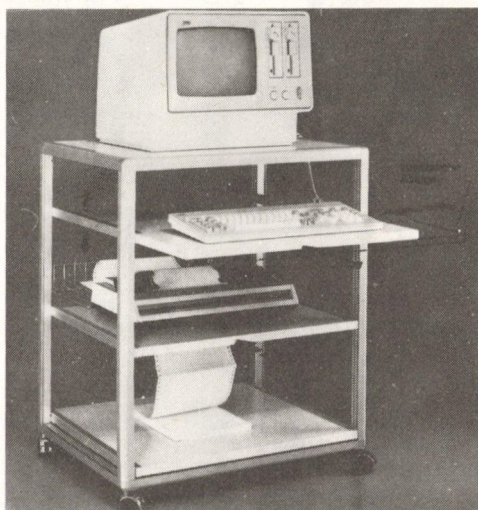
Egy hivatali dolgozó becslések szerint mintegy nyolcvanezer órát tölt el élete folyamán munkahelyén. Egyáltalán nem közömbös tehát, hogy ez a környezet milyen befolyással van az illető munkavégzésére, teljesítményére. Az irodai környezet megteremtésével foglalkozó széles kiterjedésű iparág már a kilencvenes évek munkahelyeinek kialakításával foglalatosskodik. Az osztrák iparág éves termelési értéke mintegy kétmilliárd schilling körül van, e tevékenység igazi haszna azonban a szellemi munka körülményeinek megteremtésében, hatékonyságának javításában térül meg.

**Feladatokra tervezett bútorok
és kiegészítő eszközök**

Végül van még egy olyan terület, ahol az osztrák cégek teljesítménye elismerést érdemel, ez pedig a másológépek előállítás. Jelenleg Ausztriában mintegy nyolcvanegyezer másológép évi négy és fél milliárd másolatot állít elő, s mindezt körülbelül húsz százalékkal olcsóbban, mint az Európai Közösség többi országában. 1989-ben további nagyarányú felfutás várható, százharminc osztrák cég tevékenykedik a területen, és mintegy huszonnégyezer másológép gyártását és eladását tervezik. Az új gépek integrált szolgáltatásokra képesek, s elvégzik a másolatok fűzését is. Lassan kialakul az a helyzet, hogy a kiadványok előállítása olcsóbb lesz másológéppel, mint nyomdai úton.

Az IFABO olyan gazdag szakkiállítás, amelynek tanulságait nehéz röviden összefoglalni. Szerencsés helyzetben vagyunk, hogy már harmadik alkalommal sikerült nyomon követni a változásokat, az új irányokat, fejlesztési törekvéseket. A kiállítás általános tanulsága, hogy a szellemi munka, az információtermelés és -felhasználás haté-

konnyá tétele elsődleges fontosságú a fejlett nyugati társadalom számára. Ennek érdekében a legapróbb részletekre is gondot fordítanak, legyen az egy bútor kötőeleme vagy ragasztóanyag egy borítékon. Ilyen környezetben a legdrágább megoldás is olcsó lehet, mivel alkalmazása során megtérül, s az éles versenyhelyzetben ez az egyedül követhető megoldás.

Hazafelé jövet az osztrák—magyar határon ezen a területen ötlik szembe a legnagyobb ellentét. Éppen bontani kezdték a műszaki zárat, eltüntetve egy régi szimbólumot és az elzárkózás régi eszközét. Ugyanakkor az elszigetelődés sokkal hatékonyabb új eszközének a premierje zajlott: a legújabb vámszabályoké. Szinte elképzelhetetlen, hogy ez az új „határzár” átengedjen valamit is a Bécsben látottakból a magyar gazdaság-

ba. Aligha hihető, hogy egy magyar vállalkozó saját erejéből valamit is hasznosítani tudna a kiállításon bemutatottakból. Ennek nemcsak a nyugati pénzben szükséges jelentős tőkehiány az akadálya, hanem a hazai viszonyok mellett nyomasztó vámteher is. Pedig úgy tűnik, létkérdés lenne mind több szállal kapcsolódni ezekhez a törekvésekhez, mert a közöttünk lévő szakadék önmagától csak növekedni fog.

The author presents a report on the IFABO exposition organized in Vienna between April 25—29, 1989.

A kultúra átértékelése a válság éveiben

Ágh Attilával és Poszler Györggyel beszélgetett Zeley László a Kossuth rádió 1989. április 19-én elhangzott műsorában.

■ *A sok-sok égető jelenség közül mit tartanak a legégetőbbnek a közművelődés és a kultúra területén?*

Ágh Attila: Számomra az a legfontosabb, mondhatnám, a letragikusabb dolog, hogy a nyolcvanas évek végén erősen, határozottan megkezdődött azon szubjektív feltétel lerombolását, amelynek segítségével a gazdasági, társadalmi válság folyamatából kiemelkedhettünk volna. Nevezetesen, egészen világosan az emberek képzettségéről, a legszélesebben értelmezett közművelődésről van szó, és ehhez kapcsolnám ennek intézményrendszerét is, az oktatási rendszer és az egész művelődési rendszer infrastrukturáját. Ezek szó szerint összeomlóban levő intézmények. Míg pár évvel ezelőtt azt mondhattuk csak, hogy a stabilizációhoz, az újrakezdéshez az objektív feltételek nincsenek meg, de a szubjektív feltételek (az emberek képzettsége, a kiművelt emberfők) az egész társadalomra kivetítve megvannak, most már egyre kevésbé mondhatjuk ezt. Egyre inkább szét-törőben, eltűnőben vannak a szubjektív feltételek is.

Poszler György: Én hadd válasszam ketté az indító kérdést. A kultúra általános problematikáját tekintve azt mondanám, hogy azon a ponton vagyunk, amikor számolni kell a tradicionális kultúrafogalommal, amely többféle értelemben is humán beállítottságú kultúrafogalom. Úgy is, hogy bizonyos fokú humaniorák állanak a közép-pontjában, és úgy is, hogy szemléletében a humánumnak — talán mondanám így —, a személyiségnek a formálását tekintette alapnak. Most ez a lényegében humán beállítottságú, tradicionális kultúra az összeomlás határán van. Ezt tekintem én átfogó problémának.

De a másik vetületben, szűkítve egy kicsit a kérdést, a közművelődés alapproblémájának azt tekintem, hogy még valamikor a derűsebb, vagy legalábbis derűsebbnek hitt hetvenes években élhetett egy olyan koncepció, hogy közoktatás és közművelődés egymásra épülve élnek, és biztosítani tudnak egy életen keresztül tartó művelődést. És ennek a társadalom növekvő szabadideje aládolgozik. Azóta ez mind a három ponton teljesen megrendült. Tudjuk, hogy a közoktatásunk nemcsak infrastrukturálisan van nagyon rossz állapotban, hanem úgy érzem, hogy egész koncepciójában dezorientált. Erre nem épül szervesen egy közművelődés. Mert ez a közművelődés egyrészt intézményrendszerében tökéletesen megrendült, elbizonytalanodott a közvetítendő tartalmakban, a társadalom a pszichés és idegi tűrőképességének a végső határán van. A későbbiekben ezt árnyalhatjuk, most nagyon sötétre sikerült, de a kérdés provokálta.

— *Valóban a legégetőbb kérdés megfogalmazását kértem. Úgy látom, hogy Ágh Attila és Poszler György megfogalmazása két ponton egybeesik. Ágh Attilának több tanulmányában találkoztam a szűkített nemzeti újratermelés fogalmával, ami talán Poszler György gondolatmenetébe azzal illeszthető bele, amit legutoljára mondott (tehát a szabadidő elfogyása, a túlterhelt egyén, akinek nincs ideje és módja kultúrával érintkezni stb.). Hogyan befolyásolja ez a szűkített nemzeti újratermelés az egyéni újratermelést, és miért veszik el közben a kultúra?*

Ágh Attila: Kettős nyomás alá került (felülről és alulról) a kultúra egész szervezete. Nevezetesen, felülről: amikor a legnagyobb

szükség lett volna rá a továbblépés szempontjából, akkor még az a minimális támogatás sem maradt meg, ami a hetvenes évek végéig többé-kevésbé biztosítható volt. Alulról viszont nyilvánvaló volt, hogy egyfajta emberi kibontakozás szempontjából is döntő lett volna a kultúra, de bekövetkezett ez az önfelhasználó, önkizsákmányoló életmód, amely teljesen kiszorította az emberek időmérlegéből. Ez azzal a hatással járt — sajnos a komor képet tovább kell sötétíteni —, hogy kettétört a magyar társadalom. A társadalom felső kétharmada többé-kevésbé, igen nagy kínok árán, fel tudott zárkózni, többé-kevésbé meg tudta őrizni az életszínvonalát. Ezt nem lehet hosszú ideig ilyen önkirabló módon csinálni, de egy ideig, mivel az emberekben vannak tartalékok, lehet. A társadalom alsó egyharmada azonban mindjobban kiszorult. Azok az ellentmondások, amelyekre Poszler György már utalt, az én objektivista szociológiai nézőpontomban azt jelentik, hogy tömegmérésekben történt meg a szakképzetlen emberek újratermelése. Tehát a társadalom egyharmada gyakorlatilag kiszorult minden formális képzésből, egyfajta gettóba került, leszakad a társadalom életéről. Nincsenek olyan kulturális folyamatok, és ennek a rétegnek nincsenek olyan kulturális készségei és viselkedésformái, amelyek révén be tudna kapcsolódni. Hadd adjak néhány mondatban egy rövid diagnózist a felső kétharmadról is. Itt viszont szociológusaink diagnózisa szerint létrejött egy háromfejű társadalom. Nevezetesen a vagyon, a hatalom és a művelődés három olyan szerveződési elvvé váltak a magyar társadalomban a hetvenes és nyolcvanas évek folyamán, amelyek egymástól függetlenül hatnak és nincs közük egymáshoz. Vagyis a növekvő vagyon nem vezet nagyobb hatalomhoz és művelődéshez, a növekvő hatalom nem vezet nagyobb képzettséghez, nagyobb vagyonhoz, vagy jobb gazdasági helyzethez, és végül elmondhatja az egész értelmiség, ami nem egy tagolatlan csoport — szinte többes számban kellene említeni, annyira különböző rétegek vannak benne —, hogy a művelődési pozíciók újratermelése, akár bővítése nem vezet sem jobb gazdasági feltételekhez, sem pedig a társadalmi életben való nagyobb érdekérvényesí-

téshez, magyarul: hatalomhoz. Tehát a társadalom háromfejűvé vált a felső kétharmadában, és élesen lehasadt róla az alsó kétharmad. Ez a helyzet.

— *Poszler György egyetért a diagnózissal?*

Poszler György: Igen, de szeretnék két ponton továbbmenni ebben a kérdésben. Teljesen egyetértek azzal, hogy a legalacsonyabb műveltségi szint újratermelődik. Ez az, amit Ágh Attila a leszakadó rétegnek mondott. Ehhez csupán annyit tennék hozzá, hogy felrémlik az a veszély — talán lehet így fogalmazni —, hogy a kulturális termelés jelentős része megpróbálja mégis elérni ezt a leszakadt réteget, és ennek következtében olyan színvonalsüllyesztést hajt végre, hogy a termékei még ebben a rétegben is eladhatók legyenek.

A másik dolog, amiben tovább szeretnék menni, a közoktatás kérdése. Ezzel két alapvető problémám van. Az egyik az, hogy szerintem alapvetően elhibázott a koncepciója. Ezen azt értem, hogy teljesen elfogadott gyakorlattá vált az, hogy úgy kívánt a gazdaság felől jövő igényeknek eleget tenni, hogy megpróbálta az iskolatípusait bizonyos elképzelt munkafolyamatok, tevékenységi formák szerint differenciálni. Ennek következtében felduzzasztotta a kváziszakképzés rendszerét, amelyben egy csomó általános műveltség tekintetében nagyon igénytelen embert képzett, szakmai szempontból pedig olyan embert, aki éppen az általános műveltsége, igénytelensége miatt a szakmai kultúráját sem tudta kellő fokon megújítani és mobilizálni. Ugyanis meglehetősen közismert dolog, hogy a szakmai mobilitás, a szakmán belüli stílusváltás, az ismeretekkel való lépésváltás csak egy szolid és szilárd általános műveltségű, humánus bázison képzelhető el. Továbbá a mi közoktatásunk tragikusan lefelé tendál. Nem tudtunk létrehozni olyan intézményhálózatot, amely a kiváló tehetségeket megfelelően ápolná. És ebből az következik, hogy a kiváló tehetség kényelmetlen és nehezen kezelhető ponttá vált az agyonhajszolt pedagógus szemében. Ezzel egy állandó középszerűség — az előbb azt kellett mondanom, hogy a társadalomban a legalacsonyabb szint, itt, az oktatásban azt, hogy egy állandó középszerűség — termelődik újra.

— Poszler György említette azt a veszélyt, hogy a kultúratermelés egy része megcélozza azt a bizonyos alsó egyharmadot. Ehhez kapcsolódna az a gondolat, hogy az utóbbi időben mintha a magyar kultúra is egyre jobban globalizálna, de sajátos módon. Érdemes megnézni a videokazetták piacát, a műholdak műsorait (Sky Channel, Super Channel stb.). Érdemes megnézni, hogy milyen zenés kiskazetták kerültek forgalomba, és milyen hanglemezek. Hamarosan észrevevesszük, hogy egy nagyon provinciális kultúra tört itt be, részben azonban egy sajátos, magyarra félig-meddig lefordított, vagy magyar ízlés szerint kezelt angolszász kultúra. Ennek látjuk most már mindenütt a jeleit. Ágh Attila más vonatkozásban foglalkozott a globalizáció témájával. Helyes az én gondolatmenetem, vagy pedig eltúlozom a dolgot?

Ágh Attila: Én tovább fokoznám egy újabban létrehozott kifejezéssel, a *homo consumens universalissal*, amelyet a hatvanas években gyártottak, de a nyolcvanas években vált divattá. Magyarán: tisztában kell lennünk azzal, hogy a tömeggyártás és a globális médiumok, tehát a tömegkommunikáció következtében az egész földön több milliárd ember számára nagyon hasonló fogyasztási minták jöttek létre, amelyek demonstrációs hatásukkal szinte kötelezővé teszik bizonyos viselkedésformák, bizonyos áruk átvételét (a McDonalds, a Benetton és sorolhatnánk tovább). Tulajdonképpen az egész glóbuszt átfogják, viselkedésmintákat adnak, és az áruban egy egész társadalom jelenik meg a maga intézményrendszerével, innovatív készségével — hadd legyen most egy kicsit túl ünnepélyes. Az áru egy üzenet. Mögötte egy egész társadalomkép van. Ezért ennek a fogyasztói viselkedésnek, a globalizálódásnak vannak óriási veszélyei, mint ahogy vannak nagyon előnyös vonatkozásai is. Hosszan mehetnék tovább, de most csak azt szeretném jelezni, hogy nálunk a kultúra teljes válságállapota és szétesése — amelyben eddig nagyon szépen megegyeztünk, szinte azt lehetne mondani, hogy abban versengtünk, hogy fekete színnel ki rajzol fel dolgokat élesebben — még mindig nagyon halvány megfogalmazás ahhoz képest, ha azt vesszük figyelembe, hogy egy éleződő nemzetközi közegben

élünk, áruinkat ezen a globális piacon kell eladnunk, az átlagmagyar viselkedésének egy ilyen globális közeghez kell illeszkednie. Nyugati szomszédainknál már a kultúra társadalma jelenik meg, ahol a hangsúly a tulajdonképpen áruk termeléséről áttevődik a kultúra termelésére. Mi pedig pont egy olyan válságba jutunk jelen pillanatban, amikor anyagi áruk termelésére nagy kinnal még képesek vagyunk, de a kultúra termelésére, ami minden fejlődés forrása lenne — beleértve az áruk termelését is — egyre inkább képtelenek vagyunk.

— Poszler György hogy látja a mindennapiság és a kultúra viszonyát: egy integrációs folyamat megy végbe, vagy pedig egészen más?

Poszler György: Az imént provinciálisnak nevezted a globalizálódási folyamatot. Ez első hallásra lehet megdöbbentő, de ha jobban belegondolunk, akkor valószínűleg egy olyan lényegi folyamatról van szó, melynek megvilágítására hadd forduljak bizonyos értelemben klasszikus gondolatmenetekhez: Valamikor, még a hatvanas években Illyés egy interjúban rendkívül koncepciózusan, és azt mondhatnám, hogy dialektikusan közelítette meg, mi az, hogy provincializmus. Nevezetesen úgy, hogy provincializmusnak értelmezhető az, hogyha valaki itt, Magyarországon Párizstól nem látja Orzót, de természetesen az is, ha Orzótól nem látja Párizst. Ebbe a gondolatmenetbe helyezve a dolgot, bizony fennáll az a lehetőség, hogy mi a nemzeti kultúra magas szintű újratermelésének a lehetőségét elveszítve, egy ilyen fajta homogenizált konzumszintre kerülünk, és ez pedig abban az értelemben lesz mélyen provinciális, hogy onnan nem látni azt, ami itt van.

Ami az eredeti kérdéset illeti, hogy homogenizálódási folyamat vagy sem: Én úgy látom, hogy ez a homogenizálódási folyamat megindult vagy megindul, de hadd fusak egy picit messziről neki a dolognak. Ez az egész autonóm kultúra fogalom tulajdonképpen nem olyan nagyon régi keletű. Valamikor egy szakrális világkép és egy szakralizált gyakorlat talaján a kultúra a mindennapok szerves része volt, és nem volt autonóm ilyen értelemben. Úgy gondolom, hogy a demitizált világkép, azaz a polgári társada-

lom hozta létre ezt a szétválást, hogy egyik oldalon áll a tisztára praktikus hétköznapi, és a másik oldalon a szakralitásnak valamiféle emlékét őrző autonóm kultúra, benne a művészeti kultúrával. Úgy látom, hogy nagy erővel megindult egy integrálódási folyamat, de ennek a folyamatnak az a lényege, hogy a profán és teljesen gyakorlati szempontú mindennap elnyeli a kultúrának az autonóm szféráját, tehát a szakralitásnak, ennek a különállásnak, és ezzel együtt egy egész értékrendszernek a szféráját is. Hogy ez az integráció nem középszinten vagy felső szinten jön létre, hanem nagyon alacsony szinten, ez az a probléma, amely foglalkoztat (mert egyébként az integráció folyamata ellen felesleges lenne kardot rántani).

— *Visszakapcsolva Ágh Attilához, nála olvastam azt a megállapítást, hogy csak magas szinten fogyasztó ember tud magas szinten termelni, mi viszont alacsony vagy közép-szinten fogyasztunk. Hogy tudunk mi termelni?*

Ágh Attila: A válasz, sajnos, túlságosan evidens, valóban adódik a kérdésből. Nálunk egy olyan gondolati modell létezik, amely megfordítja a valóságos összefüggést, tehát azt mondja, hogy majd ha gazdagok leszünk a termelésben, és rengeteg felesleget termelünk, szabadidőt, meg javakat is, akkor megengedhetjük magunknak a kultúrá-lódás luxusát. Valójában a nyugati modellek, amelyeket a kultúra társadalmaként kezdtem emlegetni, az ellenkező oldalról közelítik a kérdést. Ők azért olyan gazdagok, mert rengeteg figyelmet fordítanak a kultúrá-ra. Az első pillantásra Magyarországon nagyon sajnálatos módon gondolatki-sérlet-nek tűnik, ha azt mondom, hogy képzeljünk el egy társadalmat, amelyben a lakosság 15-20 százaléka foglalkozik csak a tulajdonképeni anyagi termeléssel, és ez mint mezőgazdaság és ipar együttesen kapcsolódik egy szolgáltatási szférához. De van egy negyedik szektora is a társadalomnak, ahol a tudást termelik a szó tudományos értelmében, valamint az embereket magukat „termelik”, mint tudással, művelődéssel rendelkező lényeket. Ez a negyedik szektor most már a társadalomban foglalkoztatottak 40-50 százalékát magában foglalja. Egy olyan — ha úgy tetszik — ellentmondáshoz jutunk el,

hogy a társadalom tagjainak nagy többsége a kultúrát termeli, a kultúrával foglalkozik, sőt az emberek a valóságos életmódjuk, idejük többségében ezt a kultúrát fogyasztják. A társadalom tehát a kultúra társadalma abban az értelemben, hogy az emberek nagy többsége hivatásszerűen kultúrával foglalkozik, illetve ideje nagy részében mindenki ennek a termékét fogyasztja. Itt már egy egészen más modellel van dolgunk, hiszen ha az értelmiségi pálya „közhivatás”, akkor egy külön értelmiség válik el ettől a most már tömegszerűvé vált értelmiségtől. Sőt, hadd bonyolítsam a dolgokat még egy kicsit. Nálunk arról zajlanak a viták, hogy lehet-e áru a kultúra. Én teljesen megfordítom a dolgot: ebben a társadalomban, amelyről beszélek, tulajdonképpen elsősorban a kultúra áru. Hadd mondjak valamit: a McDonalds sokszor nem visznek külföldre semmit, csak a licenccüket, tehát az eljárást. Az ő árujuk egy számítógép által vezérelt program, műszaki előírásokkal, jelképrendszerekkel, amelyek magukban foglalják az öltözködést, a viselkedést, egy üzlet külső megjelenését stb. Ez az árujuk, egy jel. A társadalomban tehát már nem az anyagi termékek válnak igazán árucikké, hanem egyre inkább a kulturális szolgáltatások, a felfedezések, az eljárások. Ha úgy tetszik, a jelek, amelyek a komputerizációval teljesen reprodukálhatóvá válnak. Tehát az anyagságnak az a vonása, ami végelességet kölcsönöz, a valóságos anyagi termék, amelynek szállítási problémái vannak, és ilyen értelemben térben és időben mozog, ez eltűnik a társadalom mögül. A legfejlettebb országok legfőbb exportcikkei már régen felfedezések, legkülönbözőbb licencek, kulturális termékek, illetve azok jelei, kódjai. Ezek nagyon bonyolultul hangzanak, pedig tulajdonképpen a legpraktikusabb dolgokról van szó. Az óriási problémám az, hogy ennek a tömegméretű kultúrának bizonyos alacsony szintű termékeit — mint már tárgyaltuk — ránk önti a nemzetközi tömegkommunikáció, s ezeket mi kritika nélkül, emésztetlenül és a magunk nemzeti kultúrájának fejlesztése nélkül, védtelenül fogadunk.

— *Mert azt hisszük sokszor, hogy felzárkózunk vele a Nyugathoz?*

Ágh Attila: Igen, ennek van egy kompen-

zációs effektusa is. Lecsúszó ország mákonya, hogy azzal, hogy a legalacsonyabb kulturális terméket átvesszi és fogyasztja, felzárkózást él meg, valahogy a tudatában kompenzálja magát. Azonban azoknak a kulturális jelenségeknek, viselkedésformáknak az átvételére, amelyek ezen társadalmak legfőbb termékei (és a hozzájuk való felzárkózásunk minimális feltétele lenne, hogy ezeket át tudjuk venni, hogy ezeket a kulturális jeleket meg tudjuk fejteni), nos, erre teljesen képtelenek vagyunk, azért, mert a kultúránk összeomlóban van. A kultúra mint áru, a komputerizált és kulturált társadalom és viselkedésforma számunkra, a magunk csökkenő képzettségével, nem is fenntartó képzettségével, egyre inkább a Hold távolságába kerül. Olyan valamivé, amit nem tudunk megemészteni, felfogni, kulturálisan dekódolni az értelmét, beépíteni a saját tevékenységünkbe. Sodródunk tehát el a kulturált világtól, és időnként még olyan büszkeséggel is, hogy mi tulajdonképpen az anyagi termelésben igyekszünk megkapaszkodni. Csak-hogy egy válságágazathoz kötődünk ezzel, nemcsak az iparon belüli válságágazathoz, hanem az iparhoz mint válságágazathoz, az anyagi termeléshez mint kiszorulóban levő társadalmi területhez, holott a világ kultúrát termel, és a felzárkózás egyedüli lehetősége ebben a kulturális termelésben való részvétel és felzárkózás.

— *Megállítható-e, illetve megfordítható-e vajon ez a folyamat?*

Ágh Attila: A felzárkózásban a második világháború után a legkülönbözőbb típusú országok voltak sikeresek Izraeltól Dél-Koreáig, Finnorszáig, és a sort lehetne szaporítani. Ezekben az országokban egy dolog volt közös, hogy szegények voltak ugyan, de amijük volt, azt a művelődésbe, az oktatásba, a kultúrába fektették. Ennek következtében egy nagyon erős, mondhatni forradal-

mi felzárkózási folyamat eredményét láttuk a hetvenes évek folyamán ezek részéről. És ezek az országok már mind a legfejlettebb országok közé tartoznak. Mindazok az országok, amelyek megpróbálták az anyagi termelés szűken vett szférájába beruházni, és az összes erőforrásaikat oda koncentrálni, rohamosan lemaradnak a világ fejlődési vonalától.

Poszler György: Én ezt dolgot úgy látom, hogy olyan ponthoz érkeztünk el, amikor egy saját erőből történő talpraállásra nem látok lehetőséget. Egy olyan külső segítségre, anyagi-gazdasági segítségre van szükségünk, amely ezt a lábraállási folyamatot valamilyen úton katalizálja, egyáltalán a lehetőséget megteremti. De itt jön a dolog másik oldala: hogyha ezt egy régi koncepciónak a bázisán fogadjuk, akkor ugyanúgy eltűnik, mint ahogy eltűnt évtizedeken keresztül. Tehát ennek csak akkor van valami értelme, hogyha ezt egy koncepcióváltás alapján fogadjuk. És itt arról van szó, amit Ágh Attila a kultúra termelésének a problémájáról elmondott. Ezt összekapcsolnám az egyik indító gondolattal, azzal nevezetesen, hogy mi megpróbáltuk a kultúrát úgy beprogramozni, az oktatásügyünket ahhoz igazítani, hogy rövid úton hozzon a gyakorlatban gyümölcsöket. Ezen a koncepción kellene változtatni, és a lehetséges segítséget a kulturált ember „termelésére”, és ezáltal a kultúra termelésére fordítani. Az valamit hozhat. 1918–19-ben — anélkül, hogy valami mítoszt akarnék kelteni — Lukács György az első pillanattól kezdve úgy fogta fel, hogy egy új társadalom kísérlete nem a termelés megváltoztatásáról szól, hanem a kultúra megváltoztatásáról. Ennek része lehet a termelés megváltoztatása és a tulajdonviszonyok megváltoztatása. De a játék tétje nem a termelés és a tulajdonviszonyok, hanem hogy megteremthető-e egy új kultúra.

Az elérhetetlen filmszakirodalom

Shampa Banerjee—Anil Strivastava: *One Hundred Indian Feature Films* (Száz indiai játékfilm). New York—London, Gerland Publishing Inc., 1988.

Az utóbbi években egyre kevesebb nyugati filmszakkönyv került be hazánkba. Ezek a leggyakrabban amerikai—angol könyvek ugyanis olyan elérhetetlenül drágák, hogy még a megszállott műkedvelők is lemondanak róluk. Az illetékes szakkönyvtárak már régen letettek ezekről a reménytelen próbálkozásokról, s az a néhány kitarító hobbista is meggondolja, hogy hűtőszekrényt, videót, személygépkocsit, lakást vásároljon-e, vagy szakkönyvet. Az intézmények számára ilyen választás nincs, hiszen ők négyzetesen megemelkedett könyvárak mellett, erősen megnyirbált költségvetéssel dolgoznak. Ez a kis könyvecske például harminchat dollárba kerül, sőt a postaköltséggel együtt vagy negyvenbe. Így nem csoda, hogy Magyarországon csak egy helyen található meg, ide is ajándékba küldték. Pedig milyen hasznos lenne a filmbeszerzők számára is, akik az évente gyártott kilencszáz indiai film közül így könnyebben választhatnák ki a jelentősebb műveket. De őket sem nagyon érdekli, hiszen hazánkba oly kevés indiai film került és kerül be, hogy itt szó sincs választásról. Bár a világ legtöbb országából szintén nem jutnak el ide a filmek, semmilyen csatornán, semmilyen intézményhez, semmilyen közönséghez.

Indiai film azért sem kerül be hozzánk (és ha bekerült, akkor is csak maroknyi néző elé egy-egy vetítésen), mert az új televíziós, illetve „videokultúra” egyik tragikus következménye az akció, a felgyorsított cselekmény, a látványosság, az erőszak, a szex előtérbe helyezése, a zsigeri reakciók végtelen kizsákmányolása, akár olyan áron is, hogy a játékfilmeket megcsönkítják: csak a legkiválóbb cselekménysorokat hagyják meg belőlük, akár még a logikai lánc, az ésszerűség kárára is. A legértékesebb indiai filmek viszont lassúak, aprólékosak, mikrorealisták, s szemben a hollywoodi akciófilmekkel, itt még a kommersz sem olyan megtervezetten hatásvadász. Szatyajit Ray például, nagy nemzetközi elismertsége ellenére, sohasem lett sikeres Nyugaton. Náluk az ötvenes-

hatvanas években, tudomáson szerint, egyedül Raj Kapoor két filmje aratott sikert, de ma már nem dönthetjük el, hogy vajon ez nem a hiánygazdaságnak volt-e az eredménye.

Ma egy piaczgazdaságra törekvő, hatalmas, bürokratikus filmtérjesztő apparátusba tulajdonképpen egyetlen indiai film sem kerülhet be. De nem juthat be az amúgy is vegetáló vagy haldokló minőségi filmtérjesztés nem létező rendszerébe sem. Cikk alig, tanulmány és könyv pedig, úgy tudom, egyáltalán nem jelent meg nálunk az indiai filmről. Sőt más hasonló nagy filmgyártási-forgalmazási rendszerről sem, amilyen például a japán, a hongkongi (s egyéb távol-keleti), a kínai, az egyiptomi (s általában az arab), az afrikai, a dél-amerikai. Azaz a világ nagy részének filmtérjesztéséről nincs tudomásunk, kivéve Nyugat-Európát és az Amerikai Egyesült Államokat. Amennyire egykor a svéd filmtérjesztésben és másutt tájékozódhattam, a világ több tucat országában készülnek értékes filmalkotások, és ezeket, ha szűk körökben is, de igyekeznek bemutatni, ismertetni, s legalább az angol nyelvű szakirodalmat terjeszteti.

Itt nem pusztán kulturális-tömegkommunikációs cseréről, hanem a humanizmus egyik utolsó bástyájáról van szó egy manipulált, technicista, kizsákmányoló világban. E kiemelkedő filmalkotások ugyanis nem „műtárgyak”, hanem emberek jajkiáltásai, emberi sorsok feltárásai, a világon mindenütt közös emberségről szóló tudósítások, segélykérések, a humanista kultúra élesztői. Amelyik társadalomból az ilyen alkotások kikerekednek, az nem egyszerűen a filmművészetet veszítette el, hanem humanista kultúráját is. És így tűnik el Bresson, Bergman, Szatyajit Ray, Mizoguchi, Dreyer és más nagy alkotók mikrorealizmusa: az a módszer, alkotói koncepció, amely: a felfokozott mozgás, az akció helyett a lélek aprólékos elemzését választotta.

A videoclípek, a mikroszámitógépes és videojátékok, a játékautomaták, a félszemmel nézett televízió és a megcsönkített videofilmeik világában nem jut hely e filmeknek: azok a gyerekek, akik a degenerálódott videokultúrán nőttek fel, felháborodottan elutasítják azt a figyelemkoncentrációt, empátiát, türelmet, gondolkodást, amit e „lassú” alkotások igényelnek. Beérett a hollywoodi filmek több évtizedes hatása: ma már az amerikai filmek közül is megbukik az „alternatíva” (például Malick). A budapesti Filmmúzeumban, az indiai filmek bemutatóján, bizony szomorú volt a

kongó üresség. Néhány megvásárolt darab sohasem került a nagyközönség elé, sőt azt sem tudom, hogy egyáltalán vetítették-e őket az első próbálkozás után. Nálunk a hollywoodi típusú akciófilmek „nevelő” hatásán túl még a leszűkített piaci és anyagi lehetőségek is nehezítik az ilyen alkotások lehetőségeit. Tehát nem tudom, hogy ha egyáltalán elolvassa valaki ezt az ismertetőt, érdeklődik-e majd, megpróbál-e akár egyetlenegy értékes indiai filmet is „áron alul” behozni. Aligha hiszem.

Olykor megdöbbenek, hogy hazánkban az értelmiségiek mennyire nem érdeklődnek a világ számos nagy kultúrája iránt. Jay Leyda éveket töltött a kínai film tanulmányozásával. Ezeroldalas könyvét lefordítottam. Tudomásom szerint szinte senki sem nézett bele egy évtized alatt. Az indiai film nemcsak volumenében jelentős (tömbtelen sok filmet gyártottak és forgalmaztak, s még ma is rendkívül népszerű tömegszórakoztató intézmény a mozi), hanem óriási jelentőséggel bír ebben a soknyelvű kultúrában, a túlszűfolt városokban, a kultúra homogenizálásában, az Európától oly nagyon eltérő szexuális, szórakozási, családi, kommunikációs, hierarchizált rendszerben. Egy új kulturális hálózat kiépítésében még sokat kínálhat a kultúra, a nyelv az alternatív kommunikációs rendszerek kutatóinak, de azoknak is, akik mindig örömmel fedezik fel az igen távoli kultúrákban az igen közeli emberséget, azt, hogy mennyire ugyanabban a cipőben járunk és szenvedünk. Én a filmet elsősorban soha sem művészetnek, hanem az élet iskolájának tekintettem, de ez már nem érvényes a totálisan manipulált, kizsákmányoló, a pszichológia és a kommunikáció technikáit e célra abszolút módon mozgósító audiovizuális cápákra.

Az a talán egy tucat értékes indiai film, amit főleg külföldön módomban volt látni, a bressoni, dreyeri neorealista, mikrorealista, humanista vonulat hozzánk nagyon is közel álló részét képezi. És ha egyszer végre hazánkban a filmterjesztés egy része nem lesz kereskedelmi tevékenység, ha ugyanúgy lesz alternatív filmterjesztés, mint másutt, akkor bizonyára lesznek olyan egyházi, cserkész-, oktatási, filmklub-, humanista, kulturális, közművelődési és egyéb intézmények, amelyek behoznak szűkebb köreik számára néhány tucat értékes filmet. Csak nekik tudom ajánlani ezt a könyvet, amely igen részletes tartalmi és filmográfiai ismertetőt kínál, igen szép papíron, igen magas szinten. Azoknak már alig, akiknek e balkáni pusztaságban a „magas kultúrát” csak az az évtizedekig tiltott szemét képviseli, amelyet én adminisztratív eszközökkel ugyan sohasem zárnék ki, de azért olykor a másik oldalra is szánnék egy pillantást.

És most nem pusztán az ismeretlen indiai fil-

mekre gondolok, hanem más nagy kultúrkörre, nagy filmgyártó országra is, ahol idáig sok ezer, sok tízezer film készült, s mégis szinte ismeretlenek egy olyan országban, amely állítólag nyit a világ felé. É világ nemcsak jégszekrényt és videokészüléket kínál, hanem humanista filmművészetet is. Nemrég még az előbbit és az utóbbit is szigorú sorompók zárták el, egyelőre azonban csak a műszaki zárat számolták fel, a kulturális elszigeteltség megmaradt.

Szekeres Péter

Frankenstein színpada?

Wolfgang Kleinwächter (ed.): *News Communication Technology and International Law. International Journalism Institute, Prague, 1988.*

1987. szeptember 20–21-én Drezdában az UNESCO égisze alatt nemzetközi szakértői szemináriumot tartottak az új hírközlési technika és a nemzetközi jog témájában.

Kaarle Nordenstreng, a tamperei egyetem professzora, a Nemzetközi Újságíró Szövetség elnöke előszavában kiemelte, hogy a hírközlési technika fejlődése olyan komplex folyamat, melynek szerteágazó kihatásai vannak nemcsak az egyes társadalmakra, hanem a nemzetközi kapcsolatokra is. Különösen fontos az a szerep, amelyet a tömegtájékoztatási eszközök játszanak a politikai és kulturális életben. Ez alapvető kihívást jelent mind a hírközléssel foglalkozó kutatók, mind az újságírók számára. Ezzel indokolható, hogy az UNESCO 2. számú középtávú tervébe (1984–1989) speciális programot iktatott be „Tanulmányok a hírközlés körében” elnevezéssel, melynek célja a hírközlés fejlődésének jobb megértése és további ismeretek szerzése, különös tekintettel a nemzetközi vonatkozásokra, valamint a technika rohamos előrehaladására.

Nordenstreng az újonnan felbukkanó egyik legfontosabb kérdésként jelölte meg a műholdak hasznosítását a hírközlésben. A közvetlen műsor-szóró műholdak (a továbbiakban az ismert angol kifejezés rövidítése nyomán DBS) új lehetőségeket teremtenek a rádió- és tévéközvetítések számára. A hírközlés egyre inkább az egész világra kiterjed, és növekvő mértékben képes hatni korunk valamennyi globális problémájára. Mindezek szükségszerűen az újságírók fokozott felelősségéhez vezetnek.

Nordenstreng hangsúlyozta, hogy az új hírközlési technika mindenfelé a jogalkotás új hullámain hívja életre nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt. Az újságírók nem vonhatják ki magukat

ebből a folyamatból, éppen ellenkezőleg, aktívan bele kell kapcsolódniuk. Hangot adott annak a reményének, hogy a konferencia hasznosan szolgálja majd a fenti célokat.

W. Poeggel, a lipcsei egyetem professzora bevezetőjében felhívta a figyelmet arra, hogy a tudomány különböző területein a műszaki fejlődés elért egy olyan pontig, ahol a két létező társadalmi rendszer, sőt az emberiség egésze sorsdöntő választást elé kerül. Különösen a haditechnika vívmányai jelentenek veszélyt, melyek képesek kioltani bolygónkon az élet valamennyi formáját.

Poeggel érintette az információ szabad áramlásának problémáját, mely véleménye szerint, csak meghatározott előfeltételek mellett képzelhető el, hiszen abszolút szabadság nem létezik. Ahogy más államok tiszteletben tartandó jogai határt szabnak egy állam szuverenitásának, ugyanúgy az egyének, a csoportok szabadsága is csak másokra tekintettel érvényesülhet.

W. Kleinwächter, a lipcsei egyetem professzora felszólalásában elsőként történetileg áttekintette a hírközlési eszközök fejlődését. Arra a következtetésre jutott, hogy valamennyi új technikai eszköz felfedezését, bevezetését előbb vagy utóbb nemzetközi tárgyalások, majd nemzetközi egyezmények követték. Ezen szerződés — a szabályozandó tárgytól függetlenül — két közös elemet tartalmaztak. Egyrészt a felek kölcsönösen elismerték egymás jogát arra, hogy az információterjesztő eszközöket az országhatárokon túl is használhassák. Másrészt az államok fenntartották azon jogukat, hogy a kommunikációt megszakítsák, ha a belbiztonság, a közrend vagy az erkölcs veszélybe kerülne.

Kleinwächter előadásának második felében a jelenlegi jogi szabályozás nehézségeiről szólt. A hírközlésen belül manapság három fő területet szokás megkülönböztetni: a nemzetközi távközlést, a nemzetközi tömegkommunikációt és a nemzetközi adatközlést. E három szféra között a különbségek ugyan elmosódní látszanak, mégis gigászi feladatnak tűnik az egységes szabályozás kimunkálása. Napjainkban ugyanis mindhármukról külön-külön egyezmények rendelkeznek, de igaz bennük sűrűn találhatók átfedések.

A hírközlés és a tájékoztatás konkrét nemzetközi szabályozása két síkon elemezendő. Egyfelől a szabályozás tárgya szerint (ezt fentebb már érintettük), másfelől pedig a szabályozó norma természetét szerint. Jogi normákat tartalmaznak a nemzetközi egyezmények, melyek közül külön is ki kell emelni az ENSZ alapokmányában megfogalmazott hét alapelvet: az államok szuverén egyenlőségének, a nemzetek és népek önrendelkezési jogának, az erőszak és a beavatkozás tilalmának, a nemzetközi viták békés elintézésének, a nemzetközi együttműködésnek és a szerződések tisztelet-

ben tartásának elvét, hiszen ezek valamennyi állam számára kötelezőek. Politikai normaként vehetjük számításba például az ENSZ 1982. évi, DBS-ről szóló határozatát, míg erkölcsi normákat találhatunk az *újságírás szakmai-erkölcsi nemzetközi alapeleiben*.

Egyértelmű, hogy a jelenleg meglevő szabályozás nem elégséges. A kodifikáció során a szakembereknek kettős követelménynek kell eleget tenniük: biztosítaniuk kell a hírközlés szabadságát, ugyanakkor a szuverén egyenlőség és más államok sérthetlenségének tiszteletben tartását is.

E. Konsztantinov, a Bolgár Tudományos Akadémia tagja a DBS-sel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott. Leszögezte, hogy a DBS jogi rendezésének szükségessége a műhold különleges műszaki sajátosságaiból fakad, s ez új politikai, szociális, gazdasági, kulturális és egyéb problémákat állít az államok elé. Az említett fő jellegzetességek a következők: a közvetlen műsorszóró műholdakat nehéz ellenőrizni a fogadó ország területéről; adásaikat a földi továbbító állomások nem szűrjük meg; nem lehet őket zavarni és határelőzést alá vonni; jóvoltukból a föld bármely részére eljuttathatók a videojelek, a televízió nézők szerzte a világban foghatják az adásokat (néhány éve ez még csak a hanglejekre vonatkozott).

A bolgár tudós arról is szólt, hogy a DBS-t illetően két ellentétes nézőpont ütközik a diplomáciai gyakorlatban és a nemzetközi jog tudományában. A tőkés országok képviselői által hangoztatott felfogás szerint a nemzetközi tömegkommunikáció az emberi jogok szférájába tartozik, ahol rögzítették a gondolatszabadság alapelvét. Ennek alapján az egyéneknek a polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 19. cikkében meghatározott azon joga, hogy hozzájuthasson bármilyen hírforráshoz, és hogy véleményét szabadon közölhesse, jogi lehetőséget teremt a DBS külföldre való eljuttatásához a fogadó állam előzetes beleegyezése nélkül is. Ezt az álláspontot erősíti a világűrben folytatott békés tevékenység elismert szabadsága, továbbá a DBS-re vonatkozó specifikus jogi szabályozás hiánya.

A másik nézet hívei úgy találják, hogy sem a legutóbb említett érv, sem az ENSZ keretei között a DBS tárgykörében zajló tárgyalások pillanatnyi holtpontra jutása nem ok arra, hogy semmibe vegyék az államok szuverenitását, melynek szerves része az a jog, hogy minden ország területén csak előzetes hozzájárulással működhessen a DBS. A DBS-t nem lehet jogi vákuumban üzemeltetni. A műholdak részei a nemzetközi hírcserének, amelyet mindazon államok ellenőrzésük alá vonnak, amelyeken keresztül az információ áthalad. Ez a szabály a nemzetközi jog alapeleiből következik, közelebből a szuverén egyenlőség és a belügyekbe való be nem avatkozás alapelvéből.

Másfelől a DBS kétségtelenül világűrbeli tevékenységet jelent. Kötik tehát a világűrjog sajátos normáin túl a nemzetközi jog általános alapelvei. Ennélfogva, mivel hatását nem a világűrben, hanem a földön fejti ki, idegen államok területén — ha a fogadó ország előzetes engedélye nélkül üzemel — megsérti a szuverenitást. Ha pedig így történik, a nemzetközi jogból további következmények adódnak. Az ilyen DBS működését le kell állítani, s a kibocsátó állam felelősséggel tartozik az elkövetett jogsértésért.

Végkövetkeztetésként Konsztantinov megállapította, hogy idősebb feladat a DBS-sel kapcsolatos valamennyi kérdéskör mielőbbi megnyugtató jogi rendezése.

Másfajta megközelítést javasolt W. Hoffmann-Riem, a hamburgi egyetem professzora. Szerinte az eltérő fejlettségű és ezért eltérő érdekekkel rendelkező államok léte miatt nem kedvezőek a feltételek a hírközlésre — vagy ezen belül a DBS-re — vonatkozó egységes szabályozás létrehozásához. Felveti, hogy van-e egyáltalán szükség bármifajta szabályozásra.

A nem szabályozás vitathatatlanul azoknak kedvez, akik gazdasági és politikai erejüknél fogva jogi háttér, támogatás nélkül is képesek kifejezésre juttatni érdekeiket. A gazdasági életben a nem szabályozás egyet jelent azzal, hogy az üzlet a piaci erőviszonyok alakulásától függ. Ebből következik, hogy akik e mellett törnek lándzsát, egyszersmind piacorientált rendszert akarnak.

A szabályozás híveit ellenben nem lehet egy csoportba sorolni. A szabályozás jelenthet jogi kereteket egy piacgazdaság számára annak érdekében, hogy megelőzze a zűrzavart és elkerülje a gazdasági koncentrációból eredő nem kívánt hatásokat. Lehet azonban egy másfajta gazdasági struktúra védőbástyája is, amikor a politikai elnyomás és a totalitárius utasítások rendszerét szolgálja.

Tovább szűkítve a kérdéskört a DBS-re, Hoffmann-Riem hangsúlyozta, hogy a műholdaknak éppen az a szerepük, hogy hatást gyakoroljanak más országok és társadalmak belső viszonyaira. Aligha van mód kidolgozni olyan nemzetközi jogi normát, amely képes lenne meggátolni ezt a hatást. Sőt kétséges, hogy húzható-e egyáltalán éles határvonal a megengedett hatás és a tiltott beavatkozás közé. A nemzetközi jogban semmi jele sincs annak, hogy e téren megegyezés születne.

A hamburgi professzor megállapította, hogy a fogható adások növekvő számának köszönhetően változás elé néznek a nemzeti tömegtájékoztatási rendszerek. A hírközlés új formáinak térhódításával párhuzamosan az előfizetők vagy elfordulnak saját hazai tömegtájékoztatásuktól, vagy rákényszerítik azt a műsorszerkezet átalakítására.

A kereskedelmi adások kibocsátói s egyáltalán

a DBS-t üzemeltetők már csak önszerveződésükkel vezérelve is kerülnek a világszerte elfogadott normák megsértésére, mivel ellenkező esetben saját piaci esélyeiket veszélyeztetnék. Ennélfogva a kíméletlen üzleti szempontok valószínűleg hatékonyabb szabályozó mechanizmust képviselnek, mint bármifajta hatósági ellenőrzés.

A lipcsei egyetemről érkezett H. J. Heintze is a szuverenitás kérdésével foglalkozott. Leszögezte, hogy napjainkra megváltozott e fogalom értelmezése. Míg korábban az elkülönülés kifejezője volt, addig korunkban, az államok kölcsönös egymásra utaltságának időszakában, a szeparálódás értelmetlenné vált. Ma már nem az állami szuverenitás garantálása az elsődleges feladat, hanem a szuverén egyenlőség biztosítása.

J. Becker, a marburgi egyetem professzora a nemzetközi adatáramlásról (transborder data flow, a továbbiakban TDF) tartott előadást. Kiemelte, hogy a TDF a jövőben stratégiai fontosságú lesz mindazon országok számára, amelyek meg akarják őrizni manőverezési képességüket a nemzetközi piacokon. A TDF nem más, mint a nemzetközi munkamegosztásban bekövetkezett gyökeres változások kifejezője. A TDF, mivel rendkívül rugalmas, tétől és időtől függetlenül működő információs rendszer, kielezi mind az országok közötti, mind az azokon belüli különbségeket. A politika és a jog eszközei nem alkalmasak a felmerülő problémák leküzdésére.

R. Pipe (Springfield) a GATT és az információs kereskedelem témájában szólt hozzá. Az USA politikáját elemezve rámutatott, hogy a tömegtájékoztatásnak megvannak a maga kereskedelmi vonzatai. Amerika a hírközlés világában a korlátozásoktól mentes szabad verseny híve. Csak kérészet szabályozást akar, amely többek között felölelné a nemzeti piacok rendezését, tisztázná a monopóliumok szerepét s a viták megoldásának eljárásai kérdéseit.

Más úton jár Kanada, amely nemzeti tömegtájékoztatási politikát dolgozott ki. Ennek részét képezi a kanadai hírközlési ipar versenyképességének fokozása, az igazságos és kiegyensúlyozott regionális fejlesztés, az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférhetőség megteremtése, továbbá, hogy a kormány vállaljon felelősséget ezen irányvonal megvalósításáért.

A harmadik világ képviselőjeként a szudáni Abubakr El-Szaigh beszélt a DBS-nek a fejlődő országok életében betöltött szerepéről. Leszögezte, hogy — számba véve az egyes országoknak a világ információs rendszerében elfoglalt helyét — a fejlődő országok a legeladugottabb sarokban kucorognak. Ez egészen pontosan azt jelenti, hogy kiszolgáltatottjai a tőkés államok által uralt információs rendszernek. Megállapította, hogy a nemzetek szuverén egyenlősége nemcsak politikai

és területi tényezők által körülhatárolható fogalom. Beletartozik ebbe egy adott országnak a nemzetközi információs rendszerben játszott szerepe és tömegtájékoztatásának mikéntje is.

C. Hamelink, az amszterdami egyetem professzora némiképp szarkasztikus hangvételben mondta el véleményét az információs technika és a felelősség összefüggéseiről. Megállapítása szerint az információs technika rákfenéje végtére is erkölcsi probléma. A műszaki fejlődés logikája amorális. Erkölcsi megfontolások nem vezethetők, minthogy elsődleges hajtóereje a létrehozhatóság kérdése. Hamelink felhívta a figyelmet, hogy a műszaki fejlesztés úgyszólván soha nem találta szemben magát erkölcsi fékekkel.

Az ember egyik jellemzője az a belső erő, amely arra készíti, hogy megcsinálja mindazt, amire képes. Kivételesen merül csak föl a kérdés, hogy vajon meg kell-e mindig tennünk azt, ami hatalmunkban áll. A történelem során az ember sosem mutatott hajlandóságot az erkölcsi fékek tiszteletben tartására, és általában a haszon hajszolása vezérelte tetteit. Mihelyt valamilyen kedvező alkalom adódott, nyomban megragadta. Napjaink valósága azonban megköveteli, hogy legyőzzük ezt a kényszerneurózist, és megtanuljunk úgy dönteni, hogy ne tegyük meg automatikusan mindazt, amire képesek vagyunk.

Rá kell ébrednünk, hogy szereplők vagyunk egy drámában, dr. Frankenstein drámájában, ahol kiderül a tudósok erkölcsi alkalmatlansága arra, hogy ellenőrzésük alatt tartsák alkotásaikat. A mi korunk megengedi Frankensteinnek, hogy laboratóriumában azt tegye, amire éppen kedve szottyan.

Legalapvetőbb feladatunk, hogy kigyógyuljunk a Frankenstein-szindrómából, és olyan szintre fejlesszük erkölcsi bátorságunkat, hogy vállalni tudjuk a felelősséget mindazért, amit létrehozunk.

Dr. Füsthy Zsolt

Felmérés a pekingi médiumok közönségéről

Chinese Sociology and Anthropology. Spring-Summer 1986. (Brantly Womack Szerk.)

A címben említett felmérés 1982-ben készült a kínai újságíró szövetség égisze alatt, s eredményeit 1983-ban jelentették meg az újságíró évkönyvben. Az angol fordítás munkáját a meghívott szerkesztő, Brantly Womack és egyetemi kollégája Li-Shu

végezte el. A szerkesztő előszavában két összegző megjegyzést tesz: 1. A felmérések a tévé előretörését jósolják, ahogy ez nyugaton is történt. 2. A legnagyobb érdeklődést kiváltó tömegkommunikációs termék: a hírek.

A szerkesztő szükségesnek tartja, hogy megrajzolja azt a történelmi-társadalmi hátteret, amelyben a médiumok kialakultak és mai színvonalukat elérték. A dogmatizmus éveit felidéző történelmi visszapillantás talán a magyar olvasónak nem mond sok újat. A fejlődés küzdelmes évein — vörösgárdisták, tacepaók, Mao kiskönyvecskéje, kulturális forradalom — átvergődve 1976-ban, Mao halála után végre fellélegezhetett a sajtó. 1978: a modernizáció kezdete. Óriási lehetőségek nyílnak a sajtó számára is, gombamódra szaporodnak az újságok, a tévé- és rádióműsorok színesednek, megjelenik a minőség fogalma.

Egy 1982-es helyzetet ábrázoló táblázatból kitűnik, hogy minden lapfajta gyarapodott 1981-hez viszonyítva. (Az, hogy a Zsenmin Zsipaó is 4 százalékot nyert, betudható az újságpiac általános bővülésének, az olvasótábor kiszélesedésének, s nem más laptól való átpártolásról van szó.)

Egy másik táblázat szerint a városi-helyi lapok a népszerűbbek a tartományi újságok rovására. Pontosítva a képet: a legmagasabb értékelést az egy-egy városi kiadó által megjelentetett esti lapok kapták. Növekedés figyelhető meg a tudományos és szakmai lapok példányszámainál is. Az 1982-es adatok a hírközlés minden csatornájának általános bővülését bizonyítják. Ugyancsak növekedés tapasztalható a szerkesztőségek személyi állományában is, például a pekingi hírlap kétezer riporter, újságíró közreműködésével készül. A nagyközönség által hozzáférhető médiumok mellett megjelennek korlátozott számú, belső használatra kiadott publikációk is, melyek egyik fajtája, a Tájékoztató titkosnak titulált, és ez kölcsönöz számára vonzerőt. Tulajdonképpen a nemzetközi sajtó cikkei hozza rövidített tartalommal, mindössze négy oldalon.

A rádió és a tévé

Mára tagadhatatlan a fejlődés 1982-höz viszonyítva, amikor még többnyire vezetékes rádió volt a háztartásokban, falun pedig hangszórók jelentették a kapcsolatot a külvilággal. A rádiókészülékek sokasodását a tévé berobbanása akasztotta meg, amely hamar státusszimbólummá lett. A fogyasztó inkább tévét vásárolt — végül is a hangszóró mindenkinek szól. A felmérés is sugallja, hogy a nézői szokások ugyanabban a trendben fejlődnek, amely az USA-ban volt megfigyelhető az ötvenes években. 1982-ben 350 millió volt a tévéközönség, a rádió további négyszázmillióhoz

szólt — a hivatalosan becsült adatok szerint. A nyolcvanas évek közepére családi ügy lett a tévé — állapítja meg a szerkesztő, utalva arra, hogy korábban egy-egy tévés háznál gyűltek össze a kíváncsiskodók.

1984-ben Kína is felröppentette saját telekommunikációs műholdját, hogy szélesítse vételi lehetőségeit. Ugyanekkor a hírközlés még óriási fáziskésésben van: napokig, sőt hetekig „pihentették” a híreket a közzététel előtt. 1980-ban volt az első élő közvetítés: a négyek bandájának tárgyalása ment egyenes adásban, mintegy háromszázmillió hallgató számára.

A műsorszórás fejlődését a stúdiók állományában bekövetkezett növekedés is mutatja: 1980-ban a rádiónál ezren dolgoztak, 1981-ben a tévénél 980 fő. Ezek mellett még számos egyéb városi adó is sugározott műsort. A szerző kifejezi reményét, hogy „a rezsim elkötelezettsége a modernizáció irányába várhatóan kedvezően fog hatni a sajtóra, és általában a médiumok információs szerepére”.

A tanulmány szerkezete

Nyolc fejezet taglalja a pekingi felmérés anyagát — ebből hat fejezet a feldolgozás eredményeit ismerteti, egy pedig a felmérés módszerét. Az első fejezet általános megállapításokat tesz. A második a rádióval kapcsolatos ismertetést adja, a harmadik az újságolvasás általános helyzetét elemzi, és kitér a hitelesség fogalmára is. A következő három fejezet a három népszerű pekingi lapról kapott eredményeket, következtetéseket ismerteti.

A tanulmány közli An-Gang-nak a kínai kiadásban megjelent bevezetőjét is, aki a Társadalomtudományi Akadémián működő Sajtókutató Intézet igazgatója, a profi újságírók úttörője, a felmérés kezdeményezője és védnöke. Nem kevés ellenállással kellett megküzdnie a felmérés megvalósításánál: egyrészt „felülről” polgári csökevénynek minősítve megkérdőjelezték szükségességét, másrészt az eredmények nyilvánosságra hozatala érzékeny pontokat érintett, és ez nem talált egyértelmű fogadtatásra.

A módszer

A jelen felmérés fő erénye, hogy az első reprezentatív mintavétellel, számítógépes segédlettel való rétegvizsgálat volt Kínában. A fő figyelem a vizsgálódásnál az eltérő jelenségekre irányult. A felmérés újdonsága abban is megnyilvánult, hogy a kutatók nem kizárólag puszta számadatokkal dolgoztak, hanem riportokkal, interjúkkal is vizsgálták a valóságot. Az adatokat összefüggéseik-

ben kezelték, nem kiemelve azokból, „amint azt gyakran tapasztaljuk a nyugati társadalomtudományokban” — mondja Brantly Womack. Nagy gonddal történt a mintaválasztás is. Az irányelv a foglalkozás szerinti megoszlás volt. A következő foglalkozási kategóriák alkotják a felosztás alapját: munkás (30 százalék), paraszt (27 százalék), kereskedelmi dolgozó, diák, állami káder, tanár, technikus, nyugdíjas, munkanélküli (utóbbi 1,1 százalék; a százalékos arány csökkenő tendenciája adja a sorrendet).

A szerkesztő előrebocsátja fenntartásait a reprezentatív mintavétellel kapcsolatban: soha egyetlen minta sem tökéletes, és számolni kell a lehetséges eltérésekkel. Ez a felmérés Pekingben készült, és Peking nem tipikus kínai település. Bár közigazgatási körzetébe kilenc mezőgazdasági körzet is beletartozik, mégis urbánusnak minősíthető kínai viszonylatban. Lakossága aránylag módos, iskolázott. Összehasonlító statisztika szolgálna annak érzékeltetésére, hogy a pekingi adatok mennyiben térnek el az országai adatoktól. Peking lakossága 9,19 millió, a férfiak számaránya felülmúlja a nőkéét. Országos szinten ez az eltérés kisebb. Míg a városi-falusi lakosság aránya a mintában 70:29 — az országos arány csaknem a fordítottja ennek. Ugyanolyan eltérést tapasztalunk az iskolázottság szintjében is: a minta sokkal iskolázottabb az átlagosnál, de még szembetűnőbb ez a különbség az országos adatokkal való összehasonlításban.

A pekingi közönség

A felmérés eredményeiben is szembetűnő a falu és város eltérése: 20 városból 19 rádiózik-tévézik és olvassa a sajtót, míg falun csak fele annyian olvasnak, s 72 százalék rendszertelen olvasónak minősíti magát. A magyarázat részben az alacsonyabb műveltségi szintben található. A városi nem olvasók nagy számban az iskolázatlanságra hárították érdektelenségüket. Az olvasóknak csaknem a fele a sajtót tekinti fő hírforrásának, míg az agrár lakosságnál ez 11 százalék. (Mintha falun luxus lenne az, ami városban nélkülözhetetlen.) Ezek után azt gondolnánk, hogy a rádió- és tévéműsorban előnyben részesítik a híradásokat — de nem. Míg a városiak 76 százaléka hallgatja a híreket és 60 százaléka figyeli a tévé híradásait, az agrár lakosságnál ez csak 39, illetve 23 százalék. (Kínában a lakosság 80 százaléka a mezőgazdaságból él.)

A *nemek* szerinti eltérés nem mutat olyan szóródást, mint a falu-város kategória. A nők ritkábban használják a médiumokat, mint a férfiak, talán mert 66 százalékkal több időt fordítanak a háztartásra. A fiatalok a műsorszóró médiumokat kedvelik — ezt mutatja az *életkor* szerinti

megoszlás: A 13-17 évesek a „rendszeres”, a 18-25 évesek a „kevésbé rendszeres” hallgatók. Az iskolába járók rendelkeznek a legkevesebb szabad idővel a médiahasználathoz. Az újságolvasás gyakorisága és jelentősége egyenes arányban emelkedik az életkorral.

A foglalkozási kategorizálásnál nagy a szóródás a „fehérgallérosok” csoportján belül. Az állami káderek 74 százaléka, a tanárok 51 százaléka tartja legfontosabb hírforrásának a sajtót. Az előbbieket egyharmada főleg politikai és elméleti cikkeket olvas.

Népszerű témák

A felmérés vizsgálta a közönség érdeklődésének irányát is. Az erre szolgáló kérdőív tizenhét rádióműsor, tizenöt tévéprogram és tizenhét újság cikk felsorolását tartalmazza. A kérdezettnek választania kellett mindhárom műfajból egy-egy kedvenccet. Válaszolt: 2328 hallgató (értékelhető válasz 99 százalék), 2338 néző (100 százalék) és 1894 újságolvasó (96,2 százalék). A válaszok a következő eredményt hozták: a három listavezető rádióműsor a hírek és a híresszefoglaló (65,4 százalék), folytatásos történetek (45,2 százalék), zene és hagyományos opera (41,2 százalék). Ugyanez a tévénél: filmek (55,7 százalék), hírek (50,5), tévészínház (40 százalék). Az újságok esetében: a nemzetközi híranagy (43,1 százalék), a párt- és állami vezetők tevékenysége (39,4 százalék), a sport (25,2 százalék).

A „kik mit olvasnak” kérdésre a feleletekből a következő kép rajzolódik ki: a legnagyobb olvasókör a Zsenmin Zsipaónak van, de az ifjúság lapja, valamint a külföldi híreket közlő és „titkos” tájékoztató szintén a top lista tetejéhez közelít. A pekingi lakosság körében a pekingi hírlap és az esti hírlap a legnépszerűbb — az utóbbi valamelyest intelligensebb olvasókörrrel.

Az „elégé hihető” válaszok túlsúlya a „hihető”, valamint a „nem tudom” fajta válaszokkal szemben kizárta tesz bármiféle feltételezett politikai manipulációt. Határozottan kiérződik azonban a válaszolók kritikai attitűdje, azaz a hírekben, riportokban tendenciát vélnek felismerni. „Az emberek igényeinek figyelembevétele” kategória kapta a legtöbb elmarasztalást. Egyértelmű a következtetés: több felmérésre van szükség.

A három elit kategória (a káderek, tanárok, műszakiak) homogén a válaszolásban: egynegyed részük „hihető”, kétharmad részük „elégé hihető” minősítést ad. Kevés a „nem nagyon hihető” típusú válasz, és a káderek közül egy sem jelezte a „nem hihető”-t. Ugyancsak kevés a „nem tudom” válasz — intellektus és önbizalom sejtethető mögötte. A diákok és a kereskedelmi dolgozók alkotják a következő csoportot válaszadásuk ho-

mogenitása alapján. Bár különböző okokból, de hasonló értékelést adtak. Itt már sok a „nem tudom” és az elmarasztaló válasz, ami bizonytalan-ságot takar, valamint jelzi, hogy a válaszadó „outsider”-nek érzi magát a „politikacsinalás”-ban. A legkritikusabbak a munkások és a munkanélküliek — ez valamiféle elidegenedést sejtet. Feltűnő a „nem tudom”-ok nagy aránya, hiszen ez a kategória szorgalmas újságolvasó. Erre nem talál magyarázatot a kínai közvélemény-kutató.

Hovanyecz Barbara

„Tizenkét nap, amely megrengette a világot”

1956 sajtója. Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989.
1956 a sajtó tükrében. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Az 1956-os sajtó hozzáférhetővé tétele és könyvalakban való megjelenítése nem pótolja 1956 eseménytörténeti feltárását vagy reális értékelését, bár ahhoz nagymértékben hozzásegít. Elérkezett végre annak az ideje, hogy a könyvtárak szigorúan „zárt anyagként” kezelt részlegeiből és a kortársak féltve őrzött példányaiból sajtótörténeti értékű dokumentumkötetek álljanak össze és lassanak napvilágot. Hogy ez az igény mennyire valóságos, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egyszerre két összeállítás is megjelent: a Tudósítások Kiadó korábban Franciaországban már közétett „1956 sajtója” című kötetének hazai kiadását most a magyar olvasóközönség is kézbe veheti, másrészt viszont a Kossuth Kiadó „1956 a sajtó tükrében” című könyve tette hozzáférhetővé a magyar sajtótörténetből sokáig „kitiltott” lapokat. (A Tudósítások köteté bővebb válogatást ad, a budapesti újságok mellett a vidék sajtóját is bemutatja, a Kossuth Kiadó összeállítása mellett a jobb olvashatóság szól.)

Aki kézbe veszi a kötetet, már az első oldalakon érzi, hogy ez a sajtó milyen mértékben távolodott el az ötvenes évek hagyományos, egyarcú (értsd: arcnélküli) monolit sajtójától. A sajtó önmagára találása, politikai erejének és a válaszadás kényszerének felismerése, egyéni arculatának kialakítása nem minden lap esetében olyan nyilvánvaló, mint a Hétfői Hírlap (1956 szeptemberében indult), vagy az Irodalmi Újság esetében; lassabban és bizonytalanabban, de a magyar sajtó valamennyi fórumán végiment ez a változás. Október 23-ára a történelmi események és a velük párhuzamosan kialakult szellemi légkör már olyan sajtót talált, amely összességében valóban képes volt élni a sajtószabadság — régtől várt, mégis váratlanul megvalósuló — lehetőségével,

1956 SAJTÓJA

amely valóban a tájékoztatás eszköze lett, és amely a tájékoztatás szabadságát a politikai szabadságtól elválaszthatatlannak tartotta.

Tizenkét nap nemcsak egy nemzet életében szempillantásnyi rövid idő, amely a célokat inkább felvillantani, mintsem megvalósítani képes, de még inkább az a sajtó életében. Nyilvánvaló, hogy az elemzésre és összegzésre szolgáló folyóiratok e forradalmi változás eseményeit nem követhették, a hetilapok jobb esetben két számmal lehettek jelen — soha nem észlelt mértékben értékelődött fel tehát a napilapok tájékoztató, tudatformáló és hagulatteremtő szerepe. Alig van példa rá a magyar történelemben, hogy egy időszak napilapjai — valamennyi napilapja! — ilyen szoros kapcsolatba kerüljön korának történelmével, és évtizedek múltán is időálló dokumentumként, páratlan értékű olvasmányként szolgáljon az utókornak. A kötetek napról napra a legszorosabban követik nyomon az eseményeket a maguk hol véres, hol biztató, gyakran ellentmondásos valóságában, hírek és rémhírek történelem- és tudatformáló összefonódásában — az összegező tudás utolagos bölcs fölénye helyett a pillanatnyi értékelés kényszerét követelve az olvasótól is.

A kötetben tanúi lehetünk a magyar sajtó gyors átalakulásának. Az „1956 sajtója” 44 újság 113 számát mutatja be (a 44-ből 32 budapesti és 12 vidéki), közülük több a népfelkelés napjaiban ala-

kult (Igazság, Magyar Függetlenség, Magyar Honvéd, Magyar Világ, Szabad Magyar Rádió, Új Magyarország), több újság — az „időknek megfelelően” — nevet változtatott (a Szabad Népből Népszabadság, a Dunántúli Naplóból Szabad Dunántúl lett), több újságnál pedig a „lapgazdák” változtak meg (a vidéki lapok esetében az MDP megyei bizottsága és a megyei tanács felügyeletét a megyei nemzeti bizottság, a megyei forradalmi, illetve munkástanácsok vették át). Ezek a változások döntően október 30. és november elseje között mentek végbe.

Új lappal indult a Nemzeti Parasztpárt (később Petőfi Párt): Szabad Szó, illetve Új Magyarország címen, újra indult a Kisgazdapárt fóruma, a Kis Újság. A pártoktól független lapként folytatta munkáját a Hétfői Hírlap (a 4. szám jelent meg az októberi napokban), illetve ilyen szándékkal indult meg a Magyar Szabadság, a Magyar Világ, a Valóság. Az ifjúsági és az egyetemi lapok különösen jelentősek 56 sajtójában, amint az ifjúság szerepe is az volt 56 előkészítésében és történetében. A Szabad Ifjúság (a DISZ lapja) már október 23-án Gomulka beszédét hozza, és „A sajtó becsülete” címen közöl írást, a Jövő Mérnöke az október 23-ai tüntetésben vezető szerepet játszó műegyetemiek fóruma volt. Az Egyetemi Ifjúság, amely a tizenkét nap alatt öt alkalommal jelent meg, az ELTE Egyetemi Forradalmi Diákbizott-

ság lapja volt, az Igazság pedig „a forradalmi magyar honvédség és ifjúság lapjaként” jelent meg. Ezekhez társult a Magyar Ifjúság, illetve a Forradalmi Ifjómunkás, mindkettő az Ifjómunkások Forradalmi Bizottságának lapja.

A hagyományos „nagy” napilapokon kívül megindult azonban egy sor kisebb és helyi kezdeményezés: a Budai Hírlap, az Esti Hírlap, az Én Újságom (újraindított irodalmi gyermekújság), a Szabad Kisiparos, a Magyar Népsport (1956 novemberében volt a melbourne-i olimpia, bár az ország nem ennek a „lázában égett”), de megjelent 1956 napjaiban több egyházi hetilap is (Új Ember, Evangélikus Élet, illetve az ekkor induló Reformáció). Mindez azonban az önálló, szabaddá váló sajtóélet első néhány megnyilatkozása lehetett csupán.

Az 1956-os sajtó tudományos feldolgozása, tartalomelemzése még várat magára. Ez a százegynéhány újságlap azonban a tudomány által értékelhető adatokon kívül egészen mást és sokkal többet tartalmaz. Külön tanulmányt igényel az az öröm, amelyet a sajtó elvesztett hitelének a visszaszerzése fölött érez, „az igazmondás jó érzése” és a kimondott igazság hatalma. Külön elemzés feladata lesz azoknak az elfelejtett, elrejtett, eloltott jelképeknek, a nemzeti tudat és — mai szóval — identitás elemeinek az újrafelfedezése, amelyeket közel egy évtized (bár több szempontból akár az előzőt is hozzászámíthatjuk) igyekezett kitörölni, kiirtani a nemzet tudatából (a Himnusz, a nemzeti zászló, a címer, a korona). Ehhez kapcsolódik az a különösen szép szokás, amely az újságok lapjain — és nemcsak az irodalmiakon! — újra megjelenteti a magyar költészet nemzeti alapverseit, egyszerre bizonyítva a történelmi, tudati folyamatosságot és lelki, szellemi azonosságot. Vörösmarty Szózatát a Magyar Nemzet (X. 26.) hozza, Petőfi Föltámadott a tenger című versét a Magyar Hírlap (X. 29.), Kölcsey Himnuszát a Szabad Szó (X. 31.), Arany János Magányban című versét a Magyar Szabadság (X. 30.). Tamási

Lajos versét: Píros a vér a pesti utcán... több újság is megjelenteti. Az Irodalmi Újság hasábjain Németh László, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc szövegeivel meg újra, itt kap helyet Illyés Gyula 1950-ben írott verse: Egy mondat a zsarnokságról.

Az 1956-os sajtó azonban mégis mindenekelőtt a politikai, a harci események, a társadalmi átszerveződés folyamatának krónikása volt. A napi közlések sorában a hősi és tragikus események, a szervezett és spontán tömegmegmozdulások friss kommentálása a lényeg, ami forradalmi időszak sajtójánál természetes. A mai olvasó számára az újságoknak mégsem ez a része teszi '56 sajtóját torokszorító, mindnyájunkhoz szóló, igazán magyar és igazán budapesti olvasmánnyá. Olvasmánnyá, letehetetlen napi krónikává, életrajzzá — a magunk vagy apáink életrajzává. Hanem az, hogy — a lapokat pergetve — újra átélhetjük a véres hétköznapiak közvetlen emberi közelségét, a város — minden magyar város — küzdelmét a napi életért, átélhetjük a harcok színhelyévé vált utcák megdöbbentő leírását: a megkönnyebbült beszámolókat az életet jelentő kenyérszállítmányokról és a parkok virágágyásaiba temetett elcsúszott fölött érzett fájdalmat. Vagyis azt, hogy a lakói hogyan lettek eggyé városukkal, amelyben a történelemformáló események lezajlottak, a város, „a pesti utca” hogyan lett színtere, diadalmas tanúja vagy bevérzett szenvedője a politika kulisszái mögött a barikádok mögé kivonuló történelemnek...

1956 sajtója így, kötetbe foglalva, minden változatossága és sokszínűsége ellenére is egységes egész. Olyan egység, amely többnyire éles határvonallal válik el a megelőző és az utána következő történelmi és sajtótörténelmi időszaktól. Ezt a szemléletbeli egyenlőséget és stílári különbséget akkor érezzük igazán, ha a tizenkét nap írott sajtóját a „hagyományos” ötvenes évek és a „konszolidált” késő ötvenes évek sajtójával hasonlítjuk össze.

Lukáts János

medium

Egyirányú utca?

A Kelet- és Nyugat-Európa közötti tévéműsor-áramlás aránytalanságai az NSZK-ban is megmutatkoznak. 1974-ben a ZDF által sugárzott játékfilmek 6 százaléka származott mindössze a kelet-európai OIRT-tagországokból; 1987-ig ez az érték 2 és 9 százalék között mozgott. Abszolút számokban évente hét, illetve maximum 15 játékfilmet vett át a ZDF Kelet-Európától. A legfontosabb szállítók voltak: a Szovjetunió 30 és Lengyelország 28 filmmel. Őket az NDK követte összesen 23 játékfilmmel, megelőzve Csehszlovákiát (21) és Magyarországot (18). A Bulgáriából (6) és Romániából (3) származó filmek extrém kivételnek számítanak a ZDF-nél.

A kelet–nyugati koprodukción terén is a Szovjetunió az első 5 játékfilmmel — Csehszlovákia (4), Románia (3) és Lengyelország (2) előtt.

Ezzel szemben a Szovjetunióban például (egy 1983. januári vizsgálat idején) az NSZK-ból származó import állt az első helyen 23 százalékkal, ezt követte Franciaország 22 százalékkal, és csak a harmadik helyen jelent meg egy szocialista ország, Csehszlovákia, 11 százalékkal részesedvén a szovjet tévéimportból.

A kelet- és nyugat-európai tévétársaságok közötti koprodukción ritkaságszámba mennek. A nyugatnémet tévétársaságok rendszerint a kelet-európai filmstúdiókkal működnek együtt, míg a harmadik résztvevő legtöbbször egy kereskedelmi vállalat — többnyire a nyugat-berlini „Allianz-Film”. Ebből az együttműködésből mindenkinek csak haszna származik. A szabad gyártóknak éppúgy, mint a tévétársaságoknak igen kedvező a viszonylag alacsony árak — méghozzá mindenütt kitűnőnek mondott minőség mellett. A szocialista partnerek számára pedig a nyugati devizabevétel a mindkét oldalról kívánatos koprodukción „kellemes kísérőjelensége”.

Ami a műsorcserét illeti, korábban (különösen a szocialista országok részéről) az az elvárás érvényesült, hogy a csere elve az „áru áruért” legyen, tehát a piaci törvények és a valutaproblémák ne befolyásolják a műsorcserét. Ez az elv azonban

még az EBU-n belül sem igen érvényesült. A ZDF és a szovjet tévé között 1987-ben kialakított „cserecsomag” is csak a kivételt jelenti a piaci viszonyok szabálya alól. Egyébként a csere elvét hangsúlyozó szocialista országok nagyon is jól ismerik produkcióik piaci értékét. A Matthias Rust elleni eljárás filmanyagát például a Gosztyeleragyio napi árfolyamon: 250 ezer márkáért kínálta a WDR-nek.

A két legnagyobb nyugatnémet tévétársaság, az ARD és a ZDF műsorának egyötödét vásárolja csak más gyártóktól vagy kereskedőktől. Ennek költségeit azonban szigorúan titokban tartják. Hogy milyen helyi értékű van a szocialista műsorszállítóknak, annak megállapításában a tévétársaságoknál dolgozó szakértők véleményére vagyunk utalva. Mindkét társaságnál marginális jelentőségűnek mondják a szocialista országokból való műsorimportot. Az OIRT-műsorok legtöbbször a ZDF az NDK-tól vásárolja, második helyen Csehszlovákia áll — Lengyelország és Magyarország előtt, melyek kb. azonos arányt képviselnek a műsorimportban. A Szovjetunió csak az ötödik, míg Bulgária és Románia „statisztikailag elhanyagolható”.

A műfajok között a ZDF-nél első helyen a játékfilmek, és pedig rendszerint a mozifilmek állnak, míg a tévéjátékok, tévésorozatok kivétel-számba mennek. A második helyen a dokumentumfilmek vannak. A Magyarországról és Lengyelországból, főleg pedig a Csehszlovákiából származó gyermekműsorok a kelet-európai műsorimport egyik súlypontját képezik.

Az ARD-nál is az NDK az egyik legfontosabb szállító. 1971 óta szerződésben áll az ARD egyik vállalata, a Degeto-Film Kft. az NDK televíziójának export—import osztályával.

A szocialista importműsorok legnagyobb vásárlója a kölni székhelyű WDR, amely — az északnémet és a bajor tévéhez hasonlóan — a szocialista országokból származó tévéjátékok, család- és gyermekműsorok átvételében érdekelt.

A család- és gyermekműsorok — a játékfilmekkel ellentétben — az ARD-nál is nagy szerepet játszanak. Itt is a csehszlovák gyártókkal való együttműködés áll a középpontban. Néhány év óta pedig a lengyel gyártók is egyre nagyobb teret nyernek a gyermekműsorokban. Ebben a vonatkozásban nagy jelentőségű az ARD gyermekműsor-szerkesztősejének az a határozata, hogy „ki

kell váltani az olcsó egyesült államokbeli importot”, és meg kell nyitni a programot „a magas gyártási-technikai és esztétikai színvonalú, érdekes gyermekjátékfilmek számára”. (1989/1. szám)

The Listener

Mérték után

A massachusettsi technológiai intézet (MIT) tömegkommunikációs eszközökutató laboratóriuma (Media Lab), az Apple és az IMB cég anyagi hozzájárulásának köszönhetően, elsősorban egy olyan új szemlélet műszaki hátterének kidolgozására szakosodott, amelyet a műsorszórás (broadcasting) helyett az ötletkinálat (broadcasting) szóval jelölhetünk.

A műsorszórás (és a sajtó) a nagyipari sorozatgyártás ismérveivel rendelkezik: egyfajta terméket kínál sokaknak (például tévéműsorokat). Az ötletkinálat elve épp az ellenkező: többfajta műsor egynek — minden egyes néző a saját ízlésének megfelelően válogat a rendelkezésére álló kínálatból.

Stewart Brand *The Media Lab: Inventing the Future at MIT* (Penguin) című könyvében ismereti azokat a kísérleteket, amelyek segítségével valóra szeretné váltani ezt az elképzelést. A két legjelentősebb próbálkozás ezen a téren a *News-Peek* és a *Vivarium*.

A NewsPeek tulajdonképpen egy szelektív, otthon összeállítható félautomatikus elektronikus újság, amely „ismeri” az olvasót. Az adott számítógép úgy van beprogramozva, hogy a tulajdonos érdeklődési területének megfelelően figyelje a hírgyűjteményeket, a tévéhíradók és az egyéb hírforrások közleményeit, s ennek alapján állítsa össze reggelre a kész újságot.

A Vivarium célja még merészebb: ez teljes egészében a való életet akarja reprodukálni, de hála istennek ez még csak a távolabbi célkitűzések között szerepel. Mindenesetre a kísérletek folynak, s már elkészült az első számítógép-animációs rövidfilm „Gootie megrémül” címmel (a főszereplő egy svábbogar). Innen már csak egy pár lépés az automatizált mozi, ahol még a halott filmsztárokat is életre lehet kelteni.

A laboratórium minden alkalmat megragad, hogy népszerűsítse eredményeit, s erre a szenzációra éhes közönség és az abból hasznot remélő szponzorok rá is harapnak. Van is mindig elegendő pénz az újabb és újabb sikerek felmutatásához, s akad is rá bőven vevő, legalábbis Amerikában. Az információ egyre fontosabb árucikké válik, s amint arra egy éles eszű francia közgaz-

dász rámutatott, ennek messzemenő következményei lesznek: ugyanis, ahogy a hőolajtermelők ráébredtek arra, hogy nyersanyagkincsük stratégiai fontosságú, s manipuláció révén előidézték a hetvenes évek olajválságát, illetve a bankok — hasonló megfontolásból — a nyolcvanas években kirobbantották a pénzügyi válságot, úgy a kilencvenes években az információ válságára számíthatunk.

S erre a nagy horderejű változásra nem vagyunk fölkészülve. A problémával foglalkozó tudományos háttér meglehetősen töredezett — csupán különféle tudományágak egyes részterületei érintik az információt és az azt közvetítő eszközöket. Pedig nagyon fontos kérdéseket kellene elemezni. Például az egyik legalapvetőbb a szellemi-tulajdon fogalma. Ugyanis, ha ezt ellopják, a károsult esetleg észre sem veszi (lásd a műsoros kazetták otthoni másolását).

Lényegében igazat adhatunk Theodore Roszaknak, a számítógépes ellenkultúra kaliforniai kiválóságának, aki szerint „amit az 1920-as években a Bauhaus-stílus jelentett az acél, az üveg és a fűtőszalag szempontjából, azt jelenti most a Media Lab a nyolcvanas évek elektronikai és kommunikációs csúcstechnológiája számára”. Azonban látnunk kell egy lényeges különbséget is: míg a Bauhaus-irányzat mögött egy erőteljes szellemi mozgalom állt, a mostani robbanásszerű változás fő mozgatórugója a kereskedelem, s ez olyan érdekeknek szolgáltathatja ki az elért eredményeket, amelyek egyáltalán nem biztos, hogy a társadalom épülését szolgálják. (1989. március 23.)

FRANCE TELECOM

Új szolgáltatások

A FRANCE TELECOM — az ügyfelek tökéletesebb és gyorsabb kiszolgálása érdekében — úgy döntött, hogy a jövőben kereskedelmi kirendeltségeiben vendégként fogadja az ügyfeleket, akiket „háziasszonyok” igazítanak útba, hogy kényelmes körülmények között fedezhessék föl a FRANCE TELECOM teljes gyártmánykatalógját.

1989-ben több fontos intézkedést hoznak, többek között korszerűsítik a kereskedelmi hálózatot, messzemenően figyelembe véve a vevőkörrel kapcsolatos szempontokat, s úgy tervezik, hogy az év végéig körülbelül hater ezer embert állítanak be a közvetlen ügyfélszolgálatba.

A telefonon való kapcsolattartás megkönnyítése céljából az egész ország területén a könnyen megjegyezhető — és ingyenes — 14-es számmal lehet hívni a kereskedelmi irodákat, s ehhez talál-

ta ki a FRANCE TELECOM a „fogyasztói szolgáltatás” számát, hogy ide irányíthassanak minden, kifejezetten a fogyasztással kapcsolatos ügyfélhívást.

A vállalat korszerű berendezésekkel látja el kereskedelmi irodáit, melyek automatikusan terelik át a hívásokat a kevésbé leterhelt állomásokra. Hogy a szolgáltatás minősége csúcsidőben is kifogástalan maradjon, úgynevezett „többvegyértékű” alkalmazottak látják el a lehető legrugalmasabban a különböző feladatokat. Egyes esetekben afféle „telefonos randevu” is létrejöhet, vagyis egy kevésbé zsúfolt és alkalmas időben akár vissza is lehet hívni az ügyfelet.

A vidéki, legalább ötszáz lakosú közösségek számára kikísérletezett Unifon emlékeztet a rendes, nyilvános telefonfülkére, csak kisebb az üzemen tartási költsége, tehát még a legkisebb közösségek is megengedhetik maguknak egy kisházulék fenntartását. A számmal jelzett fülkét föl is lehet hívni. Eddig kétszáz ilyen fülkét próbáltak ki Észak-Normandiában, Elzászban és a Belső-Pireneusokban.

1989 áprilisa óta a 3610-es szám belépésével a hatszázézer „telefonútlevelel”, azaz Pastel-kártyával rendelkező előfizető a nyilvános pénzbedobós fülkékből vagy hangfrekvenciás készülékekről a telefonközpont közbejötté nélkül telefonálhat. Az ember tárcsázza a 3610-et, aztán folytatólagosan beütögeti a Pastel-kártyája számát, a „titkos kódot”, a hívott számot, s végezetül benyomja a (H) jelű billentyűt, jelezve, hogy az információközlésnek vége.

1989 második és harmadik negyedében az előfizetők újfajta számlát kapnak, mely egyrészt esztétikusabb, olvashatóbb, tehát közérthetőbb lesz, másrészt több információt fog tartalmazni. A számlarészletezés növeli az előfizető bizalmát a kézhez kapott számlát illetően. E téren valóban jelentős javulás tapasztalható: a reklamációk mértéke egy év alatt a harmadával csökkent, azaz 1988 végén egy fél reklamáció jutott ezer előfizetőre.

A Minitel legfőképpen azokat van hivatva segíteni, akiknek nehezebb esik a szóbeli, illetőleg hallás utáni kommunikáció. A Minitel klasszikus funkcióin túl a Minitel Dialogue révén kapcsolatot lehet teremteni mindazon előfizetőkkel, akik bármilyen típusú, a telefonhálózatra kapcsolt Minitellel rendelkeznek. A másik fél hívását egy legfőljebb 24 soros, soronként 40 írásjegyből álló üzenettel lehet fogadni, és a beszélgetést figyelemmel lehet kísérni a Minitel képernyőjén. A FRANCE TELECOM kereskedelmi kirendeltségeiben havi 10 frankért hozzák forgalomba — bérleti rendszerben — a Minitel Dialogue-ot.

A FRANCE TELECOM az egyik első szervezet Franciaországban, amely pusztán belső hasz-

nálatra, hogy vevői körében felmérje termékei és szolgáltatásai sikerét, közvélemény-kutatásokat végzett. Az érintett témakör természetétől függően (kereskedelmi fogadtatás, szakmai szolgáltatások, új termékek, felvilágosítás, számlázás stb.) akár negyedévenként lefolytatják a telefonos kéréseket. A felmérések mögött évente több mint egymillió megkérdezett vásárló áll. A kapott adatok elemzése teszi lehetővé, hogy a FRANCE TELECOM szolgáltatásait folyamatosan a vevőkör szükségleteihez igazítsa. (1989. március)

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Strukturális változások a folyóiratok példányszámában

(1988 nyarán, ősz elején a folyóirat-fizetés korlátozása váratlanul a legaktuálisabb, legsürgetőbb problémák egyikévé vált. „Mit gondol erről a szociológus?” — kérdezték sokan levélben és telefonon egyaránt. Az olvasói érdeklődésre való tekintettel a szerkesztőség a Könyvkutató Intézethez fordult azzal a kéréssel, hogy adjon szociológiai értékelést a kialakult helyzetről. Az alábbiakban az intézet munkatársai által folytatott vizsgálatok eredményeit közöljük.)

A hetvenes évek során a folyóiratok többségénél 6-56 százalékos példányszámcsökkenés következett be, miközben csupán néhány kiadvány példányszáma növekedett. A folyóiratkereslet statikus és konzervatív volt. A népszerű írók, szerzők száma alig haladta meg a tízet. A helyzet azonban hirtelen olyan élesen megváltozott, amilyenre még sohasem volt példa.

Az SZKP 1988. évi áprilisi plénuma után nagy változások következtek be a folyóirat-szerkesztőségek munkájában. A folyóirat-kereslet növekedése elérte a 150 milliós példányszámot, a különböző publikációk visszhangja óriási, az olvasóért vívott harc kiélesedett, a szerkesztőségi kollektívák profiljában világos differenciálódás figyelhető meg. Mindennek következtében egyes kiadványok példányszáma a kereslet teljes kielégítettségének szintjét közelíti, más kiadványok viszont — melyek szerkesztősége nem tudott időben áttérni, elszakadni a konzervatív nézetektől — az olvasók számának csökkenését regisztrálhatják. Más szóval: országszerte átalakul a folyóirat-kiadás struktúrája.

Ezek a változások a társadalom ideológiai életében zajló, egyre erősödő átalakulásokról tanúskodnak. Azok a folyóiratok, melyek a megújulás eszméjét tűzték zászlajukra, mintegy a társadalmi és politikai gondolkodás etalonjait kínálják az olvasóknak, és ezáltal nemcsak az értelmiséget, de a lakosság egészét orientálják. Mi több, az élenjáró újságok, folyóiratok nézetei, az általuk képviselt vonal stabilitása a társadalom szellemi élete megújulásának sajátos barométereként jelenik meg a tömegtudatban. Nem véletlen, hogy minden kísérlet, mely ezeknek az újságoknak a tevékenységét próbálja korlátozni, széles körű viták tárgyává válik.

Az 1988-ban bevezetett előfizetési korlátozásokat megfelelő tudományos előkészítés nélkül határozták el, anélkül, hogy figyelembe vették volna a lehetséges negatív következményeket. Egyetlen nyomós érv a papírhány volt. Ez a feltételezés is az előző évi helyzet mechanikus extrapolálásán alapult, azaz az összelőfizetések volumenének jelentős növekedését várták, s nem a kereslet további strukturális változását. Nem számoltak azzal, hogy a folyóirat-előfizetésre fordított átlagos kiadás részaránya a családok költségvetésében gyakorlatilag elérte a maximumot, ráadásul a könyvpiacra is nagy példányszámban jelenik meg igen sok keresett mű.

Az előfizetési korlátok eltörlése a legtöbb újság és folyóirat esetében az 1987-es előfizetési kampány során elsöpörte azt a hosszú ideje élő mítoszt, hogy a papír és nyomdaipar nem képes kielégíteni a lakosság újság- és folyóirat-keresletét. Világossá vált, hogy nincs jelentős mennyiségű hiány, a létező hiány strukturális jellegű, és abból fakad, hogy a kereslet és a kínálat nincs összhangban.

Az 1986-os és az 1987-es előfizetési kampány során a példányszámok változására két tényező hatott: a szovjet újságírás jellegét a peresztrojka gyökeresen megváltoztatta, a folyóiratok minősége javult, és az előfizetői korlátozásokat feloldották. Ugyanakkor a feltételezett összvolumen-növekedés nem következett be, mert az előfizető a neki jobban megfelelő kiadványokra „szavazott”. Az összmennyiség viszonylag jelentéktelen növekedése mellett jelentős példányszám-átcsoportosulás ment végbe. 1986-ban nagyobb volt a mennyiségi növekedés, mint egy év múlva. Ha nem is játszott nagy szerepet, de hatást gyakorolt az is, hogy csökkent az árusított példányszám, és az intézmények előfizetése is. Ugyanakkor az előfizetés-korlátozás feloldása igen hasznos tapasztalatokkal járt: kiderült, hogy példányszám-korlátozás nélkül is kielégíthető a kereslet anélkül, hogy ez az ipar számára túlságos megerőltetést jelentene. (A papírtermelésnek egyébként nagy „tartalékai” vannak a műszaki fejlesztésben. Elég

Néhány folyóirat példányszámának változása (1987–1988) csökkenő sorrendben, százalékban

Dzrusba Narodov	+ 433
Argumenti i Fakti	+ 189
Novij Mir	+ 135
Nyeva	+ 90
Znamja	+ 80
Rovesznyik	+ 60
Szmena	+ 54
Avrora	+ 43
Roman-gazeta	+ 40
Oktyabr'	+ 35
Nauka i Religija	+ 20
Voproszi Isztorii	+ 19
Ogonyok	+ 18,7
Pionyer	– 7
Szovjetszkie Foto	– 7
Nyeman	– 9
Izobretatel i Racionalizator	– 11
Tyehnyika-Mologyezs	– 11
Polityicseszkoje Obrazovanyie	– 13
Partijnaja Zsizny	– 14
Agitator	– 16,4
Himija i Zsizny	– 17,5
Inosztrannaja Lityeratura	– 18
Donbaszsz	– 18
Znanyije – Szila	– 18
Ruszszkaja Recs	– 26

arra hivatkoznunk, hogy az USA-ban 1000 km³ fából 70,6 tonna papírt állítanak elő, míg a Szovjetunióban csak 16,3 tonnát.)

Teljesen világos egyébként, hogy az előfizetések körüli huzavona oka nem annyira a tényleges forráshiány — amire az ezért felelős személyek hivatkoznak —, mint maga az előfizetési kampány, mely az alapokat a tényleges igények figyelembevételével akarta elosztani. Mint az várható volt, a szabad előfizetésről a korlátozotttra való áttérés az egyéb feltételek változatlansága mellett is hiányt szül. Más szavakkal, az előfizetések korlátozása mesterségesen felszította a keresletet. Ez a „hiány pszichózisa”. Ráadásul olyan híresztelések is lábra kaptak, hogy a bürokrácia nyilvánosságkorlátozó lépéseket szándékozik tenni.

Minden esetben, mikor tudományosan nem megalapozott döntéseket hoznak, számolni kell a negatív következményekkel. Annyi bizonyos, hogy a jövőben célszerű tartózkodni mindenféle korlátozástól.

- **A rádióban és a televízióban dolgozó nők nemzetközi szövetsége (IAWRT)** 1951 óta létezik. Célja a médiumokban dolgozó nők érdekvédelme, a szakmai tapasztalatcsere biztosítása. A szervezetnek 29 ország a tagja, a legtöbb nyugat-európai, a szocialista országok közül csak a Szovjetunió, továbbá India, Tanzánia, Jamaika és Ausztrália.

Kirche und Rundfunk

- **Új „Anschluss” fenyegeti Ausztriát?** A Westdeutsche Allgemeine Zeitung megvásárolta a két legnagyobb osztrák lap (a Neue Kronen-Zeitung és a Kurier) részvényeinek 45 százalékát, a Springer egy új gazdasági lapot akar piacra dobni az országban, és még folytathatnánk a sort a nyugatnémet terjeszkedést illetően. Az osztrák értelmiségiek féltik hazájuk kulturális függetlenségét, a fiatalok azonban egyelőre nem bántják a dolgot, hiszen a németek újabb munkahelyeket és magasabb fizetéseket kínálnak.

Entwicklungstendenzen der Massenmedien

- **Befejeződött a hatalmi harc a Springernél,** most már újból a terjeszkedésre összpontosíthatja erejét. Nem is késlekedik, hiszen az utóbbi időben vette át a Root and Charter kiadvállalatot, s keresi az együttműködést kanadai, olasz, angol és spanyol cégekkel is.

The Democratic Journalist

- **Berlusconi tovább terjeszkedik:** miután Olaszországban az iparmágnások között a harmadik, a hirdetések területén pedig az első helyet megszerezte magának, most Franciaországban, Hersant-nal szövetségben, szeretne a legnagyobb tévétársaság (a TF 1) részvényese lenni. De ez nem minden: kacsingat az NSZK és Spanyolország felé is.

IOJ Newsletter

- **Kudarcot vallott a Közös Piac,** amikor a tévé-műsorokat érintő importkorlátozásokat próbált elfogadtatni tagjaival. Ehhez kötelezni kellett volna a nemzeti tévétársaságokat, hogy egy bizonyos hányadban csak saját készítésű műsorokat sugározhatsanak. Mivel ez nem sikerült, Nyugat-Európa továbbra is nyitott marad az Egyesült Államok műsorinváziójával szemben.

IOJ Newsletter

- **Belgiumban a legsűrűbb a világon** a kábeltévéhálózat: az ország hárommillió tévéelőfizetője közül mindenkinek lehetősége van a csatlakozásra, s 91 százalékuk ezt meg is teszi. 21 tévécsatorna fogható, ebből 16 külföldi. (A jövőben, a koaxiális kábelek elterjedésével, ez a szám 35-re is emelkedhet.) Egyébként 1986-ig, a magántársaságok engedélyezéséig, a belga televízió nem közvetíthetett reklámot, a nézők ezt csak külföldi csatornákon láthatták.

Publizistik

- **Az NSZK egyházai** a kölni RTL magán-televízió reggeli műsoraiban is jelen kívánnak lenni. 6 óra és 6.30 között a katolikus egyház mond véleményt olyan kérdésekről, mint az éhségsztrájk vagy a vendégmunkások helyzete (a témákat előzőleg a szerkesztőséggel egyeztetik), 8 óra után az evangélikus lelkész beszél a vallásos nevelésről.

Kirche und Rundfunk

- **Bár a belga Astra műhold** teljesítménye kisebb, mint például a francia TDF 1-é, mégis sokkal jövedelmezőbb, mert — műszaki paramétereinek köszönhetően — távközlési műholdnak minősül, és így csatornáinak számát nem korlátozták ötben; tizenhat csatornát működtethet, amelynek többségét már bérbe is adták.

The Democratic Journalist

- **Alapvető változások várhatóak** Nagy-Britannia televíziózásában, erről szavazott az alsóház márciusban. 1989-ben hét új műholdas állomás kezd meg működését (ebből négy Murdoch tulajdonát képezi), s 1990-ben még két újabbal bővül a hálózat. A helyi televíziózást főleg a kábelhálózat kiterjesztésével szeretnék bővíteni, s ennek elsődleges bevételi forrásai a hirdetések lesznek.

IOJ Newsletter

- **Szaúd-Arábia enyhítette** a televízióreklámra vonatkozó korábbi szigorú előírásait, 1987 ősze és 1988 vége között a televízióban sugárzott reklám mennyisége több mint 250 százalékkal nőtt. A televízió reklámbevétele ez idő alatt 45 millió dollár volt. A video reklámtevékenysége is egyre komolyabb lesz az országban, az elmúlt évben 3-3,5 százalékkal növekedett.

Fernseh---Informationen

- **A Tethely Franciaországban** első ízben ért el komolyabb sikert: a „nehézség szomszéd piacra” az ARD nyugatnémet televízióinak most 148 folytatást sikerült eladni a népszerű krimisorozatból. A siker előkészítője Derrick volt, a La Cinq magán televízió váratlan nagy bekapcsolási arányt ért el, ekkor döntöttek a francia televízió műsorszerkesztői a Tethely megvásárlása mellett. A franciákat most az európai együttműködés igénye is vezeti (az amerikai televíziófilmekkel szemben).

Kirche und Rundfunk

- **A nyugat-európaiak** azzal akarják vonzóbbá tenni a saját fejlesztésű nagy felbontású televíziójukat, hogy az új rendszerben sugárzott műsorokat a hagyományos tévékészülékeken is lehet venni, míg a japán rendszerben ez nem lehetséges. A cégek között egyre éleződik a verseny, ugyanis az ITU a (nemzetközi távközlési unió) 1990-ben dönt, hogy melyik HDTV rendszer lesz nemzetközi.

Teleclippings

- **Nyugat-Európában a nagy felbontású készülékektől** várják a térség televíziós problémáinak megoldását. Az évi 130 ezer óra műsoridőből ugyanis jelenleg csak alig 30 ezret állítanak elő a tagországokban, a többit importálják, főleg az Egyesült Államokból. Az egyre fokozódó kulturális befolyás csökkentése érdekében határozták el, hogy saját fejlesztésű, nagy felbontású televíziót kísérleteznek ki, s ezzel talán vissza tudják szorítani a japán készülékek egyre növekvő forgalmát is.

Rudé právo

- **Új optikai hullámirányítású kábel** fogja összekötni az Egyesült Államokat és Kanadát Nyugat-Európával. A beruházás várható költsége 400 millió dollár, határideje 1991. Egyszerre 80 ezer telefonhívást képes majd továbbítani, tehát kétszer annyit, mint a mostani optikai kábelek.

Technický týdeník

- **Új programot állítottak össze** az Egyesült Államokban a desk top publishing rendszer számára (RightWriter, 3-as változat). Ez fölhívja a szerkesztő figyelmét a szószaporításra, a nyelvtani, a központozási és a stilisztikai hibákra, sőt még a zsargon és szleng kifejezésekre is. Ezen túl képes megítélni az írás minőségét is. A program több mint négyezer szabályt tárol.

Editor and Publisher

- **Huszonnégy óra** a címe annak az újságnak, amely ez év februárjától jelenik meg Leningrád-

ban a szovjet újságíró-szövetség lapjaként, 16 oldalon, 55 ezer példányban. A lapban a harminc legfontosabb szovjet újság és folyóirat cikkeiből közölnek kivonatokat.

IOJ Newsletter

- **A Szovjetunióban is kapható a Vorwärts** 1989 januárjától. A nyugatnémet szociáldemokrata folyóirat tízezer példányban jelenik meg hetente a nagyvárosok újságárusainál, az eredetivel megegyező tartalommal és kivitelben. A Vorwärts egyébként a világ egyik legrégebbi szociáldemokrata kiadványa, 112 éve van a piacon.

Pravda

- **Szeptemberben végre megjelenik a The European** című újság első száma, amelyet már régen beígértek Nyugat-Európa olvasóinak. A brit sajtómágnás, Robert Maxwell adja ki a lapot eleinte hetente, később naponta, körülbelül félmillió példányban.

IOJ Newsletter

- **Két lehetőséget** is kapott a Jugoszláv Rádió és Televízió az európai televíziós tervezetek¹ való részvételre. Az egyik terv a „One-World Channel”, egy olyan műsor, melyet fele-fele arányban sugároznának Nyugat-Európába. A JRT-nek havi hatórányi programot kellene készítenie az öt világnyelv valamelyikén. A másik tervezet, a „David” mögötti zenkét közepes nagyságú európai társaság áll, melyek ezzel a közös törekvéssel irányozták elő termékeik árának emelését az Egyesült Államokban.

World Broadcast News

- **A spanyol kormány** saját műholdat kíván pályára juttatni még 1992 előtt. A 356 millió USA dolláros szerződésért versengő ajánlattevők: az MBB által vezetett német-francia társaságok egy csoportja, illetve egy angol-francia csoport, melyben részt vesz a British Aerospace és a Matra. A spanyol cégek részvételét legalább 30 százalékban kívánja megszabni a kormány.

World Broadcast News

- **Jön a „Discovery”** dokumentumfilm-programja Európába. 1989 április végétől sugározza az Intelsat V műhold ezt a különös profilú televízióadást, amely 1985-ös indulása óta hatalmas népszerűsége tett szert Amerikában, és mára az USA 40 millió háztartásában fizettek rá elő. A műsort Amerika legszínvonalasabb programjának tartják (többek között a National Geographic támogatja), szerkesztői mégis félnek a nivósabb európai dokumentumfilmek versenyébe bocsátkozni.

Kirche und Rundfunk

- **Közös európai zenei tévécsatornát indít jövőre** 19 nyugat- és kelet-európai ország. Az adások már jövőre megindulnak. Kezdetben heti két óra klasszikus zenét sugároz a megbízott mainzi adó műhold útján, egy francia—német kulturális csatornán. A ZDF közlése szerint a cél egy „sajátos műfajú program”, mely naponta több órányi élő adást vagy premiért közvetít a résztvevő országokba. A különböző országok küldőiteiből álló három munkacsoport dolgozik jelenleg a jogi, a technikai és a műsorösszeállítási kérdéseken.

Kirche und Rundfunk

- **A katalán rádió és tévétársaság (CCRTV) rendszeres műsorszórást indított egy új csatornán,** a Canal 33-on. Műsora, mely nem a nagyközönséget célozza meg, átfogja a kulturális életet, emellett sportot, filmeket és vitaműsorokat tartalmaz. A 33-as csatorna az első évben 30 órát sugároz hetente, és a műsört legalább 60 százalékat a katalán tévé készíti.

World Broadcast News

- **Franciaországban is nézhető a legnagyobb nyugatnémet tévéállomás, az ARD műsora.** A TF-1 elnöke által aláírt szerződés értelmében a francia kábelhálózatok Párizsban, a Cote d'Azuron és a francia téli sportvidékeken terjesztik az ARD adásait.

Fernseh—Informationen

- **Japánban 700 ezer műholdvevő értékesítését tervezik az 1989/90-es üzleti évben.** Ezen a téren a NEC Home Electronic piaci részesedése a legnagyobb. A kereslet azonban fokozatosan eltolódik a tévékészülékekbe épített műholdtunerek irányába, melyek gyártásában viszont a Sony és a Fujitsu vezet. Erre a tendenciára felfigyelt a többi hagyományos készülékgyártó is, és az előrejelzések szerint még az idén 130 ezer, jövőre pedig 450 ezer ilyen korszerű tévét dobhatnak piacra. További újdonság a képmagnóba épített műholdtuner, melyből még ebben az évben várhatóan 50 ezer darabot értékesítenek.

Funkschau

- **Nehezen terjed a kábeltévé Franciaországban.** Bár már 52 város van bekábelezve elméletileg 5,6 millió csatlakozási lehetőséggel, eddig mindössze 150 ezer előfizető gyűlt össze. A havi 140 frankért nézhető 15 csatornás műsorválaszték sem kell a franciáknak, ők megelégszenek hagyományos nemzeti programjaikkal.

Funkschau

- **Éjféli futball teszi vonzóbbá és hosszabbá a 3SAT műsorát.** A sportadások anyagát az

NSZK, Svájc és Ausztria sportja szolgáltatja. Az éjszakai kvízműsorokban „prominens európaiak” szólnak meg, akiket a közönség választott ki interjúvendégnek.

Fernseh—Informationen

- **Különös tervekkel foglalkozik az Ír Televízió:** kora reggeli fizető televíziós programot tervez célközönség (például orvosok) számára, délidőben viszont részletesebb hírműsört kíván indítani, hasonlót mint az angol BBC vagy az ITV. Ugyanakkor egyelőre nem akarja a teljes reggeli televízióműsört kiépíteni.

Fernseh—Informationen

- **A Hachette lett a világ harmadik legnagyobb kiadója** a nyugatnémet Bertelsmann és az amerikai Simon and Schuster után: 1988-ban forgalma 14, profitja 45 százalékkal nőtt. A következő három évben évi 10 százalékos forgalom-, és összességében 50 százalékos profitnövekedésre számít. A Hachette-nek jelenleg 32 országban működik leányvállalata.

Le Monde

- **Aki a Sky Television filmcsatornáját és Disney-csatornáját egy éven keresztül bérlí, az ingyen kap egy a fizető televízió vételéhez szükséges dekódert.** Az ajándékakció mögött a Ferguson és a Philips cég áll.

Fernseh—Informationen

- **Az Olympus-műholdat 1989 júniusában kívánják orbitális pályára juttatni.** Tulajdonosa az Európai Műhold Társaság (ESA). A BBC már is hároméves szerződést kötött napi nyolcórás műsor sugárzására.

Fernseh—Informationen

- **A nyugatnémet szakszervezetek szövetsége** levélben figyelmeztette Kohl kancellárt arra a veszélyre, amelyet az Európai Közösség új rádiós állásfoglalása a szerzői jog értelmezésében jelent. A szerzői jog — hangsúlyozza a DGB-levél — személyiségi jog, amelyet nem lehet a „korszernak támogatja” piaci szabályozás” szolgálatába állítani.

Kirche und Rundfunk

- **„Végállomás — televíziózás?”** címen adta ki vitairatát a nyugat-berlini evangélikus egyház. A 360 oldalas vizsgálatban a televíziónézést afféle pótcselekvésnek minősíti, amely a munkanélküliség, a növekvő szociális gondok és a szűkös háztartási egyenleg következményeként lesz egyre jelentősebb egyes emberek vagy rétegek életében.

Kirche und Rundfunk

- A „XX. század portréi” a címe a BBC most készülő 50 részes, nagy igényű történelmi sorozatának.

Fernseh—Informationen

- A francia film- és televízióművészek (írók, rendezők, színészek) a kormánynál tiltakoztak az Európai Közösség döntése ellen, amely megszüntette az európai filmgyártás védelmét szolgáló kvótarendszert.

Fernseh—Informationen

- Brazíliában az első fizetőtelevízióra szóló engedélyt a Canal Plus kapta meg. Hogy felmérje a várható érdeklődést, május közepéig kísérletképpen szabadon vehető formában sugározza műsorait: napi 24 órában szórakoztató- és sportműsort, angol és portugál nyelven.

Fernseh—Informationen

- A video valóságos diadalutat járt be az Egyesült Államokban: a televízió megjelenése óta ez gyakorolta a legnagyobb hatást az emberek életére. A statisztikák szerint a videokészülék volt az amerikai piac eddig legkelendőbb árucikke: 1982-ben még csak a háztartások 10 százalékában, 1988-ban azonban már a családok 60 százalékánál volt képmagnó. A társadalomkutatók, bár tisztában vannak a benne rejlő veszélyekkel, összességében mégis a pozitív oldalait emelik ki.

The Christian Science Monitor

- Új rádiós—televíziós központ épül a mongóliai Ulánbátorban. A központ kétszer annyi műsor gyártására lesz alkalmas, mint amennyit Mongóliában korábban készítettek. 1990-ig összesen kb. 2000 óranyi műsort sugároz a megújuló mongol televízió.

World Broadcast News

- Zita osztrák császárné, magyar királyné temetéséről (1989. IV. 1.) az ORF adásai alapján 60 perces összefoglaló készült, amelyet a Styriakiadó videokazettán, 50 márkás áron hozott forgalomba.

Fernseh—Informationen

- „Alternatív kulturcsatorna”, hirdeti magáról a francia La Sept televízióműsor, amely 1989. május 1-jén a közvetlenül fogható TDF 1 műholdon keresztül megkezdte adását. Először háromórás majd egy hónap után napi 10 óra adás-

időben sugároz. Az adásidő egyharmadát dokumentáció, 20 százalékát színház, zene, tánc, 17 százalékát játék- és televíziófilm alkotja, 14 százalékát az ifjúságnak szóló adás.

Kirche und Rundfunk

- Az Európában bemutatott mozifilmek 70, és a televízióban sugárzott filmek 30 százaléka származik az USA-ból — ugyanakkor az Amerikában bemutatott európai filmek aránya mindössze 5 százalék, a televíziófilmeké pedig csupán 1. Az európai film hatásának növelése érdekében most a gyártást, a forgalmazást, a kölcsönzést és a szakemberképzést egyaránt nemzetközi együttműködés keretében kívánják egyeztetni; a résztvevők legelőször egy „európai kulturcsatorna” tervein dolgoznak.

Kirche und Rundfunk

- A Szovjetunióban új tévétársaság alakult 1989 februárjában NIKA TV néven. A Gostele-radiótól függetlenül működik, s elsősorban a különféle társadalmi szervezetek számára szeretne nyilvánosságot biztosítani. Az egész országra ki akarják terjeszteni működésüket, és a tervek szerint műsoraikat kábelen, illetve műholdon továbbítják majd.

IOJ Newsletter

- Gazdaság — éhgyomorra: reggel 6-tól 6.30-ig, minden mászt megelőzve, kapják Európa csúcsmenedzserei műholdon át „European Business Channel” címen a gazdasági híreket, elemzéseket és gyorsinterjúkat a zürichi szupermodern stúdióból. A svájci kormány tíz évre adta ki a műsorengedélyt, és biztosra vették a műsor sikerét. A 38 szakértő és 12 technikus egész éjszakai munkáját azonban — fél év tapasztalatai szerint — a 10 millió német nyelvű háztartásban alig 60 ezren nézik.

Kirche und Rundfunk

- Évi 75 millió márka haszon elosztásán heves vita alakult ki az NSZK film- és televíziógyártói között. Az operatőrök, diszletezők és vágók szövetsége vitatja a szerzői jognak azt az értelmezését, amelyre hivatkozva Leo Kirch és a producerek az éves forgalom 90 százalékát teszik zsebre. Ez az ország különösen megnőtt a videopiac felvirágzása óta. A helyes értelmezést és a döntést a Német Szabványügyi Hivataltól várják.

Kirche und Rundfunk

**KÍVÁNCSI ÖN
MÁSOK VÉLEMÉNYÉRE?**

Intézetünk új kiadvánnyal lép
a nyilvánosság elé,
amelyben havonta
beszámolunk
közvélemény-kutatásainkról.

Bővebb felvilágosítást kérhet
a 129-600/61-es telefonon.

A MAGYAR
KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ
INTÉZET
KIADVÁNYA

HangSúly

Laurence Shames

A csomagkapcsolt, on-line, valós idejű köztársaság

Emlékszik Marshall McLuhanre? Ha nem, nehogy elkeseredjen. Nekem is alig jut róla eszembe valami. Tulajdonképpen egyedül arra emlékszem, hogy valamikor a woodstocki fesztivál idején — illetve egy-két évvel előtte vagy utána — ő írta *Az eszköz maga az üzenet* (*The Medium Is The Message*) című értekezést, s ezzel a fő látóka lett annak a jelenségnek, amelyet nemskára az információ korszakaként kezdtek emlegetni. Ez azon könyvek egyike volt, amelyről mindenki beszélt, de alig néhányan olvasták. De nem is kellett elolvasni, a címében már minden benne volt.

Ma már teljesen nyilvánvaló, ami abban az időben és az akkori szóhasználatban bizony nehézkesen csikorgott: a mondandót tulajdonképpen az ő közvetítő eszköz jellege határozza meg. Ha a közlés formája nyomtatott betű, akkor ez nagyon alapos, de hűvös megközelítés. Száraz krikshkrakszok egy papírlapon, melyek szunnyadozva várnak az olvasóra, hogy ő majd újra életet lehellen beléjük. Ha a közvetítőeszköz egy szép, nagy képernyő, melyen lobogó színek és az érzékekre is ható környezet látható, akkor ugyanaz a történet olyan forróvá válik, hogy a nagy hőségtől az ember agyvíze is felforrhat. De mit is lehet elmondani egy történetről — és egyáltalán, bármilyen kommunikációról —, ha nem beszélünk arról az eszköztől, amelyen át közvetítik? Egyszerűn semmit. A kommunikáció önmagában pusztán elvonatkoztatás: fogalom, melynek nincs súlya, kiterjedése. Kapcsolatba kell hozni egy üzenetközvetítő módszerrel, máskülönben egyszerűen nem is létezik.

McLuhan, a százkarú isten, néhány apró lépéssel bizony megelőzte saját korát. Tulajdonképpen a videóról beszélt. Ő egyáltalán

nem lepődött volna meg egy olyan újításon, mint a „vásároljon otthon” nevű szolgáltató hálózat. Látónoki képességei azonban korlátozottak voltak. A 60-as évek végén még nem láthatta előre, hogy az elkövetkező két évtized során a legdinamikusabban fejlődő médium nem a film lesz, nem is a szalag vagy a lemez, hanem . . . mi is? Csak nem az a kis szimpla telefon?

De bizony az — az egyszerű kis telefon.

Húsz évvel ezelőtt — de még öt éve is — maga a telefon semmi titokzatosat nem tartogatott számunkra, és ritkán okozott meglepetést. A telefonon keresztül persze mindig is lehetett meglepő dolgokat hallani — például felhívott a barátnőnk vagy a barátunk egy nyilvános telefonfülkéből, és közölte, hogy ejtett bennünket, vagy egy szép napon a biztonsági szolgálat jelentkezett be egy kis baráti beszélgetésre. Maga az eszköz azonban egyszerű és kiszámítható volt, s nem is különösképpen izgalmas. Kapcsolatban tartott a családdal, a barátokkal. Üzleti ügyekben már abban az időben is nélkülözhetetlen volt, noha a telefonos üzleti élet akkoriban legfeljebb csak arra korlátozódott, hogy felhívtuk egy üzlettársunkat, hogy eladjunk neki valamit, vagy egyszerűen csak egy kicsit *csevegjünk* vele, és élő szóban cseréljük ki információinkat. Ezeken a nagyon is hétköznapi és alapvető felhasználási lehetőségeken kívül mi egyebet is tudtunk volna mondani a telefonról? Ott pihent az íróasztalon vagy a falra függesztve, és olykor-olykor megszólalt. Ha az ember valami igazán egzotikusnak akart kezdeni vele, tárcsázhatta (legalábbis Kaliforniában) a pontos időt, vagy — az Egyesült Államok néhány különösen fejlett vidékén — még az időjárásjelentést is. Mindez először igen iz-

galmas volt, de ha már kielégült a kíváncsiságunk, a lelkesedés gyorsan elapadt.

Korábban valószínűleg senki sem gondolta volna, hogy a telefon és a mikrochip milyen megbonthatatlan szövetségre fog lépni. A gin és a tonik egymásra találása óta az emberi történelem még nem ismert ilyen szerencsés társítást, amely ily tökéletesen kiaknáztatta volna a két alkotórészben rejlő lehetőségeket. Az eredményként adódó elektronikus koktélt egyre inkább hatalmába keríti Amerikát.

Manapság csak egy apró műanyag dugaszt kell a falba csatlakoztatni, s máris bekapcsolódtunk az információk szédítően tárguló univerzumába. A hangok minden válfajával találkozunk: élő beszéddel, rögzítettel, sőt szintetizálttal, amely életszerűségben a szokásos titkárnői stílust is lekörözi. Adatok egész lavínja zúdul ránk: a baseball-eredményektől kezdve a tőzsdei áron keresztül a ködös londoni időjárásig. Ha ön netalán egyike annak a 39,7 millió amerikai-nak, aki személyiszámítógép-tulajdonos, akkor telefonon rendezheti csekk számlakönyvét és telefonon végezhet kutatómunkát disszertációjához. Szolgáltatások széles skáláját tárcsázhatja, kezdve a pénzügyitől a pszichoterápiáin át egészen az erotikusig. De még ha *senkit* sem hívna, akkor sincs nyugalom, mert hivatlanul gépi reklámműzetek jelentkezhetnek be: *Üdvözlöm, Jones úr, itt Fred, a számítógép beszél. Szavak, számok, vásárlási megrendelések, hirdetőtáblák, kártya rendszerű könyvtári katalógus: mindezek itt keringenek, felszabadultan üldözik egymást az üvegszál-optikában, s bebocsátásra várnak otthonaikba. Telefonunk — mint a hozzáférés eszköze — kitűnően működik. Személyi számítógépünk bámulatra méltó szolgáltatásokat tud nyújtani, de mindezek között tévékészülékünk nyitja a legszelesebb kaput a nagyvilágba.*

Egészen megdöbbentő, hogy alig öt évvel ezelőtt a ma áramló jelek zöme még egyáltalán nem létezett. A Földön, viszonylagos értelemben, még csend honolt. A terefere terefere volt, az adat pedig adat, és a legtöbb ember nem is képzelte volna, hogy a kettő milyen könnyen összetalálkozhat. Annyi minden történt és olyan gyorsasággal, hogy tulajdonképpen még a szakemberek sem

tudtak lépést tartani a fejleményekkel. Még egy fél perc nyugalmat sem tudtak teremteni maguknak, hogy elmorfondírozhassanak e változások jelentéséről. Vajon a több kommunikáció a jobb kommunikációt is automatikusan magával hozza? Vajon az információknak ez az eddig példa nélküli, és mértékében az elképzeléseket is messze túlszárnyaló cseréje megteremt-e egy új típusú közösségi létet Amerikában? Vagy talán az történik, hogy a kommunikáció egyre kifinomultabb gépezete valójában eltávolít minket egymástól, és különös, sőt néha reménytelenül elavult színezetet ad olyan természetes dolgoknak, mint a beszéd, a gesztusok, vagy az, ha belenézünk a másik szemébe?

Ez a pillanat épp oly alkalmas az effajta kérdésekről való elmélkedésre, mint bármely másik. Az eszközök és az üzenetek végül is szinte naponta megsokszorozódnak, s lehet, hogy most sokkal nagyobb az esélyünk egy kis nyugalomra, mint később bármikor.

De vessünk csak egy röpke pillantást a múltba, mintegy fél ezredév távolába, és tegyünk fel egy látszólag nem is idevágó kérdést.

Tudja-e, mi volt a legdöntőbb esemény — *legalábbis egy ideig* — a napóra történetében?

A mechanikai elven működő óra feltalálása.

Ez a találmány annyira időcentrikussá tette az embereket, mint addig még soha. Egy találkozó időpontjának rögzítéséhez már nem volt elég csupán annyit mondani, hogy *majd amikor a Nap éppen a székesegyház kupolája fölé ér*. Manapság már azt mondjuk, hogy *pont 11 órakor*. A probléma csupán az volt, hogy a legelső órák szinte sohasem működtek. Megszületett tehát egy új technika, egy *jelentős találmány*, amely új és óriási szükségletet teremtett, de a *tényleges műszaki megoldás* nem volt képes e szükséglet kielégítésére. Az emberekre ránehezedett annak tudata, hogy az idő akár már pontos is lehet, s ezért — hogy az ördög vinné el — az az érzésük támadt, hogy akkor pontosnak *kell* is lennie. A napórákésztők tökéletesítették szerkezeteiket, és le is kicsinyítették őket, hogy jobban megfeleljenek ennek az igénynek. Ily módon ki is húzták

magukat a csávából — de csak addig, amíg a mechanikus órák készítői túl nem jutottak a nehézségeken, és ki nem szorították őket a piacról.

Enyhe túlzással valami ehhez hasonló változás következett be viselkedésmódunkban a telefon, pontosabban a telefonon hozzánk eljutó üzenetek iránt.

A telefont illető elvárásaink egészen a legutóbbi időkhöz egészen szerények maradtak. Tudtuk, hogy mire használhatjuk, és eszünkbe sem jutott, hogy mire nem. Nem mulasztottunk el lehetőségeket, melyek soha nem is kínálóztak. De bizonyára nem mulasztottunk el élni azokkal a választási lehetőségekkel sem, melyeket a Bell telefontársaság kiterelvényesedése nyújtott, illetve *kényszerített* ránk (a fogyasztó tipikus nézőpontjából valószínűleg az utóbbi meghatározás a helytállóbb). Belenyugodtunk az apró kudarcokba és bosszúságokba — a foglalt jelekbe, az üres kicsöngésekbe, a félrekapcsolásokba. A telefon egy kicsit a napórához hasonlított: egyvalamit tűrhetően jól elvégzett, s ez nekünk elég is volt.

■ ■

És ekkor jött az üzenetrögzítő.

Úgy vélem, ezen a ponton világossá kell tennem saját helyzetem. Nem vagyok távközlési szakember, de még műszakilag képzett laikus sem. Valójában csak egy, a tudományokat bújó gyengeelméjű vagyok, aki széles ívben elkerül minden új műszaki megoldást, mindaddig, amíg az rá nem veti magát, és belé nem vájja karmait. Ebben a tekintetben talán hasonlítok az átlag amerikaiak túlnyomó többségéhez, akik a kommunikációs üzletágon kívül állnak. Mindebből azt akarom kihozni, hogy a telefon csak mostanában vált olyan eszközzé, amelyről — akár akarjuk, akár nem — el kell töprengeni.

Még most is emlékszem, micsoda változást idézett elő életemben első üzenetrögzítőm. Teljesen üzenetcentrikussá tett, épp úgy, ahogy az első órák időcentrikusságot hoztak az emberek életébe. Első üzenetrögzítőm — a korai órákhoz hasonlóan — gyakran nem működött. Nem mintha meghibásodott volna. Csak az történt, hogy időről időre elfelejtettem bekapcsolni, mikor elmentem otthonról. Tudják, ez egy olyan

átmeneti periódus, amikor már megvette az ember az új játékszert, de még nem szokott hozzá teljesen. Merem állítani, hogy ez általánosan jellemző egész Amerikára.

Alkalmazkodásom időszaka mindenesetre nem tartott sokáig. Korábban, ha elmentem egy-egy órára vagy hétre, visszaérkezésemkor csak valami távoli kíváncsiság derengett fel bennem, vajon ki hívhatott, ha egyáltalán hívott valaki. Később azonban, amint csak betettem magam mögött az ajtót, már hanyatt-homlok rohantam a készülékhez. Ha nem volt üzenet, kétségbeestem, sőt kétszeresen is kétségbeestem, hisz a munkámat otthon végzem, s egész életemet és szakmai pályafutásomat ezen az egyetlen telefonvonalon bonyolítom. Ha nem volt üzenet, akkor ez — mi tagadás — azt jelentette, hogy én és a munkáim senkinek sem hiányoznak. S ez nem volt téveszme, a készülék bizonyította. Ha valaki üzenet nélkül csapta le a kagylót, teljesen feldühödtem: hogy lehet valaki ilyen kegyetlen, mikor *nagyon is jól tudja*, mennyire várom a szalag következő részét, amely valamilyen, a külvilágból érkező, fontos információt tartogathat számomra. A telefon már nem volt és ezentúl soha nem is lesz pusztán *csak* telefon: egyszerre mikrofon, memória és személyi titkár.

Hát persze, hogy az üzenetrögzítő többet tudott a telefonnál. Lehetővé tette számomra — és további embermillióknak —, hogy kiéljük azt a vágyunkat, amely Amerikában valószínűleg az egyik legelterjedtebb ábránd: tudniillik, hogy disc jockeyk legyünk. Itt mikrofon elé ülhettem, s hangommal üzenhettem a világba. Ha bárki bekapcsolódott egy hétjegyű szám segítségével, meghallgathatta előadásomat. Ezért aztán hosszú órákat szenteltem a beköszönő mondat megalkotására. *A szia, itt X. Y. beszél...* azt hiszem, túlságosan közvetlenül hangzik. *Az üdvözlöm, Ön most X. Y. telefonjára jelentkezett be...* pedig túlzottan merev. *A most éppen nem tudom venni a hívását...* meglehetősen fontoskodó benyomást kelt, míg a *most nem tartózkodom itthon...* egyenesen meghívás betörésre. Vajon szükségem van-e háttérzenére? Nem túl sablonos-e így a szöveg? És mi legyen a híres idézetekkel? Tudatában kellett lennem, mi forog kockán: a telefonüzenet már az én saját reklámomat

jelentette. Egyes ügyfeleknek ez adja majd rólam az első benyomást. A rendszeresen telefonálóknak pedig vagy kicsinyke örömet vagy apró bosszúságot szerzek vele. Egész személyiségem ott volt, benne a készülékben. Ezt nem lehetett csak úgy félvállról kezelni.

Most pedig szorozza meg mintegy milliárddal kicsinyes maszek ügyleteimet, s akkor már kezd megérteni, milyen óriási hatást gyakorolt Amerika üzleti életére a hangos posta, amely pedig csak apró és viszonylag egyszerű részét alkotja a távközlési robbanásnak. Hívja csak fel például az Eastman Kodak egy alkalmazottját abból a kétezer-ötszázból, melyeknek mindegyike rá van kapcsolva a rendszerre, s akik mellesleg lehet, hogy tucatnyi különféle telephelyen dolgoznak, s akkor ön már be is csatlakozott a világ jelenleg legnagyobb hangosposta-hálózatába, egy olyan üzenetrögzítőbe, melynek kiterjedése csak a gulliveri óriások földjének méreteihez hasonlítható. Egyszerre kétezer-ötszáz emberi hang derűs üdvözlését hallhatja, akik ezután bejelentik, hogy — őszinte sajnálatukra — nem tudják venni a hívását. Üzenete ekkor titokzatos módon becsúszik a kétezerötszáz elektronikus postaláda egyikébe, hogy azt az ön által tárcsázott személy megkaphassa, és egyedül csak ő.

Valamikor régen, még Alexander Graham Bell idején, azt hangsúlyozták, hogy a távközlés csodája abban rejlik, hogy a *távolságot* mint akadályt kiküszöböli az üzenetközvetítés folyamatából. Most azonban a hangos posta hívei már azt állítják, hogy az *időkorlátot* is sikerült kiiktatni. Nem számít, mikor telefonálunk, az üzenet majd szépen és frissen elüldögél, megtartja a jelen idejűségből adódó közvetlenséget, egészen addig, amíg a címzett meg nem hallgatta. Én, őszintén szólva, egy kissé túlzónak érzem ezt az állítást. Ha ugyanis a hívónak nem sikerül elérnie a hívott felet, az idő megint kárba veszett. S ha a visszahívás alkalmatlan időpontban történik, ismét a telefon régi, átkos sajátosságát tapasztalhatjuk. Így én csak annyit mondok: ha részvényeim lennének egy olyan vállalatban, ahol ezeket a rózsaszín kis „amikor ön nincs otthon” nevezetű készülékeket gyártják, bizony mind eladnám.

A hangos posta — kapcsolódva a hangfeldolgozás megnövekedett lehetőségeihez — a következő forrásokból merített:

— A számítógép — digitalizáló segítségével — fogadja, tárolja, majd később kibocsátja a telefonüzeneteket. A digitalizáló az analóg hangjeleket digitális bitekké alakítja át, melyek mágneslemezen őrizhetők meg.

— A hangszintetizálás során a szöveges üzeneteket mikroprocesszor alkalmazásával szintetizált számítógéphanggá alakítják.

— A felhasználó — nyomógombok segítségével — adatbázisokban tárolt információkat kereshet vissza, amelyeket hang útján közölnek vele.

A hangfelismerő rendszerek bizonyos kulcsszavakból összeállított szókészletet tárolnak. Ha a hívó fél bemondja ezeket a szavakat, a számítógép válaszként különféle adatbázisokhoz biztosít hozzáférést.

Íme, a változások egész garmadája. De tudja-e, mi az, ami mégsem változott? Ha az embert nem hívják, most is éppúgy elmegy a kedve az élettől.

■ ■
Emlékszik még valaki az Osborne nevű számítógépre? Elmes, kisméretű személyi számítógép volt, amely a nyolcvanas évek elején szerény népszerűségnek örvendett. Olcsó volt, hordozható; kicsi, feles méretű képernyővel, amely néhány év leforgása alatt minden bizonnyal meg is vakította az embert. Az Osborne számítógépek igazi esettanulmányként szolgáltak egy olyan időszakban, amikor a személyi számítógépek üzletágában rendkívül felszökött a kudarcba fulladt vállalkozások száma. Az első napokban még özönlöttek a felhasználói csoportok, majd hamarosan bekövetkezett a telítődés, s a vállalat kimúlását követő hét elteltével már nehezebb volt megjavíttatni egy Osborne számítógépet, mint tartalékalkatrészt találni egy DeLorean márkájú gépkocsinhoz.

Az Osborne számítógépeket mindenesetre csak azért említettem, mert az első általam ismert ember, aki elektronikus postát is használt, lelkes Osborne-rajongónak számított. Sajtófotós volt, aki élete jelentős hányadát utazgatással töltötte. Mikor hazaért, ugyanazzal az izgalommal kapcsolta be számítógépét, mint ami másokat akkor fogott el, amikor utánanézték, milyen újabb hívá-

sok futottak be távollétükben üzenetrögzítőjükre. Őszintén szólva, ez a pasas szerintem egy kicsit lökött volt. Tartott magának *egy üzenetrögzítőt, plusz* egy postaládát, *plusz* egy ügynököt, aki vezette az ügyeit, miközben ő távol volt. Tényleg annyira sok üzenet repdesett volna arrafelé, hogy neki még egy plusz hálózatra is szüksége volt ahhoz, hogy az összeset befoghassa? Titokban technomániás lett volna, vagy mifene?

Amint az már lenni szokott, beugrott szokásos reflexszerű ellenállásom az új technikával szemben, amivel elkerülhetem, hogy az üzenetcentrikusság magasabb szintjére lépjek. A távközlési ipar — szintén a szokásos módon — pedig csak száguldott tovább, furcsamód megfélekezve fenntartásaimról. Az elektronikus posta napjainkra már meghaladta a faliújság-korszakot és azt a szerepét, hogy lehetővé tegye a társalkodásnak egy olyan fajtáját, amelyben elkerülhető az a kínlódás és kiábrándulás, amely a személyes találkozásnál esetleg bekövetkezik. Az elektronikus posta manapság hatalmas pénzeket érő üzeneteket hordoz, melyek esetenként olyan területekkel is kapcsolatosak, mint például a nemzetbiztonság.

Az újabb és újabb technikai finomítások a rugalmasság fokozódását is magukkal hozzák. Tegyük fel, hogy felső vezető leszek (bár nincs rá semmi esélyem) egy óriási részvénytársaságnál, amelynek egységei a világ legkülönbözőbb tájain működnek. Ha éppen úgy akarom, összes alkalmazottamnak egyszerre küldhetek üzenetet. De éppúgy azt is megtehetem, hogy csak egy helyi vezetőmnek küldök el bizalmas feljegyzést, valahova a világ másik végébe. Célba vehetek akár egyetlen főosztályt, vezetési szintet vagy telephelyet. Az elmaradó telex-, postai- és futárköltségeken ezáltal pokolian sok időt és pénzt takaríthatok meg.

Az elektronikus posta a *különféle* vállalatok közötti kapcsolatokban még ennél is tágabb lehetőségeket kínál. Az általános E-posta hálózatra bevont vállalatok lényegében információs klubot hoznak létre, egy hatalmas adatrendszert, amely megnövelheti a tagvállalatok kompetitív előnyeit. A NASA, a szövetségi légiforgalmi igazgatóság, a Boeing Commercial Airplane, a Hughes Aircraft, a Martin Marietta és a

TRW például mind előfizet a kábeltévé-hálózat E-posta szolgáltatására. A repülés-sel foglalkozó többi vállalat persze csodálkozhat, ha bármit is elmulaszt, mert kimaradt ebből a csoportból. Mert ahogy már a tekintélyes magánemberek klubjaiban is mondogatták: *Az ember természetesen nem olyan modortalan, hogy itt üssön nyélbe üzletet, de azért...* Nem kell továbbá John le Carrénak lenni annak belátásához, hogy egyes alávaló egyének kísértést érezhetnek arra, hogy megpróbálják lehallgatni ezeket a kábeleken száguldozó, kiváltságosoknak fenntartott üzeneteket.

Ha már szóba kerültek a kiváltságosoknak fenntartott üzenetek, aligha hagyhatjuk magunk mögött az elektronikus posta témakörét anélkül, hogy ne említsük meg Oliver North alezredest és a Fehér Ház alagsorában tevékenykedő hazafiakat. Néhányan bizonyára még emlékeznek önök közül arra, hogy az iráni fegyvereladási botrány kitöréseért, legalábbis részben, az E-posta rendszer volt a felelős. Ollie-ról kiderült, hogy — néhány vonatkozásban — nagyon is hasonlít ránk: *Már oly mohón akart szórakozni kis játékszerével, hogy nem is olvasta el előre a használati utasítást.* Úgy vélte, a rendszer működésének a küld — befogad — megsemmisít az alapelve, miközben az a valóságban küldött, fogadott és *megőrzött*. S a gyanús ügyletekkel kapcsolatos összes kompromittáló kijelentés ott volt a lemezeken, a kongresszus örömeire. Ez szinte már vágyakozó sóhajra is készíthette az embert, visszakívánva a régi szép időket, amikor a nem kívánatos dolgok eltakarításához egy egyszerű könyvzúzó gépen kívül semmilyen misztikus szerkezetre nem volt szükség.

■ ■

A telefax első generációja 1968-ban gördült le a szalagról. A készülékek mosogatógép nagyságúak voltak, annyiba kerültek, mint egy Mercedes-Benz, és hat percre volt szükségük egy 22,5 × 30 centiméteres kép elkészítéséhez.

1978-ra, a telefax második generációjánál már felére csökkent az átviteli idő, bár a készülékek még mindig zajosak és költségesek voltak. A fejlődés ekkor hirtelen meggyorsult. Az analóg jelkódolást 1980-ban felváltotta a digitális, s egy kifinomult kép-

sűrítőrendszer segítségével a telefaxot rendkívül gyorsá tették. Ahogy javult a készülékek minősége, olcsóbbá is váltak, ami lát-szólag logikátlan, mégis tipikus jelenség. Ebben az időben egy kétezer dolláros telefax, már többet tudott, mint egy fél évtizeddel korábbi tizezer dolláros készülék. Ma pedig egy ezerdolláros típus is tökéletesen kielégítő teljesítményt tud nyújtani a magáncélú felhasználásban és a kisebb üzleti vállalkozásoknál.

Pusztán az elmúlt fél évtizedet tekintve, az on-line üzemmódú telefax készülékek száma az Egyesült Államokban közel ötszörösére, 1,4 millióra emelkedett, s a növekedés nem lassul. A felhasználási kör még mindig jelentős mértékben bővül. Ma olyanok jelennek meg a színen, akik két éve még csak hallomásból sem ismerték a képtávirást. A fotósok és a művészeti vezetők között a képek telefaxon járnak ide-oda. A művészek telefaxon küldik el kereskedőiknek vázlataikat. Telefax-számukat már a szabadúszó írók is kezdik feltüntetni névkártyájukon, telefonszámuk mellett, pedig ők többségükben konzervatív és garasoskodó figurák. S hamarosan eljön az idő, amikor az influenzás középiskolás diák telefaxon küldi be otthonról házi feladatát.

Néha elfog a kíváncsiság, vajon a Federal Expressnek mi a véleménye minderről.

■ ■
Körülbelül öt évvel ezelőtt egy ismerősöm, Jane megadta nekem barátnőjének, Claire-nek a telefonszámát, mert úgy gondolta, összeillenének. Szándékomban állt, hogy felhívom, de valami mindig közbejött, és sohasse jutottam hozzá. A minap összefutottam Jane-nel, és megkérdeztem, hogy Claire vajon még mindig ott ül-e a telefonja mellett, várva a hívásomra.

„Már hogyan is ülne a telefonjánál” — válaszolta Jane. „Már egy éve, hogy beszerzett egy hívásjelző csipogót. Neked talán nincsen?”

Hát nem, nekem nincsen. A csipogót tulajdonképpen mindig, mint a távközlés veszélyes területét tartottam számon. De tudjuk, hogy ma már mintegy hétmillióan használják ezt az elektronikus jelezőrendszert, és egy szakértői becslés 1990-re már tízmillióra teszi ezt a számot. A csipogó használóinak

többsége derék polgárember: orvos, jogász, vállalati vezető, akik állandóan jönnek-mennek. A csipogó azonban nincs tekintettel rájuk: szörnyű zajt csap. Ez persze szemöldökráncolásra készíti azokat, akiknek nincs csipogójuk. Mintha azt mondanák: Mi az ördög lehet ennyire fontos ennek a pofának? De ami a legrosszabb, a csipogó igen kétéves hírnevet szerzett magának, mivel kábítószerekkereskedők is felhasználják.

A *The New York Times* szeptemberben arról közölt riportot, hogy a csipogót már annyira összekapcsolják a középiskolai kábítószer-szállítókkal, hogy a készüléket számos iskolából teljesen ki is tiltották. Egy manhattani középiskola igazgatója a következőképp összegezte a témát: „Amikor az ember azt látja, hogy a tizenévesek BMW-vel járnak, súlyos aranyláncokat viselnek és csipogójuk van, amely havonta negyven dollárba kerül az induló beruházásokon kívül, akkor fel kell tennie magának a kérdést: honnan ered ez a sok pénz?” A csipogót az Egyesült Államok több mint ötven iskolai körzetének osztálytermeiből tiltották ki. Michigan volt az első állam, ahol nemrégiben törvényt hagytak jóvá, amely az iskola egész területén tiltja a csipogó használatát. Nagyon is érthető, hogy ettől a törvénykezéstől a hideg futkos a csipogógyártók há-tán. Miért kellene azért büntetni egy ipar-ágot, mert a vásárlók egy csekély hányada terméküket illegális tevékenység üzéséhez veszi igénybe?

Ez jogos felvetés, de egyben nagyon is összetett, és visszavezet minket néhány, a cikk elején feltett kérdéshez. Mi, mint társadalom, többet kommunikálunk, és ezt az eszközök szélesebb választékán tesszük, mint bármilyen korábbi társadalom. De a közlendő *tartalom* lépést tartott-e a kommunikáció eszközeivel? Talán eredménynek tekintsük, hogy a kábítószer-kereskedők eddig példa nélkül álló hatékonyságra tettek szert? Ha egyáltalán kell felelősséget vállalnia a kommunikációs eszközök előállítóinak a kommunikáció tartalmáért, akkor meddig terjedjen ez a felelősség? Ha eltekin-tünk a profit szempontjától, akkor tudunk-e mondani olyan elengedhetetlenül fontos emberi célt, amelyet ezek a rendelkezésünkre álló játékszerek szolgálnak? S tegyük fel még

egyszer a legalapvetőbb kérdést: Vajon erősitőleg hat-e a kommunikációs robbanás a közösségi létre? Vagy talán szétforgácsoltta és még névtelenebbé változtat minket, és lehetővé teszi, hogy a kábítószerezkedők csipogójuk, a félénk mukik modemjük mögé rejtőzzenek, a magányos nők pedig telefonos „fecsegő” vonalakon vesztegessék el idejüket és pénzüket?

Gondolkozunk csak el egy pillanatra azon a nemrég kialakult furcsa tünetnyen, amely „fecsegő” vonalként ismert. A fecsegő vonal elvben egy kellemes, fájdalommentes mód arra, hogy az amerikaiak elbeszélgethessenek egymással. De ha az emberek *tényleg* azt akarják mondani egymásnak, amit ilyenkor valójában mondani szoktak, miközben nyíltan, bizalmasan és névtelenül társalognak, akkor az isten mentsen meg minket ezektől a vonalaktól.

Lehetséges, hogy az ország más vidékein előkelőbb modor divik, a New York-i területen azonban a fecsegő vonalakon zajló szövegelésre éppúgy jellemző a faji gyalázkodások elkésztő aránya, mint az egymást kilyukasztással fenyegető alakok bemondásai és a közönséges vagy egyenesen beteges, burkolt szexuális célozgatások.

Amikor egyszer nemrégiben belehallgattam egy beszélgetésbe, egy magát Brillónak nevező pasas részletesen és rögeszmésen kérdezősködött minden egyes, a vonalba bekapcsolódott nőtől arról, hogy milyen színű a szeméremszőrzete.

Egy úriembernek hangzó alak, aki magát Fabriziónak nevezte, arról mesélt egy fiatal nőnek, hogy éppen intelligens társalgásra vágyna, és megkérdezte, hogy a nő nem hívná-e fel őt privát módon. Ez egyébként a nők felszedésének fecsegő vonali módja. Ekkor azonban egy másik férfi hang figyelmeztetőleg szólt közbe: „Öreg, ne add meg a számodat, homokos van a vonalban.”

„Drágám, csak nem rólam beszélsz?” — szólt közbe rögtön valaki azon a fülsértően komikus hangon, amely tényleg egy homokos férfira engedett következtetni.

És ez így megy tovább és tovább. Az amerikaiak a legkifinomultabb technikát használják, s közben visszasüllyednek a barbárok társas viselkedésének színvonalára. Biztonságot nyújtó otthonuk dupla zárral biz-

tosított ajtajai mögül rosszindulatú üzeneteket küldözgetnek, amelyek durvák és, végső soron, értelmetlenek is ahhoz, hogy kiállják a napvilág próbáját. Szeretném tudni, hogy ha a cél nem más, mint hogy levezzessék felesleges feszültségeiket, és egy kis olcsó bizsergést szerezzenek maguknak, akkor miért nem hívják fel egyenesen a pornó telefonszolgálatot, aminek legalább az az előnye lenne, hogy *beismerik* saját obszcenitásukat.

Vagy ha nem is szeméremértők, de *beleütköznek a jó erkölcsökbe*. Hogy mi is a különbség? Az igazat megvallva én sem tudom. Pedig a különbség igen számottevő lehet, ugyanis amikor egy egyesült államokbeli járásbíró, Wallace Tashima, megvizsgálta a kaliforniai Sable Communications által benyújtott keresetet, azt a döntést hozta, hogy a pornó telefonszolgálat alkotmányos alapon csak akkor lehetne betiltani, ha valóban obszcén lenne, de ha csupán a jó erkölcsökbe ütközik, akkor nem. Ez a döntés a pornó telefonszolgálat témakörét természetesen azon megszokott helyi érdekű örültségek közé sorolta, amelyek miatt majdnem lehetetlenné vált a trágárságellenes törvények érvényre juttatása.

Időközben a pornó telefonszolgálatban érdekelt tulajdonosok profitjának egyre növekvő hányadát emésztik fel a pereskedések, valamint az a kutatási és fejlesztési tevékenység, amely révén egyre kifinomultabb elektronikus módszerekkel próbálják elzárni telefonvonalait a kiskorúak elől. Még ha a kérdés etikai oldalát fel sem vetjük, a végén még akkor is kiderülhet, hogy a pornó telefon nem is kifizetődő. S lehet, hogy van egy mélyebb tanulság is: amikor műszaki haladásról van szó, akkor egy dolog, hogy mire leszünk *képesek*, de más dolog, hogy mit vagyunk hajlandók *eltűn*i! S aki a kettőt összekeveri, ezt a saját felelősségére teszi.

■ ■

Igen, az eszköz maga az üzenet — az üzenet része. Ez az igazság még mindig érvényes. Egyike az örökzöld kijelentéseknek azokból a távoli napokból, amikor az információs korszak még éppen csak születőben volt, s amikor sok olyan dolgot, amit ma már eleve természetesnek tekintünk, még fel se találtak.

De ha a telefon központi eszköze maradt

a távközlésnek, *mit is értünk* azon a kijelentésünkön, hogy a vezetékeken továbbított milliárdnyi üzenetet bizonyos fokig maguk a vezetékek *határozzák meg*.

Azt jelenti, hogy ennek a kommunikációnak veszélyei és egyúttal eddig példa nélküli lehetőségei is vannak.

Elgondolkodtak-e már valaha is azon, honnan származik a *phony* szó? Megalkotása a telefon gyermekkorának idejére esik, mivel a hangminőség annyira rossz volt, hogy a beszéd lélektelennek, nem valódinak, utáztatnak hangzott. Így mindenütt elterjedt az a kiszólás, hogy „olyan, mintha telefonon keresztül hallanám”, ami a hamis dolgokra való utalást jelentette. Ahogy telt múlt az idő, a hangminőségen kívül már egyéb okai is lettek e szóhasználatnak: az egymást követő nemzedékek rájöttek, hogy sokkal egyszerűbb telefonon hazudni, mint szemlől szembe. *A csekket már postára adtam*. Amikor ezt a mondatot az ember kiejtheti anélkül, hogy a másik szemébe kelljen néznie, s egyszerűen leteheti a kagylót, ahelyett, hogy a másik tekintetétől kísérve eloldalogjon, akkor ez így sokkal egyszerűbb.

De van itt még valami, ami ennél is közvetlenebbül érinti gondjainkat. Mindig is egyre elvonatkoztatottabbá váltak azok a történések, melyek e titokzatos vezetékekben áramoltak. Ha az emberi hangot digitális bitekké tördeljük szét, akkor már nem tűnik olyan tökéletesen világosnak, hogy a vonal másik végén egy felelősséggel bíró, morálisan teljes értékű személy foglal helyet. Ha a számítógépeket is megtanítjuk beszélni, akkor bizonyos kétségek vetődnek fel azzal az elképzeléssel kapcsolatban, hogy a nyelv kizárólag az emberi nem sajátja. Ha vezetékeken kapunk adatokat, kétféle fogadtatás képzelhető el. Vagy azt mondjuk, hogy *Idenézz, öregem, INFORMÁCIÓ!* — vagy azt hogy: *A pokolba is, már megint csak információ!* — lélektelen, túlságosan is absztrakt, *phony*.

Hát ez a veszélye a távközlés nekivadult

fejlődésének. Az, hogy *olyan sokat* kommunikálunk és olyan elvont formában, ami a kommunikációt elválasztja annak emberi célkitűzéseitől, s ezáltal minden egyes kommunikáció csökként értékűvé válik. Az egészből csupán berregés és sipolás, az elektromos töltések éteri száguldása lesz, adatözönök dagadó egymásutánisága.

Ez a veszély ugyanakkor ráirányítja a figyelmet arra a nagy kihívásra és lehetőségre, amelyet napjainkban a távközlés egésze intéz hozzánk: elő kell segíteni, hogy az a tartalom, amit egymással közölni szeretnénk, *fel nőjön* azokhoz az eszközökhöz, amelyek a közléshez rendelkezésre állnak.

Az elmúlt öt év elképesztő fejlődése során a távközlés megteremtette az alapját egy olyan új, hatalmas játéktérnek, amelyen az információk cseréjének és a különféle célok megvalósításának nagyon is komoly játsz-mája folyik. Arról azonban nem vagyok meggyőződve, hogy elképzeléseinkben már a játszma végső *célja* is kirajzolódott volna.

Az elkövetkező öt év nagy próbatétele szerintem az lesz, hogy ki kell bővíteni a tartalmat, amit közölni szeretnénk egymással. S tennünk kell ezt annak érdekében, hogy a szolgáltatások felhasználóinak puszta hálózata helyett a polgárok igazi *közössége* alakuljon ki — olyan közösség, melynek alapját nem pusztán az adatok elérhetősége, hanem a közös törődés is jelenti, nemcsak az információk, hanem a közös álmok is.

Hogy megtehessek ezt az ugrást a technikai lehetőségek puszta kihasználásától a tartalom megteremtéséig, látnoki munkára lesz szükség. De azért nézzünk csak körül, mi mindent sikerült már eddig is elvégeznünk. Úgy tűnik, a látnokok már eddig is köztünk voltak.

(A cikk eredeti címe: The Plugged-In, On-Line, Real-Time Republic. Information Quarterly, 1988. december.)

Fordította: Klement Antal

● Az angol *phony* jelentése: hamis, ál, nem igazi. V. ö. az angol *telephone* szóval.

CONTENTS

IN FOCUS
Conversation about the Free Radio Kossuth
Zoltán Farkas–Júlia Váradi: Established in 1989 (part 2)
Tamás Terestyéni: Engagement and responsibility in communicational activity

EAST EUROPEAN PUBLICITY
Pál Tamás: The outlines of the soviet-russian illegal publications
Andrey Sinyavskiy: Defection as personal experience
Selecting from the periodical *Merkury*

THE WORLD OUTSIDE
Steven Sampson: The role of gossip in the socialist Rumania
Zoltán Jakab: The transformation of West European television
Péter Herzum: A glance at the Chinese television
The freedom of press in danger

WORKSHOP
Éva Szécsi: Retreating? (The present dilemmas of foreign affairs journalism)
„Why should I join the choir?” – Interview with László Száde (Györgyi B. Király)

CLOSE UP
Mária Dankánics–Sándor Erdősi: From one to two (Emancipation of the second television channel)
Guy Lázár: The tables are turned
Róbert Tardos: Families are pulling up

FORUM
Magdolna Banyár: The outlines of the economical model of movie-market
Péter Szekeres: The prehistory of film
Kálmán Rubovszky: The wonderful journey of Nils Holgersson in mass culture

DOCUMENTS
Code of Professional Ethics and Practices of Public Opinion Research

SEMIOTIC CORNER
Thomas Seboek: In what sense is language a primary modelling system?

NEW TECHNOLOGIES
János Tölgyesi: Intellectual work is in the centre (Accounting on the IFABO '89 technical exhibition)

ONCE MORE
Reassessment of culture in the years of crisis

PERISCOPE
About books, From periodicals, News in brief

BROWSING
Laurence Shames: The Plugged-In, On-Line, Real-Time Republic

СОДЕРЖАНИЕ

В ЦЕНТРЕ ВНИМАНИЯ
3 Разговор о Свободном Радио Кошута
9 **Золтан Фаркаш–Юлия Варади:** Основатели газет '89
24 **Тамаш Терештени:** Обязательство и ответственность в коммуникационной деятельности

ГЛАСНОСТЬ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ
Пал Тамаш: Очерк о советском русском Самиздате
34 **Андрей Синавский:** Диссидентство как личный опыт
48 Статьи из журнала «Меркурий»

ПАНОРАМА
59 **Стивен Сэмпсон:** Роль слухов в социалистической Румынии
78 **Золтан Якаб:** Преобразование западно-европейского телевидения
85 **Петер Херзум:** Взгляд на китайское телевидение
96 Угрожаемая свобода печати

МАСТЕРСКАЯ
98 **Эва Сечи:** Современные дилеммы журналистики по внешней политики
102 «Почему мне лень хором?» – Беседа с журналистом Ласло Сале

КРУПНЫМ ПЛАНOM
108 **Мария Данканич–Шандор Эрдеши:** Эманципация второй программы венгерского телевидения
120 **Ги Лазар:** Обстоятельства менялись
126 **Роберт Тардош:** Семьи живут поскромнее

ФОРУМ
130 **Магдолна Баняр:** Очерк экономической модели кинорынка
137 **Петер Секереш:** Предистория фильма
142 **Кальман Рубовски:** Чудесное путешествие Нилса Холгерсона в массовой культуре

ДОКУМЕНТ
153 Этический кодекс и практические правила исследований общественного мнения

СЕМИОТИЧЕСКИЙ УГОЛ
156 **Томас Шебэк:** В какой мере является язык системой первичного моделирования

НОВАЯ ТЕХНИКА
165 **Янош Тёлдеши:** В центре: умственная работа (На международной выставке ИФАБО '89, в Вене)

ЕЩЕ РАЗ
173 Переоценка культуры в годах кризиса (Радиопередача)

СМЕСЬ
178 О книгах. Из журналов. Коротко

ДЛЯ ЧТЕНИЯ
197 **Лавренс Шемс:** Компьютеризованная республика

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, XIII., Lehel u. 10/A. 1900., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj 1 évre: 100,— Ft, egyes szám ára: 25,— Ft. Megjelenik: évente négyszer.
HU ISSN 0209–584X

A Magyar Közvéleménykutató Intézet régebbi kiadványaiból kapható még:

MEMBRÁN-sorozat:

- Klaniczay—S. Nagy: Divatszociológia I—II. 1982 • 59, — Ft
Szepesi: Sportmikrofon 1925—48. 1982 • 13,— Ft
McBride jelentés. 1987 • 44,— Ft
Grusin: A hírek világa. 1984 • 48,— Ft
Klemperer: A harmadik birodalom nyelve. 1984 • 33,— Ft
Nyelvészet és tömegkommunikáció I—II. 1986 • 74,— Ft
Mi micsoda a számítástechnikában. 1986 • 75,— Ft
Bertalan: Magyarázat, megértés és előrejelzés a társadalomtudományokban. 1987 • 134,— Ft
Buda: A közvetlen emberi kommunikáció. 1988 • 30,— Ft
Urban: Válogatott pimaszságok. 1988 • 30,— Ft
Pelle: A hírügynök. 1988 • 66,— Ft

MŰHELY-sorozat:

- Hivatása újságíró. 1985 • 40,— Ft
Nikolov: A titok. 1987 • 40,— Ft
Fodor: „A múltat végképp eltörölni?” 1988 • 21,— Ft

Kiadványaink megvásárolhatók a Magyar Közvéleménykutató Intézet könyvtárában is. (Budapest, Akadémia u. 17. 1054)

OLVASÓINK figyelmébe ajánljuk, hogy a Jel—Kép bármely hírlap-kézbesítő postahivatalnál megrendelhető, az alább felsorolt hírlapboltokban pedig példányonként is megvásárolható:

Budapesten:

- V., Bajcsy-Zsilinszky út 76.
V., Váci u. 10.
V., Szabadsajtó u. 6.
V., Felszabadulás tér 4.
V., József nádor tér 1.
XI., Skála Nagyruház

Vidéken:

- Debrecen, Kossuth L. tér
Szeged, Kárász utca és Dugonics tér
Miskolc, Szemere utca és Széchenyi u.
sarok; Széchenyi utcai hírlapbolt
Győr, Rába Szálló előtt
Pécs, Széchenyi tér
Kecskemét, Szabadság tér

(Emlékeztetőül: folyóiratunk évente négyszer — március, június, szeptember és december végén — jelenik meg.)